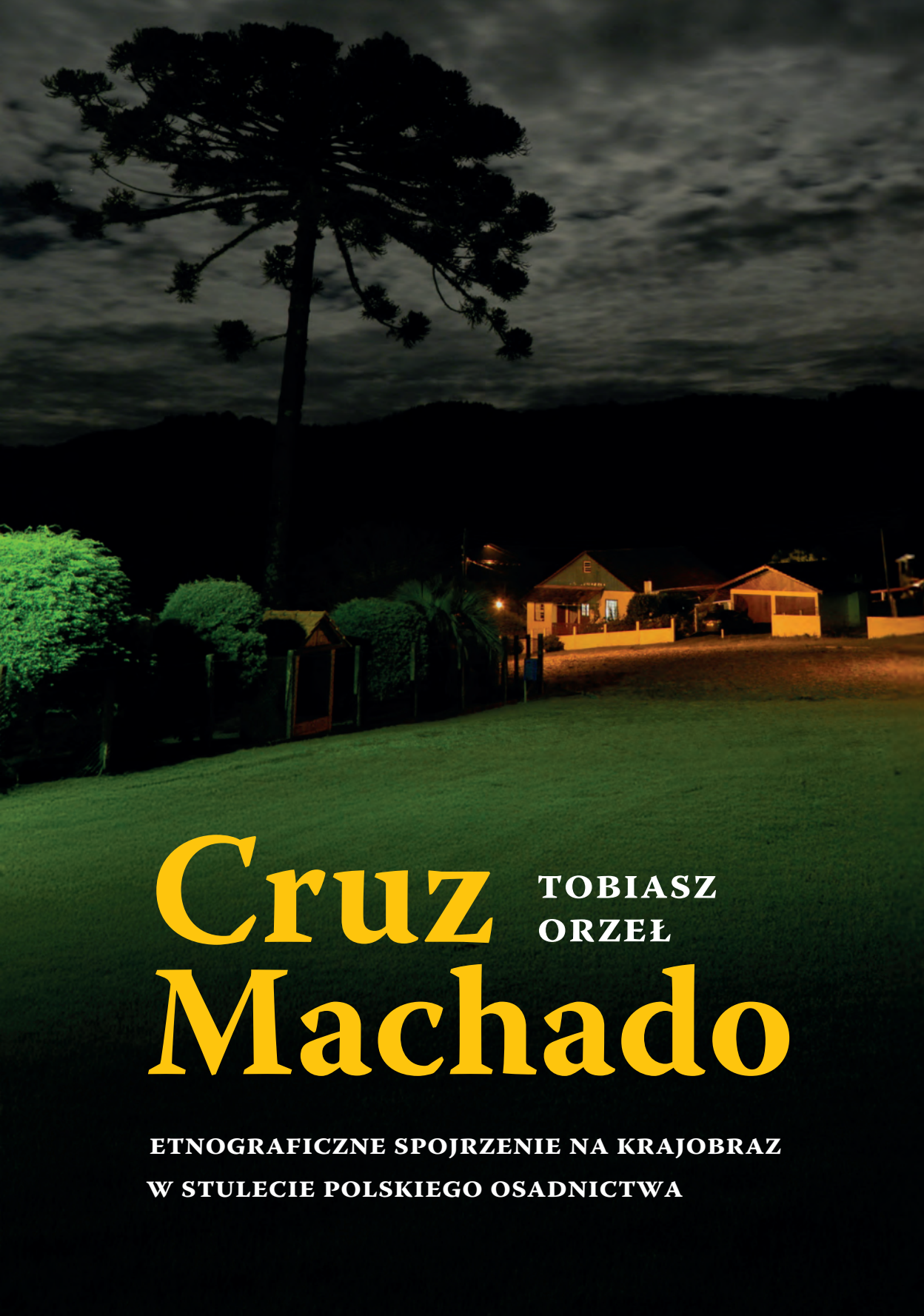

Cruz Machado

TOBIASZ
ORZEŁ

ETNOGRAFICZNE SPOJRZENIE NA KRAJOBRAZ
W STULECIE POLSKIEGO OSADNICTWA

Cruz Machado

ETNOGRAFICZNE SPOJRZENIE NA KRAJOBRAZ
W STULECIE POLSKIEGO OSADNICTWA

Cruz TOBIASZ ORZEŁ **Machado**

**ETNOGRAFICZNE SPOJRZENIE NA KRAJOBRAZ
W STULECIE POLSKIEGO OSADNICTWA**

**WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA**

Kraków 2025

Tobiasz Orzeł

Uniwersytet Jagielloński, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej

 <https://orcid.org/0000-0002-4118-7516>

 tobiasz.orzel@uj.edu.pl

© Copyright by Tobiasz Orzeł and Stowarzyszenie Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce, 2025

Recenzent

dr hab. Karolina Bielenin-Lenczowska

Opracowanie redakcyjne

Język polski: Jolanta Ejzert

Język portugalski: Anna Wolny

Projekt okładki

Marta Jaszczyk

ISBN 978-83-8368-264-8 (druk)

ISBN 978-83-8368-265-5 (PDF)

<https://doi.org/10.12797/9788383682655>

Na okładce wykorzystano zdjęcie przedstawiające Plac księdza Daniela Niemca (Praça Padre Daniel Niemiec) w Santanie. Wśród krzewów stoi pierwsza stacja przykościelnej drogi krzyżowej. Na drugim planie znajduje się zabytkowy dom należący do rodziny Barczaków. Na tle nieba rysuje się charakterystyczna sylwetka araukarii. W tle ciemna połać wzgórz porośniętych gęstwiną leśną. 2014 rok. Fotografował autor.

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa,
przyznanych przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
w ramach Programu Dobra nauka II

Niniejsza publikacja została dofinansowana ze środków Wydziału Historycznego w ramach
Programu Strategicznego Inicjatywa Dobrej nauki w Uniwersytecie Jagiellońskim

UNIWERSYTET
JAGIELLOŃSKI
W KRAKOWIE

Publikacja dofinansowana ze środków przeznaczonych na działalność statutową
Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego

Partner wydania – Stowarzyszenie Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce

Ten utwór jest dostępny na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0)

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: publishing@akademicka.pl

<https://akademicka.pl>

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
1. Krajobraz jako doświadczenie kulturowe	13
2. Etnograficzny rekonesans	29
3. Historia lokalnej społeczności polonijnej	45
4. Przyrodniczy kontekst funkcjonowania krajobrazu osadniczego	83
5. Struktura osadnicza	93
6. Budownictwo zagrodowe	117
7. Zabudowa mieszkalna	135
8. Architektura sakralna	161
9. Krajobraz a tożsamość	177
 Aneks. Słowniczek wybranych terminów dialektu polsko-brazylijskiego	 189
Bibliografia	207
Spis tabel	229
Spis ilustracji w tekście	231
Spis ilustracji na wkładkach	233
Summary	239
Resumo	243
Streszczenie	247
Indeks osobowy	251
Indeks geograficzny	257

WPROWADZENIE

W latach 2013–2015 miałem przyjemność dwukrotnie odwiedzić Cruz Machado. Miasteczko wraz z położonymi w jego sąsiedztwie terenami wiejskimi stanowi jeden z najważniejszych ośrodków polonijnych w Brazylii. Wybór miejsca wizyty był nieprzypadkowy, gdyż wcześniej, w 2010 roku, swoje badania nad tożsamością diaspory polskiej prowadziła tam moja siostra – Kinga Orzeł-Dereń. Przyjechała ona na zaproszenie księdza Mirosława Stępnia – ówczesnego proboszcza parafii św. Anny. Pragnął on, aby powstała publikacja upamiętniająca stulecie przybycia polskich emigrantów, które przypaść miało na 2011 rok. Zainspirowany opowieściami o życiu tamtejszej Polonii, zapragnąłem, aby samemu przeprowadzić badania etnograficzne w największym kraju Ameryki Południowej. Miałem już doświadczenie w tematyce budownictwa ludowego¹, wpadłem zatem na pomysł, aby podjąć próbę udokumentowania rozwoju architektury wernakularnej na terenach objętych osadnictwem polskim. Z czasem koncepcja ta wyewoluowała w stronę rekonstrukcji przekształceń szerzej rozumianej kultury materialnej, obejmującej również kwestie związane z wyposażeniem wnętrz, rolnictwem, transportem, odzieniem itp. Z tak zarysowanym planem badawczym w 2012 roku rozpocząłem studia doktoranckie na Uniwersytecie Jagiellońskim. Duszpasterz w Santanie zmienił się, więc pod koniec października 2013 roku na miejscu ugościł mnie już nowy gospodarz ksiądz Ermildo Vicente Krasovski – kapłan o polsko-ukraińskich korzeniach, pochodzący z okolic Rio Claro do Sul.

Mieszkanie na santańskiej plebani miało dla nowicjusza w polonijnym mikroświecie wiele zalet. W bezpośrednim sąsiedztwie znajdował się kościół – centrum życia religijnego miejscowej społeczności, a także szkoła średnia im. Stanisława Wróblewskiego oraz muzeum etnograficzne z zespołem obiektów wykorzystywanych na potrzeby wydarzeń kulturalnych. Obok swój dom miały siostry zakonne ze zgromadzenia Rodziny Maryi. Wiele osób pojawiało się tam z różnymi sprawami, nie tylko bezpośrednio związanymi

¹ Rezultatem tych działań badawczych jest później wydana książka: T. Orzeł, *Chłopskie budownictwo zagrodowe Raby Wyżnej i Bielanki w drugiej połowie XIX wieku i pierwszej połowie XX wieku*, Kraków 2014.

z posługą duszpasterską. Było to zatem idealne miejsce do przeprowadzania obserwacji i nawiązywania kontaktów. Prócz tego kancelaria parafialna dysponowała niezwykle ciekawym, choć w dużej mierze nieuporządkowanym zbiorem fotograficznym – zarówno analogowym, jak i cyfrowym. Dużym atutem była także sama lokalizacja Santany, która stała się moim punktem wypadowym – wokół niej znajdowały się najważniejsze skupiska miejscowej ludności polskiego pochodzenia.

Początkowo podróżowałem głównie z proboszczem lub z księdzem wikarym Nelsonem Kowalskim, który obszary te znał bardzo dobrze, sam bowiem pochodził z terytorium własnej parafii, dokładniej z Linha Pinhão de Baixo, co w praktyce pastoralnej uznać należy za sytuację wyjątkową. Następnie, już po nawiązaniu bliższych relacji z miejscowymi, miałem okazję poznawać okolicę w innych, świeckich kontekstach: przyglądając się pracy w gospodarstwie, korzystając z różnorodnych usług czy uczestnicząc w spotkaniach towarzyskich. Rzecz jasna, sytuacje te dawały sposobność do przeprowadzania mniej lub bardziej sformalizowanych wywiadów oraz wykonywania zdjęć. Z nawiązaniem kontaktów nie było większych problemów. Lokalna ludność chętnie zapraszała mnie do swych domostw, nawet odrywała się od codziennych obowiązków, poświęcała swój czas i – co bardzo charakterystyczne dla tamtejszego modelu gościnności – częstowała posiłkiem. Odniosłem wrażenie, że moja wizyta była przeważnie dla – jakby to rzec po „staro-etnograficznemu” – informatorów czymś w rodzaju ciekawostki. Z czasem zacząłem przemieszczać się po terenie samodzielnie – z jednej strony nie chcąc zbyt fatygować członków miejscowej społeczności, z drugiej zaś chcąc spojrzeć na badaną rzeczywistość z jeszcze innej, niezależnej perspektywy. Wówczas dopiero uświadomiłem sobie, że samo poruszanie się po przestrzeni, w której się znalazłem, wymaga pewnych kompetencji kulturowych. Nie chodziło jedynie o duże odległości i niską jakość dróg, tudzież brak sprawnie działających systemów nawigacyjnych, lecz również o samo wyznaczanie punktów orientacyjnych i dzielenie terytorium na pewne umowne jednostki. Na obszarach rolniczych nie wyróżnia się tam wsi czy przysiółków w takiej postaci, jaką znałem dotychczas z południowo-wschodniej Polski. Parański interior jest zorganizowany inaczej i w związku z tym w odmienny sposób należało w nim funkcjonować. Z tego powodu zacząłem zwracać coraz większą uwagę na krajobraz, który stanowi system uwarunkowań przestrzennych życia miejscowej ludności.

Pierwsza moja wizyta w rejonie Cruz Machado trwała około trzech miesięcy, a więc do końca stycznia 2014 roku. Zgromadzony obfity materiał werbalny i wizualny poddałem analizie. W jej trakcie doszedłem do wniosku, że zebrałem zbyt mało danych, aby w sposób rzetelny zaprezentować historię przemian materialnych artefaktów miejscowej społeczności polonijnej. Między innymi kłopotliwe okazało się samo datowanie przedmiotów i zjawisk. Chronologia używana przez moich rozmówców opierała innymi ramami niż te, do których byłem przyzwyczajony, prowadząc badania w Polsce. Dla przykładu II wojna światowa nie stanowiła ważnej cezury, bo na obszarze

Ameryki Południowej nie toczyły się wtedy działania wojenne. Polityczne napięcia w samej Brazylii, takie jak objęcie władzy przez dyktaturę wojskową w 1964 roku, na parańskiej prowincji także odbijały się stosunkowo słabym echem. Dla względnie wyizolowanej, i to zarówno geograficznie, jak i mentalnie, wspólnoty polonijnej w okolicach Cruz Machado czas wydawał się płynąć według własnych reguł.

Nie odrzucając zdobytej wiedzy o przeszłości, postanowiłem skupić się na czymś, co wydawało mi się bardziej uchwytnie, a więc na teraźniejszości, której kluczem do zrozumienia jest przestrzeń. Moim zamiarem stało się pokazanie, jak ludzkie praktyki, w tym przypadku potomków polskich osadników, związane są z zamieszkiwanym otoczeniem. Człowiek z jednej strony musi dostosować się do istniejących warunków przyrodniczych, z drugiej zaś stara się przekształcić objęty w posiadanie obszar, aby jak najlepiej zaspokajał jego potrzeby: materialne, społeczne i duchowe. Tak rozumiany krajobraz kulturowy nie jest jedynie surowym zbiorem obiektów, lecz wypełniony jest znaczeniem nadawanym mu przez bywalców. Bez wątpienia inna jest perspektywa stałych mieszkańców danego terytorium, a inna gości. Według mnie, rolę antropologa kulturowego jest wejście w punkt widzenia *insiderów* przy jednoczesnym uchwyceniu kontekstów, które nie muszą być przez nich uświadomione.

Drugi wyjazd badawczy, z przyczyn organizacyjnych skrócony do jednego miesiąca, zaplanowałem już z tak uformowanym celem naukowym. Marzec 2015 roku przeznaczyłem na intensywne zbieranie informacji w formie wywiadów i inwentaryzację miejscowego krajobrazu. Pomieszkowałem wtedy u Teresy i Jana Zwierzykowskich na Potingalu oraz u Anieli Fiałek na Faturze, co przybliżyło mi życie zwykłych gospodarzy. Wśród odwiedzonych przeze mnie miejsc znalazły się: Aprorriba, Linha Boa Ventura, Linha Colônia Nova, Linha Divisa, Linha dos Couros, Linha Fatura, Linha Guarapuava, Linha Iguaçu Norte, Linha Lageado Liso, Linha Palmital, Linha Papuan, Linha Pinhão, Linha Potingal, Pátio Velho, Pinaré, Rio do Banho, Santana i wiele innych. Rzecz jasna, pojawiałem się także w samym miasteczku municypalnym Cruz Machado, gdzie najbardziej czuć było klimat wielokulturowości – mieszkali tam potomkowie kolonistów: polskich, ukraińskich, niemieckich i włoskich, a także przedstawiciele rodowitej ludności brazylijskiej. Pobyt ten przeznaczyłem również na zdobycie niezbędnych pozycji bibliograficznych, do których nie miałbym dostępu w Polsce.

Po powrocie do kraju zająłem się interpretowaniem wyników badań terenowych. Bazę źródłową poszerzałem, korzystając z polskiej i brazylijskiej literatury naukowej, prasy i beletrystyki. Przeszukiwałem strony internetowe, w tym te oferujące dostęp do oficjalnych dokumentów rozmaitych instytucji publicznych, a także do danych statystycznych. Cenne okazało się też przeglądanie materiałów publikowanych w mediach społecznościowych, wówczas rozwijających się w ekspresowym tempie. Starałem się, aby informacje pochodzące z różnych źródeł były ze sobą skorelowane. Im więcej jednak czasu mijało od pobytu w terenie, tym trudniej było mi zadbać o należytą aktualizację wszystkich wiadomości.

Rozprawę doktorską, przygotowaną pod opieką prof. dr. hab. Jana Świącha z Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, skończyłem pisać w czerwcu 2019 roku. Jej recenzentami zostali prof. dr hab. Iwona Maria Kabzińska-Stawarz z Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk oraz prof. dr hab. inż. arch. Wojciech Kosiński z Politechniki Krakowskiej. Z racji zbiegu przeciwności losu: choroby recenzenta, zamieszania ze zmianą dyscypliny (etnologia i antropologia kulturowa została wtenczas włączona do nauk o kulturze i religii), wreszcie pandemii COVID-19, dysertację obroniłem dopiero rok później – w czerwcu 2020 roku. Zgodnie z zaleceniem komisji doktorskiej, a także za gorącą namową prof. dr. hab. Władysława Miodunki – polonisty z UJ, specjalisty z zakresu bilingwizmu polsko-portugalskiego w Brazylii – postanowiłem opublikować tekst pracy, poddany nieznacznym korektom. Sposobność do tego nadarzyła się w 2024 roku, gdy miałem możliwość skorzystania ze środków przyznanych przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach programu „Doskonała Nauka II”. Stało się to dzięki uprzejmości Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce z prezesem Zbigniewem Skuzą na czele, które złożyło stosowny wniosek. Recenzji książki podjęła się dr hab. Karolina Bielenin-Lenczowska, prof. Instytutu Slawistyki PAN, która sama prowadziła wieloletnie badania antropologiczne wśród Polonii brazylijskiej. Prezentowana publikacja została ukończona w sierpniu 2025 roku.

Proces powstawania niniejszego opracowania znajduje odzwierciedlenie w jego strukturze. Ma ono bowiem bardziej postać typowej, opisowo-eksplikacyjnej, etnograficznej monografii lokalnej, niż dzieła o charakterze teoretyczno-krytycznym. Stąd też nie znajdziemy w książce rozbudowanego rozdziału komentującego aktualny stany wiedzy naukowej, a jedynie kilka wstępnych refleksji o krajobrazie kulturowym, które w dużej mierze zrodziły się podczas obecności w terenie. Pomysł na klasyfikację przedstawianych zjawisk to przede wszystkim efekt własnych obserwacji i rozmów odbytych z członkami miejscowej wspólnoty polonijnej. Mam świadomość, że kompleksowe podejście do problematyki krajobrazowej wymaga ujęcia interdyscyplinarnego, dlatego wiedzę empiryczną pozyskaną w terenie starałem się uzupełnić wiadomościami między innymi z zakresu: geografii fizycznej, przyrodoznawstwa, historii, językoznawstwa, demografii, socjologii, ekonomii i architektury. Przyjęta przeze mnie metodologia wpłynęła na fakt, że narracji nie budowałem wokół cytatów z wypowiedzi moich rozmówców. Z pewnością byłyby one ciekawą ilustracją, lecz z uwagi na specyfikę użytego języka, jak również okoliczność wyciągania wniosków z szeregu raczej luźno zbieranych informacji, i tak wymagałyby one dość dużej ingerencji edytorskiej. W związku z tym, że swoje wywiady przeprowadziłem w języku polskim, w tekście w wielu miejscach stosuję spolszczenia. Dotyczy to zwłaszcza imion i nazwisk. Sieć rozmówców budowałem, wykorzystując technikę kuli śnieżnej. Zazwyczaj nie miałem wglądu w oficjalne dane osobowe, a i niezrędko są one odmiennie zapisywane w różnego rodzaju dokumentach. Oczywiście, nie wszystkie imiona, a dotyczy to zwłaszcza osób z młodszego pokolenia, mają polskie odpowiedniki. Stąd też trudno o pełną konsekwencję. Wydaje mi się jednak, że podawanie

polskich form w pełniejszy sposób świadczy o dobrych stosunkach, jakie udało mi się nawiązać z członkami lokalnej społeczności polonijnej.

W pracy tej, opublikowanej po 10 latach od zakończenia badań terenowych, pozostawiłem czas teraźniejszy. Tak, jakbym opisywał obraz utrwalony w mojej pamięci. Jednak mam świadomość, że rzeczywistość kulturowa ulega ciągłym przeobrażeniom. Część pokazanych obiektów z pewnością wygląda już inaczej. Niektóre z nich być może w ogóle zniknęły z krajobrazu lub stanie się to w najbliższym czasie, a jednocześnie bezsprzecznie pojawiły się nowe, nieznane mi jego elementy. Muszę przy tym zaznaczyć, że ideą przyświecającą temu opracowaniu było ukazanie zarówno statyki, jak i dynamiki kształtowania się uwarunkowań przestrzennych. Dziś na pewno wielką rolę odgrywają nowoczesne technologie, które diametralnie wpływają na przemiany stylów życia. Są one także oknem na świat. To dzięki nim potomkowie polskich osadników sprzed ponad 100 lat mają możliwość dowiedzenia się czegoś więcej na temat ojczyzny przodków, a nawet nawiązywania nowych kontaktów z rodakami po drugiej stronie oceanu.

Należy podkreślić, że książka ta napisana jest przede wszystkim z myślą o czytelniku polskim, niezaznajomionym szerzej z problematyką brazylijską. Nie jest ona jednak skierowana wyłącznie do przedstawicieli środowiska naukowego. Jej adresatami są także wszyscy ci, którym bliskie są sprawy Polonii: działacze społeczni i polityczni, edukatorzy oraz duszpasterze, jak również osoby pragnące dowiedzieć się czegoś interesującego o Brazylii, która jest dla nich krajem odległym i nieznanym. Przygotowana przeze mnie monografia stawia sobie za zadanie popularyzację dziedzictwa kulturowego Polonii brazylijskiej. Wskazuje na konieczność ochrony zabytków polskiego osadnictwa w Ameryce Południowej, takich jak najstarszy drewniany kościółek w Rio do Banho, przypominający swą bryłą świątynie budowane we wschodniej Polsce, czy obiekty stanowiące ekspozycję muzeum skansenowskiego w Santanie. Mam przy tym nadzieję, że przyczyni się ona do tego, aby kwestie migracyjne były szerzej zaprezentowane w polskim – i nie tylko polskim – dyskursie publicznym.

Wszystkim zaangażowanym w powstanie tej publikacji serdecznie dziękuję.

Tobiasz Orzeł

1 KRAJOBRAZ JAKO DOŚWIADCZENIE KULTUROWE

Widok

Prapoczątkiem konceptualizacji krajobrazu wydaje się spojrzenie z oddali na okolicę. Oglądanie świata z tej perspektywy zazwyczaj wiąże się z przyjemnym uczuciem oderwania od codziennych spraw. Często staje się jednak wyzwaniem refleksji o życiu i przemijaniu. Zawieszenie wzroku na otwartej przestrzeni przypomina obcowanie ze sztukami plastycznymi: malarstwem, grafiką czy fotografią. Nie bez przyczyny polskie słowo „krajobraz” jest złożeniem dwóch wyrazów, z których pierwszy odnosi się do obszaru geograficznego, a drugi – do utrwalonego wizerunku pewnego wycinka rzeczywistości. Angielski *landscape*, niemiecki *landschaft* czy francuski *paysage*, choć mają nieco inne źródłosłowy niż polski odpowiednik, funkcjonują w podobnym kontekście na styku morfologii i estetyki¹.

Dwuwymiarowa percepcja krajobrazu ma charakter typowo okulocentryczny. Ograniczona jest możliwościami ludzkiego wzroku. Poznać można bowiem tylko to, co widzialne. Jest to ujęcie statyczne, które musi uwzględniać konkretny punkt obserwacji, kierunek patrzenia, czas i warunki oświetleniowe. Kadrowanie zależy od doraźnych potrzeb widza. Ten rozpoznaje poszczególne dostrzegalne elementy, a następnie nazywa je i wewnątrznie organizuje. Dostrzega dominanty, czyli obiekty o największym oddziaływaniu, o silnej, integrującej kompozycję formie, wyróżniające się wysokością, bryłą, barwą, materiałem, fakturą lub bogactwem detalu². Bardzo często są to budowle

¹ D. Drexler, *Landscape, Paysage, Landschaft, Táj: The Cultural Background of Landscape Perceptions in England, France, Germany, and Hungary*, „Journal of Ecological Anthropology” 2013, nr 16 (1), s. 87–89.

² A. Ozimek, *Dominanta krajobrazowa – próba parametryzacji pojęcia*, „Przestrzeń, Urbanistyka, Architektura” 2019, nr 1, s. 210–212.

o doniosłym znaczeniu dla obserwatora – kościelne wieże, rezydencje ważnych osób – tości czy gmachy użyteczności publicznej. W krajobrazie nieprzekształconym ręką człowieka mogą dominować twory naturalne, na przykład wzniesienia o dużej wybitności. Niepisaną zasadą jest, że większe znaczenie przypisuje się szczytom górskim o charakterystycznej sylwetce. To one przeważnie stanowią punkt orientacyjny. W dalszej kolejności dają się zauważyć subdominanty. Są to obiekty trochę mniej widoczne, zatem mające nieco mniejszy kapitał symboliczny. Nierzadko są zlokalizowane w większej odległości od patrzącego. Kolejnym stopniem w hierarchii „oczobitności” są akcenty. Te wyróżniają się z tła kształtem czy kolorem, lecz co do zasady pełnią podobną funkcję jak ich otoczenie. Może to być soczyście czerwony dach domu wśród tych o bardziej stonowanym odcieniu albo pokryta jasnymi liśćmi korona brzozy rosnącej obok świerków o ciemnozielonych igiełkach. Pozostałe elementy o powtarzalnej strukturze stanowią treść widoku. To ich nasycenie determinuje model krajobrazu odpowiadający przyjętym stereotypom. Mnogość zabudowy mieszkalnej i usługowej tworzy pejzaż miejski, dymiące kominy fabryk – przemysłowy, nieliczne chaty pośród pól i łąk – wiejski, gęstwina leśna – przyrodniczy. Obserwującego od podstawowej treści widoku oddziela przedpole ekspozycji. Może nim być szeroka trawiasta równina lub tafla jeziora. Niekiedy widok ma także ramy boczne. Są nimi na przykład zbocza wzgórz, gdy patrzymy w głąb doliny. Z kolei najdalsze dostrzegalne elementy krajobrazu tworzą widnokrąg. Znajdujące się za nim niebo stanowi tło całej kompozycji³.

Widok, tak jak dzieło sztuki, podlega interpretacji. Hermeneutyka krajobrazu nie ma pozycji zerowej. Obserwator patrzy na okolicę zaopatrzonej w bagaż własnych przekonań, zakorzenionych w kulturze i uwytłumaczających się w używanym języku. „Wgryzanie” się w sieć znaczeń, które są przypisywane kolejnym elementom pejzażu, powoduje rewizję wcześniejszych założeń. Proces ten może być prowadzony bez końca. Nawet unieruchomiony krajobraz nie może zatem być objaśniony raz na zawsze w sposób pełny i wyczerpujący, lecz jest „zadany”, niedomknięty w swej tożsamości, żyjący nie dla samego siebie, lecz dla ciągłego tłumaczenia⁴.

Wnętrze

Zmiana kierunku patrzenia z zachowaniem punktu obserwacji rozszerza zakres widoczności do 360°. Mamy wówczas do czynienia z obrazem panoramicznym. Jednak dopiero dłuższa obecność w terenie i idąca za nią zmienność parametrów widoczności powoduje wrażenie przebywania w trójwymiarowej rzeczywistości. Widz przez analogie

³ K. Dąbrowska-Budziło, *Wśród panoram Krakowa. O przemianach widoków i o tym, jak je ocalić*, Kraków 1990.

⁴ J. Tokarska-Bakir, *Hermeneutyka Gadamerowska w etnograficznym badaniu obcości*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 1992, t. 46, z. 1, s. 3.

z codzienną egzystencją może poczuć, że przebywa we wnętrzu ogromnego pomieszczenia. Realnie otwarta przestrzeń zamyka się wizualnie za pomocą wyobraźni. Płaskczyzna ziemską stanowi podłogę, niebo – sklepienie, elementy na horyzoncie – ściany, a obiekty wolno stojące – umeblowanie⁵.

Architekt Janusz Bogdanowski wydzielił kilka rodzajów wnętrz krajobrazowych w zależności od konfiguracji terenu. Może mieć ono charakter konkretny, a więc jego ściany są zwarte, czytelne i jasno definiowalne, a liczba otwarć nie przekracza 30%. Przykładami będą tu miejski plac obudowany wokół kamienicami, kotlina otoczona wysokimi wzgórzami lub leśna polanka osłonięta szczelnie roślinnością. Wnętrze obiektów ma ściany o porowatej fakturze, a liczba otwarć waha się od 30% do 60%. Za przykład posłużyć może droga prowadząca przez wieś o rozproszonej zabudowie. Wnętrze o charakterze subiektywnym cechują natomiast ściany wyczuwalne tylko wrażeniowo, zredukowane do elementów występujących punktowo albo liniowo, co skutkuje liczbą otwarć przekraczającą 60%. Z taką sytuacją obserwator może mieć do czynienia, przebywając na polu uprawnym zlokalizowanym na rozległej równinie⁶.

Wnętrze może przybierać też różne kształty: podłużny niczym korytarz (aleja, wąz), szeroki jak przeszklona weranda (trasa spacerowa biegnąca wzdłuż górskiego stoku), centralny przypominający pokój (podwórze) lub złożony podobny do labiryntu (bazar chaotycznie zastawiony straganami). Krajobraz poznawany przez przechodzenie z jednego wnętrza do kolejnego tworzy iluzję poruszania się po budynku. Jedne pomieszczenia są dla odbiorcy bardziej swojskie i bezpieczne, inne zaś – obce i nieprzyjemne. Domem jest krajobraz stron rodzinnych. Czasem pojawiają się w nim goście. Wyróżnia się wnętrza reprezentacyjne, takie jak salon (staromiejski rynek), jak i te dostępne jedynie dla bliższych znajomych, jak choćby kuchnia (ulica handlowa). Są także przestrzenie zupełnie prywatne, na przykład sypialnia (suburbia).

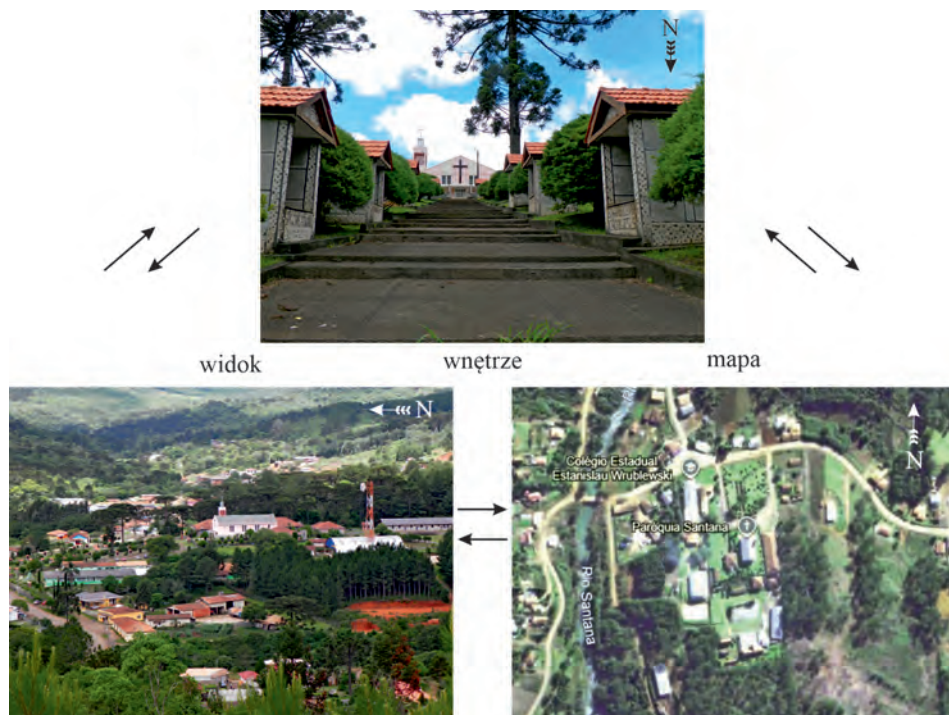
Mapa

Stałe zamieszkanie i użytkowanie danego terenu prowadzą do wytworzenia bardziej skomplikowanego konstruktów myślowego, którym jest mapa. Jej istota polega na patrzeniu na rzeczywistość przestrzenną z lotu ptaka. Nie jest to zatem perspektywa codziennych ludzkich praktyk, lecz abstrakcja. Głównym celem mapy jest odtworzenie struktury lokalizacyjnej krajobrazu. W założeniu ma ona ułatwiać poruszanie się po danym obszarze. Jest produktem subiektywnym, jednak aspirującym do obiektywizacji⁷. Służy bowiem nie tylko zaspokajaniu własnych potrzeb, lecz także komunikacji

⁵ J. Bogdanowski, M. Łuczyńska-Bruzda, Z. Novák, *Architektura krajobrazu*, Warszawa 1979, s. 51–53.

⁶ J. Bogdanowski, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Wrocław 1976, s. 89.

⁷ M. Bartnicka, *Wyobrażenia przestrzeni i ich badanie*, „Etnografia Polska” 1985, t. 29, z. 2, s. 26–28.

II. T01. *Ta sama przestrzeń (centrum osady Santana) percepowana jako: widok, wnętrze i mapa. Fotografie ze wzgórza oraz pośrodku alejki w ogrodzie kapliczkowym wykonał autor (2013 r.). Zdjęcie satelitarne z Google Earth (2014 rok)*

międzyludzkiej. Mapa powstaje w umyśle powoli, podlega permanentnym korektom i aktualizacjom. Jak każdy model informacyjny dąży do optymalizacji. W zależności od potrzeb uogólnia lub uszczegółowia obraz terenu. Jej wytwarzanie obejmuje proces selekcji i hierarchizacji danych. Jeśli realny krajobraz stanowi nieskończony zbiór elementów, to mapa jest zespołem tylko wybranych obiektów, użytecznych w danym momencie i okolicznościach. Tak jak istnieją opracowania kartograficzne tworzone na różne potrzeby (szkolne, geodezyjne, wojskowe, turystyczne), tak ich mentalne odpowiedniki są skrojone pod konkretne działania. Skutkiem partykularnego myślenia o otaczającej przestrzeni jest istnienie „białych plam” – obszarów niezidentyfikowanych, przemilczanych bądź nieważnych.

Urbanista Kevin Lynch⁸ wyróżnił kilka podstawowych elementów występujących na mapach myślowych. Jednym z nich są ścieżki (*paths*), które służą szeroko rozumianemu przemieszczaniu się. Należą do nich zarówno fizycznie wytyczone szlaki: drogi, ulice czy chodniki, które spotkamy na opracowaniach kartograficznych, jak i nieformalne ciągi

⁸ K. Lynch, *Obraz miasta*, przeł. T. Jeleński, Kraków 2011.

komunikacyjne: skróty, przejścia czy trasy grzybiarzy wędrujących po lesie. Kolejnym elementem są krawędzie (*edges*), czyli linie rozdzielające, ograniczające poruszanie się. Są nimi: brzegi rzek, nasypy torowisk, ogrodzenia. Wszystko zależy jednak od kontekstu. Autostrada, choć stworzona z myślą o transporcie, dla pieszego znajdującego się po jednej z jej stron jest przede wszystkim przeszkodą, i to w dodatku taką, którą ciężko sforsować, gdy w pobliżu nie ma żadnej kładki lub tunelu. Inną funkcję pełnią obszary (*districts*). W przeciwieństwie do wcześniejszych elementów mają one rozleglejszy przestrzennie charakter. Można się po nich przesuwać w różnych kierunkach, wciąż mając świadomość bycia wewnątrz jakiejś ustrukturyzowanej całości. Mogą nimi być: osiedla, parki, cmentarze, łąki. Obszarom tym łatwo przypisuje się właściwość swojskości. Dlatego też często mówi się „moje blokowisko” (w znaczeniu „tam mieszkam”) czy „mój lasek” (w zamyśle „mój ulubiony”). Analogicznie dany wycinek terenu można wartościować negatywnie – „zła dzielnica”. Następnym pojęciem są węzły (*nodes*), czyli miejsca przecięcia się ścieżek, przekraczania krawędzi czy styku obszarów. Węzły stanowią terytorialne punkty obrzędów przejścia w rozumieniu zaproponowanym przez Arnolda van Gennepa⁹, i to zarówno tych małych, codziennych, jak i tych doniosłych. Liminalnym węzłem jest brama zakładu pracy, której przekraczanie wiąże się ze zmianą roli społecznej z „cywila” na etatowca, ale także dworzec kolejowy, na którym witamy krewnych przybywających w odwiedziny, wyruszamy w wakacyjną podróż lub odjeżdżamy gdzieś daleko, „na zawsze” – bez intencji powrotu. Ostatnim ważnym elementem budującym strukturę mapy mentalnej są punkty orientacyjne (*landmarks*). Są to punkty odniesienia wyraźnie kontrastujące z otoczeniem i przez to łatwo identyfikowalne. Nierzadko noszą duży ładunek symboliczny i tożsamościowy. W swojej zmaterializowanej postaci są to budynki o ciekawej architekturze, pomniki lub nawet drzewa o unikatowym kształcie. Obiekty te stanowią najczęściej wizytówkę danego miejsca, pojawiając się na widokówkach. Przyciągają turystów, a dla miejscowych są punktem spotkań. Stojący na krakowskim Rynku Głównym „Adaś” może być dobitnym przykładem tego zjawiska.

Problematykę mapy mentalnej można rozpatrywać zarówno z perspektywy psychologicznej, jak i społecznej. Model ten nie istnieje w uniwersalnej postaci, ponieważ jego forma zależy od licznych uwarunkowań językowo-kulturowych. Struktura takiej mapy podlega negocjacji w toku powszednich interakcji – wiąże się z kolektywnym doświadczeniem terenu. Czynnikiem modyfikującym jest wpływ nabytej wiedzy geograficznej, opisów krajobrazu, zdjęć lotniczych, papierowych czy elektronicznych opracowań kartograficznych. Istotnie, powstanie mapowego modelu materialnego w ścisłym, graficznym sensie zawsze jest poprzedzone ustrukturyzowaniem rzeczywistości przestrzennej w ludzkiej głowie¹⁰. Dotyczy to zarówno prac profesjonalnych,

⁹ A. van Gennep, *Obrzędy przejścia. Systematyczne studium ceremonii. O bramie i progu [...] i o wielu innych rzeczach*, przeł. B. Biały, Warszawa 2006.

¹⁰ A. Głazewski, *Modele rzeczywistości geograficznej a modele danych przestrzennych*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 2006, t. 36, nr 3, s. 220–221.

stworzonych przez wykwalifikowanych kartografów, jak i amatorskich rysunków wykonanych na własny użytek. W większości przypadków mapa wyobrażeniowa nie jest jednak konkretyzowana w fizycznej postaci.

Mapa mentalna, podobnie jak jej graficzny odpowiednik, ma swój *layout*. Zasadniczą jej część stanowi rysunek, który jest niezwerbalizowaną reprezentacją określonego terenu uwypuklającą te jego elementy, które są istotne z punktu widzenia przyjętego zakresu tematycznego. Prymarną czynnością jest ustalenie skali, a więc proporcji odwzorowania dostosowanych do zasięgu terytorialnego, jaki obejmuje obraz mentalny. W potocznym myśleniu o przestrzeni geograficznej nie stosuje się matematycznie zdefiniowanego stosunku wielkości modelu do rzeczywistych wielkości występujących w terenie. Skala określana jest jakościowo przy użyciu kulturowo wyróżnianych kategorii podziału Ziemi. Istnieją skale: świata, kontynentu, kraju, regionu, miejscowości, dzielnicy, osiedla, zagrody, budynku itd. Zgodnie z potocznym rozumieniem tego słowa (a więc inaczej niż w kartografii!) zastosowanie dużej skali pociąga za sobą niewielką szczegółowość przedstawienia. Im jest ona mniejsza, tym obraz jest szczelniej wypełniony. Zastosowanie konkretnej skali skutkuje potrzebą przyjęcia adekwatnego rodzaju siatki. Dla małych skali zniekształcenia rzutu sfery na płaszczyznę nie są istotne. Obraz mentalny może być zatem wiernokątny, wiernoodległościowy i wiernopowierzchniowy jednocześnie. Wielkie skale obejmujące cały glob lub jego znaczną część są bardziej kłopotliwe w użyciu, mocniej zakorzenione w zdobytej wiedzy geograficznej i podatniejsze na zniekształcenia. Ciężko jest bowiem wyobrazić sobie rozmieszczenie punktów geograficznych na geoidzie wyłącznie na podstawie przebywania na powierzchni planety. Z punktu widzenia doświadczenia codziennego Ziemia jest płaska lub jedynie lekko wybrzuszona.

Kontekst sytuacyjny towarzyszy również wyróżnieniu warstwy, to jest zbioru elementów dobranych według kryterium funkcjonalnego. Może nią być choćby sieć obiektów związanych z aktywnością zawodową, rodzinną czy towarzyską. Zastosowanie tej kategorii ma na celu racjonalizację ekonomiczną i ergonomiczną podejmowanych czynności. Dopiero po uwypukleniu danej warstwy wyznacza się trasę, czyli przebieg przestrzenno-czasowy działań rozmieszczonych w różnych lokalizacjach (np. droga z domu do szkoły). Wielość potrzeb związanych z działalnością przestrzenną przekłada się na wielowarstwowość tego samego terytorium. Zmienność form i znaczeń przypisywanych terenowi pozwala na wyodrębnienie kategorii osi czasu. Polega ona na dostosowaniu wyobrażeń geograficznych do odpowiednio wybranego przedziału chronologicznego umieszczonego w przeszłości, teraźniejszości lub przyszłości. Zasadniczo trzem wyróżnionym częściom czasu pojmowanego liniowo odpowiadają trzy procesy myślowe: pamiętanie, uczestniczenie i planowanie. Jednak zmienność temporalna może także mieścić się w obiegu zamkniętym. W tej sytuacji można mówić o wielu kołach czasu odnoszących się do poszczególnych cykli obecnych w środowisku przyrodniczym i cywilizacyjnym: pór doby czy pór roku – klimatycznych, kalendarzowych,

liturgicznych itp. Poszczególnym odcinkom czasu cyklicznego odpowiadają obrzędy, zwyczaje i inne praktyki społeczne powtarzane regularnie.

Ważnym komponentem tego modelu jest także myślowa baza danych, będąca wyszczególnieniem konkretnych obiektów umiejscowionych w terenie z uwzględnieniem najróżniejszych informacji na ich temat. Mnogość i różnorodność zgromadzonych danych rodzą potrzebę ich typizacji. Efektem tego procesu jest stworzenie legendy, czyli katalogu porządkującego materiał ze względu na przyjęty sposób generalizacji. Stanowi ona zespół wytycznych służących do sprawnego poruszania się po zmapowanych przestrzeniach.

Jednym z kluczowych pojęć dla kartografii jest obiekt. Termin ten jest także bardzo użyteczny w przypadku analizy map mentalnych. Kartografowie odróżniają obiekt terenowy od topograficznego. Pierwszym z nich jest względnie trwała część rzeczywistości przestrzennej, możliwa do łatwego wyodrębnienia, której można przypisać jednoznaczną nazwę¹¹. Każdemu konkretnemu obiektowi w terenie towarzyszą cechy: przestrzenne (położenie geograficzne, relacje topologiczne), morfologiczne (postać, kształt, budowa), użytkowe (przeznaczenie, stan) oraz identyfikujące (nazwa własna, adres, właściciel itp.). Konkretnie przypadki zawsze różnią się od siebie szczegółami, które świadczą o ich unikatowości. Dla przykładu dwa bloki mieszkalne wybudowane według tego samego projektu architektonicznego nie są identyczne, ponieważ mają odmienne detale, różne uszkodzenia, rozmaite urządzenia wewnątrz i inny numer adresowy.

Obiekt topograficzny stanowi dla kartografów abstrakcję form terenowych. Wyróżnia się tym, że nie musi przybierać materialnej postaci. Może nim być pewna idea przypisana do miejsca. Konceptualizacja nie jest zatem procesem wyłącznie technologicznym, lecz przede wszystkim myślowym. Przejście od realnego obiektu terenowego do mentalnego obiektu topograficznego jest wynikiem procesów typizacji, geometryzacji oraz doboru informacji identyfikujących¹². Pierwsza z wymienionych czynności polega na uporządkowaniu obiektów ze względu na ich podstawowe funkcje. Każdy typ powinien mieć jednoznaczne określenie. Stojąca nad rzeką figura św. Jana Nepomucena i skrzyneczka z wizerunkiem Matki Boskiej zawieszona na ścianie domu są określane wspólnym mianem kapliczek. Obydwa te obiekty są świadectwem kultu religijnego. Geometryzacja jest z kolei procesem myślowym polegającym na uproszczeniu skomplikowanego trójwymiarowego kształtu rzeczywistego do jego reprezentacji na płaszczyźnie. W praktyce stosuje się układ podstawowych figur geometrycznych: punktów, prostych, okręgów, prostokątów, wielokątów foremnych. Za przykład posłużyć może rondo uliczne, które na mapach przeważnie jest oznaczone figurą koła. Dzieje się tak nawet wówczas, gdy jego

¹¹ M. Stankiewicz, *Od obiektu terenowego do jego odpowiednika na mapie i w bazie danych*, [w:] *Kartografia i systemy informacji geograficznej. Materiały Ogólnopolskiego Sympozjum Geoinformacji „Geoinformacja zintegrowanym narzędziem badań przestrzennych” zorganizowanego w dniach 15–17 września 2003 r. we Wrocławiu i Polanicy Zdrój*, red. J. Bac-Bronowicz, Wrocław 2003, s. 226.

¹² Tamże, s. 227.

realny obrys odbiega od okręgu. Sama nazwa tego rodzaju skrzyżowania etymologicznie nawiązuje do ruchu okrężnego (fr. *rond-point*). Dobór informacji identyfikujących polega natomiast na selekcji pewnych atrybutów topograficznych z nieograniczonego zbioru danych terenowych. Jest to sposób na opanowanie szumu informacyjnego, który utrudnia orientację w terenie. Przykładowo z cech konkretnej studni, takich jak: średnica 1,2 m, głębokość 5,5 m, cembrowanie kamienne, czerpanie wody za pomocą kołowrotu, nakrycie daszkiem dwuspadowym, data powstania 1920 rok, własność prywatna, posesja rodziny Kowalskich, można stworzyć różne uproszczone opisy adekwatne do konkretnych sytuacji życiowych. Charakterystyka tego obiektu stworzona na potrzeby umówienia spotkania ze znajomym może brzmieć: studnia przy domu Kowalskich. Istotne będą bowiem informacje lokalizacyjne odnoszące się do wspólnej wiedzy – w domyśle obydwie strony wiedzą, gdzie mieszka ta konkretna rodzina. Jeśli podobne spotkanie ma się odbyć z nieznanym, to w opisie zostaną zaakcentowane raczej parametry wizualne tego obiektu: studnia z kołowrotem i daszkiem. Natomiast zupełnie innego rodzaju dane zostaną przedstawione w informatorze turystycznym skierowanym na ciekawostki historyczne: studnia z I połowy XX wieku. Graficzną analogią przetworzenia obiektu terenowego na odpowiednik topograficzny jest zamiana obrazu rastrowego (mapy bitowej) na rysunek wektorowy (złożony z matematycznie opisanych krzywych i obszarów). Typizacja, geometryzacja i dobór danych identyfikujących przypominają natomiast proces trasowania.

Kartografowie dzielą obiekty topograficzne pod względem ich struktury. Wyróżniają typy: proste, złożone jednorodne i różnorodne oraz wydzielone¹³. Pierwsze z nich są zdefiniowane jedynie na podstawie typizacji i geometryzacji. Dla przykładu drzewo iglaste jako kategoria topograficzna obejmuje wiele konkretnych przypadków rosnących w terenie: sosen, świerków, modrzewi i innych. Obiekty takie przyjmują na mapie reprezentację znakową (punktową, liniową lub powierzchniową) w zależności od przyjętej skali. Istotą geometryzacji jest bowiem przyjęcie adekwatnych opcji mapowania, dlatego też forma obiektu topograficznego nie jest wartością stałą. Dany budynek widziany w skali miasta jest postrzegany jako punkt, ale widziany w skali pojedynczej ulicy – zajmuje pewien obszar. Z obiektem jednorodnie złożonym mamy do czynienia, gdy jest on określony poprzez typizację i agregację (łączenie jednostek w zbiory). Na przykład rząd obiektów terenowych, jakimi są kamienice, można uznać w zależności od potrzeb mapowania za jeden obiekt topograficzny, to jest pas zwartej zabudowy. Dla kartografów zbiory obiektów punktowych tworzą grupy, liniowych – sieci, a powierzchniowych – zespoły. W przypadku gdy agregacja dotyczy obiektów terenowych należących do różnych typów, mamy do czynienia z obiektem różnorodnie złożonym, który poddany procesowi geometryzacji stanowi kompleks. Za ilustracje mogą posłużyć obiekty terenowe, takie jak: drzewa, krzewy, kwietniki, trawniki, ławki i alejki, które wspólnie tworzą jeden obiekt

¹³ Tamże, s. 229.

II. T02. Centrum osady Santana na współczesnym opracowaniu kartograficznym OpenStreetMap. Projekt tworzony jest przez społeczność internetową. Na rysunku zaprezentowano, jak w przyjętej skali dane terenowe są formowane w obiekty topograficzne. Wykonał autor na bazie mapy OSM

topograficzny – ogród. Najszerzym natomiast z wariantów jest obiekt wydzielony, który właściwie nie ma bezpośredniego odniesienia do obiektów terenowych. Jego istnienie oparte jest na informacjach pochodzących z zewnątrz terenu. Obiekty wydzielone można podzielić na rejony i regiony. Tymi pierwszymi są terytoria wydzielone ze względu na tylko jeden aspekt funkcjonalny. Rejonem może być obszar działania jakiejś instytucji administracyjnej, na przykład sądu. Może nim być także zasięg występowania danego zjawiska kulturowego, na przykład kultywowania maja (*moja*)¹⁴. Rejony używane są w kartogramach. Z kolei region stanowi synergię wielu aspektów funkcjonalnych. W tym znaczeniu jest nim Sądeczczyzna, gdyż krainę tę wyróżnia się, mając na uwadze rozmaite uwarunkowania: fizycznogeograficzne, historyczne i etnograficzne. Specjalnym rodzajem regionu jest terytorium państwowe. Polityczne granice często biegną wzdłuż zastanych obiektów terenowych, na przykład rzek, lecz bywają także wtórnie oznaczone w terenie, na przykład za pomocą słupków granicznych.

¹⁴ Zwyczaj ten jest praktykowany w południowej Polsce (Orawa, Spisz, Żywiecczyzna, Beskid Śląski).

Proces krajobrazotwórczy

Wspominany już Bogdanowski definiował krajobraz jako fizjonomię powierzchni Ziemi, będącą syntezą elementów przyrodniczych i działalności człowieka¹⁵. Rozpatrując tę koncepcję, należy zwrócić uwagę na osadzenie krajobrazu w konkretnym terenie, to jest w materialnej i empirycznie doświadczalnej powłoce globu. Geografowie wyróżniają kilka podstawowych warstw terenu, nazywanych geosferami. Litosfera obejmuje skały, pedosfera – gleby, hydrosfera – wody, atmosfera – powietrze, a biosfera – świat organizmów żywych. Obszarem kulturowej aktywności człowieka jest antroposfera. To, co dzieje się w poszczególnych warstwach terenu, stanowi środowisko, umownie dzielone na przyrodnicze i cywilizacyjne. Pierwsze obejmuje zmienne fizjograficzne, takie jak: położenie geograficzne, rzeźba powierzchni, budowa geologiczna, skład gleb, stosunki wodne, flora, fauna, klimat oraz pośrednio formy ochrony przyrody. Drugi typ środowiska jest związany z wszelaką, zarówno uświadomioną, jak i nieświadomą aktywnością ludzką. Środowisko cywilizacyjne formuje się w ramach procesów historycznych. Na jego obszarze należy wyróżnić zjawiska: polityczne (związane z samoorganizacją lokalnej społeczności), gospodarcze (związane z procesami ekonomicznymi) oraz społeczne (związane z systemem aksjonormatywnym), do których należy włączyć także zjawiska psychologiczne¹⁶. Nierozzerwalność i wzajemne przenikanie się tych dwóch składowych środowiska akcentuje druga część zacytowanej definicji krajobrazu. Ich odseparowanie ma charakter jedynie teoretyczny. Kultura zawsze funkcjonuje w konkretnym środowisku naturalnym, a natura – nawet niedotknięta ingerencją człowieka – zawsze podlega percepcji, która jest uwarunkowana kulturowo. Krajobraz jako geokompleks ma cechy kulturowości, a zatem z antropologicznego punktu widzenia nie jest możliwe wydzielenie przestrzenne krajobrazu kulturowego z krajobrazu naturalnego. Pojęcie krajobrazu kulturowego byłoby zatem konstrukcją heurystyczną, która ogranicza zasięg badań krajobrazowych do kompetencji antropologa jako badacza kultury.

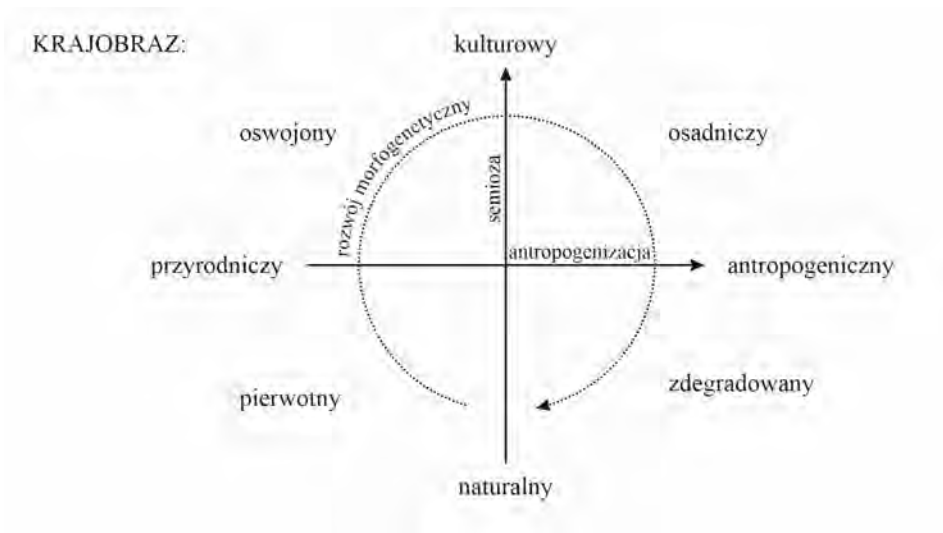
Dla uporządkowania terminologii należy skupić się na dwóch procesach, którym podlega krajobraz. Pierwszym z nich jest antropogenizacja, przez którą trzeba rozumieć fizyczne przekształcenie terenu pod wpływem działalności człowieka. Krajobraz, w którym ślady ekumeny są tylko tymczasowe lub marginalne, nazwiemy krajobrazem przyrodniczym. Krajobraz stale zdominowany przez wytwory cywilizacji określimy mianem krajobrazu antropogenicznego¹⁷.

Drugim procesem jest semioza, czyli nadawanie znaczeń poszczególnym elementom rzeczywistości. Teren pozbawiony ludzkiej aktywności stanowi krajobraz naturalny.

¹⁵ J. Bogdanowski, M. Łuczyńska-Bruzda, Z. Novák, dz. cyt., s. 8.

¹⁶ M. Dobrowolska, *Dynamika krajobrazu kulturalnego*, „Przegląd Geograficzny” 1948, t. 21, z. 3–4, s. 164–171.

¹⁷ U. Myga-Piątek, *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*, Katowice 2012, s. 56–57.

II. T03. Typy krajobrazu wyróżnione w oparciu o procesy antropogenizacji oraz semiozy. Wykonał autor

Dopiero poprzez wartościowanie przestrzeni człowiek wytwarza krajobraz kulturowy. Idąc tym tokiem myślenia, można stwierdzić, że krajobraz naturalny jest permanentnym *orbis exterior*, podczas gdy w krajobrazie kulturowym uobecnia się kategoria *orbis interior*. O ile badanie tego pierwszego może opierać się wyłącznie na metodach ilościowych, ponieważ nie wyróżnia się na jego obszarze żadnych jakości, o tyle poznanie drugiego wykracza poza ograniczenia ilościowej metodologii, wymaga podejścia jakościowego, charakterystycznego dla antropologii.

Skrzyżowanie procesów antropogenizacji i semiozy prowadzi do wyróżnienia czterech podtypów krajobrazu. Krajobraz przyrodniczy i naturalny jest pierwotny, tzn. nieprzekształcony materialnie i nieobdarzony znaczeniem. Przykładami mogą być obszar pokryty dziewiczą puszcza lub pustynia. Krajobraz przyrodniczy i kulturowy jest oswojony, to jest nieprzekształcony, ale naznaczony. Występuje on w dużych kompleksach leśnych czy górskich, takich jak choćby parki narodowe – użytkowanych przez człowieka, posiadających toponimie, ale z mocno ograniczonymi śladami ingerencji materialnej. Krajobraz antropogeniczny i kulturowy to krajobraz osadniczy, a więc przekształcony i wypełniony znaczeniem. Zajmuje on największą część planety, obejmuje wsie, miasta i powierzchnie zagarnięte przez przemysł. Krajobraz antropogeniczny i naturalny jest zdegradowany, czyli przekształcony, ale odarty ze znaczeń. Obejmuje on tereny zdewastowane wskutek silnej antropopresji (np. wyrobiska będące efektem działalności kopalnictwa odkrywkowego) lub przestrzenie zmienione w wyniku katastrof ekologicznych (np. zniszczenia po wybuchu bomby jądrowej). Przyjmując podejście morfogenetyczne,

można przeprowadzić ciąg rozwojowy na linii krajobrazu: pierwotnego – oswojonego – osadniczego – zdegradowanego. Semioza poprzedza antropogenizację, gdyż ingerencja w terenie poprzedzona jest mentalnym uporządkowaniem przestrzeni, to jest wyróżnieniem na jej obszarze miejsc. W niniejszym opracowaniu skupiono się przede wszystkim na krajobrazie osadniczym, który jednak nie może być analizowany bez odniesień do pozostałych form krajobrazowych.

Krajobraz w refleksji o kulturze

Krajobraz jest przedmiotem dociekań wielu dyscyplin: ekologii, filozofii, historii sztuki, historii gospodarczej, socjologii, literaturoznawstwa czy językoznawstwa. Refleksja na jego temat nie jest obca również artystom plastykom, fotografikom, filmowcom czy literatom. Mnogość dziedzin wiedzy i przyjmowanych w nich paradygmatów doprowadziła do sformułowania bardzo wielu koncepcji krajobrazowych¹⁸.

Zainteresowanie krajobrazem nie jest nowością w etnografii, etnologii i antropologii kulturowej. Na rolę uwarunkowań przestrzennych zwracano już uwagę na łamach wczesnych, XIX-wiecznych opracowań ludoznawczych. Specjaliści od „obcych” chętnie przywoływali wiadomości geograficzne, posiłkując się nimi przy tłumaczeniu cech fizycznych, psychologicznych oraz kulturowych obserwowanych społeczności¹⁹. Dobitną ilustracją tego zjawiska mogą być dwa przykłady pionierskich opisów kultury wiejskiej ziem polskich. Poeta i uczony, Wincenty Pol, dokonał podziału ludności zamieszkującej galicyjską część Karpat, nawiązując do układu dolin większych rzek. W koncepcji tej górskie grzbiety stanowiły naturalną przeszkodę utrudniającą komunikację pomiędzy poszczególnymi wspólnotami lokalnymi, zatem wyodrębnienie się „rodów” górskich wynikało wprost z przebiegu szlaków osadniczych, ciągnących się wzdłuż cieków wodnych²⁰. Szerokich opisów fizjonomii terenu nie unikał także – skupiony na folklorze muzycznym – Oskar Kolberg. W trzecim tomie jego *Ludu* znajdziemy taką oto malowniczą prezentację lokalnego krajobrazu:

Wśród pięknej równiny, bujnych łąk i urodzajnych niw, otoczonych ze wszech stron rzesisto wioskami, gdzie spokojna Noteć wężykowatym wiję się korytem, leży miasto Pakość [...]. Zamieszkałe przez ubogich rzemieślników i ogrodników. Nazwa jego ma pochodzić częścią od pakowania (tłoczenia) budowli na mało przestrzenną wysepkę ramionami Noteci objętą, częścią od tego, że musiano bić pale i tłoczyć kamienie i gruz

¹⁸ Taż, *Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych*, „Przegląd Geograficzny” 2001, t. 73, z. 1–2, s. 163–176; F. Plit, *Krajobraz kulturowy – czym jest?*, Warszawa 2011.

¹⁹ Z. Libera, *Etnografia to piękna zabawka w rękach literatów z dworu i miasta w Polsce XIX wieku i później*, Kraków 2022, s. 249–254.

²⁰ W. Pol, *Rzut oka na północne stoki Karpat*, Kraków 1851, s. 111–132.

w przepaścistą ziemię, aby ją tak ustaliwszy, mogli na niej wznosić budowle. W bliskości są stacje, czyli kapliczki kalwaryjskie dla pielgrzymów (założone przez Działyńskich). Nie brak o mieście tem powieści i podań²¹.

Ten wzorzec narracyjny był kontynuowany w licznych monografiach etnograficznych przez kolejne dekady. Chodziło przede wszystkim o ukontekstowanie referowanych zjawisk. Dla przykładu analizę budownictwa wiejskiego rozpoczynano od omówienia ukształtowania terenu i naturalnej bazy surowcowej. Opis gospodarki rolnej czy pasterstwa uwzględniał miejscowe podłoże glebowe i warunki klimatyczne. Przy podejmowaniu tematu migracji zarobkowych zwracano uwagę na odległości i rozwój sieci drogowej, a więzy rodzinne i sąsiedzkie były objaśnianie w odniesieniu do układu przestrzennego miejscowości. Z kolei poszczególne etapy praktyk obrzędowych starano się powiązać z właściwościami danego miejsca – na przykład jeśli kondukt pogrzebowy zatrzymywał się przy krzyżu na końcu wsi, wynikało to z symbolicznego znaczenia, jakie przypisywano temu obiektowi. W powyższym ujęciu krajobraz jest stałym elementem kultury. Taki sposób prezentacji jest zresztą powtarzany do dziś, szczególnie w licznych pracach o charakterze regionalistycznym. Nie ma specjalnych powodów, aby tę klasyczną poetykę tekstu etnograficznego odrzucać.

Warto zauważyć, że im odleglejsza w sensie geograficznym jest przedstawiana społeczność, tym więcej uwagi poświęca się wizualizacji jej otoczenia. Inność drugiego człowieka potęgowana jest odmiennością rzeczywistości przestrzennej, w której się on znajduje. Zasadę tę łatwo zauważyć w trakcie lektury kanonicznych tekstów poświęconych ludom pozaeuropejskim. Szczególnie ważną rolę odgrywały w nich opisy przyrody. Świetnym przykładem są fragmenty dzieł Bronisława Malinowskiego pisane w stylu modnych wówczas powieści podróżniczych. Nietrudno się domyślić, że były one mocno zanurzone w dyskursie kolonialnym. Pierwszoosobowy narrator – reprezentant świata zachodniego – zanim przejdzie do relacji na temat życia tubylców, skrzętnie notuje informacje o zamieszkiwanej przez nich okolicy. W celu spotęgowania wrażenia opis zagęszcza licznymi egzotyzmami, często parafrazowanymi na potrzeby nieposiadającego encyklopedycznej wiedzy czytelnika. W przypadku prac słynnego antropologa fabularyzacja przybiera postać nawet teatralizacji. Polega ona na umiejscowieniu poszczególnych scen w ramach pewnej dekoracji. Na zastosowanie tej konwencji wskazują tytuły podrzdziałów *Argonautów zachodniego Pacyfiku*, takie jak: „Życie w namiocie wśród tubylców”, „Sceneria wschodniej Nowej Gwinei. Scena na plaży w Surubwoyna”, „Przechadzka po terenie. Ogrody i ogrodnictwo”, „Opis wodowania i *tasasoria* widzianych na wybrzeżu Kualukuba”, „Scena rozgrywająca się w Sinaketa”, „Krajobraz. Mitologiczna geografia dalszych regionów”, „Droga w cieniu Koyatabu. Ludożercy z nieznanej dżungli”,

²¹ O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 3, *Kujawy*, Wrocław 1962, s. 39.

„Postój u brzegu”, „Scena na przylądku Kaykuyawa”²². Jakkolwiek użyte w nich słownictwo może dziś trącić anachronizmem, podobna strategia bywa chętnie stosowana przez współczesnych „opowiadaczy” kultury.

O ile przedstawienia krajobrazowe są obecne w naukach etnologicznych „od początku”, o tyle bardziej refleksyjne podejście do badania krajobrazu jest rzeczą stosunkowo późną. Pierwsze istotne kroki w tym zakresie podjęli zawodowi specjaliści od przestrzeni, czyli geografowie. Dla części z nich, w tym dla Eugeniusza Romera, krajobraz stanowił centralne pojęcie dla uprawianej dyscypliny²³. Dopiero jednak narodziny geografii humanistycznej przyniosły podział na krajobraz naturalny oraz kulturowy. Według Carla Sauera ten drugi powstawał na skutek fizycznej ingerencji człowieka²⁴. Kolejni badacze tematu rozwijali ten wątek. Kenneth Olwig uważał, że krajobraz to proces społeczno-historyczny; konstruuje go zatem codzienne praktyki ludzkie²⁵. Denis Cosgrove zwrócił uwagę na perspektywę *insidera*, a więc uczestnika lokalnej społeczności użytkującej zamieszkiwaną przestrzeń²⁶. Marwyn Samuels zauważył natomiast, że krajobraz należy interpretować²⁷. Geografowie nazwali to podejście wiedzą umiejscowioną. Dla badaczy kultury jest to koncepcja zbliżona do wiedzy lokalnej, stanowiącej jeden z centralnych terminów antropologii interpretatywnej Clifforda Geertza²⁸. Rozwinięcie tej myśli znajdziemy w poglądach Johna Jacksona, który uważał, że krajobraz to nie tylko elementy piękne i doniosłe dla miejscowej społeczności, lecz także zwykłe obiekty użyteczności publicznej: wiaty autobusowe, stacje benzynowe, billboardy itp.²⁹ W tym miejscu refleksje geografów znajdują punkt styczny z antropologią codzienności, którą w Polsce postulował Roch Sulima³⁰.

Punktem zwrotnym w myśleniu o krajobrazie stała się dychotomia przestrzeni i miejsca zaproponowana przez Yi-Fu Tuana. W myśl jej zasad za przestrzeń należy uznać tę część powierzchni geograficznej, która w ramach badanego systemu kulturowego nie jest obdarzona znaczeniem. Semantyczne pustkowienie nie ma wytyczonych granic i nie jest wewnętrznie podzielone ani uporządkowane. Ludzie przebywający w nim tworzą zbiorowość, której nie spaja głębsza więź. Z tego samego powodu przestrzeń nie

²² B. Malinowski, *Argonauci Zachodniego Pacyfiku. Relacje o poczynaniach i przygodach krajowców z Nowej Gwinei*, przeł. B. Olszewska-Dyoniziak, S. Szynkiewicz, Warszawa 1981.

²³ E. Romer, *O krajobrazie*, [w:] *Księga pamiątkowa XI Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w Krakowie 18–22 lipca 1911*, [Kraków 1912], s. 57.

²⁴ C.O. Sauer, *The Morphology of Landscape*, „University of California Publications in Geography” 1925, Vol. 2, no. 2, s. 19–54.

²⁵ K.R. Olwig, *Recovering the Substantive Nature of Landscape*, „Annals of the Association of American Geographers” 1996, Vol. 86, no. 4, s. 630–653.

²⁶ D. Cosgrove, *Social Formation and Symbolic Landscape*, London 1984.

²⁷ M. Samuels, *The Biography of Landscape: Cause and Culpability*, [w:] *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays*, ed. D.W. Meinig, New York–Oxford 1979, s. 51–88.

²⁸ C. Geertz, *Wiedza lokalna. Dalsze eseje z zakresu antropologii interpretatywnej*, przeł. D. Wojska, Kraków 2005.

²⁹ J.B. Jackson, *Discovering the Vernacular Landscape*, New Haven–London 1984.

³⁰ R. Sulima, *Antropologia codzienności*, Kraków 2000.

ogranicza jednostek, nie narzuca im sposobu myślenia ani postępowania. Jest ona uniwersalna i akulturowa, czyli *de facto* – naturalna. Z kolei miejscem nazywamy wyodrębniony fragment przestrzeni poddany procesowi semiozy. Ma ono ścisłą lub przybliżoną lokalizację, granice i wewnętrzną konstrukcję. Utożsamianie się z miejscem prowadzi do wykształcenia wspólnoty. Przebywanie w nim wymusza przyjęcie danego systemu wartości, dostosowanie się do obowiązujących norm, podjęcie konkretnych czynności³¹. Przyjmując dramaturgiczną koncepcję Ervinga Goffmana, powiemy, że miejsce stanowi dekorację, a więc scenerię, wraz z ulokowanymi w niej rekwizytami, niezbędną do odgrywania poszczególnych występów (np. dom – rola członka rodziny, biurowiec – rola pracownika, sklep – rola klienta)³². Z kolei posługując się kategoriami strukturalnymi zaproponowanymi przez Edwarda Halla, należałoby utożsamić miejsce z przestrzenią trwałą, czyli wzorcem o charakterze terytorialnym, wprowadzonym w celu organizowania działania grup i jednostek zgodnie z powszechnie przyjętym systemem aksjonormatywnym (np. droga ekspresowa – szybkie przemieszczenie się pojazdami, ale już nie przy pomocy wozów konnych; ławka na zieleńcu – odpoczynek w pozycji siedzącej jest powszechnie akceptowany, przybranie pozycji leżącej może natomiast budzić dezaprobatę)³³. Zgodnie z poglądami Edmunda Leacha miejsce jest znakiem (metonimią), to jest wybranym fragmentem rzeczywistości, który reprezentuje większą całość obecną w kulturze (np. świątynia łacińska – Kościół rzymskokatolicki, szpital – służba zdrowia, siedziba miejscowych władz – samorząd lokalny)³⁴. Bohdan Jałowiecki pokazał, jak wspólnie użytkowana przestrzeń miasta formuje społeczeństwo³⁵. Edward Relph wprowadził oprócz miejsca także bezmiejsce (*placelessness*)³⁶. Podobny wątek podjął Marc Augé, który z kolei zaproponował nie-miejsce (*non-place*), a więc przestrzeń niczyją, z którą ludzie się nie utożsamiają, choć w niej na co dzień przebywają³⁷. Rozwijając ten punkt widzenia, Arjun Appadurai wprowadził koncept krajobrazu hipernowoczesnego, w którym dominują nie-miejsca. Wydzielił jego pięć podstawowych segmentów, a więc ludzki (*ethnoscapes*), medialny (*mediascapes*), technologiczny (*technoscapes*), finansowy (*financescapes*) oraz ideologiczny (*ideoscapes*)³⁸. W myśli tej krajobraz ma jednak raczej metaforyczne aniżeli fizyczne znaczenie.

³¹ Y.F. Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, przeł. A. Morawińska, Warszawa 1987.

³² E. Goffman, *Człowiek w teatrze życia codziennego*, przeł. H. Datner-Śpiewak, P. Śpiewak, Warszawa 2008, s. 52.

³³ E.T. Hall, *Ukryty wymiar*, przeł. T. Hołówa, Warszawa 1978, s. 144.

³⁴ E. Leach, *Kultura i komunikowanie. Logika powiązań symbolicznych. Wprowadzenie do analizy strukturalnej w antropologii społecznej*, przeł. M. Buchowski, Warszawa 2010, s. 20.

³⁵ B. Jałowiecki, *Spółeczne wytwarzanie przestrzeni*, Warszawa 2010.

³⁶ E. Relph, *Place and Placelessness*, London 1976.

³⁷ M. Augé, *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, przeł. R. Chymkowski, Warszawa 2010.

³⁸ A. Appadurai, *Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy*, „Theory Culture & Society” 1990, iss. 7, s. 295–310.

Innym ważnym pojęciem w antropologicznej refleksji nad otoczeniem geograficznym jest zaproponowany przez Tima Ingolda krajobraz zadany (*taskspace*), który można streścić jako wspólnotowe obcowanie w przestrzeni³⁹. Podobne stanowisko prezentuje Tim Edensor, który zwrócił uwagę na rolę środowiska geograficznego w kształtowaniu tożsamości etnicznej i narodowej⁴⁰. Kwestie znalazły rozwinięcie w pracach Erica Hirscha oraz Michaela O'Hanlona⁴¹. Zaproponowali oni nawet wydzielenie specjalistycznej subdyscypliny zwanej antropologią krajobrazu. Z kolei na gruncie archeologii humanistyczne podejście do kwestii krajobrazu zaaplikował Christopher Tilley⁴². W ostatnim czasie modnym konstruktem badawczym stał się zaproponowany przez Raymonda Murraya Schafera krajobraz dźwiękowy (*soundscape*), przez który należy rozumieć akustyczne obcowanie z przestrzenią⁴³. W tym sensie krajobraz stał się także obszarem zainteresowania muzykologii. Na gruncie polskiej antropologii do najważniejszych opracowań dotyczących teorii krajobrazu kulturowego należą prace Doroty Angutek (Krajna)⁴⁴, Elżbiety Szot-Radziszewskiej (Kielecczyzna)⁴⁵ oraz Łukasza Smyrskiego (Mongolia)⁴⁶.

³⁹ T. Ingold, *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*, London 2000.

⁴⁰ T. Edensor, *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, przeł. A. Sadza, Kraków 2004.

⁴¹ E. Hirsch, M. O'Hanlon, *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*, Oxford 1995.

⁴² C. Tilley, *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Oxford 1994.

⁴³ R.M. Schafer, *The Tuning of the World*, New York 1977.

⁴⁴ D. Angutek, *Kulturowe wymiary krajobrazu. Antropologiczne studium recepcji przyrody na prowincji: od teorii do empirii*, Poznań 2013.

⁴⁵ E. Szot-Radziszewska, *Obraz wsi w wyobrażeniach mieszkańców. Miejsca i ludzie*, Kielce 2013.

⁴⁶ Ł. Smyrski, *Między władzą spojrzenia a praktyką. Antropologia krajobrazu*, Warszawa 2018.

2 ETNOGRAFICZNY REKONESANS

Polonia w Brazylii

W piśmiennictwie na temat diaspory polskiej w Brazylii przeważnie stosowana jest inkluzywna definicja Polonii, obejmująca zarówno Polaków żyjących w tym kraju, jak i osoby polskiego pochodzenia¹. Z danych z 2000 roku wynika, że na terenie Federacyjnej Republiki Brazylii przebywa około 8000 obywateli polskich². Dokładna liczba Brazylijczyków polskiego pochodzenia jest trudna do ustalenia. Według różnych szacunków waha się w granicach od 800 000 do ponad 1,5 miliona. Niektórzy liderzy polonijni twierdzą, co wydaje się jednak grubą przesadą, że liczebność polskiej diaspory sięga nawet 3 milionów osób, co oznaczałoby, że więcej niż 1% mieszkańców tego wielkiego kraju posiada polskie korzenie³.

Z powodu braku zadowalającej liczby opracowań etnograficznych przy rozpatrywaniu kwestii rozmieszczenia Polonii brazylijskiej trzeba zadowolić się punktową dyslokacją siedzib głównych organizacji polonijnych. Za najważniejszą z nich należy uznać BRASPOL, czyli Centralną Reprezentację Wspólnoty Brazylijsko-Polskiej w Brazylii (Representação Central da Comunidade Brasileiro-Polonesa no Brasil). Jej powstanie jest związane z demokratyzacją życia publicznego po ustąpieniu dyktatury wojskowej. Brazylijska konstytucja z 1988 roku rozszerzyła możliwość powoływania zrzeszeń w ramach wspólnot etnicznych. Działalność BRASPOL-u została zainicjowana w środowisku Polonii kurytybskiej w 1990 roku. Zgodnie z założeniami pomysłodawców jest nie tylko instytucją reprezentującą interesy przedstawicieli polskiej diaspory, lecz także ruchem społecznym mającym za zadanie rozbudzanie świadomości kulturowej Brazylijczyków

¹ M. Kuła, *Polonia brazylijska*, Warszawa 1981, s. 23.

² U. Iarochinski, *Saga dos Polacos: A Polônia e seus emigrantes no Brasil*, Curitiba 2000, s. 66.

³ Z. Małczewski, *Polacy i osoby polskiego pochodzenia w Brazylii. Zarys historyczny i współczesność Polonii brazylijskiej*, [on-line:] http://historia.wspolnotapolska.org.pl/materiały_historyczne/view/63 – 8 III 2018.

polskiego pochodzenia⁴. Szerokie spektrum aktywności członków organizacji obejmuje: popularyzację kanonu kultury polskiej, upamiętnianie długoletniej obecności Polonii w Brazylii i jej wkładu w rozwój nowej ojczyzny, zaznaczanie obecności polskiej grupy etnicznej w społeczeństwie pluralistycznym, wzmacnianie więzi wewnątrz społeczności polonijnej oraz nawiązywanie kontaktów z krajem przodków⁵. Istotną cechą działalności BRASPOL-u jest struktura oparta na oddziałach terenowych (*núcleos*) posiadających dużą autonomię w zakresie samoorganizacji. Z danych z 2007 roku wynika, że na terenie Brazylii istnieje łącznie 330 filii rozlokowanych w 16 jednostkach federacyjnych (*unidades federativas*) na terenie 257 municypiów (*municípios*)⁶.

W pierwszych latach istnienia BRASPOL stanowił niejako opozycję wobec założonego rok wcześniej POLBRAS-u, czyli Federacji Stowarzyszeń Polonijnych w Brazylii (Federação das Associações Polônicas do Brasil), której zadaniem było jednoczenie i koordynowanie działań mniejszych organizacji⁷. Z czasem jednak związek ten praktycznie zaprzestał aktywności⁸, pośrednio przekazując część swych kompetencji w ręce założonego w 1993 roku USOPAL-u, czy Unii Stowarzyszeń i Organizacji Polskich Ameryki Łacińskiej (União das Sociedades e Organizações Polônicas em América Latina)⁹. Obecnie (stan z 2018 roku) na terytorium Brazylii istnieją 43 organizacje polonijne o różnorodnych profilach działalności: animacyjno-kulturowym, folklorystycznym, muzealnym, edukacyjnym, młodzieżowym, integracyjno-rozrywkowym¹⁰. Wśród nich są zrzeszenia, których historia sięga XIX stulecia: kurytybskie Towarzystwo Polsko-Brazylijskie im. Tadeusza Kościuszki (Sociedade Polono-Brasileira Tadeusz Kosciuszko) czy Towarzystwo „Związek Młodzieży” (Sociedade União Juventus)¹¹. Część stowarzyszeń (w tym niektóre filie BRASPOL-u) organizuje kursy języka polskiego. Nauczanie polszczyzny prowadzone jest także w niektórych jednostkach akademickich, w tym na Uniwersytecie Federalnym Parany (Universidade Federal do Paraná) w Kurytybie¹². Aktualnie funkcjonuje blisko 29 podmiotów oferujących naukę języka polskiego¹³. Wśród ludności polskiego pochodzenia dużym powodzeniem cieszą się zespoły folklorystyczne oraz chóry wykonujące

⁴ E. Budakowska, *W poszukiwaniu etniczności. Ruch BRASPOL w Brazylii – współczesna interpretacja* [Em busca da etnicidade: Movimento da BRASPOL no Brasil – interpretação contemporânea], Warszawa 2007, s. 132–133.

⁵ Tamże, s. 159–160.

⁶ Z. Małczewski, *Polacy i osoby polskiego pochodzenia w Brazylii...*

⁷ M. Malinowski, *Najnowsze tendencje w ruchu polonijnym w Brazylii i w Argentynie*, [w:] *Tożsamość oraz percepcja Polski i polskości w środowiskach Polonii latynoamerykańskiej. Materiały z konferencji, Warszawa 2–3 grudnia 1999*, red. M. Malinowski, Warszawa 2000, s. 130; J. Łapaj, *Polacy w Brazylii – aspekty historyczne i współczesność*, „Pisma Humanistyczne” 2013, z. 10, s. 20.

⁸ *Polacy pod Krzyżem Południa [Os poloneses sob o Cruzeiro do Sul]*, red. J. Mazurek, Warszawa 2009, s. 58.

⁹ M. Malinowski, *Najnowsze tendencje w ruchu polonijnym w Brazylii i w Argentynie...*, s. 130; J. Łapaj, dz. cyt., s. 21.

¹⁰ http://www.kurytyba.ms.gov.pl/pl/polonia_w_brazylii/organizacje_polonijne/ – 8 III 2018.

¹¹ J. Gmitruk, I. Klarner-Kosińska, J. Mazurek, *Wstęp*, [w:] *Polonia brazylijska w piśmiennictwie polskim. Antologia*, oprac. ciż, Warszawa 2000, s. 16.

¹² <http://www.humanas.ufpr.br/portal/letras/graduacao/> – 8 III 2018.

¹³ http://www.kurytyba.ms.gov.pl/pl/polonia_w_brazylii/kursy_jezyka_polskiego/ – 8 III 2018.

polski repertuar. Obecnie działa 40 grup tego typu¹⁴. Do największych i najbardziej rozpoznawalnych należy kurytybski Zespół Polskiego Tańca Ludowego z Parany (Grupo Folclórico Polonês do Paraná) „Wisła”, wielokrotnie odbywający *tournee* po Polsce¹⁵.

O rozmieszczeniu skupisk polonijnych świadczy również obecność polskiego duchowieństwa. Pracą wśród „rodaków” wyróżnia się zwłaszcza Towarzystwo Chrystusowe dla Polonii Zagranicznej (Sociedade de Cristo para os Poloneses Emigrados). W 1998 roku zgromadzenie to obsługiwało 27 brazylijskich parafii¹⁶. Obecnie z uwagi na niedobory kadrowe i zmianę ogólnej koncepcji prowadzenia działalności misyjnej w kierunku świeżych środowisk polonijnych powstałych w państwach zachodnioeuropejskich liczba placówek duszpasterskich należących do chrystusowców jest stopniowo redukowana. Po 2000 roku księży z tego zgromadzenia pełnili posługę w 19 parafiach¹⁷. W 2018 roku pozostali w 13 z nich¹⁸. Chrystusowcem jest aktualny rektor Polskiej Misji Katolickiej w Brazylii (Missão Católica Polonesa no Brasil) ksiądz Zdzisław Malczewski¹⁹.

Najwięcej placówek polonijnych różnego typu zlokalizowanych jest w trzech stanach południowej Brazylii: Paranie, Santa Catarinie oraz Rio Grande do Sul, co jest rzeczą jasną pokłosiem historycznych procesów osadniczych. W tej części kraju funkcjonują aż 293 oddziały terenowe BRASPOL-u (88,79%), 38 innych organizacji polonijnych (88,37%), wszystkie (29) podmioty prowadzące nauczanie języka polskiego oraz wszystkie (40) zespoły folklorystyczne i chóry, a także 17 parafii, w których po 2000 roku posługę pełnili księża z Towarzystwa Chrystusowego (89,47%).

Na terytorium Parany istnieje najwięcej, to jest 205 filii BRASPOL-u (62,12%). W samej tylko Kurytybie zarejestrowanych zostało 8 jednostek. Ponadto w Paranie działa 13 innych organizacji polonijnych (30,23%), 12 podmiotów realizujących naukę języka polskiego (41,38%), 16 grup folklorystycznych lub chórów (40,00%) oraz 13 parafii Towarzystwa Chrystusowego (68,42%). Największe nagromadzenie placówek polonijnych różnego typu widoczne jest w południowo-wschodniej części stanu, głównie w rejonie metropolitalnym Kurytyby (Região Metropolitana de Curitiba). Sporo ośrodków diaspory polskiej znajduje się w części północno-wschodniej i południowo-zachodniej oraz w centrum stanu.

W sąsiedniej Santa Catarinie istnieje 48 filii BRASPOL-u (14,55%), 10 innych organizacji polonijnych (23,26%), 4 podmioty kształcące w języku polskim (13,79%), 4 zespoły

¹⁴ http://www.kurytyba.ms.gov.pl/pl/polonia_w_brazylia/grupy_folklorystyczne_i_chory/ – 8 III 2018.

¹⁵ Wisła – Grupo Folclórico Polonês do Paraná, Facebook, [on-line:] <https://pl-pl.facebook.com/grupowisla> – 8 III 2018.

¹⁶ Z. Malczewski, *Towarzystwo Chrystusowe w Ameryce Południowej i jego specyfika*, [w:] *Rola duszpasterstwa polskiego w organizacji społeczności lokalnych w Ameryce Łacińskiej. Materiały z konferencji, Warszawa, 4–5 grudnia 1998*, red. M. Malinowski, Warszawa 1999, s. 194.

¹⁷ *Parafie*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanej Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] <http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/parafie/> – 8 III 2018.

¹⁸ http://www3.tchr.org/schematyzm?adres_id=I3MmZ2s5MDg – 8 III 2018.

¹⁹ *Zdzisław Malczewski SCh*, Missão Católica Polonesa no Brasil, [on-line:] <http://www.polska-misja.com.br/site/reitor.php> – 8 III 2018.

W pozostałych regionach Brazylii działa łącznie tylko 37 oddziałów BRASPOL-u, rozlokowanych na terenie 13 jednostek federacyjnych. Na jeden stan przypada co najwyżej 6 filii (Mato Grosso i Mato Grosso do Sul). 5 innych organizacji polonijnych funkcjonuje w stanach: Espírito Santo, Rio de Janeiro i São Paulo. Poza południową Brazylią nie są prowadzone kursy języka polskiego ani grupy folklorystyczne. Chrystusowcy są w posiadaniu parafii polskiej w Rio de Janeiro, a do niedawna mieli pod swoją opieką także kapelanie polską w São Paulo.

[illegible]

lokalizacja ²⁰		filie BRASPOL-u		inne organizacje		nauczanie języka pol.		zespoły i chóry		parafie TChr	
RdB	UF	pl. ²¹	mun. ²²	pl.	mun.	pl.	mun.	pl.	mun.	pl.	mun.
NEdB	PB	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
NEdB	PE	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
NEdB	PI	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
NEdB	RN	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
NEdB	SE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
SdB	PR	205	140	13	8	12	8	16	12	13	8
SdB	RS	40	40	15	12	13	7	20	16	3	3
SdB	SC	48	41	10	10	4	4	4	4	1	1
SEdB	ES	4	4	1	1	0	0	0	0	0	0
SEdB	MG	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
SEdB	RJ	1	1	1	1	0	0	0	0	1	1
SEdB	SP	5	5	3	1	0	0	0	0	1	1
razem		330	257	43	33	29	19	40	32	19	14

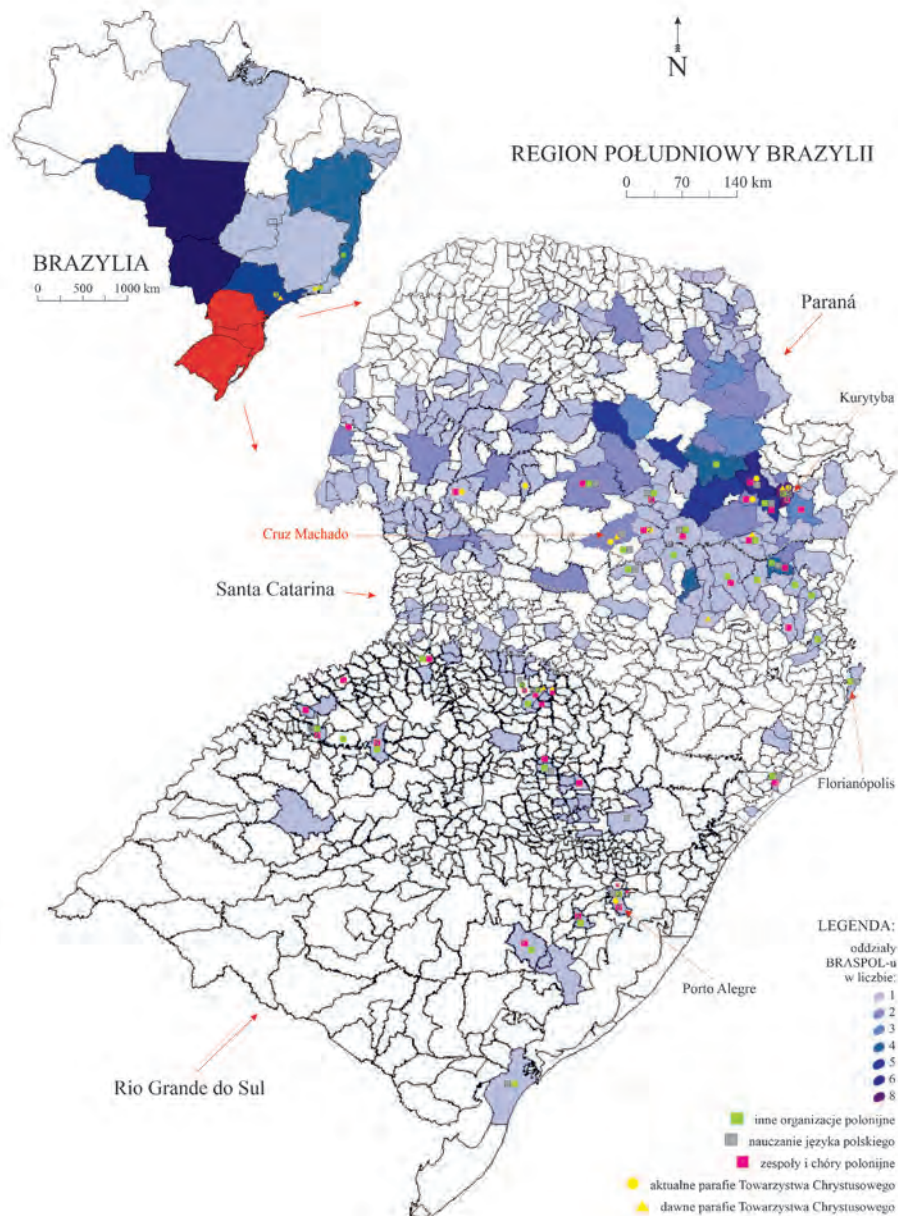
Tabela 1. Lokalizacja placówek polonijnych w Brazylii

Omawiane ośrodki polonijne powstały jako wynik dwóch procesów migracyjnych. Pierwszym z nich była migracja bezpośrednia, w której na bazie aktywności osadniczej ludności przybyłej z ziem polskich wykształciła się lokalna społeczność polonijna. W ten sposób powstały najbardziej wyraziste kulturowo centra diaspory leżące w południowych stanach Brazylii, a także w Espírito Santo. Drugim procesem była migracja wtórna, czyli przenoszenie się osób polskiego pochodzenia z pierwotnych kolonii do innych miejsc w Brazylii. Zjawisko to było generowane przez różne czynniki, w tym: klimatyczne (susza), gospodarcze (sprzedaż tanich gruntów prowadzona przez rząd zmierzający do zagospodarowania niezaludnionego dotąd wnętrza kraju), społeczne (chęć osiedlenia się w grupie bliskiej kulturowo, rodzinnej lub sąsiedzkiej) oraz zawodowe (potrzeba awansu w miejscowościach z deficytem wykształconej kadry). W wyniku wtórnego

²⁰ RdB – region Brazylii (região do Brasil), UF – jednostka federacyjna (unidade federativa), COdB – region środkowo-zachodni (Região Centro-Oeste do Brasil), NdB – region północny (Região Norte do Brasil), NEdB – region północno-wschodni (Região Nordeste do Brasil), SdB – region południowy (Região Sul do Brasil), SEdB – region południowo-wschodni (Região Sudeste do Brasil), AC – Acre, AL – Alagoas, AP – Amapá, AM – Amazonas, BA – Bahia, CE – Ceará, DF – Distrito Federal, ES – Espírito Santo, GO – Goiás, MA – Maranhão, MT – Mato Grosso, MS – Mato Grosso do Sul, MG – Minas Gerais, PA – Pará, PB – Paraíba, PR – Paraná, PE – Pernambuco, PI – Piauí, RJ – Rio de Janeiro, RN – Rio Grande do Norte, RS – Rio Grande do Sul, RO – Rondônia, RR – Roraima, SC – Santa Catarina, SP – São Paulo, SE – Sergipe, TO – Tocantins.

²¹ Liczba placówek.

²² Liczba municypów z placówkami.

II. T04. Rozmieszczenie Polonii w Brazylii według: oddziałów BRASPOL-u, siedzib innych organizacji polonijnych, placówek nauczania języka polskiego, zespołów folklorystycznych i chórów polonijnych oraz parafii Towarzystwa Chrystusowego. Dane z 2018 roku.

Wykonał autor na bazie mapy konturowej

procesu migracyjnego powstały niektóre skupiska Polonii miejskiej (zwłaszcza poza południową Brazylią). Z tą formą migracji wiąże się także obecność osób polskiego pochodzenia w Rondônii, gdzie w latach osiemdziesiątych XX wieku władze osadzały ludność rolniczą w ramach akcji kolonizacji interioru²³.

Przestrzenny, gospodarczy i kulturowy charakter współczesnych ośrodków polonijnych nie jest jednolity. Można je z grubsza podzielić na dwa główne typy: obszary o charakterze wiejskim lub małomiasteczkowym oraz tereny wielkomiejskie (zasadniczo powyżej 100 000 mieszkańców)²⁴. Wśród jednostek pierwszego typu wyróżnić można: historyczne kolonie zaludnione polskimi imigrantami, w których ich potomkowie stanowią grupę dominującą (do tej kategorii należy zaliczyć Cruz Machado); dawne kolonie zaludnione polskimi imigrantami, w których aktualnie osoby polskiego pochodzenia stanowią mniejszość; kolonie powstałe na skutek uzyskania nowych terenów dla osadnictwa rolniczego, do których wtórnie przemieściła się ludność polskiego pochodzenia, a także miejscowości rolnicze powstałe wskutek przekształcenia osad założonych początkowo w związku z inną gałęzią gospodarki (np. poszukiwaniem złota czy przemysłem skórzanym).

Ośrodki polonijne funkcjonujące w przestrzeni miejskiej to przede wszystkim: zurbanizowane dawne kolonie polskie z przewagą ludności polskiego pochodzenia; zurbanizowane dawne kolonie cechujące się różnorodnym składem etnicznym; dzielnice powstałe wskutek wchłonięcia przez metropole terenów dawnych kolonii; duże aglomeracje rozrastające się na skutek przenoszenia się mieszkańców terenów wiejskich do miast; stare miejscowości powstałe w czasach kolonizacji portugalskiej, do których w późniejszym okresie zaczęli napływać imigranci z innych krajów Europy, lub miasta powstałe wskutek kolonizacji europejskiej, głównie w XIX i XX wieku, do których trafiała także polska ludność nierolnicza²⁵.

Stan wiedzy

Polonii brazylijskiej poświęcono już wiele opracowań naukowych i publicystycznych. Zainteresowani tą tematyką bez trudu mogą dotrzeć do przynajmniej kilku wykazów bibliograficznych²⁶.

²³ E. Budakowska, dz. cyt., s. 156.

²⁴ M. Malinowski, *Ruch polonijny w Argentynie i Brazylii w latach 1989–2000*, Warszawa 2005, s. 63.

²⁵ E. Budakowska, dz. cyt., s. 157–159.

²⁶ *Bibliografia piśmiennictwa polskiego o tematyce polsko-brazylijskiej*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. A. Olcha, Warszawa 1971, s. 494–511; J. Krawczyk, *Publicações Polonesas sobre o Brasil (esboço bibliográfico)*, „Anais da Comunidade Brasileiro-Polonesa” 1971, t. 3, s. 16–35; M. Kula, *Polska literatura dotycząca Ameryki Łacińskiej XIX i XX w.*, „Dzieje Najnowsze” 1972, r. 4, z. 2, s. 119–136; tenże, *Ameryka bliska i daleka*, [w:] *Ameryka Łacińska w relacjach Polaków. Antologia*, wyb. tenże, Warszawa 1982, s. 5–48; tenże, *Wstęp*, [w:] *Dzieje Polonii w Ameryce Łacińskiej. Zbiór studiów*, red. tenże, Wrocław 1983,

Podjętą tu problematyką interesują się przede wszystkim badacze polscy i polonijni, choć w ostatnich trzech dekadach coraz częściej także uczeni brazylijscy oraz sporadycznie naukowcy z innych krajów. W dotychczasowych pracach zdecydowanie najwięcej uwagi poświęcano historii emigracji i osadnictwa. Problemy życia codziennego w realiach poprzemieszczalnych również bywały mocno akcentowane. Przeszłość jest też przeważnie głównym wątkiem monografii regionalnych pojedynczych ośrodków polonijnych. Ponadto dość dobrze została udokumentowana działalność rozmaitych instytucji społecznych, kulturalnych, edukacyjnych i religijnych. Często podkreślany jest wkład wielkich osobistości wywodzących się z polskiej diaspory w rozwój cywilizacyjny, naukowy, gospodarczy i kulturalny Brazylii oraz pozostałych krajów Ameryki Łacińskiej. Prócz historyków swoją obecność zaznaczyli na tym polu badawczym socjologowie, etnolodzy, językoznawcy, literaturoznawcy, geografowie, historycy duszpasterstwa, etnomuzykolodzy i specjaliści od architektury.

Na tym tle zaskakuje niewielka ilość literatury *stricto* etnograficznej. Jej autorami są najczęściej działacze polonijni, którzy kreują jedynie pozytywny obraz własnej grupy bez głębszej refleksji nad analizowanymi zjawiskami. Profesjonalnych monografii etnograficznych, opartych na materiale zebrany w terenie, powstało stosunkowo niewiele. Jednym z pierwszych takich opracowań jest praca magisterska Bożeny Kruczek o obrzędowości dorocznej w rejonie podkurytybskim, napisana pod kierunkiem Ryszarda Kantora i obroniona w Katedrze Etnografii Słowian UJ w 1988 roku.²⁷ Badania nad rolą parafii polonijnych w procesie asymilacji polskich osadników w Brazylii prowadził na początku XXI wieku Mikołaj Radomski z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu²⁸. W ostatnim czasie ważną pracą wypełniającą lukę poznawczą stała się książka Karoliny Bielenin-Lenczowskiej opisująca społeczno-językowy obraz społeczności tworzonej przez potomków polskich osadników w Rio Claro do Sul w Paranie²⁹. Co ciekawe, metodologia charakterystyczna dla nauk antropologicznych, akcentująca rolę bezpośredniego kontaktu z przedstawicielami badanej społeczności, dość często pojawia się w badaniach historyków i geografów.

s. 7–37; *Materiały do bibliografii dziejów emigracji oraz skupisk polonijnych w Ameryce Północnej i Południowej w XIX i XX wieku*, red. I. Paczyńska, A. Pilch, Warszawa 1979; M. Paradowska, *Polacy w Ameryce Południowej*, Wrocław 1977, s. 8–13; M. Michalik-Sztumska, *Wychodźstwo polskie w Brazylii. Stan badań nad zagadnieniem*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2010, nr 11, s. 323–330; *Poloneses no PR*, Universidade Federal do Rio Grande do Sul, [on-line:] <https://www.ufrgs.br/biblioestudosetnicos/parana/poloneses/> – 11 X 2018; *Poloneses e Ucrânicos em SC*, Universidade Federal do Rio Grande do Sul, [on-line:] <https://www.ufrgs.br/biblioestudosetnicos/santa-catarina/poloneses/> – 11 X 2018; *Poloneses no RS*, Universidade Federal do Rio Grande do Sul, [on-line:] <https://www.ufrgs.br/biblioestudosetnicos/rio-grande-do-sul/poloneses/> – 11 X 2018.

²⁷ B. Kruczek, *Obrzędy i zwyczaje w społeczności Polonii wiejskiej stanu Paraná*, Kraków 1988.

²⁸ *Brazylia – polskie dziedzictwo kulturowe w zbiorach muzealnych*, Polonika, [on-line:] <https://polonika.pl/programy/programy-strategiczne/badania/muzea-brazylia-1> VIII 2025.

²⁹ K. Bielenin-Lenczowska, *Kolonie z Rio Claro. Społeczno-językowe światy polskich osadników w południowej Brazylii*, Gdańsk 2024.

Samemu Cruz Machado poświęcono dotychczas kilka znaczących opracowań³⁰. Skupiają się one przede wszystkim na przeszłości tego miejsca (przybycie emigrantów, zasiedlenie kolonii, wybuch epidemii tyfusu, działalność księży i siostr zakonnych, funkcjonowanie szkół i towarzystw rolnych). Sporo miejsca poświęcają też problematyce tożsamościowej, religijności, aktywności kulturowej oraz aktualnym kwestiom społecznym (rodzina, zatrudnienie, edukacja). W ostatnich latach powstają także ciekawe opracowania dotyczące lokalnego języka³¹. Są one o tyle cenne, że część z nich została napisaną ręką przedstawicielki lokalnej społeczności polonijnej³².

Istnieje całkiem sporo publikacji na temat krajobrazu kulturowego terenów zamieszkiwanych przez Polonię brazylijską. Należy pominąć skądinąd bardzo ciekawe opisy beletrystyczne, skupiając się jedynie na pracach naukowych. Warto wspomnieć o najważniejszych.

Wartościowe badania w omawianej materii zostały zaprezentowane w artykule Alcimary Aparecida Foestch, *Paisagem, cultura e identidade: Os poloneses em Rio Claro do Sul, Mallet – PR*, opartym na pracy magisterskiej o tym samym tytule³³. Autorka przygotowała osadzone w nurcie geografii humanistycznej studium relacji przestrzeni i etniczności, ilustrując je licznymi przykładami zaczerpniętymi z przeprowadzonych przez siebie badań terenowych we wspomnianym miasteczku Rio Claro do Sul. Rejon ten, podobnie jak Cruz Machado, został skolonizowany głównie przez emigrantów z ziem polskich. Krajobraz jest zdaniem Foestch głównym obok języka i religii czynnikiem kształtującym tożsamość miejscowej Polonii. Dzieje się tak, ponieważ niektóre obiekty znajdujące się w lokalnej przestrzeni, zwłaszcza takie jak kościół, grota maryjna czy szkoła, są przez miejscowych obdarzone przede wszystkim rangą symboliczną. Nie tyle więc chodzi o ich fizyczne właściwości czy funkcje użytkowe, ile o ich miejsce w wyobrażeniach na temat polskości. Autorka dowodzi, że pierwotna identyfikacja etniczna na skutek przemian cywilizacyjnych, dostrzegalnych także w krajobrazie, nie uległa zatraceniu, a wręcz przeciwnie – nabrała

³⁰ S. Wieloch, *Kolonia Cruz Machado w Paranie*, Warszawa 1939; H. Domiańska, *Monografia z Parany. Kolonia Cruz Machado*, „Kalendarz Ludu” 1972, s. 96–108; *Zmagania polonijne w Brazylii*, t. 1, *Polscy werbiści 1900–1978*, oprac. T. Dworecki, Warszawa 1980, s. 485–517; I. Fryder Rockenbach, *Dados históricos e memórias de Cruz Machado: Município, paróquias, outras igrejas, imigrações, Capelinha do Paredão*, [brak miejsca wydania] 1996 (w 2022 r. pojawiło się nowe wydanie); U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado no capítulo da imigração polaca no Brasil no limiar do século XX.*, Cracóvia 2006 (w 2019 roku tekst niedokończonego doktoratu został opublikowany przez autora pod tytułem *Cruz Machado: Lenda virou História*); K. Orzeł, *Santana – na véspera do centenário da imigração polonesa ao Brasil*, „Polonicus. Revista de Reflexão Brasil-Polônia”, 2010, r. 1, z. 2, s. 120–124; K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii. Historia osadnictwa na terenach Santana*, Kraków 2013; A.K. Dvorak, *A Hidden Immigration: The Geography of Polish-Brazilian Cultural Identity*, Los Angeles 2013.

³¹ K. Zaremba, *The Dialect of Polish Spoken in Cruz Machado, Paraná*, Poznań 2021.

³² S. Niewiadomski, L.T. da Costa, *Os sons fricativos no polonês falado no município de Cruz Machado, no Paraná*, „Revista X” 2020, nr 15 (6), s. 184–214.

³³ A.A. Foestch, *Paisagem, cultura e identidade: Os poloneses em Rio Claro do Sul, Mallet – PR*, Curitiba 2006; taż, *Paisagem, cultura e identidade: Os poloneses em Rio Claro do Sul, Mallet – PR*, „Projeções. Revista de Estudos Polono-Brasileiros” 2007, r. 9, z. 1 (15), s. 28–48.

dynamicznego charakteru. Podobne wnioski zostały zaprezentowane w pracy licencjackiej Luciany Obrzut Czelusniak, poświęconej przemianie lokalnej społeczności polonijnej w Tomás Coelho wywołanej budową sztucznego jeziora Passaúna³⁴.

Na gruncie polskiej nauki pionierski charakter mają prace powstałe w ramach projektu „Badanie dziedzictwa architektonicznego polskiej emigracji w Brazylii” zrealizowanego w latach 1996–1998 przez Instytut Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej pod kierunkiem Wojciecha Kosińskiego³⁵. Członkowie zespołu w trakcie dwóch wypraw badawczych odwiedzili kilkanaście ośrodków polonijnych w stanach Parana (w tym rejon Cruz Machado), Santa Catarina i Rio Grande do Sul. Ich celem była wstępna rejestracja, opracowanie naukowe oraz popularyzacja zastanego dziedzictwa architektonicznego. Wyróżniono zarówno materialne, jak i społeczne aspekty funkcjonowania obiektów budowlanych. Skupiono się przede wszystkim na zabudowaniach mieszkalnych, zagrodach, obiektach sakralnych oraz układach urbanistycznych kolonii.

³⁴ L. Czelusniak Obrzut, *A colônia polonesa de Tomás Coelho e a represa do rio Passaúna – a interface entre-tradição e progresso*, Curitiba 2006.

³⁵ A. Böhm, *Dziedzictwo architektoniczne polskiej emigracji w Brazylii (raport z realizacji projektu badawczego)*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie” 1998, nr 41, z. 1 (styczeń–czerwiec 1997), s. 85–89; A. Böhm, I. Sykta, A. Zachariasz, *Prace badawcze Politechniki Krakowskiej w Brazylii*, „Nasza Politechnika” 1998, r. 2, nr 5 (11), s. 25–28; A. Böhm, A. Zachariasz, *Dziedzictwo architektoniczne polskiej emigracji. Prace badawcze Politechniki Krakowskiej w Brazylii*, [w:] *Rola duszpasterstwa polskiego w organizacji społeczności lokalnych w Ameryce Łacińskiej. Materiały z konferencji, Warszawa, 4–5 grudnia 1998*, red. M. Malinowski, Warszawa 1999, s. 123–137; ciż, *Herança arquitetônica da emigração polonesa. Trabalhos de pesquisa da Escola Técnica Superior de Cracóvia no Brasil*, „Projeções. Revista de Estudos Polono-Brasileiros” 1999, r. 1, z. 2, s. 46–54; A. Böhm i in., *Research by the Kraków University of Technology in Brazil: Architectural Heritage of the Polish Emigre Community*, [w:] *The Nature and Culture of Latin America: Review of Polish Studies*, red. Z. Mirek, Kraków 2010, s. 309–338; L. Bylina, *Dziedzictwo architektoniczne polskiej emigracji w Brazylii – Cruz Machado, Santana, Fartura, Rio do Banho, Patio Velho*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie”, 1998, nr 41, z. 1 (styczeń–czerwiec 1997), s. 97–100; tenże, *Zamojskie w Brazylii?!!!*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1998, nr 1 (55), s. 63–67; K. Flaga, *Brazylijskie impresje*, „Nasza Politechnika” 1998, r. 2, nr 5 (11), s. 28–29; K. Flaga, *Brazylijskie impresje – ciąg dalszy*, „Nasza Politechnika” 1998, r. 2, nr 6 (12), s. 18–19; A. Karwińska, *Dziedzictwo kulturowe Polonii brazylijskiej. Komentarz socjologiczny*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie” 1998, nr 41, z. 1 (styczeń–czerwiec 1997), s. 103–106; W. Kosiński, *Dziedzictwo architektoniczne polskiej emigracji w Brazylii – Kurytyba, Araucaria*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie” 1998, nr 41, z. 1 (styczeń–czerwiec 1997), s. 89–93; P. Rygiel, *Współczesna działalność Polonii brazylijskiej w dziedzinie architektury sakralnej – wybrane przykłady*, [w:] *Rola duszpasterstwa polskiego w organizacji społeczności lokalnych w Ameryce Łacińskiej. Materiały z konferencji, Warszawa, 4–5 grudnia 1998*, red. M. Malinowski, Warszawa 1999, s. 150–155; P. Rygiel, *Atuação contemporânea da comunidade polônica brasileira no campo da arquitetura sacra – exemplos escolhidos*, „Projeções. Revista de Estudos Polono-Brasileiros” 1999, r. 1, z. 2, s. 62–65; I. Sykta, *Dziedzictwo architektoniczne polskiej emigracji w Brazylii – Rio Negro, Itaopolis, Alto-Paraguacu, Irati*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie”, 1998, nr 41, z. 1 (styczeń–czerwiec 1997), s. 100–103; taż, *Polskie budownictwo sakralne w Brazylii*, [w:] *Rola duszpasterstwa polskiego w organizacji społeczności lokalnych w Ameryce Łacińskiej. Materiały z konferencji, Warszawa, 4–5 grudnia 1998*, red. M. Malinowski, Warszawa 1999, s. 138–149; taż, *Arquitetura sacra polonesa no Brasil*, „Projeções. Revista de Estudos Polono-Brasileiros” 1999, r. 1, z. 2, s. 55–61; A. Zachariasz, *Dziedzictwo architektoniczne polskiej emigracji w Brazylii. Kolonie: Tomás Coelho i Murici*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie” 1998, nr 41, z. 1 (styczeń–czerwiec 1997), s. 94–97.

Dużą uwagę poświęcono detalom dekoracyjnym (lambrekiny, polichromie we wnętrzach). Szukano analogii pomiędzy budownictwem polonijnym w Brazylii a tradycją architektoniczną wsi polskiej. Ponadto zaproponowano model przemian dziedzictwa architektonicznego w układzie chronologicznym, w którym czterem pokoleniom diaspory mają odpowiadać cztery typy domów. Opublikowane wyniki badań miały jednak charakter przyczynkowski, krótki czas spędzony w terenie nie pozwolił bowiem autorom na sporządzenie dogłębnych ewidencji form krajobrazu. Jedynie w przypadku architektury sakralnej skupiono się na współczesnych formach budowlanych. W pozostałych przypadkach nacisk został położony na obiekty zabytkowe. Zbieranie informacji na temat użytkowania i wartościowania przestrzeni ograniczono do minimum.

Na tradycje budowlane polskich osadników zwrócili uwagę również brazylijscy badacze architektury³⁶. Inwentaryzacje w terenie będące bazą materiałową powstałych dzieł prowadzone były na terytorium Parany, nie objęły jednak one swym zasięgiem okolic Cruz Machado. Wartym odnotowania jest fakt, że w tak zwanym pierścieniu kurytybskim, czyli na rolniczych terenach otaczających stolicę stanu, na których w ostatnim trzydziestoleciu XIX wieku licznie osiedlali się polscy emigranci, wyróżniono w niektórych publikacjach typ domu polskiego (*casa polaca*), który charakteryzuje się przede wszystkim węglową konstrukcją ścian i dwuspadowym, stromym dachem przyczółkowym. Obecnie relikty tego rodzaju budynków prezentowane są w skansenach polskiego osadnictwa w Bosque do Papa João Paulo II w Kurytybie oraz Aldeia da Solidariedade w Araucária. W dawnych tak zwanych polskich koloniach, takich jak Tomás Coelho (Araucária), Murici (São José dos Pinhais), Santa Cândida, Orleans, Lamenha, Pilarzinho, Abranches (obecnie dzielnice Kurytyby), które zostały zurbanizowane i zindustrializowane, można

³⁶ J. Valentini, *A arquitetura do imigrante polonês na região de Curitiba*, Curitiba 1982; F. Sánchez i inni, *Arquitetura em madeira: Uma tradição paranaense*, Curitiba 1987; J.K. Imaguire, *A Casa de Araucária: Arquitetura Paranista*, Curitiba 1993; G. Weimer, *Arquitetura popular brasileira*, São Paulo 2005; *Patrimônio Arquitetônico e Artístico do Município de Itaipópolis e região*, red. T. Caliare, Itaipópolis 2006; J.R. Costa, R. Zanelatto, R.M. Petenuci Franzoi, *Levantamento histórico, arquitetônico e de pintura mural da igreja Nossa Senhora da Medalha Milagrosa*, Itaipópolis 2006; B. Andruchewicz, *Levantamento Histórico dos Moinhos Artesanais do Município de Itaipópolis*, Mafra 2007; F.D. Batista, *A tecnologia construtiva em madeira na região de Curitiba: da casa tradicional à contemporânea*, Florianópolis 2007; F.D. Batista, C. Szücs Alberto, *Arquitetura de madeira na região de Curitiba: Estudo comparativo entre a casa tradicional e contemporânea*, Universidade Federal do Paraná, [on-line:] http://www.elecs2013.ufpr.br/wp-content/uploads/anais/2007/2007_artigo_030.pdf – 11 X 2018; A.J. Fagundes Kohlrausch, *Introdução à história da arquitetura de Ponta Grossa / Pr: As casas de madeira – 1920 a 1950*, São Paulo 2007; J. Larocca Júnior, C. de Almeida Lima, P.L. Larocca, *Casa eslavo-paranaense: Arquitetura de madeira dos colonos poloneses e ucranianos do sul do Paraná*, Ponta Grossa 2008; ciż, *Manual de conservação e adaptação de casas de madeira do Paraná*, Ponta Grossa 2008; A. Berriel Mercadante i in., *A casa de araucária: Arquitetura da madeira em Curitiba*, Curitiba 2011; A.C. Zani, *Arquitetura em madeira*, Londrina 2013; M.H.C. Marcos, A. Camargo, A.C. Miranda, *A arquitetura em madeira frente às novas construções e a percepção do usuário na cidade de Curitiba*, [on-line:] <http://www.forumpatrimonio.com.br/arqdoc2015/artigos/pdf/364.pdf> – 11 X 2018; A.R. Alves, C.A.C. Sampaio, C. de Araújo Lima, *The Materialized Identity of the Houses of Polish Immigration in the Scenario of Curitiba Metropolitan Area, Brazil*, „Revista de Historia Iberoamericana” 2016, r. 9, z. 2, s. 60–77.

znaleźć obecnie już tylko nieliczne ślady po starej zabudowie. Autorzy brazylijscy wskazują ponadto, że w XX wieku zabudowania polskich kolonistów upodobniły się do architektury lokalnej, przy zachowaniu jednak pewnej specyfiki (kuchnia jako centrum życia domowego, domowe ołtarzyki w pokojach gościnnych, sypialnie na poddaszach, żywe kolory, mnogość detali snycerskich itp.). Zaletą opracowań brazylijskich jest zestawienie cech budownictwa osad polonijnych z tradycjami architektonicznymi innych grup postmigranckich (Ukraińców, Niemców, Włochów). Należy jednak podkreślić, że w pracach tych dominują szczegółowe opisy architektury, bez osadzenia jej w perspektywie krajobrazowej. Uwaga skupiona jest na analizie formalnej, podczas gdy sprawy czynników determinujących powstawanie obiektów budowlanych zredukowane są do zarysowania kontekstu osadniczego. Także w tym przypadku przeważa skoncentrowanie uwagi na historii i zachowywaniu jej świadectw, przy marginalnym potraktowaniu teraźniejszości.

Kolejnym tekstem wartym wspomnienia jest artykuł Marii Knothe poświęcony kulturze materialnej brazylijskiej Polonii³⁷. Autorka podaje między innymi informacje na temat warunków osadzania polskich chłopów w Brazylii (nabywanie gruntów, formy gospodarowania). Zwraca uwagę na różnice pomiędzy zwartymi wioskami w Polsce a koloniami rozproszonymi w interiorze. Ponadto opisuje dylematy kolonistów co do kontynuacji sposobów budowania znanych z opuszczonej ojczyzny w zupełnie odmiennych warunkach fizycznogeograficznych. W tekście można znaleźć także wzmianki na temat obiektów użyteczności publicznej oraz o urządzaniu wnętrz. Mankamentem opracowania jest przede wszystkim brak oparcia się na badaniach terenowych. Autorka korzysta z listów emigrantów oraz dostępnej w Polsce literatury. Rozważania na temat materialnej płaszczyzny asymilacji tyczą się głębokiej przeszłości. W tekście nie odnajdziemy informacji o aktualnym stanie krajobrazu kulturowego.

Interesująca perspektywa została zaprezentowana w tekście geografów Michała Farysia i Jolanty Kijowskiej³⁸. Autorzy zauważają, że osadnicy polscy, którzy przybyli do Brazylii i sąsiednich krajów, w trakcie asymilacji w nowym środowisku przyrodniczym, ekonomicznym i politycznym starali się implementować rozwiązania znane ze swojej starej ojczyzny. Efekty tego procesu dostrzegalne są do dzisiaj w krajobrazie. Jest to szczególnie widoczne w przypadku budownictwa drewnianego, zwłaszcza obiektów sakralnych (świątyń, cmentarzy, kapliczek, krzyży i figur). W opracowaniu podane są także przykłady architektury mieszkalnej inspirowanej stylistyką z ziem polskich: willei rodziny Hamerskich reprezentującej styl zakopiański znajdującej się w Nova Prata oraz domu malowanego na wzór chat z Zalipia w Santo Antônio do Palma.

³⁷ M.A. Knothe, *Polscy chłopowie w Brazylii (1870–1939). Materialna płaszczyzna ich asymilacji*, „Etnografia Polska” 1985, t. 29, z. 2, s. 163–214.

³⁸ M. Faryś, J. Kijowska, *Wyróżniki krajobrazu dawnych ziem polskich w wybranych obszarach amerykańskiej północy jako swoisty przykład dziedzictwa kulturowego emigrantów*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2016, t. 34, 47–62.

Liczne ślady Polonii we współczesnym krajobrazie brazylijskim dostrzega książdź Zdzisław Malczewski³⁹. W formie haseł leksykonowych opisuje on między innymi miejscowości o nazwach w języku polskim lub o nazwach związanych z Polską, szkoły, place i ulice mające polskich patronów, kościoły i krzyże przydrożne stawiane przez imigrantów, kościoły i kaplice pod wezwaniem MB Częstochowskiej, obiekty architektoniczne nawiązujące do budownictwa polskiego, muzea, skanseny i pomniki poświęcone polskim kolonistom oraz miejsca pochówku. W zestawieniu tym występują także obiekty z rejonu Cruz Machado (muzeum ze skansenem w Santanie, krzyż upamiętniający emigrantów w Pátio Velho i inne). Praca ma jednak charakter popularnonaukowy. Dobór prezentowanego materiału wynika przede wszystkim z osobistych doświadczeń autora pełniącego długoletnią posługę religijną wśród diaspory polskiej w Brazylii.

Badania terenowe

Podstawowym celem niniejszego opracowania jest ukazanie związków pomiędzy krajobrazem a życiem miejscowej społeczności polonijnej. Przyjęcie tej koncepcji wymagało własnoręcznego zebrania materiału empirycznego w terenie. Badaniami zostało objęte parańskie municypium Cruz Machado. Jego obszar został wybrany nie tylko z powodu ciekawych dziejów, ale przede wszystkim z uwagi na współczesną sytuację socjokulturową. Do cech charakterystycznych Cruz Machado należy zaliczyć: silną zwartość i terytorialność tamtejszej subkultury diasporycznej, stosunkowo niewielką mobilność ludności, dominację tradycyjnych form gospodarowania oraz wyraziście zarysowaną tożsamość polonijną, przejawiającą się choćby w przywiązaniu do języka ojczystego, pielęgnowaniu dawnych zwyczajów oraz podkreślanu więzi opartej na wspólnym emigracyjnym rodowodzie. Występująca tam wieloaspektowa, to jest geograficzna, ekonomiczna i etniczna, izolacja sprawia, że obszar ten nadzwyczaj dobrze nadaje się do przeprowadzenia laboratoryjnego studium społeczności lokalnej.

Zakres czasowy przedmiotu monografii obejmuje ponadstuletnie losy Polonii osiadłej w rejonie Cruz Machado. Za punkt wyjścia należy uznać 1911 rok, a więc moment przybycia pierwszych polskich osadników. Materiały terenowe zostały zebrane w latach 2013–2015. Dane statystyczne pochodzą z okresu 2006–2016. Natomiast informacje dostępne w Internecie zostały zgromadzone w latach 2013–2018. Publikacja jest uzupełniona o niektóre najistotniejsze wiadomości z okresu 2019–2025.

Część analityczna prezentowanego opracowania opiera się na autorskim materiale terenowym zebranym w trakcie dwóch ekspedycji badawczych w okolice Cruz Machado. Pierwszy, trzymiesięczny (trwający od końca października 2013 roku do końca stycznia 2014 roku) pobyt nakierowany był przede wszystkim na rozpoznanie właściwości

³⁹ Z. Malczewski, *Ślady polskie w Brazylii [Marcas de presença polonesa no Brasil]*, Warszawa 2008.

kulturowych miejscowej społeczności polonijnej oraz weryfikację wstępnie postawionych hipotez. Początkowe zainteresowanie przemianami w zakresie kultury materialnej, skądinąd wartymi tego, aby poświęcić im oddzielną rzetelną monografię, przerodziło się w refleksję nad krajobrazem i jego rolą w życiu mieszkańców rejonu. Kilkunastomiesięczna przerwa pomiędzy wyprawami pomogła w uściśleniu problematyki, doprecyzowaniu pytań badawczych, przygotowaniu zaplecza teoretycznego oraz ustaleniu adekwatnych metod, technik i narzędzi uzyskiwania materiału. Dodatkową – jak się później okazało – korzyścią wynikającą z rozłożenia badań na trzy lata było uchwycenie w mikroskali dynamiki przekształceń krajobrazowych i umożliwienie prognozowania tendencji w tym zakresie. Jednakże z uwagi na pewne trudności organizacyjne kolejny, planowany na trzy miesiące pobyt musiał zostać skrócony do jednego miesiąca. Miał on miejsce w marcu 2015 roku i polegał na intensywnej pracy terenowej. W trakcie przeprowadzonych badań zostały użyte jakościowe metody charakterystyczne dla etnografii: obserwacja uczestnicząca, wywiad, dokumentacja fotograficzna, analiza źródeł zastanych i netografii.

Obserwacja nakierowana na uczestnictwo w opisywanych zjawiskach towarzyszyła autorowi niemal przez całą wizytę. Sytuacja zamieszkania z członkami badanej społeczności (za pierwszym razem na plebanii w Santanie dzięki gościnności proboszcza Ermilda Krasovskiego, a za drugim u rodziny Zwierzykowskich na Potingalu i u rodziny Fiałków na Farturze), wykonywania z nimi różnych codziennych i odświętnych czynności oraz wspólnego przemieszczania się po okolicy pozwoliła uchwycić wiele interesujących praktyk obchodzenia się z przestrzenią, w tym na przykład stosunek do miejsc *sacrum* czy strategię orientacji w terenie. Rzeczą istotną było notowanie spostrzeżeń i fotograficzne utrwalenie zdarzeń, w których badacz brał udział.

Sporo danych udało się uzyskać, gdy uczestnicy spotkań zaplanowanych i przygodnych werbalizowali swoje uczucia, doznania i sądy. Wywiady, częściowo standaryzowane, prowadzone były przede wszystkim z gospodarzami, indywidualnie bądź grupowo. Dobór rozmówców nie był specjalnie usystematyzowany. Spotkania często były wynikiem wcześniejszego przypadkowego nawiązania znajomości gdzieś w terenie. Wielokrotnie układały się one w „łańcuchy” poleceń, w których jeden interlokutor sugerował udanie się do następnego itd. Sama wymiana zdań odbywała się w języku polskim, a raczej w dialekcie polsko-brazylijskim, w którym cechy archaicznej już dziś gwary charakterystycznej dla wschodnich części dzisiejszej Polski wdzięcznie przeplatają się z portugalizmami. Sytuacja ta wymagała od badacza pewnej wrażliwości lingwistycznej. Treść dialogów dotyczyła głównie warunków rodzinnych i lokalowych, źródeł utrzymania, sposobów gospodarowania, historii, funkcji i symboliki pobliskich obiektów krajobrazowych oraz toponimii. Długość rozmów wynosiła od kilku minut do kilku godzin w zależności od cech osobowościowych badanej strony i kompetencji językowych autora. W trakcie dłuższych spotkań tematyka dyskusji znacznie wybiegała poza sztywne ramy kwestionariusza. W tym wypadku niezwykle owocne okazały się konwersacje z aktywnymi lub emerytowanymi budowniczymi i rzemieślnikami potrafiącymi podzielić się

fachową wiedzą techniczną i terminologią z dziedziny architektury. Dochodziło do tego wiele niepozbawionych znaczenia wątków biograficznych, ekonomicznych czy politycznych. Tradycyjny „statyczny” wywiad, który odbywał się najczęściej na werandzie lub w kuchni domu informatora (co już samo przez się wiele mówi o organizacji przestrzeni), w przypadku pytań o lokalny krajobraz nierzadko okazywał się niewystarczający. Wywiad „mobilny”, podczas oprowadzania autora przez informatora po terenie, choć niepozbawiony pewnych niedogodności przy korzystaniu z kwestionariusza czy notowaniu danych, pozwalał uzyskać inną optykę w spojrzeniu na poruszane zagadnienia. Spotykane w trakcie badań okoliczności zmuszają badacza do ciągłego szukania sposobów na ulepszenie procesu zdobywania informacji, ich porządkowania i wykorzystywania. Warto podkreślić, że możliwość kontaktu, któremu przeważnie towarzyszyła szczerza gościna, była także dla przedstawicieli diaspory okazją do zasięgnięcia języka o współczesnym obliczu kraju ich przodków. Łącznie w wyniku badań udało się uzyskać blisko 100 wywiadów, z których ponad połowa została zarejestrowana w postaci nagrań. Pozostała część powstała w większości w sytuacjach, w których spotkanie z informatorem nie było zaplanowane i wszystkie odpowiedzi musiały być spontanicznie zapisywane odręcznie.

W trakcie prac ewidencyjnych dokumentowano rozmaite obiekty tworzące strukturę lokalnego krajobrazu. Poszukiwania dotyczyły zarówno tych elementów, które pojawiały się we wcześniej przeprowadzonych wywiadach, jak i tych, które mogły potencjalnie stać się bodźcem do przeprowadzenia kolejnych rozmów. Fotografowano głównie zagrody, wnętrza mieszkań, sprzęty gospodarstwa domowego, narzędzia używane w rolnictwie, obiekty sakralne i zabudowania przemysłowe. Niezależnie od robienia zdjęć typowo inwentaryzacyjnych starano się rejestrować z jednej strony detale, z drugiej – szerszy kontekst krajobrazowy w postaci ujęć panoramicznych. Efektem tych działań jest ponad 6000 wyselekcjonowanych, uporządkowanych i opisanych fotografii cyfrowych.

Istotny element pobytu w terenie stanowiło kolekcjonowanie źródeł zastanych. Najważniejsze okazało się dotarcie do archiwalnych zdjęć analogowych i tych przechowywanych na dyskach komputerów. Udało się zajrzeć do zasobów parafii św. Anny w Santanie, a także do wielu zbiorów prywatnych. Na materiałach tych prezentowane są głównie uroczystości kościelne i patriotyczne, ale też życie codzienne mieszkańców rejonu Cruz Machado. Uzyskano ponad 2000 fotokopii. Osobną część wśród archiwaliów zajmują plany budowy świątyń. Nie udało się odnaleźć żadnych projektów domów z uwagi na to, że zgodnie z miejscowym prawem przy stawianiu tego typu obiektów na terenach nieurbanizowanych dokumentacja architektoniczna nie zawsze jest wymagana. Poszukiwaniami objęto również różnego rodzaju mapy terenu. Jednak nie znaleziono wielu tego typu źródeł. Opracowania kartograficzne tworzone przez władze municypalne cechuje dość niski stopień dokładności. W praktyce nie robi się materiałów tego typu dla potrzeb turystyki. Cennym źródłem wiedzy na temat lokalnej kultury materialnej okazały się natomiast eksponaty Museu Etnográfico da Imigração Polonesa

(Muzeum Etnograficznego Polskiej Imigracji) w Santanie. Częścią instytucji są skansen oraz biblioteka. Przedmioty tam zaprezentowane nie mają jednak profesjonalnie sporządzonego katalogu. W przeważającej liczbie przypadków nie są znane dokładna data ich powstania, pochodzenie czy okoliczności nabycia. W trakcie badań udało się zrealizować rozpoznanie oraz dokumentację fotograficzną i filmową wystawy. Jeszcze innym polem poszukiwań była twórczość różnego rodzaju artystów i rzemieślników, w której dadzą się odnaleźć odniesienia do miejscowego krajobrazu. Najciekawsze okazały się teksty piosenek muzyków amatorów, takich jak Zygmund „Zico” Gajas czy bracia Szymankowie, tworzących w nurcie lokalnego patriotyzmu, w których wychwala się piękno zamieszkiwanych okolic. Część utworów została półamatorsko wydana na płytach CD lub nagrania umieszczono w serwisie YouTube. Nie bez znaczenia są także produkcje filmowe, dokumentalne i fabularyzowane poświęcone historii osadnictwa na tym obszarze. Prócz nich spotykane są nieliczne artefakty przemysłu pamiątkarskiego.

Pewną innowacją w zakresie antropologicznych badań nad krajobrazem kulturowym była analiza materiałów dostępnych w mediach społecznościowych. Informacje publikowane zarówno na profilach prywatnych, jak i tych prowadzonych przez rozmaite instytucje lokalne rzucają nowe światło na praktyki związane z użytkowaniem przestrzeni. Niezwykle cenne okazało się także odnalezienie w sieci zdjęć lotniczych, zeskanowanych map wojskowych, statystyk i aktów prawa miejscowego.

Pomimo początkowych prób w trakcie prowadzonych badań terenowych nie udało się właściwie wykorzystać odręcznych szkiców wykonywanych przez informatorów podczas udzielania odpowiedzi na zadane pytania. Użycie ich okazało się kłopotliwe z kilku powodów. Po pierwsze, sprawiało wrażenie, że rozmówcy są egzaminowani przez badacza, co zdarza się o wiele rzadziej w przypadku zwykłej rozmowy, nawet prowadzonej z jawnym wykorzystaniem kwestionariusza. Prócz tego potrzeba, aby badany sprawnie posługiwał się narzędziem pisarskim, co może być problematyczne zwłaszcza w przypadku osób starszych. Sytuację mocno komplikuje wywiad przeprowadzany w warunkach plenerowych. Wreszcie problematyczne jest samo interpretowanie zdobytych danych. Często nawet ciekawie wyglądające rysunki wnoszą niewiele więcej niż słowa.

Na koniec należy krótko wspomnieć o wykorzystanej aparaturze. W trakcie pracy w terenie pomocny okazał się dyktafon, aparat fotograficzny oraz kamera wideo. Jednak podczas przemieszczania się nieodłącznie towarzyszył badaczowi także tradycyjny zeszyt, dzięki któremu udało się zachować wiele z niespodziewanie pojawiających się informacji. Badania znacznie usprawniło korzystanie z laptopa, który pozwolił na magazynowanie, wstępne porządkowanie i opracowywanie zebranego materiału. Analiza, dokonywana na bieżąco, umożliwiła refleksję nad sposobem prowadzenia badań, modyfikację narzędzi oraz przejście na nowe pola zainteresowań. Ponadto komputer przenośny nierzadko używany był w trakcie wywiadów. Wyświetlane na ekranie zdjęcia sprzyjały nawiązaniu lepszej komunikacji z informatorami, wyjaśnianiu niejasności oraz przywoływaniu wspomnień i przeżyć.

3 HISTORIA LOKALNEJ SPOŁECZNOŚCI POLONIJNEJ

Szerszy kontekst

W pierwszych trzech stuleciach istnienia Brazylii obecność Polaków w tym kraju miała charakter wyłącznie epizodyczny. Wspomnieć należy o Krzysztofie Arciszewskim, który służąc w armii holenderskiej, poczynawszy od 1629 roku toczył walki z Portugalczykami i Hiszpanami o panowanie nad kapitanią Pernambuco¹. W 1631 roku w tym rejonie przebywał polski misjonarz – jezuita Wojciech Męciński, który jednak do Ameryki Południowej trafił przez przypadek, gdyż jego statek zmierzający do Indii został zniesiony z kursu przez sztormy na Atlantyku². Wychodźcy polityczni zaczęli docierać do Ameryki Południowej w okresie porzoborowym. Za ocean trafiali głównie wojskowi, duchowni, inżynierowie i przedstawiciele inteligencji. Wśród najbardziej zasłużonych postaci wymienić można: podróżnika Maurycego Beniowskiego, kapitana Edwarda Kacpra Stepnowskiego, lekarza Piotra Napoleona Ludwika Czerniewicza, geologa Ignacego Domeykę, geografa Pawła Edmunda Strzeleckiego, przyrodnika Konstantego Helskiego, inżyniera Andrzeja Przewodowskiego, botanika Józefa Warszawicza, budowniczego dróg Teodora Ochsa, kartografa Florestana Rozwadowskiego, działacza niepodległościowego księdza Karola Mikoszewskiego, aktywistę narodowego księdza Józefa Juskiewicza, inżyniera Józefa Filipowskiego, generała Antoniego Dołęgę Czerwińskiego, budowniczych kolei: Bronisława Rymkiewicza, Aleksandra Brodowskiego

¹ M. Paradowska, *Polacy w Ameryce Południowej...*, s. 72.

² Z. Małczewski, *Polacy i osoby polskiego pochodzenia w Brazylii...*

i Ludwika Małajskiego³. Polska migracja indywidualna pierwszego okresu szacowana jest na około 140 osób⁴.

W drugiej połowie XIX wieku ziemie polskie ogarnęło zjawisko masowej emigracji zarobkowej. Do głównych jej przyczyn należała rewolucja demograficzna, za którą szły przeludnienie wsi i głód ziemi, a także przemiana tradycyjnych stosunków społecznych i ekonomicznych, będąca skutkiem odchodzenia od gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej na rzecz systemu kapitalistycznego. Ludność polska kierowała się w stronę lepiej rozwiniętych regionów państw zaborczych, krajów zachodnioeuropejskich oraz na półkulę zachodnią, do Stanów Zjednoczonych, Kanady, Argentyny i Brazylii⁵. Elity rządzące ostatnim z wymienionych państw szukały wtenczas alternatywy wobec niewolnictwa, na którym wciąż bazowała latyfundiarna struktura rolnictwa. Z uwagi na sytuację międzynarodową abolicja wydawała się nieunikniona. Dominujący model gospodarczy był już przestarzały. Ponadto grupom zmierzającym do modernizacji kraju w duchu europejskim nie w smak było postępujące „ciemnienie” ludności, której wówczas już ponad połowę stanowili czarnoskórzy. W tej sytuacji sprowadzenie osadników ze Starego Kontynentu, którzy stworzyliby wykwalifikowaną siłę roboczą, jawiło się jako najrozsądniejsze rozwiązanie. Najliczniejsze rzesze imigrantów zaczęły napływać z Włoch, Portugalii, Hiszpanii i Niemiec. W późniejszym okresie oprócz Europejczyków sporą grupę przybyszy stanowili Japończycy⁶.

Pierwsi polscy koloniści pojawili się w Brazylii wraz z grupą niemiecką⁷. W 1864 roku Antoni Władysław Jasieński podjął próbę sprowadzenia rodaków do Pernambuco. Przedsięwzięcie to jednak się nie udało⁸. Początek zorganizowanego polskiego osadnictwa przypada na 1869 rok, w którym Edmund Sebastian Woś-Saporski rozpoczął działania zmierzające do osadzenia w Paranie swoich ziomków z Siołkowic pod Opolem⁹. Imigranci przybyli jeszcze tego samego roku, lecz zostali skierowani do opuszczonej przez Irlandczyków kolonii Sixteen Lots leżącej w pobliżu Brusque, w stanie Santa Catarina. Rok później przybyło tam kolejnych 16 rodzin ze Śląska Opolskiego. Z uwagi na niedogodności klimatyczne, ciężkie warunki do prowadzenia upraw oraz zatargi z dominującymi w okolicy Niemcami odrodził się pomysł, aby Polacy osiedlili się, jak pierwotnie planowano, w Paranie. Dzięki staraniom Wosia-Saporskiego i księdza Antoniego Zielińskiego w 1871 roku kolonistów przeniesiono do osady Pilarzinho pod Kurytybą¹⁰. Dzieje Polonii brazylijskiej przyjęło się liczyć od tej właśnie daty.

³ K. Smolana, *Polonia w Brazylii. Rys historyczny*, [w:] *Dzieje Polonii w Ameryce Łacińskiej*, red. M. Kuła, Wrocław 1983, s. 332–334; Z. Małczewski, *Polacy i osoby polskiego pochodzenia w Brazylii...*

⁴ J. Pitoń, *U źródeł emigracji polskiej w Brazylii*, „Kalendarz Ludu” 1973, s. 96–100.

⁵ W. Ślaskowski, *Wychodźstwa polskiego zarys dziejowy*, Lublin 1994, s. 19–34.

⁶ M. Kuła, *Historia Brazylii*, Wrocław 1987, s. 92–94.

⁷ Z. Małczewski, *Polacy i osoby polskiego pochodzenia w Brazylii...*

⁸ K. Smolana, *Polonia w Brazylii. Rys historyczny...*, s. 334.

⁹ J. Pitoń, *Saporski w ramach dat*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. A. Olcha, Warszawa 1971, s. 81.

¹⁰ J. Gmitruk, I. Klarner-Kosińska, J. Mazurek, dz. cyt., s. 7–8.

Parana stała się najważniejszym punktem docelowym polskich emigrantów. W tym czasie – z inicjatywy władz federalnych, stanowych (prowincjalnych) i municypalnych, a także przedsiębiorstw prywatnych – wokół niewielkiej jeszcze parańskiej stolicy zaczęły powstawać liczne kolonie rolnicze. Prócz wspomnianego wcześniej Pilarzinho grupy polskich imigrantów rozlokowane zostały w koloniach: Argelina, São Venâncio, Abranches, Santa Cândida, Orleans, Santo Inácio, Dom Pedro, Dom Augusto, Lamenha Lins, Tomás Coelho, Rivierre, Antônio Rebouças, Zacarias, Muricy, Inspetor Carvalho, Antonio Prado, Santa Gabriela, Santa Cristina, Alice, Barão de Taunay, Presidente Faria, Mendes de Sá, Contenda, Accioli oraz Castelhanos¹¹. Osady tworzące pierścień kurytybski weszły w skład utworzonego w 1892 roku dystryktu administracyjnego Nova Polônia (Nowa Polska), który przetrwał jako oficjalna jednostka terytorialna Kurytyby do czasów reform nacionalizacyjnych w 1938 roku¹². W tym okresie powstały także mniej liczne skupiska polskich imigrantów w Rio Grande do Sul, Santa Catarinie, Espírito Santo, Rio de Janeiro i São Paulo¹³. Szacuje się, że w pierwszym okresie polskiej emigracji do Brazylii, który trwał blisko 20 lat, w kraju tym osiadło około 10 000 Polaków. W większości była to ludność chłopska z terytorium Prus (Śląska, Wielkiego Księstwa Poznańskiego, Prus Zachodnich) i Galicji Zachodniej¹⁴.

Rzeczywistość polityczna i ekonomiczna w Brazylii po zniesieniu niewolnictwa w 1888 roku i ustanowieniu republiki rok później¹⁵, a także narastający kryzys agrarny i zastój w przemyśle na ziemiach polskich doprowadziły do zjawiska znanego powszechnie pod nazwą „gorączki brazylijskiej”¹⁶. Pierwsza, najliczniejsza fala, przypadająca na lata 1890–1892, pociągnęła za ocean ponad 63 000¹⁷ mieszkańców Królestwa Polskiego, głównie ubogich chłopów i w mniejszej liczbie przedstawicieli proletariatu z guberni płockiej, warszawskiej, łomżyńskiej, kaliskiej i piotrkowskiej¹⁸. Gdy osadnictwo w rejonie Kurytyby uległo zagęszczeniu, przybyszy kierowano w głąb Parany, zwłaszcza na zachód i południe. Największe skupiska Polaków powstały wówczas w okolicach São Mateus do Sul (Água Branca, Eufrosina, Rio Claro do Sul) oraz Luceny (dzisiejsze Itaiópolis)¹⁹.

Ostatnia z wymienionych osad na skutek korekty granicy przeprowadzonej w 1917 roku przeszła pod administrację sąsiedniej Santa Catariny²⁰. W tym stanie polskie osadnictwo chłopskie skoncentrowane było początkowo w Rio Vermelho niedaleko

¹¹ <http://www.paisagemetnografica.com.br/paginas/tabela.html> – 8 III 2018.

¹² R. Mascarenhas Rocha, *Histórico da imigração polonesa na região metropolitana de Curitiba*, „CSOnline – Revista Eletrônica de Ciências Sociais” 2015, r. 8, z. 19, s. 67.

¹³ K. Głuchowski, *Wśród pionierów polskich na antypodach. Materiały do problemu osadnictwa polskiego w Brazylii*, Warszawa 1927, s. 17.

¹⁴ J. Mazurek, *Chłop polski w Brazylii (wystawa o historii i teraźniejszości)*, Warszawa 1999, s. 3.

¹⁵ J. Łapaj, dz. cyt., s. 13.

¹⁶ K. Groniowski, *Gorączka brazylijska*, „Kwartalnik Historyczny” 1967, r. 74, z. 2, s. 318.

¹⁷ J. Mazurek, *Chłop polski w Brazylii...*, s. 5.

¹⁸ K. Groniowski, dz. cyt., s. 319.

¹⁹ K. Głuchowski, dz. cyt., s. 28.

²⁰ *História*, gov.br, [on-line:] <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/sc/itaiopolis/historico> – 8 III 2018.

São Bento do Sul, Massarandubie i Grão Pará²¹. Do największego rozproszenia ludności polskiej doszło w Rio Grande do Sul, gdzie trafili imigranci, którzy wcześniej przebywali w Bahii i Espírito Santo, a i po dotarciu do tego stanu nierzadko przemieszczali się z miejsca na miejsce w poszukiwaniu najlepszych warunków do zamieszkania²². Ostatecznie najwięcej ich osiadło w rejonie: Caxias do Sul (Alfredo Chaves, Antônio Prado, Bento Gonçalves, Casca, Ernesto Alves, São Marcos), Ijuí (Guarani das Missões, Jaguarí) i Porto Alegre (Dom Feliciano, Mariana Pimentel, Santo Antônio da Patrulha)²³. Polacy pojawili się także w stanach „kawowych”: São Paulo, Minas Gerais oraz Espírito Santo. Zahamowanie przyływu imigrantów do południowej Brazylii miało związek z rewolucją federalistyczną (*revolução federalista*), która wybuchła w 1893 roku w Rio Grande do Sul i rozprzestrzeniła się na terytoria: Santa Catariny i Parany, trwając dwa lata²⁴.

Kolejna odsłona „gorączki brazylijskiej”, która nastąpiła po 1895 roku, miała miejsce głównie w Galicji Wschodniej. Wyemigrowało wówczas około 25 000 Polaków i Ukraińców²⁵. Na południowy zachód od Lapy powstała duża kolonia federalna Antônio Olineto²⁶. Osadnicy zaludnili również dziewicze tereny w okolicach Prudentópolis oraz ziemie leżące przy nowo wybudowanej linii kolejowej łączącej São Paulo z Rio Grande do Sul, będące zachodnim przedłużeniem Rio Claro do Sul (Marechal Mallet, Dorizon)²⁷.

Z początkiem 1897 roku rząd brazylijski zniósł finansowanie transportu kolonistów, co spowodowało gwałtowne ograniczenie przyływu imigrantów²⁸. Na przełomie stuleci Brazylię zaczęła się interesować polska inteligencja. W tym czasie za oceanem znaleźli się między innymi wybitni działacze polonijni: Józef Okołowicz, Kazimierz Warchałowski, Stanisław Kłobukowski i Leon Bielecki²⁹. W kraju żywo dyskutowano nad pozytywnymi i negatywnymi skutkami wychodźstwa do Ameryki Południowej. Józef Siemiradzki sformułował polityczną koncepcję „Nowej Polski”, która miałaby powstać na zdominowanym przez Polaków terytorium Parany. Pomysł ten jako wynikający z anachronicznego, eurocentrycznego myślenia i w gruncie rzeczy nierealny spotkał się ze stanowczą krytyką Romana Dmowskiego³⁰. Pejoratywny obraz emigracji do Brazylii został przedstawiony w poemacie epickim Marii Konopnickiej zatytułowanym *Pan Balcer w Brazylii*³¹. Nie brakowało jednak utworów poetyckich propagujących ideę emigracyjną. Przykładem jest

²¹ K. Głuchowski, dz. cyt., s. 28–29.

²² Tamże, s. 19.

²³ Tamże, s. 29.

²⁴ B. Żabko-Potopowicz, *Osadnictwo polskie w Brazylii*, Warszawa 1936, s. 10; M. Kuła, *Historia Brazylii...*, s. 139.

²⁵ J. Mazurek, *Chłop polski w Brazylii...*, s. 5.

²⁶ <http://www.paisagemetnografica.com.br/paginas/tabela.html> – 8 III 2018.

²⁷ K. Głuchowski, dz. cyt., s. 21.

²⁸ K. Groniowski, dz. cyt., s. 328.

²⁹ K. Głuchowski, dz. cyt., s. 22.

³⁰ J. Mazurek, *Kraj a emigracja. Ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku)*, Warszawa 2006, s. 133.

³¹ K. Groniowski, dz. cyt., s. 323.

poniższy wiersz autorstwa Szymona Kossobudzkiego – zasłużonego lekarza, publicysty, literata i lewicowego działacza społecznego osiadłego w Kurytybie.

Głos Parany

Witajcie! Ja wam wszystko przyniosę w ofierze.
Odślonię puszcz tajniki, rozpostrę przed wami
Nieskończoność swych stepów. Niech każdy z was bierze,
Co mu trzeba. Me piersi potnijcie pługami!

Szum niwy złotokłosem pokrytej przypomni
Wam ojczystych pól pienia. Jesteście u siebie!
Tylko bądźcie tak dzielni, szlachetni, niezłomni,
Jak Polacy są zawsze na rodzimej glebie.

Wolności swobody przed wami. Wróg dziki
Języka ani serca wydzierać nie będzie...
Stańcie z resztą mej dziatwy w bojowniczym rządzie!

Orężem będę nie szable, nie piki,
Lecz oskardy, siekiery, maszyny i pługi
W walce o ideałów wszechludzkich szlak długi.

Trzeci etap „gorączki” przypadł na lata 1911–1912 i dotknął przede wszystkim mieszkańców Lubelszczyzny i Podlasia, których około 10 000 przeniosło się na ziemię brazylijską³². Na terytorium Parany powstały wówczas kolonie federalne na wolnych obszarach wzdłuż pasma Serra da Esperança (Cruz Machado, Vera Guarany, Ivahi, Apucarana)³³, a także osady stanowe w pobliżu São José dos Pinhais (Afonso Pena, Santos Andrade)³⁴. Do Santa Catariny trafiło wtedy niewielu polskich imigrantów (głównie w rejony Esteves Junior i Anitápolis). Licznie osiedlali się natomiast w Rio Grande do Sul, szczególnie w okolicach Guarani das Missões i Erechim³⁵. W wyniku wybuchu I wojny światowej emigracja z ziem polskich wyhamowała³⁶.

Ożywienie wychodźstwa nastąpiło w latach międzywojennych, nie miało ono już jednak tak gwałtownego charakteru. Przez blisko 20 lat do Brazylii dotarło prawie

³² J. Mazurek, *Chłop polski w Brazylii...*, s. 5.

³³ K. Głuchowski, dz. cyt., s. 30–31.

³⁴ <http://www.paisagemetnografica.com.br/paginas/tabela.html> – 8 III 2018.

³⁵ K. Głuchowski, dz. cyt., s. 31.

³⁶ K. Groniowski, dz. cyt., s. 338.

40 000 osób³⁷. Emigranci byli już wtenczas rejestrowani jako obywatele polscy, a nie jak w okresie wcześniejszym jako poddani: niemieccy, austriaccy bądź rosyjscy³⁸. Prócz etnicznych Polaków emigrowali także Żydzi i Ukraińcy³⁹. Niepodległe państwo polskie było już wówczas stroną w procesie organizowania ruchu wychodźczego. Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych Warszawskie Towarzystwo Kolonizacyjne podjęło akcję wysyłania osadników do nowo utworzonej kolonii w stanie Espírito Santo, której nadano nazwę jednoznacznie kojarzącą się z Polską – Águia Branca, czyli „Orzeł Biały”⁴⁰. W tym samym stanie powstała osada Patrimônio dos Polacos, co można przetłumaczyć jako „Majątek Polaków” (dzisiejsze Santo Antônio do Canaã)⁴¹. Działająca równolegle Liga Morska i Kolonialna uruchomiła kolonię Morska Wola, zlokalizowaną niedaleko Londriny w północnej Paranie, Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze założyło natomiast Nową Wolę oraz Jagodę⁴², nazwaną tak na cześć córki Józefa Piłsudskiego (dzisiejsze Quedas do Iguaçu)⁴³. W latach trzydziestych na północy Parany powstały także inne osady o swojskich nazwach: Warta⁴⁴, Gleba Orle⁴⁵ i Nova Danzig, czyli „Nowy Gdańsk” (dzisiejsze Cambé), choć w tym ostatnim przypadku Polacy nie stanowili grupy dominującej wśród kolonistów⁴⁶. Pomimo ambitnych planów działalność polskich instytucji kolonizacyjnych okresu międzywojennego nie była do końca udana⁴⁷. Kres aktywności emigracyjnej w tej części globu przyniosła ostatecznie nacjonalistyczna polityka prezydenta Getúlio Vargasa, której największe nasilenie przypadło na lata 1937–1938. Proklamowane przez niego tak zwane Nowe Państwo (Estado Novo), dążąc do wykreowania nowoczesnego narodu brazylijskiego, znacznie ograniczyło możliwość osiedlania się na swoim terytorium cudzoziemcom, a licznym i liczbnym diasporom narzuciło przymusową asymilację⁴⁸.

Ostatnim znaczącym okresem emigracji polskiej do Brazylii był czas II wojny światowej i wczesne lata powojenne. Zakłada się, że wtedy kraj opuściło od 20 000 do 40 000 osób, przeważnie przedstawiciele inteligencji, uciekających przed okupantem niemieckim, jak również niechętnych nowemu ustrojowi Polski. Przybysze kierowali się głównie do większych miast⁴⁹. Z uwagi na nie najlepsze relacje, jakie istniały między

³⁷ J. Mazurek, *Chłop polski w Brazylii...*, s. 6.

³⁸ K. Smolana, *Za ocean po lepsze życie*, [w:] *Dzieje Polonii w Ameryce Łacińskiej*, red. M. Kuła, Wrocław 1983, s. 49–50.

³⁹ J. Gmitruk, I. Klarner-Kosińska, J. Mazurek, dz. cyt., s. 12.

⁴⁰ J. Mazurek, *Kraja emigracja...*, s. 63–64.

⁴¹ J. Gmitruk, I. Klarner-Kosińska, J. Mazurek, dz. cyt., s. 14.

⁴² J. Mazurek, *Kraja emigracja...*, s. 64.

⁴³ Z. Małczewski, *Ślady polskie w Brazylii...*, s. 71.

⁴⁴ Tamże, s. 95.

⁴⁵ Tamże, s. 61.

⁴⁶ *História*, gov.br, [on-line:] <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cambe/historico> – 8 III 2018.

⁴⁷ J. Gmitruk, I. Klarner-Kosińska, J. Mazurek, dz. cyt., s. 12.

⁴⁸ M. Kuła, *Polonia brazylijska...*, s. 162.

⁴⁹ J. Mazurek, *Chłop polski w Brazylii...*, s. 6.

rzządzającymi Brazylią, zwłaszcza w latach dyktatury wojskowej (1964–1985), a władzami Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, zarówno ruch migracyjny, jak i same kontakty z tamtejszą Polonią były ograniczone. Sytuacja poprawiła się dopiero po przemianach demokratycznych w obydwu państwach⁵⁰. Brazylia nie stała się jednak istotnym kierunkiem emigracji ekonomicznej Polaków. Obecnie wyjazdy do tego kraju mają charakter przede wszystkim turystyczny.

Założenie kolonii

Powstanie Cruz Machado związane jest z aktywnością władz szczebla federalnego, w szczególności rządu prezydenta Afonso Peny, który podjął działania zmierzające do ożywienia ruchu osadniczego w południowej części Brazylii⁵¹. I tak od 1907 roku zaczął powstawać szereg kolonii federalnych wzdłuż pasma Serra da Esperança: Miguel Calmon, później przemianowana na Ivahi (dzisiejsze Ivaí); Jesuíno Marcondes (blisko Prudentópolis); Senador Correia, w skład której wchodziły podkolonie: Barra d'Areia, Herval, Hervalzinho (na północ od Prudentópolis); Itapará (na północ od Inácio Martins); Gonçalves Júnior, występująca także pod nazwą Iraty (na zachód od obecnego Irati); Tayó (koło Ipirangi) oraz Cândido de Abreu, której nazwę po krótkim czasie zmieniono na Vera Guarany (na wschód od Paulo Frontin)⁵². Ósmym ośrodkiem kolonialnym (*núcleo colonial*), oficjalnie powołanym do życia 19 grudnia 1910 roku, było Cruz Machado⁵³. Nieco później ulokowano jeszcze Apucarangę na północ od Tereziny (dzisiejsza Tereza Cristina)⁵⁴. Wszystkie wymienione osady zostały w większości zaludnione imigrantami polskimi i ukraińskimi⁵⁵.

Kolonia Cruz Machado otrzymała swoją nazwę na cześć adwokata i polityka z czasów cesarstwa brazylijskiego. Antônio Cândido da Cruz Machado (1820–1905) pełnił funkcję senatora oraz prezydenta prowincji Goiás, Maranhão i Bahia. Należał także do orędowników niepodległości Parany⁵⁶. Nadawanie nowo powstałym osadom nazw na cześć zasłużonych osobistości było wówczas w Brazylii bardzo popularną praktyką (General Carneiro, Marechal Mallet, Paula Freitas, Paulo Frontin, Rebouças i wiele innych).

Cruz Machado powstawało jako największa federalna inicjatywa osadnicza w Paranie. Przeznaczono pod nią 73 000 ha ziemi, na której planowano wyznaczenie 2900 działek. Było to w przybliżeniu czterokrotnie więcej niż w pozostałych dużych koloniach Vera

⁵⁰ M. Malinowski, *Ruch polonijny w Argentynie i Brazylii...*, s. 62.

⁵¹ K. Groniowski, dz. cyt., s. 334; K. Głuchowski, dz. cyt., s. 22.

⁵² U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 118; K. Głuchowski, dz. cyt., s. 23.

⁵³ U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 117.

⁵⁴ Tamże, s. 118.

⁵⁵ K. Głuchowski, dz. cyt., s. 30.

⁵⁶ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 39; *Senadores*, Senado Federal, [on-line:] <https://www25.senado.leg.br/web/senadores/senador/-/perfil/1417> – 1 II 2018.

Guarany i Ivaí⁵⁷. Prócz wielkości Cruz Machado wyróżniało się jeszcze inną cechą: usytuowaniem po zachodniej stronie pasma Serra da Esperança, w dystrykcie Concórdia leżącym w północnej części ówczesnego municypium Porto União da Vitória (z raportów inspektoratu kolonizacyjnego wynika, że tereny te miały początkowo należeć do municypium Guarapuava, a dopiero w czasie przeprowadzania akcji osadniczej przejść pod administrację Porto União da Vitória)⁵⁸. Dotychczas, nie licząc koczowniczo żyjących tubylczych społeczności indiańskich, jedynym śladem cywilizacji na tym obszarze był szlak komunikacyjny łączący Porto União da Vitória z Guarapuavą⁵⁹. Istnieje jednak przypuszczenie, że trasa ta istniała wyłącznie na mapach, a podróżujący pomiędzy dwoma wymienionymi miastami korzystali z okrzężnej drogi.

Inspektorem odpowiedzialnym za realizację procesu kolonizacyjnego w imieniu Urzędu Zasiedlenia Ziemi Narodowej (Serviço de Povoamento do Solo Nacional) został obrany Manoel Francisco Ferreira Correia⁶⁰. Na bezpośredniego administratora Cruz Machado powołano Arthura Martinsa Franco⁶¹. Do jego zadań należało między innymi zorganizowanie pomiaru gruntów. Zespół geodetów powstał już w 1907 roku. W jego skład przez pewien czas wchodził Edmund Sebastian Woś-Saporski, nestor polskiego osadnictwa w Brazylii, który w tym okresie pracował przy wielu nowo zakładanych koloniach, na których mieli osiąść jego rodacy. Razem z ojcem działał Piotr Oliveira Saporski⁶². Wedle niektórych przekazów w proces powstawania ośrodka osadniczego byli także zaangażowani inni Polacy: Jan Rysicz i Franciszek Sypniewski⁶³.

Najprawdopodobniej od samego początku zaplanowane było stworzenie dwóch siedzib (*sede*) kolonii. Pierwsza powstać miała w części północno-wschodniej, około 48 km drogi na zachód od stacji kolejowej Marechal Mallet, druga natomiast – w części południowo-zachodniej, około 35 km na północny zachód od końca odcinka żeglownego rzeki Iguaçu⁶⁴. Z uwagi na łatwość przewozu kolonistów prace parcelacyjne rozpoczęto wcześniej w pierwszym ze wspomnianych miejsc⁶⁵. Na centrum ośrodka osadniczego przeznaczono stosunkowo płaski, jak na warunki lokalne, obszar o powierzchni około 1 km², zamknięty w zarysie kwadratu o krawędziach obróconych o 45° w stosunku do przebiegu południków i równoleżników⁶⁶. Na tym terenie zamierzano wyznaczyć siedem alej i osiem ulic; główne miały wybiegać z centralnie umiejscowionego kwadra-

⁵⁷ U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 118.

⁵⁸ Tamże, s. 115–117.

⁵⁹ <http://www.itcg.pr.gov.br/arquivos/File/mapa15.jpg> – 1 II 2018; <http://www.itcg.pr.gov.br/arquivos/File/mapa16.jpg> – 1 II 2018; <http://www.itcg.pr.gov.br/arquivos/File/mapa01.jpg> – 1 II 2018; <http://www.itcg.pr.gov.br/arquivos/File/mapa03.jpg> – 1 II 2018.

⁶⁰ U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 114.

⁶¹ Tamże, s. 122.

⁶² Tamże, s. 123.

⁶³ H. Domiańska, dz. cyt., s. 131.

⁶⁴ U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 118.

⁶⁵ <http://www.itcg.pr.gov.br/arquivos/File/mapa02.jpg> – 1 II 2018.

⁶⁶ U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 121; Google Earth Pro 7.3.0.3832 – 1 II 2018.

towego placu. Na osiedlu miało zostać wyznaczonych około 276 działek budowlanych, średnio po 30 a każda. Poza miasteczkiem zakładano wydzielanie blisko 3000 areałów pod gospodarstwa rolne, każdy po prawie 25 ha⁶⁷.

W marcu 1911 roku zarząd kolonii zawarł umowę z firmą Graciano Antunes Rodrigues na wzniesienie do końca grudnia 8 budynków administracyjnych oraz 70 domów dla osadników. Z powodu dużych opadów, trwających przez większą część roku, kontrakt nie został w pełni zrealizowany. Powstało jedynie 5 budynków administracji, to jest: apteka, mieszkanie lekarza, dwa mieszkania dla członków komisji kolonizacyjnej oraz magazyn żywności. Domów dla kolonistów wzniesiono tylko 11. Aby przynajmniej częściowo wywiązać się z umowy i przygotować kolonię do przyjęcia pierwszych osadników, przedsiębiorstwo postawiło zabudowania kwaterunkowe w pobliżu stacji Marechal Mallet. W samym Cruz Machado wzniesiono 403 prowizoryczne szopy, które miały tymczasowo zaspokoić potrzeby mieszkaniowe imigrantów. Część z nich, w liczbie 181, wybudowano w centrum kolonii. Były to prostej konstrukcji *budki* o wymiarach 6 × 4 m, przedzielone przez pół, tak aby pomieścić po dwie rodziny. Na wyznaczonych już działkach rolnych postawiono 207 kolejnych baraków. Były one mniejsze, to jest o wymiarach 3 × 4 m, ale przeznaczone na użytek wyłącznie jednej rodziny. Pozostałych 15 rozlokowano w różnych miejscach kolonii. Miały one służyć robotnikom pracującym przy jej tworzeniu⁶⁸.

Rekrutacja osadników

W tym czasie na ziemiach polskich prowadzona była akcja na rzecz emigracji do Parany. Żarliwym zwolennikiem sprowadzania rodaków do tego stanu był ksiądz Józef Anusz, proboszcz parafii w Araucarii, który przybył do Brazylii po prześladowaniach ze strony władz carskich za działalność religijną wśród unitów na Chełmszczyźnie. Propagatorami zorganizowanej emigracji do Parany byli także: Jadwiga Jahołkowska i Michał Sekuła, działacze społeczni i oświatowi wywodzący się ze środowiska Polskiego Związku Ludowego, oraz PPS-owiec Konrad Jeziorowski. Wszyscy troje również opuścili kraj ze względów politycznych. Inny nowo osiadły za oceanem lewicowy aktywista, Michał Pankiewicz, zaopatrzonej w listy polecające od wcześniej wymienionych, powrócił w 1910 roku do Królestwa Polskiego, aby osobiście przekonywać miejscową ludność do osadnictwa na koloniach parańskich. Pankiewicz był autorem bardzo optymistycznego w wymowie artykułu *Prawda o Paranie*, opublikowanego na łamach „Zorzy” i powielonego następnie w formie broszury, który stanowił polemikę z licznymi głosami zniechęcającymi do wychodźstwa⁶⁹.

⁶⁷ U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 118–119.

⁶⁸ Tamże, s. 128–129.

⁶⁹ J. Mazurek, *Kraj a emigracja...*, s. 243–244; K. Głuchowski, dz. cyt., s. 24; K. Groniowski, dz. cyt., s. 338.

Emigracja do Parany w propagandzie jej orędowników przedstawiana była jako remedium na bolączki trapiące polskie chłopstwo. Osadnicy mieli posiadać przeciętnie 50-morgowe gospodarstwa, ale trafiać się miały wśród nich nawet kilkusetmorgowe i tysiącmorgowe. Samo gospodarowanie miało być o wiele prostsze i efektywniejsze niż na ziemiach polskich. Podstawą szybkiego bogacenia się osiadłej tam ludności miały być: dobra, niewyjałowiona gleba; optymalne warunki do hodowli zwierząt; klimat zapewniający możliwość uprawy zarówno roślin znanych z Polski (ale z częstszymi okresami zbiorów), jak i egzotycznych (dających wysokie plony, smacznych i pożywnych); łatwy i przynoszący krociowe zyski zbytu. Za postępem ekonomicznym miało iść podniesienie statusu społecznego. Polski chłop, który mentalnie przesiąknięty był jeszcze duchem poddaństwa pańszczyźnianego, jako kolonista miał stać się człowiekiem w pełni wolnym i dumnym. W dodatku w Brazylii wszyscy mieli cieszyć się równymi prawami, swobodą słowa i wyznania. Brak ograniczeń w zakresie samoorganizowania szkół i stowarzyszeń miał przekładać się na podtrzymanie, a nawet rozwój tożsamości narodowej wśród polskich imigrantów. Daleko za oceanem miała istnieć Nowa Polska. Wszystko to miało być dostępne na wyciągnięcie ręki w ramach darmowego transportu i niewielkich kosztów nabycia ziemi⁷⁰.

Agitacja trafiła na podatny grunt. Stałe problemy, takie jak brak ziemi i pracy w okolicy, zostały spotęgowane przez nieurodzaj ziemniaków, które stanowiły wtenczas podstawowy produkt wyżywienia, oraz przez niedobór zboża i ogólną drożyznę. Z uwagi na kryzys w łódzkim okręgu przemysłowym oraz nie najlepszą koniunkturę w przemyśle Stanów Zjednoczonych Brazylija wydawała się atrakcyjnym kierunkiem emigracji zarobkowej. Jednak nie tylko czynniki ekonomiczne odegrały w tym przypadku rolę. Po upadku rewolucji z lat 1905–1907 pozostały rozbudzone oczekiwania co do możliwości nieskrępowanego tworzenia polskich szkół i zrzeseń. Z kolei wyodrębnienie się guberni chełmskiej z Królestwa Polskiego w 1911 roku i idąca w ślad za tym prawosławizacja i rusyfikacja tego obszaru zniechęcały do pozostania na ziemi przodków⁷¹.

Entuzjazmu emigracyjnego wśród chłopstwa nie udało się ostudzić pomimo wielu głosów krytyki docierających z różnych stron. Polscy działacze narodowi i społeczni zarzucali propagatorom wychodźstwa między innymi: działanie na korzyść przedsięwzięć kolonizacyjnych, handel niewolnikami i wyludnianie polskiej ziemi, które jest na rękę rusyfikatorom. Swój sprzeciw wyrażali właściciele ziemscy obawiający się niedoboru robotników folwarcznych. Stanowczo reagowały także lokalne władze, zmierzając do zatrzymania odpływu poddanych⁷². Ponadto wieści odbierane od rodaków osiadłych już w Brazylii świadczyły, że kraj ten w rzeczywistości nie jest krainą powszechnej szczęśliwości. Mimo to zainteresowanie osadnictwem na brazylijskiej ziemi było duże, złasz-

⁷⁰ J. Mazurek, *Kraj a emigracja...*, s. 244; K. Groniowski, dz. cyt., s. 335.

⁷¹ K. Groniowski, dz. cyt., s. 335.

⁷² Tamże, s. 337.

cza wśród słabo wykształconej biedoty wiejskiej: chłopów małorolnych i bezrolnych⁷³. Przeważnie zdecydowano się na wyjazd całej rodziny. Rozprzedawano dobytek. Kto posiadał ziemię, pozbywał się jej. Nieliczni tylko rozważali możliwość powrotu.

Regionalna identyfikacja migrantów

Trudne do ustalenia jest, z których konkretnie miejscowości Królestwa Polskiego rekrutowali się przyszli osadnicy. Pomimo że upływ stu lat od przybycia pierwszych imigrantów nie wydaje się czasem bardzo długim, w pamięci potomków polskich kolonistów takie szczegóły uległy zatarciu. Nie zachowało się również zbyt wiele dokumentów, w których dokładność przy podawaniu miejsca urodzenia czy zawarcia małżeństwa przekraczałyby wymienienie guberni lubelskiej lub siedleckiej. Dostępne statystyki, choć w detalach zawierają sprzeczne dane, wskazują, że wychódźstwo w latach 1911–1912 objęło przede wszystkim okolice: Garwolina, Łukowa, Radzyna Podlaskiego, Puław, Lubartowa, Lublina, Krasnegostawu, Chełma, Janowa Lubelskiego i Zamościa⁷⁴.

Wśród badaczy nie ma pełnej zgodności w odniesieniu do etnograficznej regionalizacji tych terenów. Według Jana Karłowicza tak zarysowany obszar należy rozdzielić pomiędzy Mazowsze na północy i Małopolskę na południu⁷⁵. Jan Stanisław Bystron na tej przestrzeni widział natomiast dwie wschodnie grupy kresowe: Podlasiaków i Lubliniaków⁷⁶. Kompromisem wydaje się stanowisko Stanisława Poniatońskiego, który zaproponował, aby Podlasiaków zaliczyć do Mazurów, Lubliniaków natomiast – do Małopolan⁷⁷. Rozróżnienie zbliżone do ostatniego przeprowadził Adam Fischer, lecz obok Lubliniaków w grupie Małopolan wymienił także Powiślaków z okolic Garwolina⁷⁸. Bardziej szczegółowe podziały przedstawił Janusz Kamocki. Okolice Łukowa i Garwolina włączył do Mazurów Południowych. Lubliniaków będących odnogą Małopolan podzielił na cztery części: centralną w pobliżu Lublina, Lubartowa i Krasnegostawu; Powiślaków niedaleko Puław; podgrupę biłgorajską oraz podgrupę zamojską. Ponadto wyszczególnił także Kresowiaków w dwóch wariantach: Podlasian Nadbużańskich blisko Radzyna Podlaskiego oraz przedstawicieli grupy chełmskiej⁷⁹. Należy pamiętać, że wśród chłopów emigrujących z opisanego terytorium byli także spolonizowani Rusini, którzy przyjmowali

⁷³ J. Mazurek, *Kraja emigracja...*, s. 245.

⁷⁴ U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 99–102.

⁷⁵ J. Karłowicz, *Lud. Rys ludoznawstwa polskiego*, „Polska, Obrazy i Opisy” 1904, t. 1, s. 177, 184.

⁷⁶ J.S. Bystron, *Ugrupowanie etniczne ludu polskiego*, Kraków 1925, s. 16–17.

⁷⁷ S. Poniatoński, *Etnografia Polski*, „Wiedza o Polsce” [1932], t. 3, s. 202.

⁷⁸ A. Fischer, *Etnografia słowiańska*, z. 3, *Polacy*, Lwów 1934, s. 126–127.

⁷⁹ J. Kamocki, *Zarys grup etnograficznych w Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F” 1991/1992, t. 46/47, s. 109–110, 116, 122, mapa.

II. T05. *Prawdopodobny zasięg emigracji chłopskiej z południowo-wschodnich guberni Królestwa Polskiego do Brazylii w latach 1911–1912. Wykonał autor na bazie współczesnej mapy OSM*

wiarę rzymskokatolicką na przekór represjom ze strony władz carskich, nakazujących przejście z obrządku unickiego do cerkwi prawosławnej⁸⁰.

Wyprawa „na drugi koniec świata”

Polskich emigrantów wyruszających do Brazylii czekała długa i trudna podróż. Szybko okazało się, że całe przedsięwzięcie nie jest bynajmniej darmowe. Pośrednicy oczekiwali sowitej zapłaty za załatwianie rozmaitych formalności⁸¹. Nie wszyscy emigranci opuszczali rodzinne miejscowości w sposób legalny. Większość musiała przekroczyć tak zwaną zieloną granicę, aby dostać się na terytorium Cesarstwa Niemieckiego lub Austro-Węgier. Podróż lądowa odbywała się szlakiem przez Warszawę i Berlin do Hamburga i Bremy. Do niemieckich portów nad Morzem Północnym docierano również przez Mysłowice i Kraków. Przez to drugie miasto przebiegała także alternatywna trasa przez Wiedeń w kierunku portu w Trieście, wówczas stanowiącego część monarchii Habsburgów⁸².

Warunki w trakcie trwającego co najmniej trzy tygodnie rejsu okazywały się fatalne. Pokłady były przepełnione, a woda służąca do przygotowania posiłków – popsuta. Podróżni cierpieli z powodu różnych dolegliwości. Zdarzały się nawet przypadki śmiertelne, szczególnie gdy zachorowało dziecko. Po przybyciu do Rio de Janeiro imigranci musieli przejść przynajmniej tygodniową kwarantannę na Ilha das Flores. Następnie transportowani byli drogą morską wzdłuż wybrzeża do parańskiego portu Paranaguá. Tam miał miejsce kolejny postój.

Dalej zmierzano w stronę Kurytyby. Przejazd odbywał się krętą linią kolejową przebiegającą po zboczach Serra do Mar. Już sam widok tak wysokich gór napawał strachem mieszkańców podlubelskich i podlaskich równin. W stolicy Parany znów imigranci musieli się zatrzymać na wiele dni. Warunki kwaterunkowe były już nieco lepsze. Nadzieję na lepsze jutro dawali spotykani na mieście rodacy. W Kurytybie zdecydowano o rozlokowaniu osadników. Część kierowano na południe, w stronę stanu Rio Grande do Sul. Przeznaczonych do osadzenia w głębi Parany przewożono pociągiem do Ponta Grossy, w której po raz kolejny oczekiwano na dalszą podróż. Ostatnim przystankiem kolejowym dla imigrantów zmierzających w stronę Cruz Machado był Marechal Mallet. Tu znajdowały się już tymczasowe schronienia wybudowane przez zarząd kolonijny. Osadnicy mieli możliwość zaopatrywania się w przedmioty niezbędne w przyszłym gospodarstwie. Końcowy, blisko 50-kilometrowy odcinek drogi, prowadzący przez wzniesienia Serra da Esperança, pokonywano wozami lub na piechotę⁸³. Cała wyprawa trwała kilka miesięcy.

⁸⁰ T. Długopolski, *Emigracja polska w 1911 roku?*, „Kalendarz Ludu” 1970, s. 19.

⁸¹ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 54.

⁸² U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 107.

⁸³ W. Wójcik, *Lubliniacy w Brazylii*, Warszawa 1963, s. 128–130; K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 53.

Dysonans poznawczy

Należy zwrócić uwagę, że Polacy trafiający do Brazylii doznawali pewnego rodzaju szoku kulturowego. Zjawisko to polegało na gwałtownym zderzeniu się dotychczasowego obrazu „starego świata” z zupełnie odmienną rzeczywistością „nowego świata”. Przejawiało się ono jednocześnie w kilku wymiarach: geograficznym, politycznym, ekonomicznym oraz psychologicznym.

Dysonans poznawczy był wynikiem przemieszczenia się pomiędzy dwiema znacząco różniącymi się od siebie częściami świata. Europa Środkowo-Wschodnia i podzwrotnikowy obszar Ameryki Południowej nie tylko leżą na dwóch dalekich sobie kontynentach. Położenie na przeciwległych półkulach, i to zarówno względem równika, jak i południka zerowego, spowodowało, że imigranci zaobserwowali przeciwstawne pory roku, bardziej wyrównaną w ciągu roku długość dnia, większą wysokość słońca nad horyzontem oraz nieznaną konstelację gwiazd na nocnym niebie. Jeszcze mocniej odczuwalne musiało być przejście z umiarkowanej do subtropikalnej strefy klimatycznej ze znacznie wyższymi temperaturami, gdzie chłodniejszy okres wyznaczają długotrwałe opady deszczu, a śnieg przytrafia się jedynie sporadycznie. Podobne skutki miało przeniesienie z holarktycznego do neotropikalnego państwa florystycznego, charakteryzującego się egzotyczną szatą roślinną, a także z palearktycznej do neotropikalnej krainy zoogeograficznej, w której występuje wiele niespotykanych na Starym Kontynencie okazów fauny.

Ponadto migranci opuszczali ziemię polskie, które uważali za swoją ojczyznę. Wśród elit narodowych powszechna była świadomość, że kraj czeka na odzyskanie niepodległości. Polska posiadała już wielowiekową i wyraziście ukształtowaną tradycję narodową. Rodzimy język, religia, cała gama tradycji i zwyczajów wraz z towarzyszącą im specyficzną wizją świata kształtowały tożsamość kulturową, będącą najważniejszym spoiwem zbiorowego samookreślenia dla większości społeczeństwa. W początkach XX wieku rozpoczynały działalność stronnictwa ludowe, dzięki którym także spora część ludności chłopskiej zaczęła zyskiwać świadomość narodową.

Na obczyźnie migrantów czekała zupełnie inna sytuacja polityczna. Choć procesy państwowotwórcze nie były jeszcze w Brazylii w pełni zakończone (choćby z uwagi na separatystyczne tendencje stanu Rio Grande do Sul), to kraj ten także posiadał już długoletnią tradycję suwerenności. Czynnikiem integrującym wieloetniczne społeczeństwo była brazylijskość, rozumiana jako synteza kultury iberyjskiej zaszczerpionej przez portugalskich kolonizatorów oraz kulturowego kolorytu licznych grup tubylczych i napływowych. Polacy przybywający do Brazylii musieli wpisać się w tę istniejącą mozaikę etniczną. Do starych sąsiadów, którzy również przenosili się za ocean – Ukraińców, Białorusinów, Rosjan, Czechów, Niemców, Austriaków i Żydów – dochodzili nieco dalsi kulturowo Włosi, Hiszpanie, Portugalczycy, Holendrzy i Anglicy, całkiem egzotyczni Libańczycy, Syryjczycy, Japończycy, Afrykanie oraz zupełnie odmienna od nich wszystkich rdzenna ludność

indiańska. Choć początkowo (do czasów reform nacjonalizacyjnych prezydenta Vargasa w 1938 roku) obcokrajowcy cieszyli się w Brazylii stosunkowo dużą swobodą, to jednak ich wpływ na polityczne losy kraju osiedlenia był znacznie ograniczony. Wbrew nadziejom niektórych wizjonerów emigracyjnych, takich jak Józef Siemiradzki czy Stanisław Kłobukowski, nigdy nie było realnych szans na utworzenie w Ameryce Południowej autonomicznego bytu w rodzaju Nowej Polski.

Co więcej, migranci opuszczali tereny ziem polskich, które od wieków były zasiedlone i zagospodarowane. Bolączką wsi środkowoeuropejskiej na początku XX wieku było przeludnienie. Życie chłopskie toczyło się w obrębie wioski, która była nie tylko podstawową jednostką przestrzenną, wyposażoną w niezbędną infrastrukturę, lecz także głównym ośrodkiem organizującym aktywność gospodarczą i społeczną. Była przestrzenią stabilnie uporządkowaną materialnie i instytucjonalnie. Wszystko to zatem kontrastowało z sytuacją po drugiej stronie oceanu, gdzie osadnicy wędrujący w głąb lądu natrafiali jedynie na drobne załączki ludzkiej działalności, która stopniowo opanowywała rozległe połacie puszczy. Tylko gdzieniegdzie teren ten był przeznaczony obecnością niewielkich siedzib tubylczej ludności prowadzącej koczowniczy tryb życia. Chęć ekonomicznego wykorzystania gigantycznego terytorium stała się powodem ściągania przez rząd brazylijski nowych osadników: początkowo niewolników z Afryki, a następnie rolników z całej niemal Europy oraz Bliskiego i Dalekiego Wschodu. Rozplanowaniem kolonii, na których lokowano polskich przybyszy, oraz organizacją podstawowej bazy ekonomicznej zajmowała się administracja brazylijska. Zagospodarowanie przyznanych nadziałów ziemskich oraz stworzenie szlaków komunikacyjnych i infrastruktury społecznej (szkół, kościołów) leżało już w gestii samych kolonistów.

Należy zaznaczyć, że na rodzimej ziemi niemalże każdy element otaczającej rzeczywistości został rozpoznany, wytłumaczony i nazwany. Właściwości poszczególnych sfer życia codziennego były przekazywane z pokolenia na pokolenie, tworząc zrozumiały kanon wiedzy potocznej. Lokalny świat wydawał się więc oswojony i bezpieczny. Po przybyciu do Brazylii aura obcości zwiększała się z każdym kolejnym krokiem stawianym na nieznanym lądzie. Ta inność musiała powodować głębokie obawy. Obciążenia psychiczne były tak duże, że niejednokrotnie powodowały wśród migrantów poczucie bezradności i odruch rezygnacji. Koloniści musieli się uczyć egzystencji w nowym środowisku od podstaw. W rodzimym języku brakowało słów, aby opisać nową rzeczywistość. Częściowo zatem adaptowano terminologię z języka portugalskiego, nierzadko dokonując dość karkołomnych zniekształceń. Starano się także dostosować praktykowany system pojęciowy do lokalnych potrzeb, przy czym nie przywiązywano większej wagi do powstających rozbieżności pomiędzy pierwotnym a wtórnym znaczeniem używanych słów.

Zasiedlenie

Z raportów inspektoratu kolonialnego można dowiedzieć się, że pierwszych imigrantów zaczęto kierować w stronę Cruz Machado w maju 1911 roku. Ten cel podróży obrało każdego miesiąca kilkuset spośród nich (z wyjątkiem sierpnia i września, kiedy zanotowano łącznie tylko kilkanaście osób). Pod koniec tegoż roku na działkach miejskich było już osadzonych 3054 kolonistów, na działkach rolnych natomiast – 1420. Na liczbę tę składało się 2296 mężczyzn i 2178 kobiet. Jedynie 107 osób zebranych w 15 rodzinach było narodowości brazylijskiej. Pozostali byli obcokrajowcami przybyłymi z terenów Galicji w liczbie 819 osób tworzących 172 rodziny oraz z Królestwa Polskiego w liczbie 3548 osób zgromadzonych w 770 rodzinach. W sumie były to 4474 osoby tworzące 957 rodzin⁸⁴. Imigranci galicyjscy w przeważającej mierze byli narodowości ukraińskiej. Polscy wychodźcy dominowali w grupie przybyłej z zaboru rosyjskiego.

Napływ osiedleńców trwał jeszcze kilka kolejnych lat, choć jego intensywność z czasem malała. Według szacunków konsula Kazimierza Głuchowskiego do 1914 roku do Cruz Machado dotarło około 5000 Polaków⁸⁵ (blisko 900 rodzin⁸⁶). Prócz nich na tym terenie pojawiło się około 500 Ukraińców⁸⁷, a także spora grupa Niemców⁸⁸ oraz w mniejszej liczbie przedstawiciele innych narodowości. W olbrzymiej większości osadnicy europejscy wywodzili się z warstw chłopskich. Poza bezpośrednimi imigrantami do nowo utworzonej kolonii zjeżdżały także pojedyncze rodziny polskie osiadłe już wcześniej w Brazylii, głównie z okolic Malletu i Rio Claro do Sul. Nie wszyscy skierowani do Cruz Machado zdecydowali się pozostać na kolonii. Około 60% polskich przybyszy opuściło ten obszar, przenosząc się do innych ośrodków osadniczych lub wracając do kraju⁸⁹. Do miast przeniosła się praktycznie cała pierwotna zbiorowość niemiecka⁹⁰.

Powodem odpływu kolonistów były te same błędy organizacyjne, które okryły złą sławą emigrację do Brazylii z lat wcześniejszych. Zarząd kolonii nie był przygotowany na tak duży napływ osadników. Nie wszystkie nadziały ziemskie zostały wymierzone na czas. Niektórzy musieli przebywać w doraźnie wystawionych barakach przez wiele miesięcy. Tymczasowe mieszkania zostały drwiąco nazwane przez polskich imigrantów *budkami*. Niski stan sanitarny infrastruktury kolonijnej połączony z problemami żywieniowymi i aklimatyzacyjnymi wśród przybyszy z Europy stwarzał podatny grunt dla rozprzestrzeniania się różnorakich chorób. Sytuacji nie poprawiał stan psychiczny

⁸⁴ U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 141–142.

⁸⁵ K. Głuchowski, dz. cyt., s. 30.

⁸⁶ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 53.

⁸⁷ K. Głuchowski, dz. cyt., s. 30.

⁸⁸ Tamże, s. 72.

⁸⁹ U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 141.

⁹⁰ K. Głuchowski, dz. cyt., s. 72.

osadników. Rozczarowani warunkami zastanymi na miejscu, pogrążyli się w przygnębiającej niemocy⁹¹.

Pierwsza epidemia wybuchła już w 1911 roku, najprawdopodobniej w trakcie deszczowego sierpnia (być może właśnie dlatego zmniejszył się wówczas ruch migracyjny w kierunku Cruz Machado). Rodzaj objawów wskazuje, że mogło dojść do masowych zachorowań na dur brzuszny (*febre tifoide*), który ówczesnie powszechnie określany był mianem tyfusu (*tifo*). Służba medyczna stacjonująca w centrum kolonii okazała się niewystarczająca. Według relacji świadków tamtych wydarzeń w okresie największego nasilenia epidemii w kolonii umierało kilku lub kilkunastu ludzi dziennie. Choroba zbierała śmiertelne żniwo zwłaszcza wśród dzieci. Częstotliwość zgonów była tak wysoka, że nie nadążano z wytwarzaniem trumien, a część zmarłych została pochowana w masowych grobach. Liczba ofiar mogła sięgnąć nawet tysiąca⁹². Raporty kolonizatorów milczą na temat tej tragedii, choć sygnalizują nieco wyższą śmiertelność w Cruz Machado w porównaniu z pozostałymi federalnymi ośrodkami osadniczymi w Paranie (blisko połowa zgonów dotknęła osoby w przedziale wiekowym od roku do dziesięciu lat). Skali nie-szczęścia nie odzwierciedla także sprawozdanie z wizyty w Cruz Machado opublikowane przez Jadwigę Jahołkowską w gazecie „A República” w grudniu 1911 roku. Rodzi się przypuszczenie, że zarówno zarząd kolonii, jak i entuzjastka polskiego osadnictwa w Brazylii mogli z uwagi na własne interesy cenzurować niewygodne dla siebie fakty⁹³.

Ten dramat, który wydarzył się w pierwszym roku zasiedlenia kolonii, nie był dla osadników końcem męki i trudu. Pojawiały się inne choroby: szkorbut, dolegliwości układu pokarmowego i oddechowego oraz reumatyzm⁹⁴. Strachem napawały dzikie zwierzęta⁹⁵. Dawał się we znaki brak znajomości miejscowej przyrody. Codzienny jadłospis konstruowano metodą prób i błędów⁹⁶. Porównując oficjalne statystyki końcoworoczne z lat 1911 i 1912, da się zauważyć duży, niewytłumaczony w żaden sposób spadek liczby ludności kolonii z 4474 do 2628 osób, podczas gdy saldo uwzględniające 54 urodzenia żywe, 284 zgony, napływ 1349 i odpływ 582 osób powinno być dodatnie⁹⁷. W 1918 roku obszary te nawiedziła pandemia grypy nazywanej powszechnie hiszpanką⁹⁸.

W pierwszych latach istnienia kolonii funkcję miejscowego aptekarza pełnił Antiocho Pereira. Postać ta została zapamiętana jako „dobry Samarytanin”, który w akcie poświęcenia w akcji ratowania osadników w trakcie epidemii służył radą i rozdawał

⁹¹ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 55–56.

⁹² T. Dworecki, dz. cyt., s. 488.

⁹³ U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 170; J. Jahołkowska, *Excursão à Colônia Cruz Machado*, „A Republica. Órgão do Partido Republicano Paranaense”, nr 283 z 2.12.1911, s. 1.

⁹⁴ W. Wójcik, *Lubliniacy w Brazylii...*, s. 130.

⁹⁵ A. Olcha, *Brazylijskie profile*, Warszawa 1971, s. 146; W. Wójcik, *Lubliniacy w Brazylii...*, s. 140.

⁹⁶ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 65.

⁹⁷ U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 174–177.

⁹⁸ Tamże, s. 179.

lekarstwa za darmo. Wraz z żoną Maricą należeli do wielkich przyjaciół polskich imigrantów⁹⁹. Małżeństwo to miało posiadać ponad 60 chrześniaków z polskich rodzin¹⁰⁰, uczestniczyć w wielu wydarzeniach organizowanych przez kolonistów, a nawet nauczyć się języka polskiego¹⁰¹. Pereira przeniósł się do Porto União w 1924 roku, gdzie otworzył nową aptekę, jednak wciąż odwiedzał Cruz Machado, pełniąc funkcję inspektora szkolnego, poborcy podatkowego i nadzorcy policji¹⁰². Nadal też utrzymywał ciepłe kontakty z polskimi kolonistami. Ci po latach odwzięczyli się swojemu dobroczyńcy, oferując bezpłatnie pomoc przy przebudowie domu¹⁰³. W 1937 roku Pereira otrzymał z rąk konsula w Kurytybie Srebrny Krzyż Zasługi za działalność na rzecz polskich imigrantów. Na prośbę duszpasterza z Cruz Machado, księdza Franciszka Madeja, przyznano mu także honorowe obywatelstwo miasta União da Vitória¹⁰⁴.

Kolonisci, przenosząc się na otrzymane nadziały ziemskie, zobowiązani byli do samodzielnego przystosowania ich na potrzeby gospodarcze. Cały 10-alkierowy, to jest blisko 25-hektarowy obszar porastała gęsta puszcza¹⁰⁵. Wpierw karczowano teren pod siedlisko, na którym stawiano prymitywną chatę, służącą za tymczasowe schronienie, i urządzano ogródek warzywny¹⁰⁶. Dopiero z czasem zabierano się za budowę większego domu i pozostałych zabudowań zagrodowych. Choć istniała oferta zakupu działki wraz z budynkiem mieszkalnym, na tę możliwość decydowało się bardzo niewielu z uwagi na wysoki koszt usługi¹⁰⁷. Następnie poprzez stopniowe oczyszczanie kolejnych kawałków lasu przygotowywano grunty pod uprawę i pastwiska. Najpierw ścinano i usuwano wysokie araukarie oraz inne drzewa większego formatu. Niższą roślinność po zerznięciu pozostawiano do wyschnięcia, po czym wypalano. Dla imigrantów przybyłych ze słabo zalesionych południowo-wschodnich części Królestwa Polskiego była to czynność nowa i niebezpieczna¹⁰⁸. Zdarzały się nawet wypadki śmiertelne, kiedy nieumiejętnie podcięte wielkie drzewo waliło się nie w tę stronę, w którą przewidywano.

W ramach przyjętej umowy osadnicy zobowiązani byli do budowy dróg. W ten sposób mogli powoli spłacać rozłożoną na lata należność za działkę, a także otrzymywać wyżywienie i zasiłek na zakup sprzętu rolniczego. By zwiększyć do maksimum siłę roboczą, w pracach uczestniczyły także kobiety. Z punktu widzenia władz przedsięwzięcie gwarantowało szybszą aktywizację imigrantów, a także zapewniało lepszą jakość wykonania usługi, gdyż sami robotnicy mieli stać się głównymi użytkownikami tworzonej

⁹⁹ W. Wójcik, *Lubliniacy w Brazylii...*, s. 137–138.

¹⁰⁰ H. Domiańska, dz. cyt., s. 106.

¹⁰¹ W. Wójcik, *Lubliniacy w Brazylii...*, s. 138.

¹⁰² U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 194.

¹⁰³ Tamże, s. 186–187.

¹⁰⁴ U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 188–189.

¹⁰⁵ P. Fiktus, *Nabywanie własności nieruchomości przez polskich osadników na terenie brazylijskiej Parany w latach 1907–1914*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia” 2009, z. 3, s. 264.

¹⁰⁶ W. Wójcik, *Lubliniacy w Brazylii...*, s. 131.

¹⁰⁷ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 59.

¹⁰⁸ Tamże, s. 123.

sieci komunikacyjnej¹⁰⁹. Nauczeni wcześniejszymi doświadczeniami z przybyszami europejskimi, postawionymi wobec odmiennych warunków gospodarowania w Brazylii, organizatorzy akcji kolonizacyjnej zakładali wysłanie do ośrodków osadniczych instruktorów rolnych¹¹⁰. W praktyce jednak na gruntowe przeszkolenie brakowało czasu. Wiele aspektów życia w nowym środowisku poznawano samodzielnie. Spotkani gdzieś tubylcy prowadzili właściwie koczowniczy tryb życia, a z uwagi na barierę językową kontakt z nimi był ograniczony do minimum. Podpatrywano jednak ich umiejętności w dziedzinie myślistwa, a także przejmowano niektóre zwyczaje towarzyskie, jak choćby wspólnotowe picie *szimaronu* (*yerba mate*)¹¹¹.

Z biegiem lat kolonia zaczęła się stopniowo zaludniać. Najprawdopodobniej jako pierwsze zostały zajęte działki rolne w okolicach potoku Rio do Banho. Następnie fala osadnicza zaczęła posuwać się w kierunku południowo-zachodnim, w stronę planowanego drugiego centrum kolonii i dalej ku brzegom Iguaçu i d'Areia¹¹². Co ciekawe, przy zajmowaniu terytorium Cruz Machado z grubsza zostały zachowane podziały etniczne pomiędzy imigrantami. Polacy osiedlali się przede wszystkim w dorzeczu rzeki Santany. Ludność ukraińska objęła głównie tereny niedaleko drugiego centrum kolonii. Pierwsza grupa niemiecka rozmieściła się wzdłuż doliny Iguaçu. Tam też skupił się napływ osadników niemieckich przybyłych do Brazylii po I wojnie światowej¹¹³.

W 1917 roku na skutek wojny domowej (*Guerra do Contestado*) municypium Porto União da Vitória zostało rozdzielone wzdłuż biegu Iguaçu oraz linii kolejowej pomiędzy dwa sąsiadujące stany. Część północna została zachowana w Paranie i otrzymała nazwę União da Vitória. Część południową, wchłoniętą przez stan Santa Catarina, nazwano Porto União¹¹⁴. Dnia 22 lutego 1918 roku w ramach municypium União da Vitória wydzielono dystrykt Cruz Machado¹¹⁵. Obszar ośrodka kolonizacyjnego został rozdzielony terytorialnie. Okolice pierwszego centrum pozostały w dystrykcie Concórdia. W skład nowo utworzonej jednostki weszły natomiast tereny leżące wokół drugiego centrum, które początkowo miało się nazywać Iguassú¹¹⁶ (jak wówczas zapisywano nazwę rzeki Iguaçu). Z bliżej nieustalonych powodów pierwsze centrum kolonii w ciągu kilkunastu lat opustoszało. Po wyburzeniu baraków dla imigrantów zostało tam jedynie kilka budynków, lecz z czasem i one zostały rozebrane. Miejsce to przestało być nazywane

¹⁰⁹ Tamże, s. 63.

¹¹⁰ Tamże, s. 62.

¹¹¹ W. Wójcik, *Lubliniacy w Brazylii...*, s. 126.

¹¹² <http://www.itcg.pr.gov.br/arquivos/File/mapa04.jpg> – 1 II 2018; <http://www.itcg.pr.gov.br/arquivos/File/mapa05.jpg> – 1 II 2018; <http://www.itcg.pr.gov.br/arquivos/File/mapa07.jpg> – 1 II 2018.

¹¹³ K. Głuchowski, dz. cyt., s. 72.

¹¹⁴ *História*, gov.br, <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/sc/porto-uniao/historico> – 1 II 2018.

¹¹⁵ *História*, gov.br, <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/uniao-da-vitoria/historico> – 1 II 2018.

¹¹⁶ J. Jahołkowska, dz. cyt., s. 1.

Cruz Machado. Z czasem zaczęto je określać jako Concórdia¹¹⁷, Pinaré¹¹⁸, a w końcu Pátio Velho¹¹⁹ („stare podwórze”). Być może porzucenie pierwszego centrum miało związek ze wspomnianymi tragicznymi wydarzeniami. Zapewne nie bez znaczenia był także fakt, że tereny Concórdii odznaczały się gorszymi warunkami do prowadzenia gospodarki rolno-hodowlanej. Istotny musiał być również spory dystans, jaki dzielił stare Cruz Machado od siedziby municypalnej União da Vitória. Nie zasiedlono też, jak pierwotnie planowano, terenów znajdujących się na północny wschód od pierwszego centrum kolonii¹²⁰. W 1925 roku siedziba ośrodka osadniczego była już przeniesiona do drugiego centrum¹²¹. W nowym Cruz Machado pod zabudowę przeznaczono teren z szachownicą ulic o układzie równoleżnikowo-południkowym. Z upływem czasu miasteczko zaczęło rozwijać się na zachód od głównego placu¹²².

Organizacja nowej społeczności

Początkowo sporo trudności sprawiała osadnikom sama komunikacja z administracją kolonii. Polscy chłopci nie znali portugalskiego ani innego podobnie brzmiącego języka romańskiego. Urzędnicy brazylijscy gubili się w gąszczu różnorodnych języków, którymi posługiwali się imigranci. Dlatego zdarzało się, że obco brzmiące nazwiska zapisywali w mocno zniekształconych formach. W dodatku często nie starali się ich nawet rzetelnie przepisywać. Figurowało więc po kilka wersji tego samego nazwiska¹²³. Skrajnym przykładem jest tu opowieść o trzech braciach, z których jeden miał zostać Kowalczykiem, drugi – Kowalskim, a trzeci – Kowalczukiem (pomińmy już fakt ewentualnych zmian pisowni z -w- na -v-). Zarządców oprócz niezaradności miały także charakteryzować zła wola oraz nieuczciwość¹²⁴. Z pomocą przychodzili Polacy, którzy wcześniej zakorzenili się w Paranie. Funkcję łącznika pomiędzy tutejszymi osadnikami a zarządem kolonii pełnił z początku Stanisław Kłobukowski¹²⁵, znany działacz oświatowy i jeden z propagatorów idei budowy „społeczeństwa neopolskiego” w Brazylii. Korzystano też z doświadczeń imigrantów osiadłych w Marechal Mallet. Ośrodek ten stał się wówczas dla mieszkańców Cruz Machado głównym centrum handlowym i kulturowym¹²⁶. Ważnym miejscem były

¹¹⁷ <http://www.itcg.pr.gov.br/arquivos/File/mapa06.jpg> – 1 II 2018; <http://www.itcg.pr.gov.br/arquivos/File/mapa08.jpg> – 1 II 2018; <http://www.itcg.pr.gov.br/arquivos/File/mapa09.jpg> – 1 II 2018.

¹¹⁸ <http://www.itcg.pr.gov.br/arquivos/File/mapa10.jpg> – 1 II 2018; <http://www.itcg.pr.gov.br/arquivos/File/mapa11.jpg> – 1 II 2018.

¹¹⁹ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 53.

¹²⁰ Google Earth Pro 7.3.0.3832 – 1 II 2018.

¹²¹ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 49–50.

¹²² Google Earth Pro 7.3.0.3832 – 1 II 2018.

¹²³ W. Wójcik, *Lubliniacy w Brazylii...*, s. 139.

¹²⁴ S. Wieloch, dz. cyt., s. 7; H. Domiańska, dz. cyt., s. 105.

¹²⁵ S. Wieloch, dz. cyt., s. 7; H. Domiańska, dz. cyt., s. 105.

¹²⁶ H. Domiańska, dz. cyt., s. 99, W. Wójcik, *Lubliniacy w Brazylii...*, s. 139.

też tak zwane Białe Wendy, zlokalizowane w najwyższej części przeprawy przez Serra da Esperança, mniej więcej w połowie drogi do Malletu. Był to rodzaj zajazdu dla podróżnych¹²⁷. Z czasem zinstytucjonalizować miała się funkcja tak zwanego starszego, który jako przedstawiciel lokalnej społeczności najbardziej rozeznaný w nowych realiach, potrafiący porozumiewać się w języku portugalskim, reprezentował interesy pozostałych członków grupy u miejscowych władz.

Gdy osadnikom udało się zaspokoić swoje podstawowe potrzeby bytowe, zaczęli działać na rzecz wzmocnienia więzi społecznych. Z racji, że przez pierwsze lata funkcjonowania Cruz Machado nie istniało niepodległe państwo polskie, a zaborcy nie byli specjalnie zainteresowani opieką nad polskimi wychodźcami, jedyną instytucją odgórnie formującą życie wspólnotowe kolonistów był Kościół katolicki. Poza nim inicjatywa leżała w rękach samych imigrantów. Nie była to dla nich sytuacja niekomfortowa. Początek XX stulecia zaznaczył się na ziemiach polskich rozwojem ruchu ludowego. Chłopi przybywający do Brazylii od 1911 roku byli już niejako uświadomieni i doświadczeni w dziedzinie samoorganizacji.

Najwcześniej zaczęły powstawać towarzystwa szkolne. Pierwsze z nich, „Rolnik”, zostało założone w 1913 roku w Rio do Banho. Z początku liczyło 16 członków. Kolejne, „Promień”, z 14 członkami powołano rok później na Linha Iguaçu. W tym samym czasie w nowym Cruz Machado utworzono Towarzystwo im. Bartosza Głowackiego z 22 członkami. W 1922 roku na Linha Pinhão zawiązano Towarzystwo im. św. Jana Chrzyciela, liczące 20 członków, które przejęło prowadzenie szkoły działającej tam już blisko siedem lat, mieszczącej się w prywatnym domu Stanisława Sikorskiego¹²⁸. W pierwszej połowie lat dwudziestych wszystkie wymienione organizacje wchodziły w skład Związku Polskich Towarzystw Oświatowych i Wychowawczych „Kultura”, kojarzonego z polonijnymi środowiskami lewicowymi i konkurencyjnego wobec bardziej konserwatywnego Związku Towarzystw Polskich „Oświata”¹²⁹. W późniejszym okresie powstały kolejne stowarzyszenia zajmujące się edukacją. W 1930 roku rozpoczęło działalność Towarzystwo im. Józefa Piłsudskiego, które przejęło uruchomioną sześć lat wcześniej szkołę na Linha Papuan. Podobne zrzeszenie utworzyło się na Linha Lageado Liso¹³⁰. Wśród pionierów nauczycielstwa polskiego w Cruz Machado znaleźli się: Jan Rodak, Andrzej Piwowarski, Ludwik Nowacki, Władysław Hryncz, Kazimierz Mazur, Stanisław Kozłowski, Franciszek Łyp, Jan Ulanowicz, Antoni Kurowski, Antoni Smyk, Leon Kapłon, Zenon Kubiak, Eugeniusz Gruda, Stanisław Wróblewski i wielu innych¹³¹.

Prócz szkół świeckich funkcjonowały placówki parafialne prowadzone przez siostry zakonne. W połowie lat trzydziestych istniało już na obszarze Cruz Machado 11 szkół

¹²⁷ A.K. Dvorak, dz. cyt., s. 147; K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 63–64.

¹²⁸ K. Głuchowski, dz. cyt., s. 144., T. Dworecki, dz. cyt., s. 492.

¹²⁹ J. Mazurek, *Kraj a emigracja...*, s. 73.

¹³⁰ T. Dworecki, dz. cyt., s. 492.

¹³¹ Tamże; H. Domiańska, dz. cyt., s. 102; W. Wójcik, *Lubliniacy w Brazylii...*, s. 133; S. Wieloch, dz. cyt., s. 6.

z językiem polskim (w tym jedna dla starszych dzieci) zatrudniających łącznie 13 nauczycieli. Dla porównania diaspora niemiecka korzystała z 5 placówek, ukraińska – z 4, a pozostałe 6 szkół podlegało władzom brazylijskim¹³². Zdolniejsza młodzież polonijna miała możliwość kontynuowania nauki w parańskich szkołach średnich z językiem polskim. W 1911 roku powstało Kolegium im. Mikołaja Kopernika w Marechal Mallet. W 1923 roku utworzono Kolegium im. Henryka Sienkiewicza w Kurytybie¹³³. Nadto istniały możliwości kształcenia na seminariach nauczycielskich, w szkołach rolniczych i rzemieślniczych oraz na kursach handlowych prowadzonych w União da Vitória i Kurytybie¹³⁴.

Działalność wychowawczą prowadziły także stowarzyszenia sportowe, młodzieżowe i kulturalne. W 1923 roku na terenie Cruz Machado został zorganizowany oddział nr 11 Towarzystwa Wychowania Fizycznego „Junak”. Z początku zapisanych było 23 członków. W tym samym roku powołana została drużyna harcerska złożona z 22 osób. W następnym roku powstał żeński oddział „Junaka” składający się z 19 członkiń¹³⁵. W 1927 roku utworzono Koło Młodzieży Wiejskiej skupiające 23 członków¹³⁶. Sporo zaangażowania wkładano w aktywność amatorskich scen teatralnych działających przy prawie każdym towarzystwie oświatowym. Przedstawienia odbywały się albo w niewielkich salach szkolnych, albo na prywatnych posesjach. Widownia przeważnie była wypełniona po brzegi. Najchętniej nawiązywano do wątków z historii Polski. Jednak wystawiano też sztuki lekkie i komediowe¹³⁷. Poprzez widowiska starano się nie tylko utrwalać tożsamość narodową i integrować lokalne środowisko, lecz także dostarczać godniejszych form rozrywki niż polowania i pijaństwo¹³⁸. Budynek stowarzyszeń były także miejscem organizacji zabaw tanecznych, zazwyczaj połączonych ze zbiórką funduszy na cele statutowe¹³⁹. Powstało również towarzystwo biblioteczne. Prenumerowano liczne gazety i czasopisma polonijne. Prócz tego w Cruz Machado funkcjonowała amatorska orkiestra dęta na wzór strażackiej¹⁴⁰. Co ciekawe, nie powstała tam, jak zresztą w innych ośrodkach polonijnych w Brazylii, sama ochotnicza jednostka ratowniczo-gaśnicza, choć tego typu formacje były już w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku dobrze zorganizowane na ziemiach polskich.

Z początku bardzo hucznie celebrowano obchody patriotyczne, związane rzecz jasna ze starą ojczyzną. Chętnie uczestniczono w zbiórkach pieniędzy na potrzeby tworzonych w czasie I wojny światowej polskich oddziałów¹⁴¹. Wśród mieszkańców Cruz

¹³² S. Wieloch, dz. cyt., s. 36.

¹³³ J. Mazurek, *Kraj a emigracja...*, s. 75.

¹³⁴ S. Wieloch, dz. cyt., s. 37.

¹³⁵ K. Głuchowski, dz. cyt., s. 151.

¹³⁶ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 96.

¹³⁷ Tamże, s. 95; H. Domiańska, dz. cyt., s. 99.

¹³⁸ W. Wójcik, *Lubliniacy w Brazylii...*, s. 134.

¹³⁹ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 93.

¹⁴⁰ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 130–131; H. Domiańska, dz. cyt., s. 99.

¹⁴¹ T. Dworecki, dz. cyt., s. 512–517.

Machado znaleźli się także gotowi do czynnej walki w Europie, w tym: Kazimierz Frederowicz, Gerald Zalewski, Lucjan Rzewuski, Wawrzyniec Dubaj i Juliusz Bagniewski¹⁴². W 1916 roku została powołana licząca 70 członków placówka szkolenia wojskowego „Sokół”. Była to najprawdopodobniej jedyna tego typu polonijna organizacja w Ameryce Południowej¹⁴³. Żołnierze rodem z Cruz Machado uczestniczyli także w Brazylijskim Korpusie Ekspedycyjnym wysłanym do Europy w czasie II wojny światowej¹⁴⁴.

Ważną sprawą było stworzenie struktur samopomocy chłopskiej. Część stowarzyszeń opiekujących się szkołami działała również na płaszczyźnie gospodarczej. Istniały wspólnotowe sklepy i młyny. Dystrybuowano nasiona i sadzonki. Wiele gatunków roślin uprawnych sprowadzano z Polski¹⁴⁵. Poprzez organizację kursów rolnych dbano także o podniesienie stanu wiedzy z zakresu technik agrarnych. W latach 1911–1914 na Linha Pinhão funkcjonowała stacja badawcza kierowana przez agronoma Juliusza Bagniewskiego. Celem placówki było udoskonalenie metod uprawy roślin na świeżo zaludnianych obszarach Parany. Przewidywano, że w południowo-zachodniej części Cruz Machado warunki fizjograficzne będą sprzyjać uprawie trzciny cukrowej. Zakładano zatem odejście od tradycyjnej gospodarki zbożowej. Staraniem Bagniewskiego została powołana rada kolonistów¹⁴⁶. Drugim pionierem w dziedzinie produkcji rolno-hodowlanej był Józef Durski, syn Hieronima, znanego działacza polonijnego i organizatora szkolnictwa polskiego w Paranie. Jako pierwszy w okolicy miał zajmować się przetwórstwem ostrokrzewu paragwajskiego. Zorganizował także na szeroką skalę chów koni i bydła oraz rozwinął hodowlę ryb w stawach. Sprowadzony przez niego ze Śląska gatunek karpia miał nawet rozprzestrzenić się po miejscowych potokach¹⁴⁷.

Z inicjatywy Antiocho Pereiry w 1916 roku urządzono wystawę kukurydzy¹⁴⁸. W 1920 roku w Santanie powstała duża kooperatywa „Łączność i praca” skupiająca 38 członków¹⁴⁹. W latach 1921–1922 w Cruz Machado wydawano czasopismo „O Trabalho” („Praca”)¹⁵⁰. W 1937 roku zorganizowano lotne szkolenie weterynaryjne¹⁵¹. W tym czasie odbył się też ośmiomiesięczny kurs tkacko-farbiarski prowadzony przez Halinę Kopczyńską, specjalistkę przybyłą w tym celu z Polski. Prace z Cruz Machado zostały

¹⁴² H. Domiańska, dz. cyt., s. 108; R. Matyjas, *Powiat białobrzezski. Przewodnik subiektywny*, Warszawa 2015, s. 73.

¹⁴³ H. Tucholska-Załuska, *Tadeusz Tucholski (1898–1940). Przyczynek do biografii naukowej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2014, r. 59, nr 2, s. 92.

¹⁴⁴ H. Domiańska, dz. cyt., s. 108.

¹⁴⁵ S. Wieloch, dz. cyt., s. 38.

¹⁴⁶ M. Pankiewicz, *Z Parany. Korespondencja własna „Kurjera”, „Kurjer”, nr 269 z 23.11.1911, s. 1; K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 59.*

¹⁴⁷ H. Domiańska, dz. cyt., s. 106.

¹⁴⁸ U. Iarochinski, *História da colônia Cruz Machado...*, s. 193.

¹⁴⁹ K. Głuchowski, dz. cyt., s. 147.

¹⁵⁰ J. Pitoń, *Prasa polska w Brazylii w latach 1892–1970*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. A. Olcha, Warszawa 1971, s. 492.

¹⁵¹ S. Wieloch, dz. cyt., s. 38.

pokazane na drugiej wystawie Inu parańskiego w Kurytybie w 1938 roku¹⁵². W latach trzydziestych istniało już 17 instytucji wchodzących w skład Okręgowego Związku Polskich Towarzystw Rolniczych, który bezpośrednio podlegał Związkowi Zawodowemu Rolników Polskich w Brazylii¹⁵³.

W drugiej połowie lat trzydziestych dorobek polskich osadników w Cruz Machado był już znaczny. Wedle statystyk Stanisława Wielocha, pełniącego w latach 1935–1938 funkcję kierownika miejscowego oddziału Centralnego Związku Polaków w Brazylii i Związku Zawodowego Rolników Polskich w Brazylii¹⁵⁴, w tym rejonie właśnie Polacy dominowali nad innymi grupami osadniczymi. Wielu z nich posiadało ponad jeden *szakier* (standardowy nadział ziemi), ale byli i właściciele działek dziesięciokrotnie większych¹⁵⁵. Na ich własny koszt wybudowano 76,5 km dróg oraz 13 mostów. Dzięki temu znacznie skrócono dystans do siedziby municypium União da Vitória¹⁵⁶. W tym czasie roczna suma produkcji roślinnej wynosiła: 20 250 ton kukurydzy, 720 ton fasoli, 450 ton pszenicy, 225 ton żyta, 35 ton włókna lnianego, 8 ton siemienia lnianego, 1000 ha manioku na paszę, 500 ha batatów, tona wosku, 60 ton miodu, 100 ton wódki trzcinowej i 6 ton wina. Suma roczna produkcji zwierzęcej przedstawiała się następująco: 80 000 szt. świń, 10 000 szt. bydła rogatego, 4000 szt. koni, 500 szt. mułów, 1000 szt. kóz, 1000 szt. owiec i 300 000 szt. drobiu¹⁵⁷. Szczególnie opłacalny był chów trzody chlewnej. Tutejsze wędliny i smalec miały być sprzedawane w Mallecie, União da Vitória, Kurytybie, a nawet w São Paulo. Jak notował z dumą Wieloch: „pocieszającym jest objaw, że z Cruz Machado żadna świnia żywa nie wyjdzie”¹⁵⁸. W świetle wyliczeń na 28 wszystkich sklepów 17 miało być prowadzonych przez Polaków (w tym 1 w ramach kooperatywy). Z 19 barów w ich rękach było 9. Ponadto byli właścicielami 4 z 15 fabryk wódek, wszystkich 6 wytwórni win, 15 z 23 młynów, 7 z 8 kuźni, 14 z 16 rzeźni, 5 z 10 tartaków, 2 z 5 garbarni, 1 z 4 pracowni rymarskich i 3 z 5 warsztatów szewskich. Prócz tego byli w posiadaniu 255 z 398 zarejestrowanych wozów. Polakiem był też jedyny lekarz ówczesnie pracujący w okolicy¹⁵⁹.

Mapa etniczna Cruz Machado była już wtedy mocno zróżnicowana. Wedle danych prezentowanych przez Wielocha: na 2012 wszystkich rodzin było: 861 polskich, 377 niemieckich, 273 ukraińskie, 300 brazylijskich, 15 szwajcarskich, 11 holenderskich, 8 włoskich, 6 hiszpańskich, 6 rosyjskich, 5 austriackich, 4 czeskie, 3 portugalskie, 3 belgijskie, 3 rumuńskie, 2 syryjskie oraz po 1 francuskiej, jugosłowiańskiej i węgierskiej. Pozostałe 29 zapewne miało charakter mieszany, bez wyrazistego charakteru kulturowego.

¹⁵² Tamże, s. 39.

¹⁵³ Tamże, s. 36.

¹⁵⁴ Tamże, s. 6.

¹⁵⁵ Tamże, s. 8.

¹⁵⁶ Tamże, s. 32–33.

¹⁵⁷ Tamże, s. 34.

¹⁵⁸ Tamże, s. 10.

¹⁵⁹ Tamże, s. 34–36.

Trzy największe społeczności imigranckie miały ze sobą zgodnie współpracować. Pojawił się jedynie drobny incydent zmierzający do skłócenia Polaków z Ukraińcami, zainicjowany głównie ze strony duchownych unickich z Prudentópolis¹⁶⁰.

Podsumowaniem pierwszych sukcesów kolonistów była zorganizowana w dniach 1–8 maja 1936 wystawa rolnicza mająca uświetnić jubileusz 25-lecia istnienia Cruz Machado. Choć początkowo do współpracy zaproszono przedstawicieli innych narodów, ostatecznie w imprezie wzięli udział wyłącznie Polacy. Głównymi organizatorami byli: Stanisław Wieloch, Antoni Ostrowski i ksiądz Franciszek Madej. Specjalnie na tę okazję postarano się wykończyć parafialny Dom Ludowy w Cruz Machado, aby w nim zaprezentować ekspozycję. Zebrano ponad 2500 obiektów podarowanych przez około 400 gospodarzy. Ekspozycję pokazano w ramach trzech działów: rolniczego, przemysłowo-handlowego i hodowlanego. Wśród zaproszonych gości byli konsul polski w Kurytybie oraz przedstawiciele władz federalnych, stanowych i municypalnych. Uroczystego otwarcia wystawy dokonał Manuel Ribas, komisarz (*interventor federal*) Parany. Miał on wówczas obiecać wybudowanie mostu na Iguaçu przy wjeździe do União da Vitória, który umożliwiłby kolonistom z Cruz Machado lepszy kontakt z siedzibą municypium oraz zbyt produktów na tamtejszym rynku¹⁶¹. Przeprawa zwana dziś Ponte do Arco została otwarta dopiero w 1944 roku¹⁶².

Punktem zwrotnym w dziejach Polonii brazylijskiej były reformy nacjonalizacyjne wprowadzone przez prezydenta Getúlio Vargasa. Ograniczenie imigracji zostało prawnie usankcjonowane w konstytucji z 1934 roku. W 1938 roku zamknięto cudzoziemskie szkoły i stowarzyszenia, a także zlikwidowano obcojęzyczną prasę. Nakazano, aby kazania w kościołach głoszone były wyłącznie w języku portugalskim. Podobnie we wszystkich miejscach publicznych używany mógł być tylko język urzędowy. Te ograniczenia i prześladowania osłabiły w pewnej mierze poczucie tożsamości etnicznej Polonii. Wielu ludzi, szczególnie młodszych, urodzonych już w Brazylii, zaczęło wypierać się swojego pochodzenia. Polskość zaczęła coraz mocniej kojarzyć się z chłopskością i zacofaniem, powoli stawała się synonimem niskiego statusu społecznego. Sprawę pogarszał fakt, że w miejscu zamkniętych polskich instytucji nie od razu pojawiły się ich legalne, brazylijskie odpowiedniki. Oznaczało to krok wstecz w rozwoju cywilizacyjnym wspólnoty polonijnej¹⁶³.

¹⁶⁰ Tamże, s. 12.

¹⁶¹ Tamże, s. 13–28.

¹⁶² *Pontel Manoel Ribas, Visite União – União da Vitória – PR, Porto União – SC*, [on-line:] <http://visiteuniao.com.br/o-que-fazer/ponte-manoel-ribas/> – 1 II 2018.

¹⁶³ M. Kula, *Historia Brazylii...*, s. 208–210; K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 119–120.

Duszpasterstwo wśród osadników

Już w 1911 roku do pracy duszpasterskiej wśród przybyszów z ziem polskich został wysłany świeżo wyświęcony werbista Paweł Tomala¹⁶⁴. Cruz Machado było wówczas częścią niezwykle rozległej parafii z siedzibą w Guarapuavie należącej do diecezji kurytybskiej, obsługiwanej przez księży ze Zgromadzenia Słowa Bożego, przeważnie polskich Ślązaków¹⁶⁵. Posługa pierwszego misjonarza trwała krótko, gdyż na skutek epidemii duru brzuszego (tyfusu) mocno podupadł na zdrowiu i musiał opuścić stanowisko misyjne¹⁶⁶. W 1912 roku jego miejsce zajął współbrat Teodor Drapiewski (przez okres kilku miesięcy zastępowany przez ojca Piotra Hajdę). Początkowo nabożeństwa odbywały się w jednym z baraków. Przez krótki czas na potrzeby sakralne wykorzystywano pomieszczenia szpitalne. Wkrótce po zmianie na stanowisku administratora ośrodka nakazano duchownemu opuścić centrum kolonii. Posługę musiał sprawować w prywatnym domu jednego z gospodarzy¹⁶⁷. Po niedługim czasie na gruncie przekazanym przez osadników w Rio do Banho rozpoczęto wznoszenie pierwszej świątyni. Z pewnością w planowanym miasteczku w ogóle nie przewidziano miejsca na obiekt kultu religijnego. Nowo powstały kościół otrzymał wezwanie Matki Boskiej Bolesnej (Nossa Senhora dos Dolores)¹⁶⁸. Dnia 16 sierpnia 1912 roku Cruz Machado zostało wyodrębnione jako kuracja (podparafia)¹⁶⁹. W następnym roku ksiądz postarał się o sprowadzenie zakonnic ze Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi. Do pracy misyjnej zostały oddelegowane trzy polskie siostry: Alojza Broda, Marta Józefowska i Aniela Błońska. Ich podstawowym zadaniem miało być prowadzenie szkoły. Warunki lokalowe były niezwykle trudne. Za salę lekcyjną miała służyć nawa małej świątyni. Sprawę dodatkowo komplikował fakt, że pomieszczenie to służyło także w razie potrzeby za kostnicę. Mieszkanie dla sióstr znajdowało się w niewielkich izdebkach po bokach prezbiterium. Początkowo w kościele mieszkał także kapłan. Dopiero z czasem otrzymał mały domek, oddalony o pół kilometra od świątyni, który warunkami niczym nie różnił się od chłopskich budek¹⁷⁰.

W związku ze stopniowym zasiedlaniem coraz odleglejszych części kolonii działalność duszpasterska stawała się coraz bardziej pracochłonna. Zdecydowano o postawieniu drugiego kościoła, dzięki któremu większa liczba osadników mogłaby uczestniczyć w niedzielnej Eucharystii. Świątynia powstała na wzgórzu przy drodze łączącej pierwsze i drugie centrum Cruz Machado. Aby się do niej dostać, wierni zmuszeni byli

¹⁶⁴ T. Dworecki, dz. cyt., s. 487.

¹⁶⁵ Tamże, s. 461.

¹⁶⁶ Tamże, s. 498.

¹⁶⁷ Tamże, s. 29–30.

¹⁶⁸ Tamże, s. 487; I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 47.

¹⁶⁹ T. Dworecki, dz. cyt., s. 487.

¹⁷⁰ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 83–85.

wchodzić po kamiennych schodkach. Było to nieco uciążliwe, zwłaszcza dla ludzi starszych i schorowanych. Wąski podjazd używany był głównie podczas transportu zwłok na msze pogrzebowe¹⁷¹. Kościół przyjął wezwanie św. Anny (Sant'Ana)¹⁷². Uroczyste poświęcenie z udziałem proboszcza z Guarapuavy i księdza Stanisława Trzebiatowskiego, zasłużonego działacza polonijnego z Kurytyby, nastąpiło we wspomnienie patronki, 26 lipca 1914 roku. Tego samego dnia odbyło się także poświęcenie nowego budynku szkoły znajdującego się naprzeciw świątyni, pod drogą. I tu naukę miały prowadzić siostry Rodziny Maryi¹⁷³. Na początku następnego roku do pracy w tej placówce przybyły: Aleksandra Zielińska, Marta Kulczak oraz Aniela Błońska, ściągnięta z Rio do Banho¹⁷⁴. Do nowo powstałego ośrodka duszpasterskiego przeniesiono siedzibę kuracji¹⁷⁵. W tym czasie do Cruz Machado powrócił na dłużej jako pomocnik księdza Drapiewskiego werbista Piotr Hajda¹⁷⁶.

Z upływem lat coraz silniej zaludniane były południowo-zachodnie obszary Cruz Machado. Także mieszkańcy tych okolic chcieli mieć w pobliżu własne miejsce sprawowania kultu. Towarzystwo im. Bartosza Głowackiego, posiadające już wtenczas swoją szkołę w drugim centrum kolonii, najpierw udostępniło salę lekcyjną na odprawianie nabożeństw, a z czasem w pobliżu, na własnym gruncie, wystawiło kaplicę¹⁷⁷. Nowa świątynia pod wezwaniem Najświętszego Serca Pana Jezusa (Sagrado Coração de Jesus) została oddana do użytku w 1917 roku¹⁷⁸. Wkrótce o to miejsce rozgorzał konflikt odzwierciedlający rozbieżności ówczesnej Polonii brazylijskiej pomiędzy dwoma głównymi obozami ideologicznymi: postępowców i konserwatystów. Ksiądz Drapiewski miał zażądać przekazania działki, na której powstała kaplica, na własność kurii biskupiej, po czym sprowadził tam siostry zakonne w celu uruchomienia kolejnej szkoły parafialnej. Rywalizacja pomiędzy dwiema placówkami przyniosła przegraną szkole świeckiej¹⁷⁹.

W 1917 roku pobłogosławiono teren pod cmentarz w Santanie¹⁸⁰. Dnia 23 lipca 1920 roku kuracja została podniesiona do rangi parafii z siedzibą w św. Annie. W tym czasie ksiądz Drapiewski opuścił Cruz Machado¹⁸¹. W 1924 roku powrócił do Polski. W czasie II wojny światowej został aresztowany za głoszenie kazań po polsku. Zginął w Dachau w 1942 roku¹⁸². Dziś jest jednym z 19 męczenników ze Zgromadzenia Słowa Bożego

¹⁷¹ Tamże, s. 73.

¹⁷² T. Dworecki, dz. cyt., s. 487; I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 79.

¹⁷³ T. Dworecki, dz. cyt., s. 506–507.

¹⁷⁴ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 86.

¹⁷⁵ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 79.

¹⁷⁶ T. Dworecki, dz. cyt., s. 30.

¹⁷⁷ W. Wójcik, *Lubliniacy w Brazylii...*, s. 134.

¹⁷⁸ T. Dworecki, dz. cyt., s. 487; I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 49.

¹⁷⁹ W. Wójcik, *Lubliniacy w Brazylii...*, s. 134–135.

¹⁸⁰ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 49.

¹⁸¹ T. Dworecki, dz. cyt., s. 487.

¹⁸² *Śługa Boży o. Teodor Drapiewski (1880–1942)*, Dom Misyjny św. Józefa w Górnej Grupie, [on-line:] http://www.gornagrupa.werbisci.pl/meczennicy/home_sluga_drapiewski.html – 1 II 2018.

będących kandydatami na ołtarze¹⁸³. Miejsce werbisty na skutek starań polskich służb dyplomatycznych zajął ksiądz Anicet Weiss z krakowskiego Zgromadzenia Misjonarzy¹⁸⁴. W 1926 roku parafia weszła w skład nowo utworzonej diecezji w Ponta Grossie¹⁸⁵. Około 1928 roku rozbudowany został kościół filialny Najświętszego Serca Pana Jezusa. Dwa lata później przy świątyni tej powstała rezydencja dla księży. Od tej pory duchowni zamieszkiwali przy dwóch kościołach jednocześnie. W 1935 roku decyzją miejscowego biskupa oficjalnie przeniesiono siedzibę parafii do nowego Cruz Machado, gdzie zdążyło się już rozbudować miasteczko¹⁸⁶. Kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa stał się główną świątynią (*matriz*), kościół św. Anny został natomiast filią. W tym czasie oddano do użytku Dom Ludowy (*Casa do Povo*)¹⁸⁷. Wówczas liturgia sprawowana była już w czterech lokalizacjach¹⁸⁸.

W latach trzydziestych i na początku kolejnej dekady pracą duszpasterską trudnili się między innymi polscy księża: Franciszek Madej, Jan Olszówka, Władysław Rup, Szymon Sojka, Józef Kielczewski, Ryszard Gogol i Kazimierz Mikucki¹⁸⁹. W 1942 roku wincentianie z uwagi na niedobory kadrowe przekazali parafię księżom diecezjalnym¹⁹⁰. W tym samym roku siostry ze zgromadzenia Rodziny Maryi opuściły szkołę koło św. Anny¹⁹¹, przy której od 1925 roku prowadziły także internat dla dzieci¹⁹². Siedem lat później zakonnice zamknęły placówkę w miasteczku¹⁹³. W drugiej połowie lat czterdziestych, za czasów proboszcza Zygmunta Dryjańskiego, kościół św. Anny został przeniesiony do nowej lokalizacji¹⁹⁴. Świątynia stanęła w miejscu oddalonym o dwa kilometry, na wzgórzu naprzeciwko rozwidlenia dróg, gdzie przy tartaku włoskiej rodziny Rocco powstało już niewielkie skupisko zabudowy¹⁹⁵. Nieopodal kościoła wybudowano plebanię. Przy okazji doszło do kolejnej zmiany siedziby parafii. Rezydencja proboszcza powróciła do św. Anny¹⁹⁶. Niezadowoleni z tego faktu mieszkańcy miasteczka wyrazili swój sprzeciw. W celu rozwiązania sporu lokalny biskup decyzją z 25 stycznia 1956 roku nakazał rozdzielić parafię na dwie samodzielne jednostki organizacyjne¹⁹⁷. Administrację parafii

¹⁸³ *Proces beatyfikacyjny 19 werbistowskich Sług Bożych*, Misyjne Seminarium Duchowne Księża Werbistów w Pienieźnie, [on-line:] <http://www.seminarium.org.pl/meczennicy/index.html> – 1 II 2018.

¹⁸⁴ K. Słomiński, *Nasze domy w Brazylii*, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego a Paulo” 1921, r. 23, z. 3, s. 141–142.

¹⁸⁵ *Diocese of Ponta Grossa*, The Hierarchy of the Catholic Church, [on-line:] <http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dpong.html> – 1 II 2018.

¹⁸⁶ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 50.

¹⁸⁷ S. Wieloch, dz. cyt., s. 19; I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 51.

¹⁸⁸ S. Wieloch, dz. cyt., s. 36.

¹⁸⁹ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 80; H. Domiańska, dz. cyt., s. 101.

¹⁹⁰ T. Dworecki, dz. cyt., s. 487.

¹⁹¹ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii*..., s. 89.

¹⁹² Tamże, s. 101.

¹⁹³ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 51.

¹⁹⁴ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii*..., s. 73; I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 51.

¹⁹⁵ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii*..., s. 71.

¹⁹⁶ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 80.

¹⁹⁷ Tamże, s. 51–52.

pod wezwaniem św. Anny w Santanie, którą zamieszkiwały przede wszystkim osoby polskiego pochodzenia, objął dotychczasowy proboszcz ksiądz Franciszek Józef Soczek¹⁹⁸. Parafię Najświętszego Serca Pana Jezusa w Cruz Machado, zajmującą terytorium o bardziej zróżnicowanym etnicznie charakterze, otrzymał dotychczasowy wikary ksiądz Pedro Canisio Feierabend, mający niemieckie korzenie¹⁹⁹. Archiwum parafialne zostało ostatecznie przeniesione do siedziby drugiego z wymienionych kościołów²⁰⁰.

Prócz duchownych Kościoła rzymskokatolickiego na obszarze Cruz Machado pojawili się także misjonarze innych wyznań. Od 1914 roku pracą duszpasterską wśród ludności ukraińskiej zajęli się księża greckokatolicy²⁰¹. W 1934 roku na Linha Rio das Antas powstał sierociniec i szkoła Chrystusa Króla (Christo Rei) prowadzona przez zakonnice unickie. W 1943 roku budynek placówki uległ pożarowi²⁰². Od 1921 roku działalność wśród osadników niemieckiego pochodzenia rozpoczął pastor luterński²⁰³. Ponadto w różnych okresach pojawiali się przedstawiciele innych wyznań protestanckich, którzy zdobywali wiernych głównie wśród rdzennej ludności²⁰⁴.

Powstanie samodzielnego municypium

W 1943 roku dystrykt Concórdia formalnie zmienił nazwę na Pinaré. Aktem prawa stanowego nr 790 z 14 listopada 1951 roku zdecydowano o wydzieleniu z União da Vitória dwóch północnych dystryktów: Cruz Machado i Pinaré oraz utworzeniu tam samodzielnej jednostki władzy samorządowej²⁰⁵. Dnia 14 grudnia 1952 roku oficjalnie zainaugurowano nowe municypium z siedzibą w Cruz Machado²⁰⁶. Pierwszym prefektem (*prefeito*) został Alfons Nadolny, zasłużony społecznik, potomek polskich imigrantów z São Mateus do Sul. Osoby polskiego pochodzenia weszły również w skład pierwszej, dziewięcioosobowej rady municypalnej (*câmara municipal*)²⁰⁷. W 1955 roku w środkowej części municypium wydzielony został dystrykt Santana²⁰⁸.

Administracyjne i finansowe niezależnienie się od União da Vitória pozytywnie wpłynęło na rozwój infrastruktury na terenie Cruz Machado. Najwięcej inwestycji lokowano w rozbudowującym się miasteczku. Prócz postawienia kilku budynków użyteczności publicznej wytyczono nowe drogi, podłączono energię elektryczną i utworzono

¹⁹⁸ Tamże, s. 81.

¹⁹⁹ Tamże, s. 55.

²⁰⁰ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 74.

²⁰¹ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 85.

²⁰² Tamże, s. 91.

²⁰³ Tamże, s. 93.

²⁰⁴ S. Wieloch, dz. cyt., s. 36; H. Domiańska, dz. cyt., s. 101.

²⁰⁵ *História*, gov.br, [on-line:] <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/uniao-da-vitoria/historico> – 1 II 2018.

²⁰⁶ *História*, gov.br, [on-line:] <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/historico> – 1 II 2018.

²⁰⁷ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 10.

²⁰⁸ *História*, gov.br, [on-line:] <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/historico> – 1 II 2018.

sieć kanalizacyjną²⁰⁹. W 1969 roku otwarto szpital municypalny im. św. Tereski (Hospital Municipal Santa Terezinha)²¹⁰. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych rozpoczęto brukowanie ulic i placów²¹¹. W tym czasie miasteczko miało już około 80 budynków i blisko 600 mieszkańców²¹². W 1966 na wzgórzu Paredão, górującym nad miejscowością, postawiono kapliczkę Maryi Dziewicy (Virgem Maria), która szybko stała się jednym z najbardziej charakterystycznych obiektów w municypium²¹³. W 1971 roku wystawiono nowy murowany kościół parafialny pod wezwaniem Najświętszego Serca Pana Jezusa²¹⁴. Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych zainstalowano oświetlenie publiczne, uruchomiono wodociągi, podłączono sieć telefoniczną i postawiono przekaźnik telewizyjny. W tym czasie otwarto też między innymi: pocztę, posterunek policji, dworzec autobusowy, stadion sportowy i bibliotekę publiczną. Był to również okres powstawania pierwszych w okolicy zakładów przemysłowych, takich jak fabryka rur betonowych²¹⁵.

Na tereny rolnicze modernizacja wkraczała z co najmniej kilkuletnim opóźnieniem. Energia elektryczna pojawiła się w Santanie dopiero w połowie lat siedemdziesiątych²¹⁶, ale elektryfikację terenów położonych na peryferiach kontynuowano jeszcze w latach dziewięćdziesiątych²¹⁷. W drugiej połowie lat osiemdziesiątych położono pierwszą nawierzchnię asfaltową na trasie łączącej Cruz Machado z União da Vitória. Droga PR-447 została nazwana imieniem pierwszego prefekta Alfonsa Nadolnego (Rodovia Prefeito Affonso Nadolny). W tym czasie wyasfaltowany został również odcinek pomiędzy siedzibą municypium a Santaną²¹⁸. Transport samochodowy usprawniło poszerzanie jezdni oraz budowa kolejnych mostów. Sporo uwagi poświęcono rozwojowi oświaty. Według spisu z 1970 roku na terytorium municypium Cruz Machado znajdowało się 65 szkół z łącznie 72 nauczycielami, z których: 43 było polskiego pochodzenia, 15 – ukraińskiego, 6 – brazylijskiego, 5 – niemieckiego, a 3 – włoskiego²¹⁹. Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych zaczęto konsolidować nauczanie. Zmniejszała się liczba niewielkich placówek rozsianych po terenie, a zaczęły powstawać duże ośrodki edukacyjne²²⁰.

²⁰⁹ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 12.

²¹⁰ Tamże, s. 36.

²¹¹ Tamże, s. 13.

²¹² H. Domiańska, dz. cyt., s. 100.

²¹³ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 146–149.

²¹⁴ Tamże, s. 70.

²¹⁵ Tamże, s. 13–14.

²¹⁶ Tamże, s. 13.

²¹⁷ Tamże, s. 17.

²¹⁸ Tamże, s. 15.

²¹⁹ H. Domiańska, dz. cyt., s. 102.

²²⁰ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 31.

imię i nazwisko	kadencja
Affonso Nadolny	1953–1956
Antonio da Silva	1957–1960
Boleslau Sobota	1961–1964
Antonio da Silva	1965
Mieczysław Otto	1965–1968
Valdomiro Apolinário	1969–1972
Mieczysław Otto	1973–1976
Reinaldo Plewka	1977–1982
Alvir Otto	1983–1988
Mieczysław Otto	1989–1992
Alvir Otto	1993–1996
Ricardo Wierzbicki	1997–2000
Alvir Otto	2001–2004
Euclides Pasa	2005–2008
Euclides Pasa	2009–2012
Antonio Luis Szaykowski	2013–2016
Euclides Pasa	2017–2020

Tabela 2. Prefekci municypium do 2020 roku (pisownia nazwisk portugalska)²²¹

Działalność Towarzystwa Chrystusowego

Wciąż mocna kulturowo wspólnota polska potrzebowała duszpasterzy ze starej ojczyzny. W 1964 roku parafia w Santanie przeszła w ręce księży z Towarzystwa Chrystusowego dla Polonii Zagranicznej²²². Trzy lata później zgromadzenie to objęło również placówkę w Cruz Machado²²³. W 1965 roku obydwie jednostki znalazły się w nowo utworzonej diecezji w Guarapuavie²²⁴. W 1976 roku przeszły z kolei do świeżo zorganizowanej diecezji w União da Vitória²²⁵.

²²¹ Tamże, s. 10–19; *Antigas Administrações*, Prefeitura Municipal de Cruz Machado – PR, [on-line:] <http://pmcm.pr.gov.br/antigas-administracoes/> – 1 III 2024; *Administração Atual*, Prefeitura Municipal de Cruz Machado – PR, [on-line:] <http://pmcm.pr.gov.br/administracao-atual/> – 1 III 2024.

²²² K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 74.

²²³ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 69.

²²⁴ <http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dgurp.html> – 1 II 2018.

²²⁵ *Diocese of União da Vitória*, The Hierarchy of the Catholic Church, [on-line:] <http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dundv.html> – 1 II 2018.

W 1973 roku posługę w parafii św. Anny rozpoczął ksiądz Daniel Niemiec. Wkrótce po przybyciu zaczął wznoszenie nowego murowanego kościoła. Z uwagi na zły stan techniczny stara świątynia była wzmocniona metalowymi linami²²⁶. W 1974 roku doszło do jej demontażu²²⁷. Materiał pochodzący z rozbiórki wykorzystano do wzniesienia domu parafialnego, w którym do czasu wystawienia nowego miejsca kultu odbywały się nabożeństwa²²⁸. Budowę większego, murowanego kościoła rozpoczęto w 1976 roku²²⁹. Jego uroczyste poświęcenie nastąpiło 15 października 1978 roku²³⁰. Istotnym elementem symbolicznej integracji lokalnej społeczności była prośba o zbieranie i przynoszenie przez parafian błyszczących kamyczków, które docelowo miały zostać umieszczone w zewnętrznych ścianach świątyni. Być może pomysł ten został zaczerpnięty przez nowego proboszcza z podobnej inicjatywy, która wcześniej miała miejsce w trakcie wznoszenia Arki Pana w Nowej Hucie. Z uwagi na zbyt małą ilość zebranego surowca w Santanie zaniechano jednak wyłożenia elewacji wspomnianymi kamyczkami.

Z inicjatywy księdza Niemca w następnych latach na terenie przykościelnym powstały kolejne zabudowania. W 1979 roku postawiono nową plebanię. W 1982 roku poniżej kościoła powstała grotka Matki Bożej z Lourdes. W 1986 roku został wykończony dom zakonny, do którego wprowadziły się siostry Rodziny Maryi. W 1991 roku oddano do użytku budynek Parafialnego Centrum Duszpasterstwa, Wychowania i Kultury (Centro Paroquial de Pastoral, Formação e Cultura), które powstało w miejscu wyburzonego prowizorycznego domu parafialnego. W 1993 roku na placu za kościołem wystawiono amfiteatr z widownią na 1800 miejsc siedzących. Dwa lata później za sceną wzniesiono gmach muzeum etnograficznego, przy którym w następnych latach powstał niewielki skansen. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych rozpoczęto budowę pawilonu przeznaczanego na organizację imprez masowych. W 2002 roku zakończono wznoszenie ogrodu kapliczek (*jardim das capelinhas*), w którym znalazły się między innymi stacje drogi krzyżowej, symboliczne przedstawienia tajemnic różańcowych oraz wizerunki patronów wspólnot parafialnych. Prace prowadzone były także w innych miejscach parafii. W największych wspólnotach wzniesiono duże murowane kaplice, między innymi św. Józefa w Pinaré (1989 rok) oraz Matki Bożej Jasnogórskiej na Linha Lageado Liso (1992 rok). Dla mniejszych grup wiernych wystawiono obiekty drewniane²³¹. Planowano także przeniesienie pierwszej świątyni z Rio do Banho do Pátio Velho, gdzie lokalna społeczność katolicka wykorzystywała na potrzeby liturgii pomieszczenia szkolne. Zamiar ten jednak nigdy nie został zrealizowany.

²²⁶ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 79.

²²⁷ O Livro de Tombo, Paróquia Sant'Ana, Cruz Machado [rękopis księgi parafialnej parafii św. Anny], s. 53.

²²⁸ Tamże, s. 55.

²²⁹ Tamże, s. 57.

²³⁰ Tamże, s. 65.

²³¹ Z. Malczewski, *Na pessoa do pe. Daniel Niemiec, Schr a comunidade polônica perdeu um zeloso pastor, um ativista polônico e social*, „Projeções. Revista de Estudos Polono-Brasileiros” 2007, r. 9, nr 1, s. 171; I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 82–83; dane z tablicy informacyjnej stojącej przed kościołem w Santanie.

Aktywność księdza Niemca nie ograniczała się jednak wyłącznie do robót budowlanych. Począwszy od 1981 roku organizował obchody kolejnych okrągłych rocznic przybycia pierwszych imigrantów. Najbardziej doniosłe uroczystości odbyły się w 1986 roku. Jubileusz 75-lecia uświetniła inscenizacja opuszczenia ziem polskich, pożegnania w kościele i wręczenia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej, z którym emigranci mieli wyruszyć do Brazylii. W najstarszym kościele w Rio do Banho odbyła się msza święta celebrowana przez biskupa. Po jej zakończeniu tłum przemaszerował do Santany. Na trasie przeszło dwudziestokilometrowej procesji były postawione bramy tryumfalne wykonane z gałązek palmowych. Prócz wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej na znak sympatii do ojczyzny przodków niesiono transparent „Solidarności”. Żyjących pierwszych osadników dekorowano biało-czerwonymi szarfami. Podniosłość tego wydarzenia poświadcza fakt, że wstęgi te zakładano na ciała zmarłych imigrantów przed pochówkiem. Obchody upamiętnione zostały wzniesieniem krzyża w Pátio Velho oraz obelisku w Santanie²³². W tym samym czasie rocznice świętowano również w Cruz Machado. Imieniem imigrantów nazwano jeden z placów, na którym wzniesiono pomnik-laternię. O ile obchody w Santanie nakierowane były wyłącznie na społeczność polonijną, o tyle w miasteczku uczczono także kolonistów ukraińskich i niemieckich²³³.

W 1991 roku jubileusz 80-lecia celebrowano otwarciem Parafialnego Centrum Duszpasterstwa, Wychowania i Kultury, a także powołaniem lokalnej filii Centralnej Reprezentacji Wspólnoty Brazylijsko-Polskiej BRASPOL. W następnym roku zawiązano zespół folklorystyczny „Tęsknota”²³⁴. Nazwa sygnalizowała rzecz jasna mentalną łączność społeczności polonijnej z krajem przodków, ale mogła też być rozumiana jako tłumaczenie *saudade*. Pod pojęciem tym kryje się popularny brazylijski autostereotyp, przeniesiony z kultury portugalskiej, który oznacza specyficzny permanentny stan nostalgii mającej jednak pozytywne oblicze. Co ciekawe, pod takim tytułem ukazała się jedna z powieści Eugeniusza Grudy²³⁵, który przez pewien czas pracował w Cruz Machado jako nauczyciel. „Tęsknota” cieszyła się dużym zainteresowaniem wśród miejscowych. W przedstawieniu dożynek, nieobchodzonych zresztą w środowisku polskich osadników w Brazylii, wzięło udział 220 osób. W 1993 roku zespół składał się z 18 grup po sześć par każda. W szczytowym okresie działalności dał występ dla telewizji w Kurytybie²³⁶. Z okazji jubileuszu 90-lecia odrestaurowany został stary cmentarz w Rio do Banho.

²³² K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 80; Z. Małczewski, *Na pessoa do pe. Daniel Niemiec...*, s. 171.

²³³ *Duszpasterze*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/duszpasterze/ks-Stanislaw-Jamrog-SChr_75-11II2018.

²³⁴ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 80; Z. Małczewski, *Ślady polskie w Brazylii...*, s. 306.

²³⁵ E. Gruda, *Saudade. Powieść*, Warszawa 1955.

²³⁶ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 80.

Ksiądz Niemiec zasłużył się także jako gorliwy duszpasterz i administrator. Pierwsza wizyta w Polsce, którą odbył w 1985 roku, miała stanowić inspirację do przeprowadzenia szeregu zmian w funkcjonowaniu parafii²³⁷. Proboszcz starał się ogniskować życie społeczne mieszkańców wokół praktyk religijnych. Wznoszenie nowych kaplic w ramach wspólnot parafialnych prócz wymiaru praktycznego miało także na celu zwiększenie zaangażowania wiernych w sprawy Kościoła. Zachęcał również do zakładania sąsiedzkich grup modlitewnych. Istotnym wydarzeniem w życiu wspólnoty parafialnej była peregrynacja obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej. Kopia wizerunku Panny Jasnogórskiej została pobłogosławiona przez papieża Jana Pawła II w czasie jego pierwszej podróży apostolskiej do Brazylii w 1980 roku. Obraz wędrował pomiędzy istotniejszymi ośrodkami polonijnymi, aby ostatecznie trafić na stałe do jednej z najważniejszych dla polskiej wspólnoty katolickiej świątyń – kościoła św. Stanisława (Santo Estanislau) w Kurytybie²³⁸.

Zaradny duchowny miał odegrać również niemałą rolę w utworzeniu w 1994 roku Kolegium Stanowego im. Stanisława Wróblewskiego w Santanie (Colégio Estadual do Campo Professor Estanislau Wróblewski) oraz w otwarciu w tej osadzie ośrodka zdrowia (*posto de saúde*)²³⁹. Niezrealizowaną wizją księdza Niemca było usamodzielnienie administracyjne Santany jako municypium. Do skutku nie doszło również erygowanie nowej parafii w Pinaré na bazie kaplicy św. Józefa ani też uruchomienie w tym miejscu szkoły średniej. W uznaniu za zasługi dla lokalnej społeczności w 1998 roku rada municypalna nadała mu tytuł honorowego obywatela Cruz Machado. Jego rolę w umacnianiu tożsamości polonijnej dostrzegły także polskie władze. W 1994 roku z rąk konsula w Kurytybie odebrał Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski. W 2003 roku, w trakcie pobytu w rodzinnym kraju, marszałek senatu wręczył mu przyznany przez prezydenta Krzyż Oficerski Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej.

Po 30 latach pracy sędziwy proboszcz przeszedł na emeryturę²⁴⁰. Na własne życzenie, za zgodą przełożonych i następcy, pozostał jednak rezydentem w parafii św. Anny. 22 czerwca 2006 roku po długiej chorobie zmarł na plebanii w Santanie²⁴¹. Duszpasterza żegnał kilkutysięczny tłum wiernych. Szkoła, o której uruchomienie zabiegał, odwołała zajęcia, aby umożliwić uczniom uczestniczenie w uroczystościach. Zgodnie ze swoją wolą ksiądz Niemiec spoczął na cmentarzu w Santanie. W trakcie mszy pogrzebowej konselebrowanej przez dziesiątki księży biskup określił zmarłego mianem „Śługi Bożego”²⁴².

²³⁷ A.K. Dvorak, dz. cyt., s. 188.

²³⁸ Jan Paweł II w Brazylii, 30 VI–11 VII 1980. Przemówienia, homilie, modlitwy, oprac. A. Podsiad, Warszawa 1985, s. 185.

²³⁹ http://www3.tchr.org/schematyzm?kaplan_id=38de67f430fe8c5310ba99131 – 1 II 2018.

²⁴⁰ Z. Małczewski, *Na pessoa do pe. Daniel Niemiec...*, s. 171–172.

²⁴¹ Tamże, s. 170.

²⁴² Tamże, s. 172–175; http://www3.tchr.org/schematyzm?kaplan_id=38de67f430fe8c5310ba99131 – 1 II 2018.

Następcy księdza Niemca ze zgromadzenia chrystusowców kontynuowali pracę przy wznoszeniu kaplic i wzmacnianiu więzi wśród parafian²⁴³. Jednak oddział BRASPOL-u i działający przy nim zespół folklorystyczny praktycznie przestał działać²⁴⁴. Z inicjatywy miejscowej nauczycielki geografii Marli Kowalczyk, przy wsparciu konsulatu w Kurytybie, udało się przez kilka lat organizować kursy języka polskiego dla dzieci²⁴⁵. 17 grudnia 2005 roku zmarła ostatnia osoba z grupy pionierów polskiego osadnictwa w rejonie Cruz Machado²⁴⁶. Od 2007 roku odbywają się festyny kultury polskiej (*feira da cultura polonesa*)²⁴⁷. W 2013 roku z uwagi na niedobory kadrowe Towarzystwo Chrystusowe oddało prowadzenie parafii św. Anny klerowi diecezjalnemu²⁴⁸. Zgromadzenie to pozostało jednak w sąsiedniej jednostce w Cruz Machado²⁴⁹. W 2016 roku Santanę opuściły także siostry Rodziny Maryi²⁵⁰.

Parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa		Parafia św. Anny	
Imię i nazwisko	Lata	Imię i nazwisko	Lata
Pedro Canisio Feierabend	1956–1966	Franciszek Józef Soczek	1956–1960
Armando Holocheski	1966–1967	Pedro Canisio Feierabend	1960–1962
Stanisław Szczypek SChr	1967–1974	Alojzy Biesek	1962–1964
Edward Maciejewski SChr	1974–1981	Czesław Czartoryski SChr	1964–1965
Stanisław Jamróg SChr	1881–1887	Józef Pytel SChr	1965–1966
Franciszek Adamczyk SChr	1987–1996	Tadeusz Zając SChr	1967–1969
Grzegorz Zyguła SChr	1996–1997	Alojzy Klein SChr	1969–1972
Kazimierz Długosz SChr	1997–2005	Tadeusz Baniowski SChr	1972–1973
Lauro Kowalczyk SChr	2005–2007	Daniel Niemiec SChr	1973–2003
Stanisław Małysa SChr	2007–2013	Antônio Polanczyk SChr	2003–2005

²⁴³ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 75.

²⁴⁴ Tamże, s. 94.

²⁴⁵ Tamże, s. 135.

²⁴⁶ O Livro de Tombo..., s. [95–96].

²⁴⁷ http://www.dioceseunivitoria.org.br/noticias/2008/20080504_polonesa.htm – 1 II 2018; *Com alegria e lágrimas, a Paróquia de Santana realiza a 7ª Festa da Cultura Polonesa e se despede do pároco*, Diocese de União da Vitória, [on-line:] <http://www.dioceseunivitoria.org.br/site/2013/05/com-alegria-e-lagrimas-a-paroquia-de-santana-realiza-a-7a-festa-da-cultura-polonesa-e-se-despede-do-paroco/> – 1 II 2018; *10ª Festa Da Cultura Polonesa*, Facebook, [on-line:] <https://www.facebook.com/events/307957566235024/> – 1 II 2018.

²⁴⁸ *Parafia Świętej Anny w Santana PR*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/parafie/Parafia-Swietej-Anny-w-Santana-PR_57 – 1 II 2018.

²⁴⁹ *Parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa w Cruz Machado*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/parafie/Parafia-Najswietszego-Serca-Pana-Jezusa-w-Cruz-Machado_48 – 1 II 2018.

²⁵⁰ *Irmãs Franciscanas despedem-se de Santana*, Diocese de União da Vitória, [on-line:] <http://www.dioceseunivitoria.org.br/site/2016/04/irmas-franciscanas-despedem-se-de-santana/> – 1 II 2018.

Parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa		Parafia św. Anny	
Alojzy Laimann SChr*	2013	Mirosław Stępień SChr	2006–2011
Jan Flig SChr	2013–2015	Zbigniew Józef Minta SChr*	2011
Zbigniew Perdjon SChr	2015–2016	Zdzisław Nabiałczyk SChr	2011–2012
Alojzy Laimann SChr	2016–2019	Alojzy Laimann SChr*	2012
Alceu Zembruski SChr	2019–2021	Jan Flig SChr	2012–2013
Anderson Spegorin SChr	2021–	Ermildo Vicente Krasovski	2013–2016
		Antônio Kolodzieiski	2016–

* – tymczasowy administrator

Tabela 3. Proboszczowie parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Cruz Machado²⁵¹ oraz św. Anny w Santanie do 2021 roku²⁵²

²⁵¹ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 59, 69; *Parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa w Cruz Machado*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/parafie/Parafia-Najswietszego-Serca-Pana-Jezusa-w-Cruz-Machado_48 – 1 II 2018; http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/duszpasterze/ks-Edward-Maciejewski-SChr_73 – 1 II 2018; http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/duszpasterze/ks-Stanislaw-Jamrog-SChr_75 – 1 II 2018; *Ks. Franciszek Adamczyk S.Chr.*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/duszpasterze/ks-Franciszek-Adamczyk-SChr_80 – 1 II 2018; *Ks. Kazimierz Długosz S.Chr.*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/duszpasterze/ks-Kazimierz-Dlugosz-SChr_77 – 1 II 2018; *Pe. Lauro Kowalczyk*, Diocese de São José dos Pinhais, [on-line:] <http://www.diocesesp.org.br/clero-2/item/27-pe-lauro-kowalczyk> – 1 II 2018; *Ks. Stanisław Malysa S.Chr.*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/duszpasterze/ks-Stanislaw-Malysa-SChr_72 – 1 II 2018; *Ks. Jan Flig S.Chr.*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/duszpasterze/ks-Jan-Flig-SChr_76 – 1 II 2018; http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/duszpasterze/ks-Zbigniew-Perdjon-SChr_69 – 1 II 2018; http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/duszpasterze/ks-Alojzy-Laimann-SChr_74 – 1 II 2018; *Paróquia de Cruz Machado recebe novo pároco*, Diocese de União da Vitória, [on-line:] <https://www.dioceseunivitoria.org.br/2019/02/parouquia-de-cruz-machado-recebe-novo-paroco/> – 1 III 2024; *Padre Anderson toma posse como pároco em Cruz Machado*, Diocese de União da Vitória, [on-line:] <https://www.dioceseunivitoria.org.br/2020/03/padre-anderson-toma-posse-como-paroco-em-cruz-machado/> – 1 III 2024; *Paróquia Sagrado Coração de Jesus (Cruz Machado-PR)*, Diocese de União da Vitória, [on-line:] <http://www.dioceseunivitoria.org.br/site/paroquias/parouquia-sagrado-coracao-de-jesus-2/> – 1 II 2018).

²⁵² I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 82; K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 77; *Parafia Świętej Anny w Santana PR*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/parafie/Parafia-Swietej-Anny-w-Santana-PR_57 – 1 II 2018; *Ks. Antonio Polanczyk S.Chr.*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/duszpasterze/ks-Antonio-Polanczyk-SChr_68 – 1 II 2018; http://www.dioceseunivitoria.org.br/noticias/2011/20110227_posse.htm – 1 II 2018; http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/duszpasterze/ks-Alojzy-Laimann-SChr_74 – 1 II 2018; *Ks. Jan Flig S.Chr.*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/duszpasterze/ks-Jan-Flig-SChr_76 – 1 II 2018; *Novos Párocos para as paróquias do Perpétuo Socorro e Santana*, Diocese de União da Vitória, [on-line:] <http://www.dioceseunivitoria.org.br/site/2013/05/novos-parocos-para-as-paroquias-do-perpetuo-socorro-e-santana/> – 1 II 2018; <http://www.dioceseunivitoria.org.br/site/2016/04/tres-novas-posses-marcaram-inicio-de-abril/nggallery/slideshow> – 1 II 2018; *Paróquia Sant'*

Stulecie polskiego osadnictwa

W 2011 roku miały miejsce obchody setnej rocznicy przybycia pierwszych polskich osadników do Cruz Machado (Centenário da Imigração Polonesa em Cruz Machado). Wydarzenie to zostało uczczone szeregiem uroczystości. Na centralnym placu Santany odsłonięto pomnik imigrantów. Nauczyciele i uczniowie miejscowej szkoły nakręcili fabularyzowany film dokumentalny przedstawiający losy przybyszy z dalekiej Europy zatytułowany *Nossa história, nossa vida* (Nasza historia, nasze życie). Kulminacyjną częścią jubileuszu były uroczysta msza święta odprawiona w kościele św. Anny oraz huczny festyn zorganizowany na terenie pobliskiego amfiteatru. Oddano też hołd księdzu Niemcowi przy jego grobie²⁵³.

Z okazji jubileuszu Zygmunt Gajas – ceniony w okolicy muzykant o polskich korzeniach – stworzył piosenkę zatytułowaną *Minęło sto lat*. Utwór, przywołując tło historyczne, stanowi artystyczną autoprezentację lokalnej społeczności polonijnej. Opowiada on o trudnościach zasiedlenia, zagospodarowania i oswojenia dziewiczego interioru parańskiego, z którymi spotkali się pionierzy kolonizacji. Świadectwa ich zmagania z przeciwnościami losu zostały utrwalone w miejscowym krajobrazie. Widok dróg, mostów, szkół, świątyń i przydrożnych krzyży wciąż przypomina o dysonansie, z którym musieli się zmierzyć polscy chłopcy przybyszający do Brazylii.

Minęło sto lat

Już minęło sto lat, jak imigranci przybyli,
W zwanym Pátio Velho, w zwanym Pátio Velho z rodziną się osiedlili,
W zwanym Pátio Velho, w zwanym Pátio Velho z rodziną się osiedlili.

Tam na zwanych budkach, imigranci tam mieszkali,
Wiele imigrantów na chorobę tyfus, tam powymierali,
Wiele imigrantów na chorobę tyfus, tam powymierali.

Tam w krótki czas byli, na tyfus zachorowali,
Wiele imigrantów na chorobę tyfus, tam zachorowali,
Wiele imigrantów na chorobę tyfus, tam zachorowali.

Ana, Diocese de União da Vitória, [on-line:] <https://www.dioceseunivitoria.org.br/paroquias/paroquia-santana/> – 1 III 2024); *Parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa w Cruz Machado*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/parafie/Parafia-Najswietszego-Serca-Pana-Jezusa-w-Cruz-Machado_48 – 1 I 2025.

²⁵³ A.K. Dvorak, dz. cyt., s. 188.

Który wyzdrowiali, do Santany przyjechali,
Gdzie my chodzimy po santannych drogach, migranty otwierali,
Gdzie my chodzimy po santannych drogach, migranty otwierali.

Gdzie są dziś kościoły, imigranty budowali,
I szkoły, i mosty, i krzyże przydrożne, majówki odprawiały,
I szkoły, i mosty, i krzyże przydrożne, majówki odprawiały.

Wnuczki, też prawnuczki po imigrantach zostali,
Gdzie my chodzimy po santannych drogach, migranty otwierali,
Gdzie my chodzimy po santannych drogach, migranty otwierali.

Śpiewam moje piosenki, dopóki ja będę żył,
Aby Pan Jezus do Serca Swego imigrantów przytulił,
Aby Pan Jezus do Serca Swego imigrantów przytulił.

4

PRZYRODNICZY KONTEKST FUNKCJONOWANIA KRAJOBRAZU OSADNICZEGO

Ukształtowanie terenu

Zgodnie z obowiązującym w brazylijskiej literaturze naukowej modelem regionalizacji geomorfologicznej interesujący nas teren zlokalizowany jest w basenie sedymentacyjnym Parany (2 – Bacia Sedimentar do Paraná) na obszarze trzeciego płaskowyżu parańskiego (2.4 – Terceiro Planalto Paranaense), zwanego także płaskowyżem guarapuawskim (Planalto de Guarapuava). Ściślej, jest rozdzielony pomiędzy płaskowyż Pitanga lub Ivaiporã (2.4.1 – Planalto Pitanga / Ivaiporã), który obejmuje północno-wschodnią część municypium bez dolin rzek Potinga i Palmital, a płaskowyż Foz do Areia (2.4.2 – Planalto do Foz do Areia), który zajmuje część zachodnią wraz z dolinami większych rzek¹.

Cechami formacji Pitanga / Ivaiporã są: średnia amplituda wysokości względnych, wydłużone powierzchnie szczytowe, wypukłe stoki oraz doliny V-kształtne. Nachylenie terenu rzadko przekracza 10%². W obrębie municypium Cruz Machado wysokości bezwzględne mieszczą się w przedziale 900–1100 m n.p.m.³ Formacja Foz do Areia charakteryzuje się dużą amplitudą wysokości względnych, wydłużonymi powierzchniami szczytowymi, stokami jednolitymi i wklęsłymi oraz terasowymi dolinami. Pasma górskie w większości ciągną się z północnego zachodu na południowy wschód.

¹ *Atlas geomorfológico do Estado do Paraná: Escala base 1:250000, modelos reduzidos 1:500000*, red. C. Oka-Fiori, L.J. Cordeiro Santos, Curitiba 2006, s. 17.

² Tamże, s. 16.

³ Google Earth Pro 7.3.0.3832 – 19 XII 2017.

Przeważa nachylenie terenu 20–45%⁴. Wysokości bezwzględne mieszczą się w przedziale 750–1200 m n.p.m., przy czym najniżej położony obszar na terytorium municypium Cruz Machado zlokalizowany jest w zachodniej części municypium, w widłach rzek Igu-açu i d'Areia. Obszar położony najwyżej leży w części południowo-wschodniej, w paśmie górskim Serra da Esperança⁵, które jest odcinkiem łańcucha górskiego Serra Geral i stanowi granicę pomiędzy drugim a trzecim płaskowyżem parańskim.

Na terytorium Cruz Machado znajduje się także kilka pomniejszych pasm górskich. W części południowo-wschodniej leżą: Serra das Bruacas, Serra da Polonesa i Serra da Laje. W części północno-zachodniej znajduje się Serra da Boa Vista. W części zachodniej są zlokalizowane: Serra do Paredão, Serra Bela Vista, Serra Nowak i Serra do Jacu⁶. Z wyjątkiem wzgórza Paredão poszczególne szczyty nie są nazywane ani w terminologii fachowej, ani potocznej.

Skały i gleby

Pod względem geologicznym Cruz Machado znajduje się w formacji Serra Geral (JKsg – Formação Serra Geral). Obszar ten ukształtowany został w erze mezozoicznej. Charakteryzuje się przewagą skał bazaltowych (głównie toleitu). Pomiędzy warstwami skały wulkanicznej znajdują się pokłady osadowych piaskowców i aleurytów⁷. W południowej części municypium występują złoża piasku wydobywanego na potrzeby komercyjne⁸. Tam też znajduje się ametyst, czyli kamień półszlachetny o fioletowej barwie⁹.

Gleby na terenie Cruz Machado nie są jednorodne. W zachodniej i środkowej części dominują nitosole (*nitossolos*). Gleby te mają specyficzną czerwoną barwę. Charakteryzują się dużą głębokością (1–2 m), łatwym przepuszczaniem wody oraz wysokim potencjałem do wykorzystania w rolnictwie¹⁰. Występują przede wszystkim w rejonach o umiarkowanym spadku terenu. Ich podatność na erozję jest stosunkowo wysoka¹¹. W części wschodniej przeważają kambisole (*cambissolos*). Wyróżnia je łatwo dostrzegalny poziom wietrzeniowy. Są średnio głębokie (0,5–1 m), dobrze przepuszczające wodę, zasadniczo mniej żyzne, zatem wymagające nawożenia i innych zabiegów podnoszących

⁴ Atlas geomorfológico do Estado do Paraná: Escala base 1:250000, modelos reduzidos 1:500000, s. 16.

⁵ Google Earth Pro 7.3.0.3832 – 19 XII 2017.

⁶ Ministério da Defesa (MD) – Exército Brasileiro, Secretaria de Tecnologia da Informação (STI), Diretoria de Serviço Geográfico (DSG), *Região Sul do Brasil 1:50000, Folha SG-22-Y-B-III-1, MI-2865-1 (Cruz Machado) 2000; Folha SG-22-V-D-VI-3, MI-2853/3 (Paredão) 1991; Folha SG-22-V-D-VI-4, MI-2853/4 (Pátio Velho) 1991.*

⁷ Governo do Estado do Paraná, *Mapa geológico do Paraná*, 2006.

⁸ Mineropar, *Atlas Comentado da Geologia e dos Recursos Minerais do Estado do Paraná*, Curitiba 2001, s. 57.

⁹ Tamże, s. 54.

¹⁰ Embrapa Florestas, *Mapa simplificado de solos do estado do Paraná*, 2012.

¹¹ V. Costa Lima, M.R. de Lima, V. de Freitas Melo, *Conhecendo os principais solos do Paraná: Abordagem para professores do ensino fundamental e médio*, Curitiba 2012, s. 8–9.

urodzajność¹². Pokrywają bardziej strome zbocza i łatwo ulegają erozji¹³. Na obrzeżach municypium, w dolinach Iguaçu, d'Areia i Palmital, a także wyższych partiach Serra da Esperança, występują litosole (*neossolos litólicos*). Są to gleby inicjalne skaliste. Cechuje je płytkość (do 50 cm), łatwość przepuszczania wody oraz niska żyzność i duża kamienistość, która przekłada się na niewielką użyteczność w rolnictwie¹⁴. Pokrywają przede wszystkim miejsca o dużym nachyleniu i w związku z tym mają wysoką podatność na erozję¹⁵. W części zachodniej municypium znajdują się również niewielkie połacie objęte przez latosole (*latossolos brunos*)¹⁶. Znamionuje je brunatny kolor. Gleby te są bardzo głębokie (ponad 2 m), łatwo przepuszczające wodę oraz pomimo stosunkowo niewielkiej żyzności mają bardzo wysoki potencjał do wykorzystania w rolnictwie¹⁷. Zajmują tereny równiejsze, takie jak spłaszczone szczyty górskie. Ich podatność na erozję jest z reguły niska¹⁸.

Niezależnie od zaprezentowanej typologii największa degradacja gleb występuje w północno-zachodniej części municypium. Średni stopień tego zjawiska daje się założyć w części południowo-zachodniej. Najmniej zdegradowane są gleby we wschodniej części Cruz Machado¹⁹. Podział ten z zasady przekłada się na określenie potencjału użytkowego gleb. Ziemia położona w północno-zachodniej części municypium jest najmniej wartościowa z uwagi na silnie występujące zjawisko erozji. W części południowo-zachodniej potencjał ten jest wyższy, gdyż fakt wysokiej podatności na erozję niweluje lepsza żyzność gleb. W części wschodniej, a zwłaszcza w północno-wschodnim rogu Cruz Machado, najmniej rolniczo wykorzystanym, warunki do uprawy są potencjalnie najlepsze²⁰.

Wody

Terytorium Cruz Machado w całości znajduje się w dorzeczu środkowej Iguaçu²¹. Rzeką tą, a ściślej sztuczny zbiornik wodny Foz do Areia, pierwszy z pięciu w jej biegu, stanowi południowo-zachodnią granicę municypium z Bituruną. Iguaçu znana jest przede wszystkim z olbrzymich wodospadów leżących w jej dolnym odcinku, na granicy Brazylii i Argentyny, stanowiących jedną z największych atrakcji turystycznych

¹² Embrapa Florestas, *Mapa simplificado de solos do estado do Paraná*, 2012.

¹³ *Atlas geomorfológico do Estado do Paraná: Escala base 1:250000, modelos reduzidos 1:500000*, s. 9–10.

¹⁴ Embrapa Florestas, *Mapa simplificado de solos do estado do Paraná*, 2012.

¹⁵ *Atlas geomorfológico do Estado do Paraná: Escala base 1:250000, modelos reduzidos 1:500000*, s. 6.

¹⁶ Instituto de Terras, Cartografia e Geociências (ITCG), *Solos – estado do Paraná*, 2008; Embrapa Solos, Embrapa Florestas, *Levantamento de reconhecimento dos solos do estado do Paraná, MI-512; MI-517*, 2007.

¹⁷ Embrapa Florestas, *Mapa simplificado de solos do estado do Paraná*, 2012.

¹⁸ *Atlas geomorfológico do Estado do Paraná: Escala base 1:250000, modelos reduzidos 1:500000*, s. 4.

¹⁹ Instituto de Terras, Cartografia e Geociências (ITCG), *Degradação de terras – estado do Paraná*, 2008.

²⁰ Instituto de Terras, Cartografia e Geociências (ITCG), *Aptidão do solo – estado do Paraná*, 2008.

²¹ http://www.ipardes.gov.br/pdf/mapas/base_ambiental/03_recursos_hidricos.jpg – 19 XII 2017.

Ameryki Południowej. W rejonie miasta Foz do Iguaçu, na styku Brazylii, Argentyny i Paragwaju, rzeka ta uchodzi do Parany, drugiej co do długości i powierzchni dorzecza na kontynencie południowoamerykańskim, wchodzącej w skład zlewiska Oceanu Atlantyckiego.

Drugą ważną rzeką w okolicach Cruz Machado jest d'Areia, wpadająca bezpośrednio do Iguaçu. Jej krańcowy odcinek stanowi odnogę wspomnianego sztucznego jeziora. W jej linii przebiega cała północno-zachodnia granica z Pinhão oraz część granicy z Inácio Martins. Funkcję rzeki granicznej następnie przejmują lewy dopływ d'Areia – Pottinga. Iguaçu jest zasilane także wodami rzeki Palmital, która stanowi pierwszy odcinek południowo-wschodniej granicy z União da Vitória. Drugim odcinkiem jest jej prawy dopływ – do Louro. Najdłuższą rzeką biegnącą w całości po terytorium Cruz Machado jest Santana, wpadająca do d'Areia. Jej dolina znajduje się w środkowej części municypium. Do niej wpływa wiele mniejszych rzek i potoków, wśród których najważniejszym jest dos Couros wraz z dopływem Papuã. Przez północną część municypium przepływa Cachoeira, która uchodzi do d'Areia. W południowej części ważną rzeką jest Palmeirinha, której recypientem jest Iguaçu. Wśród wymienionych cieków wodnych przeważa kierunek spływu ze wschodu na zachód i z północy na południe. Na krótkich odcinkach niektórych z nich, zwłaszcza Santany, kierunek ten może jednak być diametralnie odmienny. Rzeką tą, przepływając pomiędzy wzgórzami, tworzy liczne i głębokie zakola²².

Szczególnie w okresie deszczowym z powodu podmywania brzegów rzeki nabierają charakterystycznego brązowego koloru. Długotrwałe i gwałtowne opady są przyczyną tragicznych w skutkach powodzi. Do największych zniszczeń doszło w 1983, 1992 i 2014 roku, kiedy to występujące wody zalały centrum miasteczka municypalnego oraz podtopiły liczne domostwa w osadzie Santana²³.

Na obszarze municypium można dostrzec wiele kaskad i wodospadów. Do najbardziej znanych obiektów tego rodzaju należą: Salto do Vau i Cachoeira Concórdia na rzece Palmital, do Zawadycz na rzece Palmeirinha, do Zata na rzece d'Areia, przy fabryce papieru w dolnym biegu rzeki Santana oraz przy grocie na potoku dos Couros²⁴. Wysokość najbardziej okazałych z nich przekracza 10 m. Urokliwość wodospadów oraz ich naturalna zdolność do oczyszczania wód przyciągają mieszkańców okolicy na czas letniego wypoczynku.

²² Ministério da Defesa (MD) – Exército Brasileiro, Secretaria de Tecnologia da Informação (STI), Diretoria de Serviço Geográfico (DSG), *Região Sul do Brasil 1:50000, Folha SG-22-Y-B-III-1, MI-2865-1 (Cruz Machado)* 2000; *Folha SG.22-V-D-VI-3, MI-2853/3 (Paredão)* 1991; *Folha SG.22-V-D-VI-4, MI-2853/4 (Pátio Velho)* 1991.

²³ *Cruz Machado tem a maior enchente depois de 30 anos! Release 08/06*, Youtube, [on-line:] <https://www.youtube.com/watch?v=rYL7kH9doQM> – 11 X 2018.

²⁴ <http://pmcm.pr.gov.br/cultura-e-turismo/cachoeiras-municipio/> – 11 X 2018; <https://www.google.pl/maps> – 11 X 2018.

Roślinność

Terytorium Cruz Machado porasta las araukariowy (*floresta ombrófila mista*²⁵ / *mata de araucária*), który jest odmianą lasu atlantyckiego (*mata atlântica*), charakterystyczną dla terenów znajdujących się powyżej 500 m n.p.m. w obszarze klimatu oceanicznego (Cfb)²⁶. Szata roślinna wyróżnia się przede wszystkim kielichowatą sylwetką araukarii brazylijskiej (*Araucaria angustifolia*). Gatunek ten uważany jest za jeden z symboli Parany i całej południowej Brazylii. Araukaria widnieje na wielu herbach municypalnych, reklamach i pamiątkach turystycznych. Innymi pospolitymi drzewami są *imbuia* (*Ocotea porosa*) i inne drzewa z rodziny wawrzynowatych (*Lauraceae*) popularnie określane mianem *kaneli* (*canelas*)²⁷, a także *brakatynga* (*Mimosa scabrella*)²⁸. Najpowszechniejszymi gatunkami introdukowanymi są sosna Elliota (*Pinus elliottii*), naturalnie występująca na południowym wschodzie USA, oraz eukaliptus (*Eucalyptus*), pochodzący z Australii. Rośliny te tworzą plantacje drzew szybko rosnących²⁹.

Las pierwotny (*floresta primária*) występuje jedynie szczątkowo na terenach bardziej stromych, trudno dostępnych i mających niewielkie znaczenie gospodarcze. Cechuje się wysoką różnorodnością gatunkową, dobrze ukształtowaną strukturą trzech warstw roślinności (od 5 do 30 m wysokości), dużą amplitudą średnicy pni (od 5 do 200 cm), obfitością epifitów i lian, przy jednoczesnej niskiej gęstości drzewostanu³⁰. Pozostałością oryginalnej puszczy jest araukaria rosnąca na Linha Yapó, uważana za największą w municypium Cruz Machado, której wysokość sięga 42 m, obwód mierzony metr nad ziemią wynosi 7 m, a wiek szacowany jest na 750 lat³¹.

Las naturalny wyeksploatowany wskutek działalności człowieka odradza się jako las wtórny (*floresta secundária*). Występuje on w czterech podstawowych etapach rozwojowych. Pierwszym z nich jest faza zielno-krzewiasta stadium inicjalnego (*estágio inicial – fase herbáceo-arbustiva / capoeirinha*), w której przeważają rośliny do 3 m wysokości, rosnące w dużym zagęszczeniu, ale w małej różnorodności gatunkowej. Są to przede wszystkim wiechlinowate (*Poaceae*) oraz astrowate (*Asteraceae*). Drugim etapem jest faza drzewiasta stadium inicjalnego (*estágio inicial – fase arbórea / bracingais*). Dominuje w nim szybko rosnąca *brakatynga* (*Mimosa scabrella*), która osiąga wysokości

²⁵ *Atlas do Paraná*, red. J. Kaiser, M. Oliveira, W. Zötz, Florianópolis 2012, s. 24–25.

²⁶ J.M. Palhares, *Paraná: Aspectos da geografia (com fundamentos de geografia do Brasil)*, Foz do Iguaçu 2001, s. 33.

²⁷ Tym samym mianem określa się również cynamon, jednak chodzi o dwie różne rośliny.

²⁸ Instituto Ambiental do Paraná (IAP), Área de Proteção Ambiental da Serra da Esperança, s. 199.

²⁹ E.R. de Loyola, F.A. Ferreira do Nascimento, *Mapeamento dos plantios florestais do estado do Paraná – pinus e eucalyptus*, Curitiba 2015, s. 31.

³⁰ Instituto Ambiental do Paraná (IAP), Área de Proteção Ambiental da Serra da Esperança, s. 208.

³¹ *A Araucária Gigante*, Prefeitura Municipal de Cruz Machado – PR, [on-line:] <http://pmcm.pr.gov.br/cultura-e-turismo/araucaria-gigante/> – 19 XII 2017.

około 5 m. W stadium średnim (*estágio médio / capoeira alta*) druga warstwa roślinności zaczyna się dopiero kształtować, drzewa osiągają wysokość od 5 do 15 m. Średnica pni jest jednak niewielka (od 5 do 30 cm), a różnorodność gatunkowa – średnia. W oczy rzucają się zwłaszcza niektóre wawrzynowate (*Lauraceae*), wrzosowate (*Ericaceae*), wilczomleczowate (*Euphorbiaceae*) i bignoniowate (*Bignoniaceae*). Ostatnie stadium, zaawansowane (*estágio avançado / capoeirão, floresta*), przypomina już resztki lasu pierwotnego. Drzewa zajmują dużo miejsca, przez co spada gęstość drzewostanu. Średnica pni jest przy tym mocno zróżnicowana. Poszczególne warstwy roślinności są łatwo dostrzegalne. Do wyższych drzew należą między innymi: araukaria (*Araucaria angustifolia*), imbuia (*Ocotea porosa*), sapopema (*Sloanea lasiocoma*), cedrzyk (*Cedrela fissilis*), gabiroba (*Campomanesia xanthocarp*) oraz różne kanele (*Nectandra lanceolata*, *Nectandra megapotamica*, *Ocotea pulchella*, *Ocotea puberula*). W podszycie wyróżnia się przede wszystkim ostrokrzew paragwajski (*Ilex paraguariensis*). W wolnej przestrzeni pojawiają się epifity, paprocie i liany³².

Nieco inna roślinność występuje w formacjach lęgowych (*formações ripárias*), gdzie spotykana jest *Sebastiania commersoniana*³³, oraz na łąkach naturalnych (*várzeas*) adaptowanych na grunty pod uprawę kukurydzy i soi, a także bagnach (*brejos*), na których występują rozmaite gatunki traw (*Juncus densiflorus*, *Eleocharis*, *Rhynchospora aurea*, *Eryngium*, *Blechnum*, *Eragrostis*, *Baccharis trimera*, *Echinodorus* i inne)³⁴.

Nad brzegami zbiornika Foz do Areia występują szczątki lasu deszczowego (*floresta estacional semidecidual / floresta pluvial subtropical*)³⁵. Ten typ roślinności zasadniczo spotykany jest na terenach znajdujących się poniżej 500 m n.p.m. i w obszarze klimatu podzwrotnikowego wilgotnego z gorącym latem (Cfa)³⁶. Doliną Iguaçu dociera jednak wyżej – aż do granic Cruz Machado. Cechuje go między innymi brak araukarii oraz obecność takich roślin jak: puchowiec wspaniały (*Ceiba*), inga (*Inga*) i cekropka (*Cecropia*)³⁷.

Zwierzęta

Bogata fauna parańska należy do najbardziej różnorodnych w Brazylii. Szacuje się, że w Paranie występuje: 180 gatunków ssaków, 120 gatunków płazów, 160 gatunków

³² Instituto Ambiental do Paraná (IAP), *Área de Proteção Ambiental da Serra da Esperança*, s. 199v–202.

³³ Tamże, s. 203.

³⁴ Tamże, s. 204–207.

³⁵ *Atlas do Paraná*, s. 24–25.

³⁶ A. Scortegagna i in., *Paraná: Espaço e memória: Diversos olhares histórico-geográficos*, Curitiba 2005, s. 50.

³⁷ *Atlas do Paraná*, s. 24.

gadów, 770 gatunków ptaków, 950 gatunków ryb oraz tysiące gatunków owadów (same motyle i ćmy mają przynajmniej 10 000 odmian)³⁸.

W okolicach Cruz Machado zostało zarejestrowanych wiele gatunków ryb, głównie: kąsaczowatych (*Characidae*), zbrojnikowatych (*Loricariidae*), pielęgnicowatych (*Cichlidae*) oraz z rodziny *Trichomycteridae*³⁹. Wśród płazów przeważają rzekotkowate (*Hylidae*) i świstkowate (*Leptodactylidae*)⁴⁰. Pośród gadów dominują okularnikowate (*Gymnophthalmidae*) i z rodziny *Leiosauridae*⁴¹. Do najliczniej reprezentowanych ptaków należą: jastrzębiowate (*Accipitridae*), sokołowate (*Falconidae*), chruścielowate (*Rallidae*), gołębiowate (*Columbidae*), papugowate (*Psittacidae*), puszczykowate (*Strigidae*), kolibrowate (*Trochilidae*), dzięciołowate (*Picidae*), chronkowate (*Thamnophilidae*), garnarczowate (*Furnariidae*), tęgosterowate (*Dendrocolaptidae*), tyrankowate (*Tyrannidae*), jaskółkowate (*Hirundinidae*) oraz trznadłowate (*Emberizidae*). Inne bardzo charakterystyczne gatunki ptaków to: kondor królewski (*Sarcoramphus papa*) i modrowronka lazururowa (*Cyanocorax caeruleus*)⁴². Wśród ssaków reprezentowane są przede wszystkim: dydelfowate (*Didelphidae*), pancerzikowate (*Dasypodidae*), liścionosowate (*Phyllostomidae*), mroczkowate (*Vespertilionidae*), molosowate (*Molossidae*), kotowate (*Felidae*) oraz myszowate (*Muridae*). Inne specyficzne gatunki ssaków to: tapir amerykański (*Tapirus terrestris*) i kapibara wielka (*Hydrochoerus hydrochaeris*)⁴³.

Klimat

Niemal cały obszar Cruz Machado ma klimat oceaniczny (Cfb w klasyfikacji klimatów Köppena), który jest umiarkowanie ciepły, bez pory suchej oraz z łagodnym latem. Jedynie w południowej części municypium występuje klimat przejściowy pomiędzy oceanicznym a podzwrotnikowym wilgotnym, z gorącym latem (Cfa)⁴⁴.

Średnia roczna temperatura mieści się w granicach 16–19°C, przy czym najcieplejszym miejscem jest dolina Iguaçu, do najchłodniejszych należą natomiast wzniesienia Serra da Esperança. W miesiącach letnich (od grudnia do lutego) temperatura średnia mieści się w granicach 20–23°C, w miesiącach zimowych zaś (od czerwca do sierpnia) – w granicach 12–15°C.

³⁸ Tamże, s. 22.

³⁹ Instituto Ambiental do Paraná (IAP), *Área de Proteção Ambiental da Serra da Esperança*, s. 217.

⁴⁰ Tamże, s. 226–227.

⁴¹ Tamże, s. 234.

⁴² Instituto Ambiental do Paraná (IAP), *Área de Proteção Ambiental da Serra da Esperança*, Anexo 04: *Lista de espécies de aves registradas para APA da Serra da Esperança*.

⁴³ Instituto Ambiental do Paraná (IAP), *Área de Proteção Ambiental da Serra da Esperança*, Anexo 05: *Lista de espécies de mamíferos registradas para APA da Serra da Esperança*.

⁴⁴ Instituto de Terras, Cartografia e Geociências (ITCG), *Clima – estado do Paraná*, 2008.

sty.	lut.	mar.	kwi.	maj	cze.	lip.	sie.	wrz.	paź.	lis.	gru.
21–23	19–23	18–22	16–19	14–16	12–14	12–14	13–16	14–16	16–19	18–21	19–22

Tabela 4. Średnia temperatura w poszczególnych miesiącach w Cruz Machado w °C⁴⁵

Suma opadów w skali roku mieści się w granicach 1700–2050 mm. Wyższą sumą opadów charakteryzują się miesiące letnie (500–575 mm), niższą – zimowe (350–475 mm). Współczynnik zmienności opadu wynosi 20–25%.

sty.	lut.	mar.	kwi.	maj	cze.	lip.	sie.	wrz.	paź.	lis.	gru.
175–200	150–175	125–150	100–125	150–175	125–175	125–175	100–125	150–175	175–200	150–175	175–200

Tabela 5. Suma opadów w poszczególnych miesiącach w Cruz Machado w mm⁴⁶

Roczna wilgotność względna sięga 70–75%⁴⁷. Ewapotranspiracja (proces parowania terenowego) w ujęciu rocznym mieści się w granicach 800–900 mm.

sty.	lut.	mar.	kwi.	maj	cze.	lip.	sie.	wrz.	paź.	lis.	gru.
3,0–4,0	3,0–3,5	2,5–3,0	1,5–2,5	1,0–1,5	1,0–1,5	1,0–1,5	1,5–2,0	2,0–2,5	2,5–3,0	3,0–3,5	3,0–3,5

Tabela 6. Ewapotranspiracja w poszczególnych miesiącach w Cruz Machado w mm/dzień⁴⁸

Nasłonecznienie w zachodniej części municypium jest wyższe i przekracza 2200 kWh/m². W części wschodniej jest niższe niż 2200 kWh/m²⁴⁹. Prawdopodobieństwo wystąpienia mrozu w miesiącach zimowych jest wysokie i przekracza 80%. Jedynie w dolinie Iguaçu jest nieco niższe i mieści się w przedziale 70–79%⁵⁰. Średnia liczba dni z mrozami w ciągu roku wynosi 10⁵¹, przy czym pierwszy mroźny dzień przypada na okres od 1 do 9 maja. W dolinie Iguaçu czas ten wypada nieco później, w okresie od 10 do 19 maja⁵². Ostatnie przymrozki przytrafiają się pomiędzy 10 a 19 września (w dolinie Iguaçu – od 1 do 9 września)⁵³.

⁴⁵ <http://www.iapar.br/modules/conteudo/conteudo.php?conteudo=860> – 19 XII 2017.

⁴⁶ <http://www.iapar.br/modules/conteudo/conteudo.php?conteudo=856> – 19 XII 2017.

⁴⁷ <http://www.iapar.br/modules/conteudo/conteudo.php?conteudo=599> – 19 XII 2017.

⁴⁸ <http://www.iapar.br/modules/conteudo/conteudo.php?conteudo=861> – 19 XII 2017.

⁴⁹ http://roneiandre.dominiotemporario.com/doc/pr_insolacao.JPG?807 – 19 XII 2017.

⁵⁰ Probabilidade, Sistema de Monitoramento Agrometeorológico: Fundação ABC, [on-line:] <http://sma.fundacaoabc.org/climatologia/geada/probabilidade> – 19 XII 2017.

⁵¹ http://roneiandre.dominiotemporario.com/doc/pr_di_as_geadas.JPG?807 – 19 XII 2017.

⁵² Primeira Outono, Sistema de Monitoramento Agrometeorológico: Fundação ABC, [on-line:] http://sma.fundacaoabc.org/climatologia/geada/primeira_outono – 19 XII 2017.

⁵³ Última Primavera, Sistema de Monitoramento Agrometeorológico: Fundação ABC, [on-line:] http://sma.fundacaoabc.org/climatologia/geada/ultima_primavera – 19 XII 2017.

W skali całego roku przeważają wiatry wschodnie i północno-wschodnie⁵⁴. Nad tę część Brazylii napływają cztery masy powietrza. Ciepła i wilgotna masa powietrza równikowego kontynentalnego (mEc – *massa equatorial continental*) dociera od północnego zachodu, znad zachodniej Amazonii. Odpowiada za upały w czasie lata. Ciepła i wilgotna masa powietrza zwrotnikowego oceanicznego (mTa – *massa tropical atlântica*) przychodzi od wschodu, znad Wyżu Południowoatlantyckiego. Przynosi znaczne opady deszczu. Ciepła i sucha masa powietrza zwrotnikowego kontynentalnego (mTc – *massa tropical continental*) nadciąga od zachodu, znad północnej Argentyny, Chaco w Paragwaju i Pantanal w brazylijskich stanach Mato Grosso i Mato Grosso do Sul. Sprowadza wysokie temperatury, przyczyniając się do nagłych załamań pogody w postaci gradobii. Zimna i wilgotna masa powietrza polarnego oceanicznego (mPa – *massa polar atlântica / antártica*) napływa od południa, znad Atlantyku i Antarktydy. Odpowiada za przymrozki w czasie zimy⁵⁵.

Parana, podobnie jak cała wschodnia Brazylia, znajduje się w strefie czasowej –3 UTC⁵⁶. W 2019 roku zaniechano przechodzenia na czas letni (–2 UTC), który wcześniej zaczynał się pod koniec października lub na początku listopada i trwał do drugiej połowy lutego⁵⁷.

Formy ochrony przyrody

Wschodnią część municypium Cruz Machado (mniej więcej od południka 51°07'W) obejmuje Obszar Ochrony Środowiskowej Serra da Esperança (APA – Área de Proteção Ambiental da Serra da Esperança). APA stanowi rodzaj powierzchniowej formy ochrony przyrody, której doktryną jest zrównoważone korzystanie z zasobów naturalnych (*uso sustentável*). Jest to forma mniej restrykcyjna aniżeli ochrona zintegrowana (*proteção integral*), na podstawie której działają między innymi parki narodowe. Obszar Ochrony Środowiskowej Serra da Esperança został utworzony w 1992 roku aktem prawa stanowczego⁵⁸. Jego powierzchnia całkowita wynosi 2065,56 km². Obejmuje pasmo Serra da Esperança w całej rozciągłości, przechodząc przez terytoria dziesięciu municypium leżących w czterech mikroregionach i dwóch mezoregionach.

W Cruz Machado zajmuje 364,56 km², co stanowi 24,68% terytorium municypium. Część leżąca w Cruz Machado to 17,65% powierzchni całego APA⁵⁹. Na jej terenie zo-

⁵⁴ <http://www.iapar.br/modules/conteudo/conteudo.php?conteudo=598> – 19 XII 2017.

⁵⁵ A. Scortegagna i in., dz. cyt., s. 31.

⁵⁶ J.M. Palhares, dz. cyt., s. 19.

⁵⁷ *Bolsonaro extingue horário de verão*, Agência Brasil, [on-line:] <https://agenciabrasil.ebc.com.br/politica/noticia/2019-04/bolsonaro-extingue-o-horario-de-verao> – 1 III 2024.

⁵⁸ Instituto Ambiental do Paraná (IAP), Área de Proteção Ambiental da Serra da Esperança, s. 2.

⁵⁹ Tamże, s. 4.

stała wyznaczona strefa zachowania hodowli lasu (*zona de conservação silvicultural*). Prowadzenie działalności gospodarczej podlega na tym obszarze wielu ograniczeniom. Zakazane jest między innymi: zakładanie i poszerzanie plantacji leśnej na terenach o nachyleniu wyższym niż 25°; wycinka, eksploatacja i ograniczanie lasu pierwotnego oraz lasu wtórnego w stadium średnim i zaawansowanym; zakładanie nowych pastwisk, hodowli lasu i upraw rolnych na terenach objętych przez naturalną roślinność w stadium średnim i zaawansowanym (z wyjątkiem rodzinnej gospodarki indywidualnej); sprowadzanie gatunków egzotycznych; prowadzenie działalności przemysłowej niebezpiecznej dla środowiska i powodującej zanieczyszczenie powietrza; używanie bardzo silnych środków ochrony roślin; tworzenie infrastruktury dla turystyki masowej; użytkowanie obszarów ochronnych terenów podmokłych; osuszanie łąk i bagien; uprawianie sportów, które mogłyby zaszkodzić lokalnemu środowisku przyrodniczemu⁶⁰.

⁶⁰ Tamże, s. 307.

W01. Węglowe zabudowania polskich osadników spod Kurytyby pochodzące z pierwszego etapu emigracji do Brazylii. Obecnie znajdują się w skansenie na terenie parku Jana Pawła II (Bosque do Papa João Paulo II) w Kurytybie. 2013 rok. Fotografował autor

W02. Szyld kurytybskiej kawiarni Krakowiak, a na nim para w strojach łowickich. 2013 rok. Fotografował autor

II 03. Kościół św. Stanisława BM w Alto Paraguaçu (Santa Catarina), który uchodzi za największą świątynię wybudowaną przez polskich imigrantów w Ameryce Południowej. Obiekt został postawiony wg zmodyfikowanego planu kościoła Najświętszego Serca Jezusowego w Stojanowie (obecnie Ukraina). W okresie nacjonalistycznej polityki prezydenta Vargasa władze nakazały usunięcie polskiego herbu znajdującego się na dzwonnicy. Pomysłowi parafianie wytłumaczyli przysłanym inspektorom, że biały ptak na czerwonym tle to nie emblemat obcego państwa, lecz gołębia symbolizująca Ducha Świętego. 2013 rok. Fotografował autor

W04. Pejzaż z miasteczka Rio Claro do Sul, kolonii zasiedlonej polskimi imigrantami w okresie pierwszej gorączki brazylijskiej. Nad okolicą góruje wieża świątyni Matki Boskiej Różańcowej (Nossa Senhora do Rosário) nazwanej czasem „Parańską Częstochową”. 2015 rok. Fotografował autor

W05. *Altana w Parku Imigrantów (Parque dos Imigrantes) w Mallecie. W mieście tym znajduje się także budynek dawnego kolegium im. Mikołaja Kopernika, przed którym rośnie dąb zasadzony z nasion przywiezionych z ziem polskich. Drzewo obce tutejszej przyrodzie doskonale przystosowało się do miejscowych warunków. Polscy koloniści przybyli do Malletu w okresie drugiej gorączki brazylijskiej. 2015 rok. Fotografował autor*

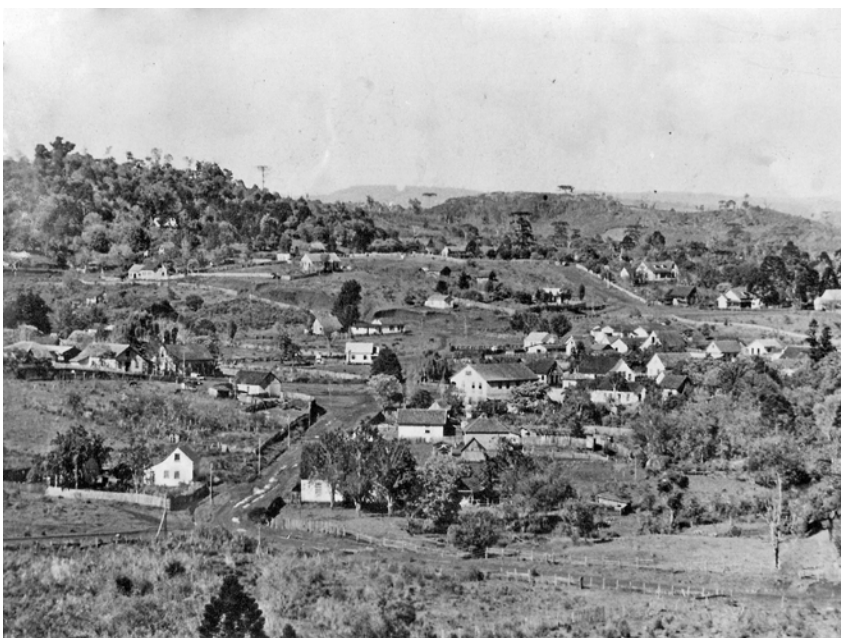
W06. *Panorama „dwumieścia” União da Vitória (Parana) i Porto União (Santa Catarina) widziana ze wzgórza Morro do Cristo. W União da Vitória działa filia Uniwersytetu Stanowego Parany (Universidade Estadual do Paraná), gdzie funkcjonuje biblioteka polska (Biblioteca Polonesa da Unespar), a w miejscowej katedrze odprawiane są msze w języku polskim. W te okolice ludność polska przybyła w trakcie trzeciej gorączki brazylijskiej. 2014 rok. Fotografował autor*

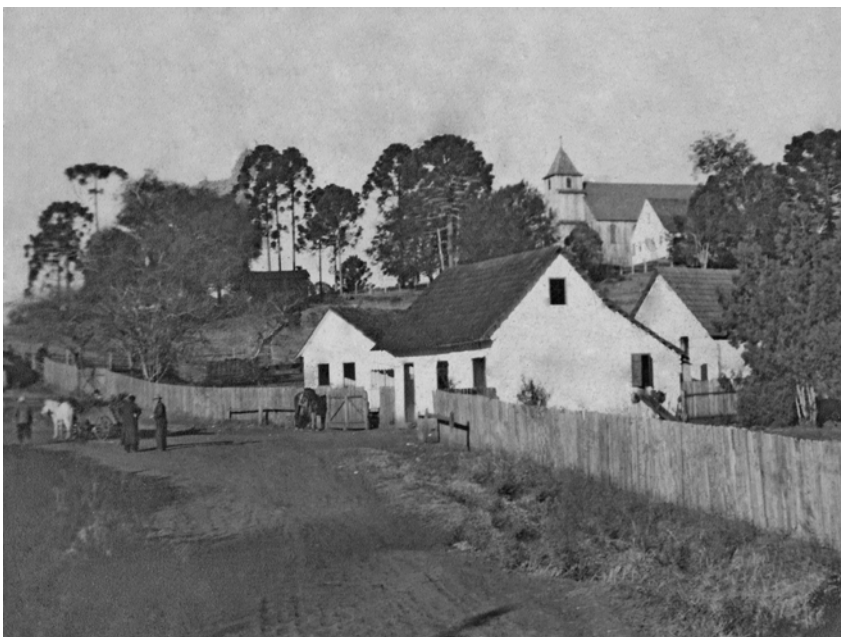
W07. Pierwsze centrum kolonii Cruz Machado – obecnie Pátio Velho. 1928 rok.
Fotografia ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego

W08. Polscy koloniści pracujący przy rozwieraniu drogi. 1928 rok.
Fotografia ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego

W09. Drugie centrum kolonii – miasteczko Cruz Machado. 1944 rok.
Fotografia przekazana autorowi przez Luisa Carlosa Lopesa – nauczyciela z Santany

W10. Osada Santana. 1952 rok. *Fotografia przekazana autorowi przez Luisa Carlosa Lopesa – nauczyciela z Santany*

W11. Rodzina polska w atelier fotograficznym. Na odwrociu ręcznie dopisany komentarz:
*„Ja 2 synów mąż i teściowie z córką Jakie zdjencie Boże ratuj, z czarnych guzików wszyły białe,
 a z białych ludzi czarne Mieszkamy daleko od miasto, to o dobre zdjencie trudno”*
 (pisownia oryginalna). 1923 rok. Fotografia przekazana autorowi przez Wandę Wierzbicką
 z Linha Colônia Nova

W12. Koloniści polscy w czasie uroczystości rodzinnej. Pierwsza połowa XX wieku.
 Fotografia przekazana autorowi przez Alojzego Winiarskiego z Linha Pinhão de Baixo

W13. Nauczyciele i uczniowie jednej ze szkół świeckich. Pierwsza połowa XX wieku.
Fotografia przekazana autorowi przez Alojzego Winiarskiego z Linha Pinhão de Baixo

W14. Wesele polskie. Połowa XX wieku. Fotografia przekazana autorowi przez Teresę Wróblewską z Cruz Machado

W15. *Imigranci polscy, którzy doczekali uroczystości jubileuszowych w 1986 roku.
Fotografia ze zbiorów parafii św. Anny w Santanie*

W16. *Peregrynacja kopii obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej. Lata 90. XX wieku.
Fotografia ze zbiorów parafii św. Anny w Santanie*

W17. Ksiądz Daniel Niemiec rozrysowuje więźbę dachową budowanej kaplicy. Druga połowa lat 90. XX wieku. Fotografia przekazana autorowi przez Wojciecha Kosińskiego – architekta z Politechniki Krakowskiej

W18. Scenariusz uroczystości religijno-społeczno-patriotycznych był w dużej mierze animowany przez księdza Daniela Niemca. Między innymi wprowadził on wieńce nawiązujące do polskich tradycji dożynkowych, których nie znano w Brazylii. Białe-czerwone i żółto-zielone ubrania nawiązują do barw narodowych obu krajów. Na tabliczce numer i nazwa wspólnoty parafialnej. Lata 90 XX wieku. Fotografia ze zbiorów parafii św. Anny w Santanie

W19. Wzgórza płaskowyżu Foz do Areia. Na pierwszym planie charakterystyczne sylwetki piniorów (araukarii). 2015 rok. Fotografował autor

W20. Kamieniołom przy Linha Santana odsłania bazaltowe skały i czerwone nitosole. 2015 rok. Fotografował autor

W21. Wodospad na zakolu rzeki Santana w rejonie fabryki papieru na Paście. 2013 rok.
Fotografował autor

W22. Gąszcz ze zwisającymi pędami takwary (zielonego bambusa). 2015 rok. Fotografował autor

W23. *Młoda czajka miedziana nazywana w Brazylii quero-quero z uwagi na wydawane przez nią dźwięki przypominające krzyk, które służą odstraszeniu drapieżników. 2013 rok.
Fotografował autor*

W24. *Wyjątkowo mocny jak na miejscowe warunki klimatyczne atak zimy w lipcu 2013 roku.
Fotografia przekazana autorowi przez Silvanę Wierzbicką z Linha Guarapuava*

5

STRUKTURA OSADNICZA

Municypium

Municypium Cruz Machado (Município de Cruz Machado) znajduje się w południowej części stanu Parana (Estado do Paraná), który wraz z Santa Catarina i Rio Grande do Sul tworzy region południowy Brazylii (Região Sul do Brasil). W obrębie stanu tworzone są zgrupowania municypalne o charakterze pomocniczym. Do 2017 roku były to mezo- i mikroregiony. Cruz Machado wchodziło w skład mezo-regionu południowo-wschodnioparańskiego (Mesorregião do Sudeste Paranaense) i mikroregionu União da Vitória (Microrregião de União da Vitória)¹. W wyniku przeprowadzonej reformy podziału terytorialnego kraju opisywane municypium znalazło się w obrębie pośredniego regionu geograficznego Kurytyby (Região Geográfica Intermediária de Curitiba) oraz bezpośredniego regionu geograficznego União da Vitória (Região Geográfica Imediata de União da Vitória)².

Cruz Machado graniczy od północnego zachodu z Pinhão i Inácio Martins, od wschodu – z Rio Azul i Malletem, od południowego wschodu – z União da Vitória oraz od południowego zachodu – z Bituruna³.

Powierzchnia całkowita municypium wynosi 1477,372 km²⁴. Jego terytorium ma kształt trapezu, którego dłuższą, północno-zachodnią podstawę stanowi bieg rzek

¹ DTB – Divisão Territorial Brasileira, Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística, [on-line:] <https://www.ibge.gov.br/geociencias/organizacao-do-territorio/estrutura-territorial/23701-divisao-territorial-brasileira.html> – 1 III 2024.

² Regiões Geográficas Estado do Paraná, Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística, [on-line:] https://geoftp.ibge.gov.br/organizacao_do_territorio/divisao_regional/divisao_regional_do_brasil/divisao_regional_do_brasil_em_regioes_geograficas_2017/mapas/41_regioes_geograficas_parana.pdf – 1 III 2024.

³ Instituto Paranaense de Desenvolvimento Econômico e Social (IPARDES), *Caderno Estatístico Município de Cruz Machado*, dezembro 2017, s. 1.

⁴ Instituto Paranaense de Desenvolvimento Econômico e Social (IPARDES), *Caderno...*, s. 2.

d'Areia i Potinga, krótszą natomiast, południowo-wschodnią – nurt rzek Palmital i do Louro. Ramię południowo-zachodnie tworzy tafla sztucznego jeziora na rzece Iguaçu, ramię wschodnie zaś – grzbiet górski Serra da Esperança⁵. Wierzchołki trapezu są jednocześnie jego najdalej wysuniętymi punktami w poszczególnych kierunkach świata. Miejscem styku podstawy północno-zachodniej z ramieniem wschodnim jest punkt wysunięty najdalej na północ o współrzędnych 25°39'58.8"S 50°58'55.3"W. Miejscem styku ramienia wschodniego z podstawą południowo-wschodnią jest punkt wysunięty najdalej na wschód o współrzędnych 25°56'53.1"S 50°56'06.5"W. Miejscem styku podstawy południowo-wschodniej z ramieniem południowo-zachodnim jest punkt wysunięty najdalej na południe o współrzędnych 26°07'17.5"S 51°18'25.4"W. Miejscem styku ramienia południowo-zachodniego z podstawą północno-zachodnią jest punkt wysunięty najdalej na zachód o współrzędnych 26°00'03.5"S 51°36'59.4"W⁶. Skrajne punkty północy i południowy oddalone są od siebie o 60,03 km, skrajne punkty wschodni i zachodni dzieli natomiast 68,48 km⁷.

Municypium tworzy samodzielną jednostkę samorządu terytorialnego niższego szczebla. W polskiej literaturze *município* bywa tłumaczone jako gmina (co bardziej odpowiadałoby podstawowemu zakresowi kompetencji lokalnej administracji) lub jako powiat (co z kolei wydaje się stosowniejsze przy uwzględnieniu obszaru działania). Municypium dysponuje niezależnymi organami władzy uchwałodawczej (*câmara municipal*) i wykonawczej (*prefeitura*), a także zarządza instytucjami użytku publicznego, posiada własny budżet, stanowi prawo miejscowe oraz ma wyznaczoną konkretną pulę zadań do zrealizowania na rzecz obywateli⁸. Terytorium municypalne jest podzielone pomiędzy trzy dystrykty administracyjne (*distritos administrativos*), czyli wewnętrzne jednostki organizacyjne: Pinaré w części północno-wschodniej, Santanę w części środkowej oraz Cruz Machado w części południowo-zachodniej⁹. Siedzibą władz municypalnych (*sede municipal*) jest miasteczko Cruz Machado¹⁰.

Municypium stanowi główny punkt odniesienia w świadomości lokalnej swoich mieszkańców. Prowadzona w Brazylii polityka tożsamościowa zmierza do wykształcenia postaw patriotycznych na trzech poziomach: federalnym, stanowym i municypalnym. Podobnie jak państwo brazylijskie i stan Parana municypium Cruz Machado posiada swój herb, hymn oraz swoją flagę.

⁵ Ministério da Defesa (MD) – Exército Brasileiro, Secretaria de Tecnologia da Informação (STI), Diretoria de Serviço Geográfico (DSG), *Região Sul do Brasil 1:50000, Folha SG-22-Y-B-III-1, MI-2865-1 (Cruz Machado)* 2000; *Folha SG-22-V-D-VI-3, MI-2853/3 (Paredão)* 1991; *Folha SG-22-V-D-VI-4, MI-2853/4 (Pátio Velho)* 1991.

⁶ <https://www.google.pl/maps> – 19 XII 2017.

⁷ Google Earth Pro 7.3.0.3832 – 19 XII 2017.

⁸ *Lei orgânica*, Leis Municipais, [on-line:] <https://leismunicipais.com.br/lei-organica-cruz-machado-pr> – 14 II 2018.

⁹ Instituto Paranaense de Desenvolvimento Econômico e Social (IPARDES), *Caderno...*, s. 3.

¹⁰ *Lei orgânica*, Leis Municipais, [on-line:] <https://leismunicipais.com.br/lei-organica-cruz-machado-pr> – 14 II 2018.

*II. T06. Herb oraz flaga municypalna Cruz Machado.
Materiały pobrane ze strony internetowej prefektury*

Herb municypalny został przyjęty w 1992 roku z inicjatywy ówczesnego prefekta Mieczysława Otto. Tarcza typu hiszpańskiego (zakończona u dołu pełnym łukiem) jest podzielona na pięć pól. W kolejnych polach są przedstawione: kapliczka na wzgórzu Paredão, która symbolizuje wiarę miejscowej ludności i piękno okolicy; kolba kukurydzy świadcząca o żyzności ziemi uprawnej; araukaria obrazująca bogactwo lasów; świnia wyobrażająca obfitość żywego inwentarza oraz pszczoła uosabiająca pracowitość mieszkańców municypium. Nad tarczą herbową umieszczona jest korona w formie murowanej twierdzy, podtrzymywana przez dwa czarne węże, która symbolizuje władzę i bezpieczeństwo. Pod tarczą znajduje się szarfa z nazwą municypium, oznaczeniem „PR” (Parana) i napisem „fundado em 14-12-1952” („założono 14 grudnia 1952 roku”)¹¹.

Herb municypalny został umieszczony na fladze Cruz Machado, która jest wzorowana na fladze stanowej Parany. Jej powierzchnia dzieli się na trzy pola położone w skosie – dwa skrajne barwy zielonej i środkowe białe. Herb znajduje się w centralnym miejscu na białym polu.

Mieczysław Otto jest także autorem słów hymnu municypalnego, do którego melodii utrzymaną w rytmie marsza skomponowali Sebastião Lima i José Carlos Pereira.

¹¹ *Simbolos Oficiais*, Prefeitura Municipal de Cruz Machado, [on-line:] <https://pmcm.pr.gov.br/simbolos-oficiais/> – 30 VII 2025.

*Hino do Município de Cruz Machado*¹²

[Hymn municypium Cruz Machado]¹³

Junto ao verde suntuoso da mata

Obok zielonej obfitości lasu

Na mais linda e fagueira região

W najpiękniejszym i najprzyjemniejszym regionie

Há uma terra feliz que retrata

Istnieje ziemia szczęśliwa, która przedstawia

A pujança de um povo irmão

Siłę ludu bratniego

Tem seu nome ligado a história

Ma imię związane z historią

Deste grande defensor do Paraná

Tego wielkiego obrońcy Parany

Cruz Machado teu destino é a glória

Cruz Machado – twoim przeznaczeniem jest chwała

Teu futuro brilhante será

Twoja przyszłość będzie świetlista

Cruz Machado meu torrão

Cruz Machado moja ojczyzna

Pleno de amor e luz

Pełna miłości i światła

O teu povo tem a proteção

Twój lud ma ochronę

Do sagrado coração de Jesus

Najświętszego Serca Pana Jezusa

Este solo alvissareiro

Ta ziemia dająca dobrą nowinę

Produzindo riquezas mil

Wytwarzając tysiąc bogactw

Faz de ti hoje um celeiro

Tworzy z ciebie spichlerz

Que impulsiona o Brasil

Który pobudza Brazylię

¹² Pisownia oryginalna.

¹³ Tłumaczenie autora.

Palmeirinha, o Iguaçu e o Areia
Palmeirinha, Iguaçu i Areia
Irrigando essas glebas altaneiras
Nawadniając te ziemie wzniosłe
Onde o pássaro alegre gorgeia
Gdzie ptak szczęśliwy śpiewał
Junto ao lago e as cachoeiras
Nad jeziorem i wodospadami

Cruz Machado querido rincão
Cruz Machado najdroższe zacisze
Minha vida e meu bem querer
Moje życie i moja miłość
Traço vivo de paz e união
Ślad żywy pokoju i jedności
Sou teu filho e por ti vou viver
Jestem twym dzieckiem i dla ciebie będę żył

Pátio Velho de outrora
Pátio Velho z dawna
Onde tudo começou
Gdzie wszystko się zaczęło
E Santana Nossa Senhora
I Santana, Matka Boska
O imigrante abençoou
Imigranta pobłogosławiła

O rio Santana e o Palmital
Rzeka Santana i rzeka Palmital
Oferendas da mãe natureza
Ofiarowane przez Matkę Naturę
Aquarela sem igual
Akwarela wyjątkowa
Num cenário de rara beleza
W scenerii rzadkiej piękności

Nastrój hymnu cechuje się patetycznością, czy wręcz pompatycznością. W słowach pieśni okolica została określona mianem małej ojczyzny (*torrão*). Kolejne zwrotki zarysowują obraz miejscowego krajobrazu kulturowego. Wymienione zostały najważniejsze osady (Cruz Machado, Pátio Velho, Santana) i rzeki (Palmeirinha, Iguaçu, d'Areia, Santana

i Palmital). Wspomniano o elementach świata przyrody (las, rzeka, jezioro, wodospady, ptaki), postaciach i wydarzeniach historycznych (Antônio Cândido da Cruz Machado, akcja kolonizacyjna) oraz o faktach związanych z działalnością gospodarczą (ziemia, bogactwa, spichlerz). W tekście nie brakuje również odniesień do chrześcijaństwa (Najświętsze Serce Pana Jezusa, Matka Boska). Wzmianka o imigrancie pozostawia w domyśle przybyszy europejskich, których potomkowie tworzą dzisiejszą społeczność municypium¹⁴.

Oficjalne symbole municypalne nie są eksponowane w wielu miejscach. Herb umieszczony jest na szyldach niektórych budynków użyteczności publicznej należących do władz lokalnych (hala sportowa, dworzec autobusowy). Flagi municypalne zawsze są demonstrowane wspólnie z flagami federalnymi i stanowymi. Na co dzień powiewają przed prefekturą, siedzibą rady municypalnej i oddziałem banku. Przy większości szkół i przed szpitalem także znajdują się maszty, jednak flagi wywiesza się na nich tylko z okazji świąt państwowych. Symbole narodowe, regionalne i lokalne pojawiają się w przestrzeni publicznej w trakcie defilady z okazji dnia niepodległości (*Dia da Independência do Brasil*), przypadającego 7 września, a także w czasie święta municypalnego Cruz Machado, które jest organizowane w rocznicę jego założenia, 14 grudnia¹⁵.

Demografia

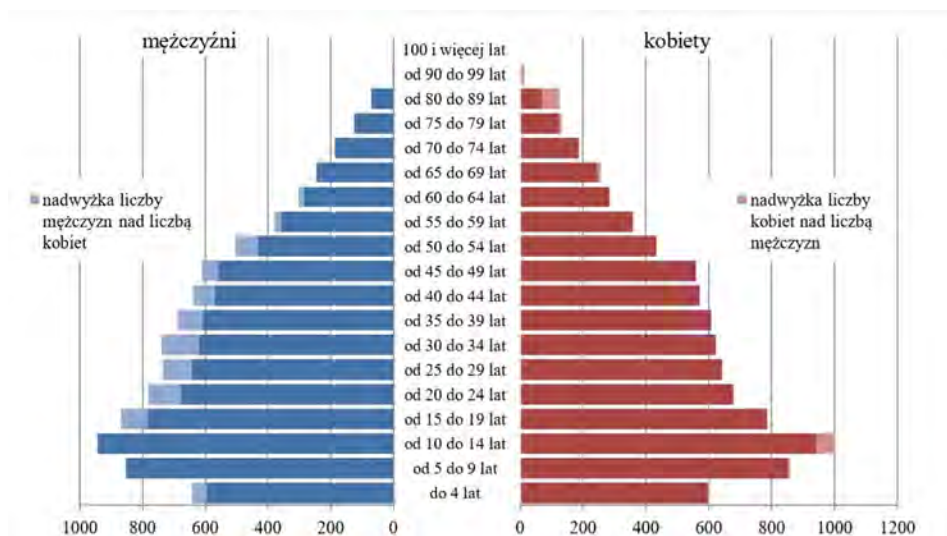
Według danych Brazylijskiego Instytutu Geografii i Statystyki (IBGE – Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística) pochodzących ze spisu powszechnego z 2010 roku municypium Cruz Machado zamieszkuje 18 040 osób. Pod względem liczby ludności obszar ten został sklasyfikowany na 1835. miejscu w kraju, 99. miejscu w Paranie i 2. miejscu w mikroregionie. Gęstość zaludnienia wynosi 12,20 os./km², co przekłada się na 4092. pozycję w kraju, 354. pozycję w Paranie i 7. pozycję w mikroregionie¹⁶. Struktura demograficzna reprezentuje typ progresywny, charakterystyczny dla tak zwanych młodych społeczeństw. Osoby w wieku przedprodukcyjnym (do 19. roku życia) stanowią ponad 1/3 mieszkańców (36,33%), osoby w wieku produkcyjnym (pomiędzy 20. a 59. rokiem życia) stanowią ponad 1/2 mieszkańców (52,95%), osoby w wieku poprodukcyjnym (od 60. roku życia) stanowią natomiast około 1/10 mieszkańców (10,72%). Ogólna liczba mężczyzn (9322) przeważa nad liczbą kobiet (8718), przekładając się na współczynnik feminizacji wynoszący 93,52. Nadwyżka liczby kobiet pojawia się w grupie ludzi starszych (od 65. roku życia), ale również w grupie wiekowej od 5 do 14 lat, co stanowi zachwianie właściwego modelu demograficznego¹⁷.

¹⁴ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 20–22; *Símbolos Oficiais*, Prefeitura Municipal de Cruz Machado, [on-line:] <http://pmcm.pr.gov.br/simbolos-oficiais/> – 14 II 2018.

¹⁵ Instituto Paranaense de Desenvolvimento Econômico e Social (IPARDES), *Caderno...*, s. 2.

¹⁶ *População*, gov.br, [on-line:] <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/panorama> – 14 II 2018.

¹⁷ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/24304> – 14 II 2018.

II. T07. Piramida płci i wieku dla municypium Cruz Machado według danych z 2010 roku.

Wykonał autor

W latach 2010–2016 na terenie municypium odnotowano 1559 urodzeń żywych, czyli średnio 223 rocznie¹⁸. W tym samym czasie zmarło 656 osób, co daje średnio 94 zgony rocznie¹⁹. Przyrost naturalny jest zatem dodatni i wynosi średnio 129 rocznie.

W skali całej Brazylii społeczność zamieszkująca Cruz Machado należy do ludności średniozamożnej. Według raportu IBGE z 2015 roku przeciętne wynagrodzenie mieszkańca tego municypium równa się 2,1 ustawowej płacy minimalnej, co przekłada się na 1835. miejsce w kraju (na 5570), 99. w Paranie (na 399) i 2. w mikroregionie (na 7)²⁰. Dane ze spisu powszechnego z 2010 roku podają dokładną strukturę wynagrodzeń dla 15 018 mieszkańców municypium powyżej 10. roku życia²¹. W tej grupie 4503 osoby (29,98%) pozostają bez własnego źródła dochodów. Wynagrodzenie w wysokości do 1/4 płacy minimalnej otrzymuje 1579 osób (10,51%), od 1/4 do 1/2 – 1631 osób (10,86%), od 1/2 do 1 – 3387 osób (22,55%), od 1 do 2 – 2607 osób (17,36%), od 2 do 3 – 623 osoby (4,15%), od 3 do 5 – 393 osoby (2,62%), od 5 do 10 – 190 osób (1,27%), od 10 do 15 – 40 osób (0,27%), od 15 do 20 – 26 osób (0,17%), od 20 do 30 – 30 osób (0,20%), ponad 30 – 9 osób (0,06%)²².

¹⁸ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/20/29767?tipo=grafico&indicador=29782> – 14 II 2018.

¹⁹ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/20/29767?tipo=grafico&indicador=29788> – 14 II 2018.

²⁰ *População*, gov.br, [on-line:] <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/panorama> – 14 II 2018.

²¹ Nieścisłość danych. Według rozbięcia na grupy wiekowe liczba ta powinna wynieść 15 088.

²² <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/22787> – 14 II 2018.

Zaprezentowana struktura wynagrodzeń wskazuje na dominację klasy średniej. W przypadku Cruz Machado nie można mówić zatem o tak zwanej brazylianizacji (*brazilianization*) społeczeństwa, czyli charakterystycznym dla państw Ameryki Łacińskiej (zwłaszcza Brazylii), pogłębiającym się rozwarstwieniu ekonomicznym, w którym wąska grupa ludzi bardzo bogatych istnieje obok szerokiej masy ludzi bardzo biednych²³.

Według cytowanych wcześniej danych IBGE z 2010 roku podstawę miejscowej gospodarki stanowi dział obejmujący rolnictwo, hodowlę, leśnictwo, rybołówstwo i akwakulturę, w którym zatrudnionych jest 6761 osób (65,10%). W przemyśle przetwórczym pracuje 479 osób (4,61%), w budownictwie – 323 osoby (3,11%), w usługach związanych z instalacjami elektrycznymi i gazowymi – 7 osób (0,07%), w gospodarce wodno-ściekowej, odpadowej i dekontaminacji – 42 osoby (0,40%), w transporcie, magazynowaniu i na poczcie – 184 osoby (1,77%), przy naprawie pojazdów – 761 osób (7,33%), w administracji publicznej, służbach mundurowych i pomocy społecznej – 259 osób (2,49%), w usługach administracyjnych i z nimi powiązanych – 66 osób (0,64%), w usługach profesjonalnych, naukowych i technicznych – 69 osób (0,66%), w usługach finansowych, ubezpieczeniach i pokrewnych – 31 osób (0,30%), w usługach związanych z przepływem informacji i łącznością – 23 osoby (0,22%), w edukacji – 241 osób (2,32%), w ochronie zdrowia – 123 osoby (1,18%), w branży zakwaterowania i żywienia – 65 osób (0,63%), w charakterze pomocy domowej – 440 osób (4,24%), w pozostałych usługach – 61 osób (0,59%), w innych zawodach – 450 osób (4,33%)²⁴.

	ogółem	mężczyźni	kobiety	%
rolnictwo, hodowla, leśnictwo itp.	6761	4197	2564	65,10
przemysł przetwórczy	479	348	131	4,61
budownictwo	323	313	10	3,11
instalacje elektryczne i gazowe	7	7	0	0,07
gospodarka odpadami itp.	42	31	11	0,40
transport, magazynowanie itp.	184	184	0	1,77
naprawa pojazdów	761	414	347	7,33
administracja publiczna itp.	259	164	95	2,49
usługi administracyjne i uzupełniające	66	56	10	0,64
usługi profesjonalne, naukowe i techniczne	69	27	42	0,66
usługi finansowe, ubezpieczenia itp.	31	22	9	0,30
informatyka i łączność	23	6	17	0,22

²³ E. Polak, *Rozwój zintegrowany a dobrobyt społeczno-ekonomiczny – kłopoty z pomiarem*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2014, nr 37, s. 14; K. Krzywicka, *Ameryka Łacińska u progu XXI wieku. Studia i szkice*, Lublin 2009, s. 110–111.

²⁴ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/22957> – 14 II 2018.

	ogółem	mężczyźni	kobiety	%
edukacja	241	55	186	2,32
ochrona zdrowia	123	27	96	1,18
zakwaterowanie i wyżywienie	65	19	46	0,63
pomoc domowa	440	16	424	4,24
pozostałe usługi	61	45	16	0,59
inne zawody	450	179	271	4,33
ogółem	10 385	6110	4275	100,00

Tabela 7. Szczegóły struktury zatrudnienia w Cruz Machado według spisu z 2010 roku²⁵

Skala mobilności ludności jest niewielka. Na 10 385 osób pracujących zasadnicza większość, to jest 10 153 osoby (97,77%), zatrudniona jest na terenie municypium. Do innych municypiów do pracy dojeżdża 226 osób (2,18%). Tylko 6 osób (0,06%) z branży przemysłu przetwórczego nie pracuje stale w jednym miejscu²⁶.

Wśród mieszkańców Cruz Machado coraz popularniejsza staje się migracja zarobkowa do wielkich miast. Podczas gdy średnie miesięczne wynagrodzenie w Cruz Machado jest równe 2,1 płacy minimalnej²⁷, w Kurytybie wynosi ono 4,0²⁸, w Rio de Janeiro – 4,3²⁹, a w São Paulo – 4,4³⁰. Różnice te powodują, że wyjazd do dużych ośrodków gospodarczych stanowi atrakcyjną alternatywę w stosunku do zatrudnienia w słabo rozwiniętym interiorze parańskim. Z możliwości tej korzystają przede wszystkim ludzie wkraczający w dorosłość. Stolica Parany, będąca najbliższą geograficznie i kulturowo, choć najmniejszą z trzech wymienionych aglomeracji, stwarza najszerze możliwości podjęcia intratnego zawodu. Wyjeżdżający do dwóch pozostałych metropolii napotykają większe problemy z przebicciem się na rynku pracy. Młodzi ludzie z Cruz Machado przebywający w São Paulo przeważnie zajmują się dozorem nad rezydencjami i pomocą domową. Z kolei w Rio de Janeiro najczęściej podejmują zatrudnienie na budowach³¹. Prócz wielkich miast kierunkiem migracji sezonowej są także duże plantacje w północnej części Parany i w stanie São Paulo³². Choć w ostatnich latach w krajach Ameryki Południowej coraz liczniej obserwowane są zarobkowe migracje zagraniczne³³, na opuszczenie Brazylii decyduje się niewielu mieszkańców Cruz Machado.

²⁵ Tamże.

²⁶ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/24053> – 14 II 2018.

²⁷ *População*, gov.br, [on-line:] <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/panorama> – 14 II 2018.

²⁸ *População*, gov.br, [on-line:] <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/curitiba/panorama> – 14 II 2018.

²⁹ *População*, gov.br, [on-line:] <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/rj/rio-de-janeiro/panorama> – 14 II 2018.

³⁰ *População*, gov.br, [on-line:] <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/sp/sao-paulo/panorama> – 14 II 2018.

³¹ Informator: H. Szymanek, Rio do Banho.

³² Informator: C. Marszał, Aprorriba.

³³ M. Skoczek, *Zmiany mobilności przestrzennej ludności Ameryki Łacińskiej jako efekt globalizacji*, [w:] *Ameryka Łacińska wobec wyzwań globalizacji*, red. M. Gawrycki, Toruń 2006, s. 283.

Nieco wyraźniej zjawisko mobilności daje się zauważyć w dziedzinie edukacji. Z wszystkich 5141 osób uczących się większość, to jest 4741 osób (92,22%), pobiera naukę w szkołach na terenie municypium. Pozostałe 400 osób (7,78%) uczy się w innych ośrodkach³⁴. Zdobyć wyższego wykształcenia zawodowego umożliwiają studia na kampusie w União da Vitória, będącym filią Uniwersytetu Stanowego Parany (UNESPAR – Universidade Estadual do Paraná), gdzie funkcjonuje biblioteka polska (Biblioteca Polonesa da Unespar)³⁵. Z uwagi na stosunkowo niewielką odległość istnieje możliwość studiowania bez konieczności kwaterunku w obcym mieście. Znacznie szerszą ofertę kształcenia przedstawiają uczelnie kurytybskie, w tym Uniwersytet Federalny Parany (UFPR – Universidade Federal do Paraná), na którym otwarto pierwszą w Ameryce Południowej filologię polską³⁶. Na podjęcie studiów polonistycznych zdecydowało się już kilka osób z Cruz Machado. W ostatnich latach wśród młodzieży polonijnej coraz popularniejsze stają się studia w ojczyźnie przodków. Możliwość taką stwarza między innymi stypendium rządu polskiego³⁷. Okazję tę wykorzystało już przynajmniej kilku młodych ludzi z Cruz Machado³⁸.

Prócz migracji zarobkowej i edukacyjnej istotnym czynnikiem zwiększającym mobilność młodych mężczyzn jest służba wojskowa³⁹. Najbliższe jednostki wojskowe znajdują się w Guarapuavie (25ª Delegacia do Serviço Militar da 15^a C S M) i Porto União (5° Batalhão de Engenharia de Combate Blindado)⁴⁰.

Urbanizacja

Terytorium municypalne jest urzędowo podzielone na dwie strefy, to jest miejską (*urbana*) i wiejską (*rural*). Pierwsza z nich występuje w trzech ośrodkach zurbanizowanych: Cruz Machado, nazywanym potocznie *sedami* (siedzibą municypalną), Santanie – *wili* (wiosce), położonej w środkowej części municypium, oraz Novej Concórdii, znajdującej się przy jego południowej granicy. Wedle miejscowego planu zagospodarowania na miasteczko Cruz Machado przeznaczony jest poligonalny obszar o powierzchni 8,49 km². Terytorium Santany jest zamknięte w wielokącie o powierzchni 1,04 km², Novej Concórdii natomiast – w wielokącie o powierzchni 0,23 km²⁴¹. Suma powierzchni terenów

³⁴ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/24053> – 14 II 2018.

³⁵ <http://www.fafuv.br/> – 14 II 2018; *Biblioteca polonesa da Unespar*, Universidade Estadual do Paraná, Campus de União da Vitória, [on-line:] <https://uniaodavitoria.unespar.edu.br/biblioteca-polonesa-da-unespar> – 15 VII 2025.

³⁶ <http://www.humanas.ufpr.br/portal/letras/graduacao/> – 14 II 2018.

³⁷ http://www.kurytyba.msz.gov.pl/pl/aktualnosci/studia_w_polsce – 14 II 2018.

³⁸ Informator: R. Czerwińska, 6a Vicinal Iguaçu; S. Koczyła, Linha Guarapuava.

³⁹ Informator: J. Zwierzykowski, Linha Potingal.

⁴⁰ <http://www.eb.mil.br/web/guest/quarteis-por-estado1> – 14 II 2018.

⁴¹ *Dispõe sobre o zoneamento, uso e ocupação do solo municipal do município de Cruz Machado, e dá outras providências*, Leis Municipais, [on-line:] <https://leismunicipais.com.br/plano-de-zoneamento-uso-e-ocu>

przeznaczonych pod infrastrukturę miejską wynosi 9,76 km², co stanowi jedynie 0,66% całości terytorium municypalnego (1477,37 km²). W rzeczywistości wskaźnik urbanizacji przestrzennej jest jednak niższy, w planie zagospodarowania uwzględnione są bowiem tereny jeszcze niezabudowane. Biorąc pod uwagę orientacyjne granice zwartego osadnictwa, siedziba municypalna zajmuje tylko około 1,72 km², Santana – 0,71 km², a Nova Concórdia – 0,11 km², co daje łącznie 2,54 km², czyli 0,17% powierzchni całkowitej⁴².

Terytorium poza wymienionymi enklawami miejskimi, zajmujące powierzchnię 1467,61 km² (99,34%), wliczane jest do strefy wiejskiej, która nieformalnie dzieli się na *kolonię* (obszar indywidualnych gospodarstw rolno-hodowlano-leśnych) oraz obszar *fazend* i *firm* (dużych gospodarstw specjalistycznych). Około 1/4 strefy wiejskiej (24,84%), czyli 364,56 km²⁴³, obejmuje Obszar Ochrony Środowiskowej Serra da Esperança, znajdujący się we wschodniej części municypium. Działalność ekonomiczna jest tam ograniczona. Pozostałe 3/4 (75,16%), czyli 1103,05 km², w większości pokrywa się z terenem akcji kolonizacyjnej zapoczątkowanej ponad 100 lat temu.

W strefie miejskiej zamieszkuje 6057 osób⁴⁴, czyli co trzeci mieszkaniec municypium (33,58%). Jeśli wziąć pod uwagę współczynnik urbanizacji, Cruz Machado zajmuje 2839. lokatę w kraju, 192. lokatę w Paranie i 4. lokatę w mikroregionie⁴⁵. Tereny miejskie charakteryzuje znacznie większa gęstość zaludnienia (620,59 os./km²) oraz wyraźnie wyższy współczynnik feminizacji (107,29). W strefie wiejskiej mieszkają 11 983 osoby⁴⁶, czyli 2/3 ludności (66,42%). Gęstość zaludnienia na terenach nieurbanizowanych jest mniejsza (8,16 os./km²). Niższy jest tam także współczynnik feminizacji (87,23).

	ogółem	mężczyźni	kobiety	Wf	%
strefa miejska	6057	2922	3135	107,29	33,58
strefa wiejska	11 983	6400	5583	87,23	66,42
razem	18 040	9322	8718	93,52	100,00

Tabela 8. Szczegóły rozmieszczenia ludności w municypium Cruz Machado w 2010 roku⁴⁷

pacao-do-solo-cruz-machado-pr – 14 II 2018; *Define o novo perímetro urbano da sede do município de Cruz Machado, bem como regulamenta os perímetros dos distritos de Nova Concórdia e Santana; revoga as leis municipais n°s. 831/2002, 900/2004 e 1.087/2007*, Leis Municipais, [on-line:] <https://leismunicipais.com.br/a/pr/c/cruz-machado/lei-ordinaria/2008/116/1160/lei-ordinaria-n-1160-2008-define-o-novo-perimetro-urbano-da-sede-do-municipio-de-cruz-machado-bem-como-regulamenta-os-perimetros-dos-distritos-de-nova-concordia-e-santana-revoga-as-leis-municipais-n-s-831-2002-900-2004-e-1087-2007?q> – 14 II 2018.

⁴² Google Earth Pro 7.3.0.3832 – 14 II 2018.

⁴³ Instituto Ambiental do Paraná (IAP), Área de Proteção Ambiental da Serra da Esperança, s. 4.

⁴⁴ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/24304> – 14 II 2018.

⁴⁵ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/24304?detalhes=true&indicador=24756&tipo=ranking> – 14 II 2018.

⁴⁶ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/24304> – 14 II 2018.

⁴⁷ Tamże.

Handel, usługi i przemysł

Miasteczko municypalne jest głównym centrum handlu i usług w okolicy. Przy głównej ulicy (Avenida Presidente Getúlio Vargas) znajdują się liczne sklepy samoobsługowe, odzieżowe, motoryzacyjne, budowlane i apteki. Bazę noclegową zapewniają dwa hotele⁴⁸, wyżywienie natomiast gwarantuje kilkanaście restauracji i barów samoobsługowych (*lanchonetes*)⁴⁹. Obsługę miejscowej ludności w zakresie łączności i przepływu pieniędzy zapewniają: jedna agencja pocztowa publiczna, jedna agencja pocztowa społecznościowa (*comunitária*)⁵⁰, jeden oddział banku centralnego (Banco do Brasil), dwie agencje innych banków, dwa punkty obsługi bankowości elektronicznej oraz dwie kasy spółdzielcze⁵¹. W ostatniej dekadzie drugim ważnym ośrodkiem handlowym stała się Santana, gdzie istnieje już kilka *merkadów* (marketów).

Na terenach wiejskich funkcjonują przydomowe *wendy*, czyli sklepy wielobranżowe, w których prócz szerokiej gamy produktów spożywczych można kupić rozmaite artykuły gospodarstwa domowego, środki czystości, nierzadko także ubrania. Sprzedawanie produktów rolnych w sytuacji, w której głównymi klientami są miejscowi rolnicy, jest mało opłacalne, dlatego też w asortymencie sklepów przeważają produkty sprowadzane z hurtowni. Dużym zainteresowaniem cieszą się jednak wędliny dostarczane przez lokalnych producentów⁵². Co istotne, *wendy* przeważnie posiadają koncesję na sprzedaż alkoholu i pełnią zarazem funkcję barów. Wśród *bebidy* (napitków) najczęściej serwuje się piwo, które pije się wprost z *lateczek* (puszeczek) lub rozlewa z butelek do małych szklanek. Trunkiem tym powszechnie raczą się także kierowcy, tłumacząc swoje zachowanie tym, że na odludne tereny interioru nie zajeżdżają policyjne patrole. Bardzo często wejście do lokalu prowadzi przez zadaszenie, pod którym stoi stół do gry w *sinukę* (bilard). Inną popularną rozrywką stałych bywalców tych miejsc jest *trukowanie*, czyli gra w karty.

Co ważne, w okolicy Cruz Machado nie organizuje się targów. Istotną rolę na terenach *kolonii* odgrywa natomiast handel obwoźny. W ten sposób rolnicy nabywają przede wszystkim żywność i chemię domową. Kontakt z kupcem jest także okazją do sprzedaży produktów pochodzących z własnego gospodarstwa, które następnie handlarze dystrybuują w mieście⁵³. Odbiór mleka zorganizowany jest w ten sposób, że w pobliżu bram do zagród wystawiane są specjalne stoliczki, na których odkładane są wypełnione mlekiem bańki.

⁴⁸ *Hotéis em Cruz Machado, PR*, GuiaMais, [on-line:] <https://www.guiamais.com.br/cruz-machado-pr/hospedagem/hoteis> – 14 II 2018.

⁴⁹ *Restaurants: Cruz Machado*, Tripadvisor, [on-line:] https://www.tripadvisor.com.br/Restaurants-g3167862-Cruz_Machado_State_of_Parana.html – 14 II 2018.

⁵⁰ Instituto Paranaense de Desenvolvimento Econômico e Social (IPARDES), *Caderno...*, s. 33.

⁵¹ Tamże, s. 24.

⁵² Informatorzy: H. Kotecki, Linha Papuan; M. Kwaśniewski, Pinaré.

⁵³ Informator: Z. Gajas, Santana.

Kluczowe znaczenie we wspieraniu rodzinnej gospodarki rolno-hodowlano-leśnej mają *asosiasony*, czyli kółka rolnicze. Ideą ich funkcjonowania jest doskonalenie metod produkcji oraz zapewnienie dostępu do nowoczesnego sprzętu (np. traktorów). Członkostwo w organizacji jest dobrowolne, jednak z uwagi na płynące korzyści – powszechne wśród średniozamożnych gospodarzy. Zakładanie kółek rolniczych zostało zainicjowane odgórnie. Lokalne władze stawiały szkielety *barakonów* (hal garażowych), których dokończeniem mieli zająć się ich przyszli użytkownicy. W rzeczywistości nie wszystkie obiekty zostały oddane do użytku. Członkowie *asosiasonu* wybierają spośród siebie zarząd organizacji. Prócz działalności gospodarczej zrzeszenia te prowadzą także aktywność społeczną. W ich siedzibach odbywają się różnego rodzaju zabawy, bale, a w ostatnich latach także wesela, które jeszcze niedawno najczęściej organizowano w domostwach⁵⁴.

Współcześnie odchodzi się od tradycyjnego rzemiosła. Zanik produkcji zbożowej spowodował, że nie funkcjonuje już żaden z niegdyś licznych w tym rejonie młynów wodnych. Również po dawnych zakładach stolarskich, krawieckich i szewskich pozostały jedynie puste pomieszczenia. Tylko kowal Leopold Zawadzki prowadzi jeszcze kuźnię na Linha Potingal. Wciąż istnieje zapotrzebowanie na naprawę metalowych elementów narzędzi i maszyn rolniczych oraz w ograniczonym zakresie – na okucie wozów. Nie podkuwa się natomiast koni, które coraz rzadziej używane są w pracach polowych⁵⁵. Postęp w mechanizacji rolnictwa i transportu powoduje, że często odwiedzanym miejscem są *ofisyny* (warsztaty naprawcze).

Wśród obiektów przemysłowych najliczniej występują tartaki, *trituladory* (młyny drzewne) i inne zakłady przetwórstwa drzewnego. W okolicach Pasty istnieje fabryka papieru produkująca talerze jednorazowe. Ponadto w rejonie Cruz Machado działa wiele *erwater* zajmujących się mieleniem i *sapekowaniem* (suszeniem) pędów ostrokrzewu paragwajskiego.

Infrastruktura społeczna

Według danych IBGE z 2016 roku na terenie municypium Cruz Machado działa 18 placówek wychowawczo-oświatowych, w tym: 3 żłobki municypalne, 6 przedszkoli municypalnych, 11 municypalnych szkół podstawowych, 3 stanowe szkoły podstawowe, 3 stanowe szkoły średnie, 4 municypalne szkoły specjalne, 1 prywatna szkoła specjalna, 1 municypalna szkoła dla dorosłych i 1 stanowa szkoła dla dorosłych. Na etatach municypalnych jest łącznie 104 nauczycieli. Tyle samo pedagogów zatrudnionych jest w szkołach stanowych. Szkoła prywatna zatrudnia 12 nauczycieli. We wszystkich

⁵⁴ Informatorzy: A. Bigosiński, Linha Palmital L; J. Dziurza, Linha Guarapuava.

⁵⁵ Informator: L. Zawadzki, Linha Potingal.

placówkach edukację pobierają 4174 osoby. Do żłobków zapisanych jest 145 dzieci, do przedszkoli – 316, do szkół podstawowych – 2502, do szkół średnich – 1001. Nauczaniu specjalnemu podlega 125 osób. Braki w wykształceniu uzupełnia 85 dorosłych⁵⁶. Przy sposobieniu do zawodu indywidualnego producenta rolnego prowadzone jest w ramach Domu Rodzinnej Gospodarki Wiejskiej (Casa Familiar Rural)⁵⁷.

Pomimo tendencji do konsolidacji oświaty, która została zapoczątkowana w latach osiemdziesiątych XX wieku, wciąż utrzymywane są w interiorze szkoły terenowe, prowadzące nauczanie w zakresie pierwszych czterech lat edukacji podstawowej. Placówki te mieszczą się w budynkach postawionych według standardowych projektów architektonicznych, we wnętrzu których przewidziana jest tylko jedna sala lekcyjna⁵⁸. Dzieci z różnych roczników uczą się w tym samym czasie pod okiem jednego nauczyciela⁵⁹.

Według danych IBGE z 2016 roku w municypium funkcjonuje 13 publicznych placówek służby zdrowia, w tym: 1 szpital, 3 ośrodki zdrowia, 3 kliniki specjalistyczne, 2 centra medyczne, 2 jednostki wsparcia diagnostyczno-terapeutycznego, 1 poradnia i 1 instytucja lecznicza innego typu. Wśród wymienionych 8 należy do publicznego systemu opieki, 3 działają jako podmioty gospodarcze, 1 jako organizacja non-profit, a 1 zarejestrowana jest na osobę fizyczną. W strukturze tej pracuje 35 lekarzy, w tym: 16 pierwszego kontaktu, 8 pediatrów, 7 położników i 4 chirurgów⁶⁰. Najważniejszą instytucją leczniczą jest szpital municypalny im. św. Tereski (Hospital Municipal Santa Terezinha) w Cruz Machado. Pracuje tam polska siostra zakonna Halina Krajewska ze zgromadzenia Sióstr Misjonarek Chrystusa Króla dla Polonii Zagranicznej. Pomimo stosunkowo dobrze zorganizowanej służby medycznej wielu mieszkańców interioru wciąż korzysta z usług niewykwalifikowanych, samozwańczych „specjalistów”. Znachorstwem zajmują się przede wszystkim starsze kobiety (*benzedadeiras*). Uzdrawianie polega na zastosowaniu roślinnych medykamentów i wypowiadaniu tajemnych formułek, przeważnie o charakterze religijnym⁶¹.

Na terenie municypium istnieją dwie publiczne instytucje kultury⁶². W miasteczku znajduje się Biblioteka Municypalna im. Heleny Kolody (Biblioteca Municipal Helena Kolody)⁶³. Jej patronką jest jedna z najwybitniejszych poetek Parany⁶⁴, urodzona w Cruz

⁵⁶ Instituto Paranaense de Desenvolvimento Econômico e Social (IPARDES), *Caderno...*, s. 16–17.

⁵⁷ *Casa Familiar Rural de Cruz Machado*, Facebook, [on-line:] <https://pt-br.facebook.com/Casafamiliardecruz-machado/> – 14 II 2018.

⁵⁸ *Educação: Acompanhamento pedagógico é realizado nas escolas multisseriadas*, Prefeitura Municipal de Cruz Machado – PR, [on-line:] <http://pmcm.pr.gov.br/educacao-acompanhamento-pedagogico-e-realizado-nas-escolas-multisseriadas/> – 14 II 2018.

⁵⁹ Informator: C. Marszał, Aprorriba.

⁶⁰ Instituto Paranaense de Desenvolvimento Econômico e Social (IPARDES), *Caderno...*, s. 34–35.

⁶¹ Informator: H. Krajewska, Cruz Machado.

⁶² Instituto Paranaense de Desenvolvimento Econômico e Social (IPARDES), *Caderno...*, s. 5.

⁶³ *Biblioteca Municipal Helena Kolody oferece livros para toda população*, Prefeitura Municipal de Cruz Machado – PR, [on-line:] <http://pmcm.pr.gov.br/cultura-e-turismo/biblioteca-municipal-helena-kolody/> – 14 II 2018.

⁶⁴ Innym wybitnym poetą parańskim był Paulo Leminski (Paweł Leмиński), związany z Kurytybą autor bardzo często cytowanego przez działaczy polonijnych wiersza *Coração de Poeta* („Serce Poety”), pochodzącego z tomiku *Polonaises* („Polonezy”).

II. T08. Muzeum w Santanie. 1 – bramy pawilonu głównego, 2 – ekspozycja płaskorzeźby, 3 – kamień młyński, 4 – obmurowanie sceny, 5 – scena, 6 – mównice, 7 – wejście do sali wystawienniczej pawilonu głównego, 8 – tablica pamiątkowa ku czci Antiocho Pereiry, 9 – wejście do biblioteki, 10 – płot sztachetowy, 11 – studnia drewniana, 12 – studnia betonowa z żurawiem, 13 – krzyż, 14 – stodoła, ekspozycja rzemiosła i sprzętu gospodarczego, 15 – koło wodne, 16 – ekspozycja wnętrza kuchennego, 17 – ekspozycja wnętrza mieszkalnego, 18 – „dom polski”, 19 – brama skansenu, 20 – cmentarz (imitacja), 21 – kaplica drewniana, 22 – budka pierwszych imigrantów, 23 – kaplica murowana. Wykonał autor na bazie zdjęcia lotniczego z 2009 roku

Machado w ukraińskiej rodzinie⁶⁵. W Santanie działa Muzeum Etnograficzne Polskiej Imigracji (Museu Etnográfico da Imigração Polonesa)⁶⁶. Placówka, założona przez księdza Daniela Niemca, obecnie pozostaje pod opieką władz lokalnych. Znajduje się na gruncie parafialnym i funkcjonalnie połączona jest z amfiteatrem i zapleczem socjalnym kościoła św. Anny. Na jej terenie znajdują się sale wystaw stałych i czasowych, biblioteka gromadząca polonika oraz kilkanaście obiektów skansenowskich. Niektóre z budowli zostały przeniesione z terenu parafii, inne powstały jako realizacja autorskiej wizji założyciela muzeum (np. „dom polski” mający w założeniu naśladować architekturę kolonistów polskich w Paranie w rzeczywistości jest eklektycznym tworem, łączącym cechy budownictwa brazylijskiego i polskiego z różnych regionów). W zbiorach muzeum znajdują się zarówno autentyczne przedmioty używane przez polskich osadników z Cruz Machado, jak i przywiezione z Polski wytwory pseudoludowego rzemiosła artystycznego (np. szopka krakowska czy lalki w strojach regionalnych). Większość eksponatów nie jest

⁶⁵ Helena Kolody, Prefeitura Municipal de Cruz Machado – PR, [on-line:] <http://pmcm.pr.gov.br/cultura-e-turismo/helena-kolody/> – 14 II 2018.

⁶⁶ Museu Etnográfico da Imigração Polonesa, Prefeitura Municipal de Cruz Machado – PR, [on-line:] <http://pmcm.pr.gov.br/cultura-e-turismo/museu-etnografico-da-imigracao-polonesa/> – 14 II 2018.

skatalogowana. Książd Niemiec, gromadząc zbiory, nie dbał o ich należyte opisanie. Aktualnie nie wiadomo, skąd przybyły obiekty i do kogo wcześniej należały⁶⁷. Oglądający musi sam domyślić się funkcji prezentowanych przedmiotów, choć część z nich może być już nieznana dla młodszego pokolenia (np. międlica czy maselnica). Placówkę obsługują niewykwalifikowani pracownicy, rekrutujący się z uczniów miejscowej szkoły. Nie ma zatem mowy o profesjonalnym oprowadzaniu. Za zwiedzanie muzeum nie pobiera się opłaty, co jest praktyką szeroko rozpowszechnioną w Brazylii. Miejsce to jest odwiedzane przede wszystkim przez mieszkańców najbliższej okolicy, choć w księdze pamiątkowej można odnaleźć kilka wpisów gości z Polski.

Istotną rolę w życiu kulturalnym miejscowej ludności odgrywają lokalne media. Najpopularniejszą rozgłośnią radiową jest Colmeia z Porto União, która prowadzi także serwis internetowy zamieszczający aktualne informacje z regionu⁶⁸. W samym Cruz Machado działa dwóch nadawców radiowych – Interativa i Atual⁶⁹. Dla mieszkańców parańskiej prowincji grane są głównie utwory zaliczane do gatunków *música gaúcha* i *sertaneja*. Dziedzictwo muzyczne interioru jest wysoko cenione, także przez ludzi młodych, którzy szczególnie lubią się w słuchaniu tradycyjnych melodii w nowoczesnych aranżacjach. *Samba*, *bossa nova*, *forró* czy *tropicália* dla miejscowej ludności są zupełnie obce i kojarzą się z odległym kulturowo wybrzeżem. W czasie antenowym lokalnych rozgłośni zaznacza swą obecność społeczność polonijna. Józef Gapski z Cruz Machado prowadzi audycję „Godzina Polska” w Rádio Interativa⁷⁰.

Ulubioną rozrywką młodzieży, rzecz jasna poza nocnym życiem towarzyskim, jest sport. Największe emocje wzbudza narodowa brazylijska dyscyplina – futbol. Zainteresowanie piłką nożną nie ogranicza się wyłącznie do kibicowania przed telewizorem w domu lub barze. Dużą popularnością cieszą się rozgrywki amatorskiej ligi lokalnej, organizowane na niepełnowymiarowych boiskach rozlokowanych w całej okolicy. Spotkania odbywają się przeważnie w niedzielę. Zasady gry wzorowane są na futsalu, również bardzo popularnym w Brazylii, jednak ze względu na niewielką liczbę hal sportowych mającym w interiorze ograniczony zasięg. Piłka nożna jest sportem uprawianym chętnie także przez dziewczęta w wieku szkolnym.

Bardziej elitarną, kosztowną i niebezpieczną dyscypliną jest rodeo. Konkurencje rozgrywane są w Centrach Tradycji Gauszowskiej (CTG – Centro de Tradições Gaúchas). Na terenie Cruz Machado istnieje kilka tego typu ośrodków, z których aktualnie nie wszystkie działają⁷¹. Sport ten powszechnie kojarzony jest z kulturą *gaúchos* – pasterzy bydła z obszarów pampy w brazylijskim stanie Rio Grande do Sul, północnej Argentynie,

⁶⁷ Informator: M. Stępień (chrystusowiec).

⁶⁸ Rádio Colmeia de Porto União, [on-line:] <http://colmeia.am.br/> – 14 II 2018.

⁶⁹ <https://www.radios.com.br/radio/cidade/cruz-machado/10793> – 14 II 2018.

⁷⁰ Informator: J. Gapski, Cruz Machado.

⁷¹ Informator: L. Szymanek, Rio do Banho.

Paragwaju i Urugwaju⁷². W ostatnich czterech dekadach moda na rodeo, a wraz z nią zamiłowanie do tradycyjnego pasterskiego stroju i ekwipunku, zyskuje na popularności wśród mieszkańców parańskiego interioru.

Układ komunikacyjny

Sieć głównych szlaków transportowych wywodzi się jeszcze z początków akcji kolonizacyjnej. Na obszarach południowych i środkowych municypium, gdzie przeważa osadnictwo rolnicze, sieć drogowa jest regularna. Mniejsze zagęszczenie dróg występuje w części wschodniej, pokrytej głównie lasami.

Według mapy drogowej z 2011 roku na terenie municypium istnieje ogółem 1137,965 km sieci transportowej. Na odcinku o długości 17,169 km (1,51%) przebiega wyasfaltowana trasa stanowa (*rodovia estadual*) PR-447, wychodząca z miasteczka Cruz Machado na południowy wschód, w stronę União da Vitória. Utrzymanie wszystkich pozostałych ciągów komunikacyjnych leży w gestii władz municypalnych. Wśród szlaków lokalnych prymarne znaczenie mają drogi główne (*estradas principais*) o sumarycznej długości 122,002 km (10,72%). Trzy z nich wybiegają z siedziby municypium. Pierwsza prowadzi na południe, do brzegów Iguaçu, druga – na zachód, w kierunku wiośi Iguaçu i d'Areia, trzecia – na północny wschód, do Santany. W Santanie dochodzi do rozwidlenia trasy. Jedna z odnóg odchodzi na północ, do Inácio Martins, druga biegnie na wschód, w stronę okolic Pinaré. Tam następuje kolejny rozjazd. Pierwsza odnoga prowadzi na południe, do União da Vitória, druga natomiast zmierza na północny wschód, do Malletu⁷³. Z siedmiu wymienionych tylko odcinek pomiędzy miasteczkiem Cruz Machado a Santaną pokryty jest nawierzchnią asfaltową, jednak w wielu miejscach całkowicie zdartą. Dochodzi nawet do kuriozalnej sytuacji, w której poprawa nawierzchni na niektórych odcinkach polega na ściąganiu resztek asfaltu.

Drogi pomocnicze wraz z łącznikami (*linhas e vicinais*) tworzą gęstą sieć o łącznej długości 660,740 km (58,06%). Niewiele z nich ma twardą nawierzchnię. Asfalt położony jest na odcinku łączącym trasę stanową z osadą Nova Concórdia. W większości jezdnie wysypane są tłuczniami. Odcinki o mniejszym natężeniu ruchu są zwykłymi drogami gruntowymi. Uzupełnieniem struktury są drogi drugorzędne (*estradas secundárias*), których jest w sumie 142,921 km (12,56%). Na mapie urzędowej oddzielną kategorią jest trasa nadbrzeżna (*vias marginais*), wijąca się wzdłuż nurtów rzek Iguaçu i d'Areia, o długości 195,133 km (17,15%)⁷⁴.

⁷² Gaúchos uważani są za odpowiedników północnoamerykańskich kowbojów i australijskich stockmanów.

⁷³ Prefeitura Municipal de Cruz Machado, *Mapa viário: Levantamento das vias / estradas municipais existentes no município de Cruz Machado*, 1:70000, 2011.

⁷⁴ Tamże.

II. 09. Sieć osadnicza i komunikacyjna w municypium Cruz Machado. Wykonał autor na bazie urzędowej mapy dróg z 2011 roku

Na terenach wiejskich można zaobserwować kilka rodzajów przepraw rzecznych. Szerokie, betonowe mosty znajdują się wyłącznie w ciągu ważniejszych szlaków komunikacyjnych. Na pozostałych drogach są stawiane drewniane mostki pozbawione barierek. Współcześnie coraz częściej zastępuje się je przepustami z betonowych kręgów. Na terenach hodowlanych niewielkie strumyki pokonuje się za pomocą *matoburo* (mostków w postaci kraty), których jezdnia wykonana jest w ten sposób, że otwory pozostawione pomiędzy belkami uniemożliwiają bydłu przechodzenie na drugą stronę. Z uwagi na dużą głębokość cieków wodnych przejazd *wałami* (brodami) jest możliwy tylko w nielicznych miejscach. Na szerokich odcinkach rzek funkcjonują przeprawy w postaci wykonanych domowym sposobem *bals* (promów), przesuwających się wzdłuż liny rozciągniętej pomiędzy brzegami.

Dla obszarów zurbanizowanych charakterystyczny jest szachownicowy układ dróg. W miasteczku Cruz Machado większość ulic ma nawierzchnię asfaltową lub wykonaną z kostki bazaltowej. Chodniki i place pokryte są trylinką lub tak zwaną mozaiką portugalską (*mosaico português*), to jest brukiem kamiennym układanym z jasnych i ciemnych elementów, najczęściej w postaci falistych wzorów. Na peryferiach miasteczka jezdnie nie są utwardzone. Bez trwałej nawierzchni pozostaje większość bocznych uliczek w Santanie i Novej Concórdii⁷⁵. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że wiele ulic w Cruz Machado i Santanie upamiętnia ważne postacie z życia lokalnej społeczności polonijnej. Wśród miejscowych urbanonimów pojawiają się: Affonso Nadolny, Antônio Gigoski, André Piwowarski, Boleslau Sobota, Constante Otto, João Marczal, João Otto, Paulo Holocheski, Vicentina Kapusniak, Vicente Otto, Vitória Grabowski⁷⁶.

Komunikacja publiczna na terenie municypium jest słabo rozwinięta. Najlepsze połączenie ma miasteczko Cruz Machado, w którym znajduje się municypalny dworzec autobusowy. Do Santany dociera jedynie kilka autobusów dziennie. Charakterystycznym elementem przydrożnego krajobrazu są wiaty przystankowe, postawione z myślą o dzieciach dojeżdżających do szkół. Autobusy szkolne kursują po całym interiorze, docierając nawet do odludnych miejsc, oddalonych kilkadziesiąt kilometrów od placówki edukacyjnej. Z przewozów tych korzystają także mieszkańcy peryferii nieposiadający własnego środka transportu. Niegdyś na podobnej zasadzie zorganizowany był transport osób starszych i chorujących do szpitala w Mallecie⁷⁷.

Duże odległości i ograniczone możliwości przemieszczania się za pomocą transportu zbiorowego wymuszają zakup własnego środka komunikacji. Dane IBGE z 2016 roku podają liczbę 10 116 pojazdów zarejestrowanych na terenie municypium, w tym: 2527 motocykli (24,98%), 128 skuterów (1,27%), 4875 samochodów osobowych (48,19%), 16 aut typu kombi (0,16%), 1413 aut typu pick-up (13,97%), 177 aut dostawczych (1,75%),

⁷⁵ <https://www.google.pl/maps> – 14 II 2018.

⁷⁶ Z. Małczewski, *Ślady polskie w Brazylii...*, s. 238.

⁷⁷ Informator: A. Gajas, 5ª Vicinal Iguaçu.

684 aut ciężarowych (6,76%), 44 ciągniki siodłowe (0,43%), 16 mikrobusów (0,16%), 109 autobusów (1,08%), 1 ciągnik kołowy (0,01%) oraz 126 pojazdów innego rodzaju (1,25%). Statystyki IBGE nie podają natomiast liczby traktorów, samojezdnych maszyn rolniczych, przyczep, maszyn budowlanych i wozów konnych⁷⁸. Spora liczba pojazdów wymaga odpowiedniej infrastruktury obsługowo-naprawczej. Wielu gospodarzy, mających smykałkę do mechaniki samochodowej, otwiera własne *ofisyny* (warsztaty). Zła jakość nawierzchni przekłada się na dużą liczbę *boraszaryi* (zakładów wulkanizacyjnych).

Przez terytorium Cruz Machado nie prowadzi żadna linia kolejowa. Najbliższe stacje znajdowały się w Mallecie i União da Vitória / Porto União⁷⁹, lecz linia kolejowa, którą obsługiwały, została zlikwidowana na początku lat dziewięćdziesiątych (tuż przed zamknięciem kursował po niej dość oryginalny pojazd, będący *de facto* autobusem z dodatkowymi kołami, służącymi do poruszania się po szynach)⁸⁰. Najbliższa czynna trasa kolejowa przebiega przez Inácio Martins, ma ona jednak wyłącznie charakter towarowy. Cruz Machado nie ma również przystani rzecznej. Najbliższa znajduje się na rzece Iguaçu w União da Vitória. Nie ma również lotniska. Najbliższe istnieją niedaleko osady Faxinal do Céu w municypium Pinhão i w União da Vitória. Obiekty te nie obsługują ruchu pasażerskiego⁸¹. Najbliższe pasażerskie lotnisko znajduje się w São José dos Pinhais pod Kurytybą. Sporadycznie na terenie Cruz Machado lądują helikoptery⁸².

Podziały zwyczajowe

Powszechnie używany przez mieszkańców podział terytorialny wyróżniający miejscowości (*localidades*) nie ma znaczenia prawno-administracyjnego. Jest stosowany wyłącznie w celu dokładniejszego podawania położenia budynków lub inwestycji. Za miejscowości są uznawane zarówno morfologicznie wyodrębnione skupiska zabudowy, czyli obszary zurbanizowane (Cruz Machado, Santana, Nova Concórdia), jak i osiedla robotnicze istniejące przy niektórych większych zakładach przemysłu drzewnego (Fuck Taguá, Fuck Pinaré, Procopiak). Są nimi również szlaki komunikacyjne (wszystkie nazwy z członem Linha, Vicinal lub Estrada) i obszary luźno związane z jakimś ważnym obiektem lub innym punktem orientacyjnym (Pátio Velho, Rio do Banho, Arroizal).

Wyodrębnianie miejscowości ma charakter zwyczajowy. Ich obszar nie jest precyzyjnie delimitowany, a nazewnictwo szybko ulega zmianom i bywa stosowane

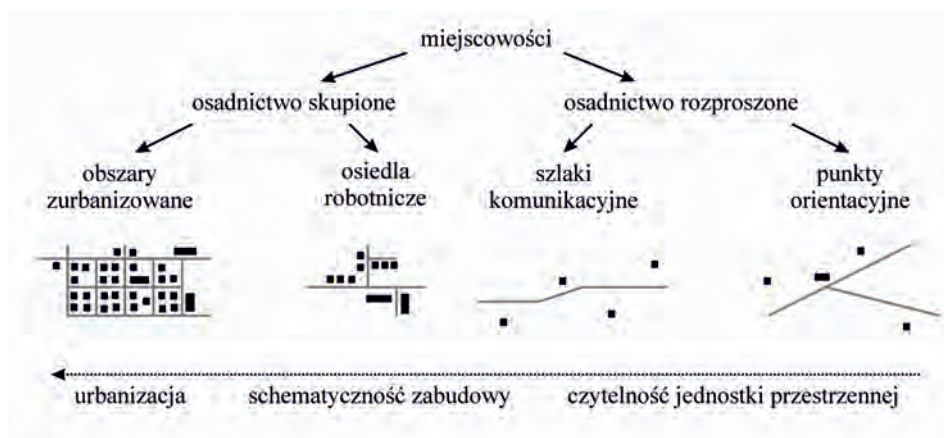
⁷⁸ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/22/28120> – 14 II 2018.

⁷⁹ Był to ciekawy przypadek, gdyż stacja kolejowa znajdowała się na linii kolejowej, która stanowiła granicę pomiędzy dwoma miastami i jednocześnie dwoma stanami (Paraná i Santa Catarina).

⁸⁰ *Bis Bus em Porto União da Vitória*, Youtube, [on-line:] <https://youtu.be/volQuO4YQ9Q> – 14 II 2018.

⁸¹ <https://www.google.pl/maps> – 14 II 2018.

⁸² *Agricultor de Cruz Machado é levado de helicóptero para Ponta Grossa*, Rádio Colmeia de Porto União, [on-line:] <http://colmeia.am.br/agricultor-de-cruz-machado-e-levado-de-helicoptero-para-ponta-grossa/> – 14 II 2018.

II. T10. Typologia miejscowości uwzględniająca ich formę przestrzenną. Poziom urbanizacji przekłada się na schematyczność układu zabudowy i czytelność (łatwość wyodrębnienia) jednostki przestrzennej. Wykonał autor

niekonsekwentnie. To samo miejsce w zależności od sytuacji może być przyporządkowane do dwóch różnych miejscowości⁸³. Brak normalizacji skutkuje między innymi tym, że poza miastem korespondencja nie jest dostarczana wprost do adresatów, a jedynie odkładana do odebrania w agencji pocztowej. Toponimy pojawiające się w rozmaitych dokumentach urzędowych⁸⁴ i kościelnych⁸⁵ oraz na opracowaniach kartograficznych⁸⁶ często nie są z sobą zbieżne (np. Linha Odessa / Pinaré / Zaios; São Domingos / Gavazzoni). Mogą także nie pokrywać się z określeniami używanymi przez samych mieszkańców (np. Linha Xaxim / Linha Palmerinha Norte; São Sebastião / Linha Palmital do Meio). Sprawę jeszcze bardziej komplikuje fakt, że niekiedy te same nazwy dotyczą zupełnie różnych obszarów (np. Pinaré, Concórdia, Gavazzoni). Na rozmaitych mapach i dokumentach można zaobserwować dość swobodne podejście do kwestii poprawności ortograficznej toponimów (np. Linha Papuan / Papuã; Linha Xarqueada / Charqueada).

⁸³ W lokalnej odmianie języka polskiego lokalizację na obszarze danej miejscowości podaje się przy użyciu przymiłka „na” (np. „na Linha 58”). Praktyka ta jest bezpośrednio portugalizmem (forma ściągnięta od „em” + „a”), ale także wskazuje na brak wyraźnych granic jednostek terytorialnych. Wyjątkiem od tej reguły są nazwy zwartych osad (np. „w Cruz Machado”).

⁸⁴ *Legislação de Cruz Machado/PR*, Leis Municipais, [on-line:] <https://leismunicipais.com.br/legislacao-municipal/3239/leis-de-cruz-machado> – 14 II 2018.

⁸⁵ O Livro de Tombo...

⁸⁶ Prefeitura Municipal de Cruz Machado, *Mapa viário...*; Ministério da Defesa (MD) – Exército Brasileiro, Secretaria de Tecnologia da Informação (STI), Diretoria de Serviço Geográfico (DSG), *Região Sul do Brasil 1:50000*, Folha SG-22-Y-B-III-1, MI-2865-1 (Cruz Machado) 2000; Folha SG-22-V-D-VI-3, MI-2853/3 (Paredão) 1991; Folha SG-22-V-D-VI-4, MI-2853/4 (Pátio Velho) 1991; *Paróquia Santana: Lista das comunidades*, [mapa wykonana na bazie konturówki na plebani w Santanie]; <https://www.google.pl/maps> – 14 II 2018.

Nazewnictwo miejscowości leżących w municypium Cruz Machado jest portugalskie, z tym jednak, że część wyrazów wywodzi się z indiańskich języków tupi (np. Jaguatirica, Taquari, Iracema). Rozpatrując ojkonimy pod względem strukturalno-gramatycznym, należy zwrócić uwagę na trzy ich elementy. Pierwszym jest główny człon, stanowiący rzeczywistą nazwę własną. Może on występować w formie gramatycznie niezależnej od pozostałych części jako jeden wyraz (np. Japó, Palmas), zrost (np. Santana od Sant'Ana), dwa wyrazy (np. Bela Vista, Poço Preto) lub trzy wyrazy z użyciem formy ściągniętej przyimka „de” (np. Palmeirinha dos Bueno). Może też być w kongruencji z elementem poprzedzającym i przybrać postać przymiotnikową (np. Polonesa) lub wykorzystującą przyimkową formę ściągniętą z „de” (np. dos Couros).

Drugi element pojawia się głównie w przypadku nazw miejscowości związanych ze szlakami komunikacyjnymi. Ważniejsze drogi oznaczane są słowem „Linha” (np. Linha Canudos, Linha Reservado). Do określenia odnóg jest używany wyraz „Vicinal” (np. Vicinal Putinga, Vicinal Ribeira). Trasy przebiegające w terenie słabo zabudowanym lub mające charakter krótkich łączników określane są jako „Estrada” (np. Estrada da Ponte Nova, Estrada Encantilado–Paraná). W użyciu jest także określenie „Fazenda”, które dotyczy osad powstałych przy dużych gospodarstwach leśnych lub hodowlanych (np. Fazenda Chemin).

Trzeci element służy do rozróżniania miejscowości o tej samej nazwie własnej. Może dookreślać kierunek świata przez użycie słów „Sul” – południe i „Norte” – północ (np. Linha Iguaçu Sul, Linha Iguaçu Norte) lub położenie w terenie za pomocą słów „Baixo” – dolny, „Meio” – środkowy, „Cima” – górny (np. Linha Pinhão de Baixo, Linha Pinhão de Cima, Linha Palmital do Meio). Może również informować o lokalizacji względem innych miejscowości przez zastosowanie liczebników lub oznaczeń literowych (np. Vicinal B Iguaçu, Segunda Vicinal Vitória). Zdarza się też, że odnosi się do kształtu jednostki terytorialnej, jak w przypadku litery „L” symbolizującej kąt prosty (np. Linha Palmital L).

Rozpatrując toponimię pod kątem kryterium znaczeniowego, należy zwrócić uwagę na obfitość źródłosłów związanych ze światem przyrody i kultury. Nazwy miejscowości pochodzą między innymi od: roślin (np. Linha Palmeiral, Linha Potingal, Linha Papuan), zwierząt (np. Fazenda Jacutinga, Linha Burro Branco, Linha Jaguatirica), rzek (np. Linha Rio d'Areia, Linha Rio das Antas), wzgórz (np. Linha Paredão), form ukształtowania terenu (np. Linha Lageado Liso, Linha Canhadão), funkcji przestrzennych (np. Linha Divisa, Linha Atalho), form gospodarowania (np. Arroizal, Linha Colônia Nova), większych miast (np. Linha Guarapuava, Vicinal Irati, Vicinal Lapa), obiektów użyteczności publicznej (np. Cartório Velho, Aprorriba), nazwisk właścicieli przedsiębiorstw (np. Dallegrave, Gavazzoni, Procopiak), wartości materialnych (np. Linha Boa Ventura, Linha Fartura), wartości niematerialnych, głównie republikańskich (np. Linha Independência, Linha União, Linha Vitória), grup ludności (np. Linha Polonesa, Vicinal Guarani), imion świętych (np. Santana, Vicinal Santa Maria, São Sebastião) i nazwisk postaci historycznych (np. Cruz Machado). Należy zauważyć, że tylko jeden ojkonim wskazuje na obecność polskich kolonistów (Linha Polonesa).

Warto wspomnieć o popularnych etymologiach nazw miejscowych. Poprzez literalne tłumaczenie nazwiska Cruz Machado na „krzyż” (*cruz*) i „siekierę” (*machado*) powstała legenda mówiąca, że nazwa ta upamiętnia polskich osadników, którzy przy pomocy siekier karczowali dziewiczą puszcę, a na wyrwanych jej terenach stawiali krzyże świadczące o ich przywiązaniu do religii katolickiej⁸⁷. Co więcej, niektórzy polscy autorzy, z pewnością nawiązując do pomysłu księdza Daniela Niemca, literacko przekładają Cruz Machado na swojsko brzmiący „Krzyż Topór”⁸⁸. Według miejscowych ojkonim Rio do Banho (dosłownie „rzeka kąpieli”) wywodzi się od nazwy niewielkiego strumienia, w którym myli się koloniści przebywający w pozbawionych dostępu do bieżącej wody barakach na Pátio Velho („starym podwórzu”)⁸⁹.

⁸⁷ Informator: Z. Gajas, Santana.

⁸⁸ I. Sykta, *Polskie budownictwo sakralne w Brazylii...*, s. 139.

⁸⁹ Informator: A. Sawicki, Rio do Banho.

BUDOWNICTWO ZAGRODOWE

Rolnictwo, hodowla i leśnictwo

Według danych ze spisu rolnego, przeprowadzonego w 2006 roku, na terenie municypium Cruz Machado istnieją 3303 gospodarstwa, których powierzchnia łączna wynosi 115 923 ha. Najwięcej z nich, to jest 2839 (85,95%), jest w rękach rodzinnych. Średnia powierzchnia indywidualnych gospodarstw rolno-hodowlano-leśnych wynosi 29,35 ha, co w przeliczeniu na tradycyjną, częściej używaną przez samych właścicieli miarę równa się 12,13 *alkierom*. Jest to o 2,13 *alkiera* (5,15 ha) więcej, niż wynosił standardowy 10-*alkierowy* nadział ziemski z czasów początków akcji osadniczej. Pozostałe 464 gospodarstwa (14,05%) należą do różnego rodzaju przedsiębiorstw (w tym dużych firm związanych z przemysłem drzewnym), instytucji oraz zrzeżeń¹.

Krajobraz Cruz Machado jest mocno zróżnicowany ze względu na wielorakie formy prowadzonej aktywności gospodarczej. Największą powierzchnię, wynoszącą 76 705 ha (66,16%), pokrywają obszary leśne, do których należy wliczyć lasy naturalne (w tym podlegające ochronie) i nasadzeniowe, a także tereny działalności agroleśniczej. Uprawy trwałe i czasowe zajmują łącznie 21 409 ha (18,47%). Powierzchnia pastwisk (naturalnych i sztucznych) wynosi 11 885 ha (10,25%). Pozostałe użytki rolne, do których zalicza się: łąki, ogrody, szkółki sadzonek, tereny pod szklarniami i tunelami foliowymi oraz stawy rybne, obejmują jedynie 561 ha (0,48%). Nieużytki i tereny zdegradowane mają powierzchnię 3224 ha (2,78%). Pod drogami i zabudowaniami znajduje się 2147 ha (1,85%)².

¹ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/24/27745> – 14 II 2018.

² Tamże.

	powierzchnia		%	gospodarstwa		%
własność gospodarzy indywidualnych	83 319	ha	71,87	2839	szt.	85,95
własność wspólnot, konsorcjów i stowarzyszeń	12 520	ha	10,80	399	szt.	12,08
własność spółek akcyjnych i spółek z ograniczoną odpowiedzialnością	19 748	ha	17,04	46	szt.	1,39
własność instytucji użyteczności publicznej	12	ha	0,01	1	szt.	0,03
własność państwowa (federalna, stanowa, municypalna)	77	ha	0,07	3	szt.	0,09
własność innych podmiotów	247	ha	0,21	15	szt.	0,45
ogółem	115 923	ha	100,00	3303	szt.	100,00

Tabela 9. Szczegóły struktury własności gospodarstw w Cruz Machado w 2006 roku³

Pod względem wykorzystania przestrzeni uprawy dzieli się na trwałe (*cultura permanente*) oraz czasowe (*cultura temporária*). Do pierwszego typu zalicza się rośliny, które umożliwiają wielokrotny zbiór w ramach jednego nasadzenia. W tej kategorii znajduje się większość roślin uprawianych dla owoców, a także *erwa* (ostrokrzew paragwajski), z którego uzyskuje się gałązki i liście. Według wyliczeń z 2016 roku powierzchnia całkowita upraw trwałych wynosi 3414 ha⁴, z czego aż 3320 ha (97,25%) zajmują plantacje *erwy*. Roślina ta bardzo wyraźnie przoduje także pod względem ogólnej wielkości zbiorów (33 200 t), jak również sumarycznej wartości produkcji (26 560 000 BRL). Razem z marakują ma też najwyższą średnią wydajność (10 000 kg/ha). Ostrokrzew paragwajski w porównaniu z niektórymi roślinami owocowymi (gujawą, marakują, cytrynami, gruszkami, figami i awokado) przynosi mniejszy dochód z jednostki powierzchni (8000 BRL/ha)⁵. Pędy *erwowe* wykorzystywane są do produkcji suszu, z którego przygotowuje się *szimaron* (*chimarrão*), w Polsce bardziej znany pod nazwą *yerba mate*. Cruz Machado zajmuje 4. miejsce w kraju i 2. w Paranie pod względem wielkości produkcji *erwy*⁶. O znaczeniu tej rośliny w miejscowej gospodarce świadczy fakt, że festyn producentów i przetwórców ostrokrzewu paragwajskiego (Festa da Erva-Mate) jest główną imprezą promocyjną municypium⁷.

³ Tamże.

⁴ Wedle danych ze spisu rolnego w 2006 roku powierzchnia ta wynosi 5083 ha.

⁵ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/15/11863> – 14 II 2018.

⁶ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/15/11863?tipo=ranking&indicador=11943> – 14 II 2018.

⁷ *Festa da Erva-Mate*, Facebook, [on-line:] <https://pt-br.facebook.com/FestaErvaMateCruzMachado/> – 14 II 2018.

	powierzchnia		%	gospodarstwa		%
zabudowania i drogi	2147	ha	1,85	2472	szt.	74,84
ogrody, szklarnie itp.	11	ha	0,01	47	szt.	1,42
łąki	116	ha	0,10	59	szt.	1,79
zbiorniki wodne pod akwakulturą	434	ha	0,37	467	szt.	14,14
uprawy trwałe	5083	ha	4,38	1277	szt.	38,66
uprawy czasowe	16 326	ha	14,08	2624	szt.	79,44
hodowla lasu	13 778	ha	11,88	1004	szt.	30,40
las naturalne bez obszarów chronionych	32 413	ha	27,96	2207	szt.	66,82
las naturalne chronione	22 627	ha	19,52	1775	szt.	53,74
tereny działalności agroleśniczej	7887	ha	6,80	629	szt.	19,04
pastwiska naturalne	8473	ha	7,31	1396	szt.	42,26
pastwiska sztuczne zdegradowane	666	ha	0,57	131	szt.	3,97
pastwiska sztuczne dobrej jakości	2746	ha	2,37	554	szt.	16,77
tereny zdegradowane	176	ha	0,15	39	szt.	1,18
nieużytki	3048	ha	2,63	978	szt.	29,61
ogółem	115 931	ha	100	–	–	–

Tabela 10. Szczegóły użytkowania gruntu w Cruz Machado w 2006 roku⁸

	powierzchnia		zbiór		wydajność		wartość		wartość z 1 ha	
awokado	2	ha	15	t	7500	kg/ha	23	tys. BRL	11 500	BRL/ha
banany	5	ha	20	t	4000	kg/ha	30	tys. BRL	6000	BRL/ha
hurma	10	ha	30	t	3000	kg/ha	60	tys. BRL	6000	BRL/ha
ostrokrzew p.	3320	ha	33 200	t	10 000	kg/ha	26 560	tys. BRL	8000	BRL/ha
figi	1	ha	5	t	5000	kg/ha	13	tys. BRL	13 000	BRL/ha
gujawa	1	ha	8	t	8000	kg/ha	24	tys. BRL	24 000	BRL/ha
pomarańcze	20	ha	160	t	8000	kg/ha	160	tys. BRL	8000	BRL/ha
cytryny	2	ha	15	t	7500	kg/ha	35	tys. BRL	17 500	BRL/ha
marakuja	1	ha	10	t	10 000	kg/ha	60	tys. BRL	60 000	BRL/ha
gruszki	4	ha	30	t	7500	kg/ha	20	tys. BRL	5000	BRL/ha

⁸ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/24/27745> – 14 II 2018.

	powierzchnia		zbiór		wydajność		wartość		wartość z 1 ha	
brzoskwinie	10	ha	30	t	3000	kg/ha	60	tys. BRL	6000	BRL/ha
mandarynki	10	ha	75	t	7500	kg/ha	75	tys. BRL	7500	BRL/ha
winogrona	28	ha	28	t	1000	kg/ha	84	tys. BRL	3000	BRL/ha

Tabela 11. Szczegóły upraw trwałych w municypium Cruz Machado w 2016 roku⁹

	powierzchnia		zbiór		wydajność		wartość		wartość z 1 ha	
czosnek	7	ha	22	t	3143	kg/ha	77	tys. BRL	11 000	BRL/ha
orzech ziemny	11	ha	11	t	1000	kg/ha	22	tys. BRL	2000	BRL/ha
ryż	900	ha	1800	t	2000	kg/ha	1440	tys. BRL	1600	BRL/ha
trzcina cukrowa	50	ha	1750	t	35 000	kg/ha	105	tys. BRL	2100	BRL/ha
cebula	10	ha	150	t	15 000	kg/ha	188	tys. BRL	18 800	BRL/ha
fasola	10 000	ha	12 000	t	1200	kg/ha	29 640	tys. BRL	2964	BRL/ha
tytoń	950	ha	1947	t	2049	kg/ha	15 965	tys. BRL	16 805	BRL/ha
maniok	1000	ha	17 000	t	17 000	kg/ha	2890	tys. BRL	2890	BRL/ha
arbuzy	15	ha	200	t	13 333	kg/ha	80	tys. BRL	5333	BRL/ha
melony	7	ha	30	t	4286	kg/ha	60	tys. BRL	8571	BRL/ha
kukurydza	5000	ha	23 500	t	4700	kg/ha	9214	tys. BRL	1843	BRL/ha
soja	2500	ha	7250	t	2900	kg/ha	8178	tys. BRL	3271	BRL/ha
pomidory	2	ha	100	t	50 000	kg/ha	250	tys. BRL	125 000	BRL/ha
pszenica	50	ha	150	t	3000	kg/ha	90	tys. BRL	1800	BRL/ha
pszenżyto	20	ha	36	t	1800	kg/ha	22	tys. BRL	1100	BRL/ha

Tabela 12. Szczegóły upraw czasowych w municypium Cruz Machado w 2016 roku¹⁰

Z upraw czasowych uzyskuje się wyłącznie jeden zbiór z danego zasiewu lub nasadzenia. Do tej kategorii zalicza się: rośliny warzywne, dyniowate, strączkowe, tytoń i zboża. Zgodnie z danymi z 2016 roku powierzchnia całkowita upraw czasowych wynosi 20 522 ha¹¹. Blisko połowę z niej, to jest 10 000 ha (48,73%), zajmuje fasola, występująca głównie w odmianie czarnej. Spore połacie obejmuje kukurydza – 5000 ha

⁹ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/15/11863> – 14 II 2018.

¹⁰ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/14/10193> – 14 II 2018.

¹¹ Wedle danych ze spisu rolnego w 2006 roku powierzchnia ta wynosi 16 326 ha.

(24,36%) oraz soja – 2500 ha (12,18%). Największe zbiory daje kukurydza (23 500 t), nieco mniejsze – maniok (17 000 t) i fasola (12 000 t). Pod względem średniej wydajności produkcji przewagę uzyskują pomidory (50 000 kg/ha) i trzcina cukrowa (35 000 kg/ha). Największy sumaryczny dochód dostarczają fasola (29 640 000 BRL) i tytoń (15 965 000 BRL). Przy uwzględnieniu wartości produkcji z jednostki powierzchni na czoło wybijają się pomidory (125 000 BRL/ha). Prócz wymienionych istotne znaczenie mają także: czosnek, cebula, ryż, orzech ziemny, arbuzy, melony, pszenica i pszenżyto¹². Statystyki IBGE uwzględniają wyłącznie produkcję rolną przeznaczoną na zbył. Oprócz wspomnianych wiele roślin uprawianych jest tylko na własny użytek (ziemniaki, bataty, buraki, papryka, ogórki, cukinia, kapusta, sałata, koper). Wśród omawianych wcześniej upraw trwałych nie wyszczególniono truskawek, które w ostatnim czasie stają się coraz popularniejsze w tym regionie. Wielkość zbiorów tych owoców w 2013 roku szacowano na 160 t¹³.

Według danych z 2016 roku wielkość pogłowia bydła wynosi 12 000 szt. (w tym krów mlecznych – 8500 szt.), wołów domowych – 51 szt., trzody chlewnej – 12 000 szt. (w tym macior – 1200 szt.), koni – 1500 szt., owiec – 5000 szt. (w tym owiec na strzyżenie – 3000 szt.), kóz – 2000 szt., drobiu kurzego – 125 000 szt. (w tym kur – 37 500 szt.), przepiórek – 800 szt. Raporty IBGE nie uwzględniają szczegółowo wielkości ani wartości produkcji mięsnej. Produkcja rybna opiewa na 58 000 kg, z czego najwięcej dają karpie – 30 000 kg i tilapie – 25 000 kg. Wśród produktów pochodzenia zwierzęcego istotną rolę rynkową odgrywają: mleko krowie, wełna, miód pszczeli, jaja kurze i przepiórcze¹⁴.

	wielkość produkcji		wartość produkcji	
mleko krowie	13 500	tys. litrów	14 850	tys. BRL
wełna	5000	kg	10	tys. BRL
jaja kurze	170	tys. tuzinów	425	tys. BRL
jaja przepiórcze	3	tys. tuzinów	3	tys. BRL
miód pszczeli	220 000	kg	2200	tys. BRL

Tabela 13. Szczegóły produkcji zwierzęcej w Cruz Machado w 2016 roku¹⁵

Gospodarka leśna występuje w dwóch formach. Pierwszą jest wykorzystanie lasu naturalnego (*extração vegetal*), drugą – hodowla lasu (*silvicultura*). Z lasu naturalnego uzyskuje się głównie drewno konstrukcyjne, opałowe i materiał do produkcji węgla drzewnego. Największe znaczenie gospodarcze ma *pinior* (araukaria), którego

¹² <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/14/10193> – 14 II 2018.

¹³ *Agricultores de Cruz Machado iniciam colheita do morango*, Prefeitura Municipal de Cruz Machado – PR, [on-line:] <http://pmcm.pr.gov.br/agricultores-de-cruz-machado-iniciam-colheita-morango/> – 14 II 2018.

¹⁴ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/18/16459> – 14 II 2018.

¹⁵ Tamże.

drewno jest wykorzystywane jako budulec. Z 19 000 m³ drewna uzyskanego w kłodach aż 10 000 m³ (52,63%) należy do tego gatunku¹⁶. Pod względem sumarycznej objętości otrzymanego materiału araukariowego Cruz Machado zajmuje 2. miejsce w Paranie i jednocześnie w całym kraju¹⁷. Wartość użytkową mają też sęki araukariowe, które są wykorzystywane jako wysokokaloryczny opał do kominków domowych, oraz jadalne *pinie* (nasiona). Inną ważną z ekonomicznego punktu widzenia rośliną lasu naturalnego jest ostrokrzew paragwajski¹⁸. Cruz Machado zajmuje 2. miejsce w Paranie i w kraju w rankingu uzyskiwania pędów z dziko rosnących okazów¹⁹. Na bazie naturalnych zasobów tworzone są uprawy trwałe. Istotną rolę w miejscowej gospodarce odgrywa wypał węgla drzewnego z materiału pochodzącego z wycinki naturalnej szaty roślinnej. Pod tym względem Cruz Machado zajmuje 1. w Paranie i 19. pozycję w kraju²⁰.

W hodowli leśnej największe znaczenie mają *pinus* (sosna Elliota) i *eukalipto* (eukaliptus). Według wyliczeń z 2016 roku na 21 500 ha²¹ całkowitej powierzchni zalesień pierwsze z drzew pokrywa 17 000 ha (79,07%), drugie natomiast – 4500 ha (20,93%). Drewno pochodzące z szybko rosnących lasów nasadzeniowych nie ma większej wartości jako materiał konstrukcyjny. Wykorzystywane jest głównie jako: opał, materiał do produkcji węgla drzewnego, surowiec w przemyśle papierniczym i celulozowym, a także do produkcji płyt drewnopochodnych²².

		wielkość produkcji		wartość produkcji	
las naturalny	drewno opałowe	20 400	m ³	306	tys. BRL
	drewno w kłodach ogółem	19 000	m ³	brak danych	
	drewno w kłodach araukariowe	10 000	m ³	brak danych	
	inne drewno w kłodach	9000	m ³	630	tys. BRL
	sęki araukariowe	200	m ³	36	tys. BRL
	nasiona araukariowe	50	t	125	tys. BRL
	ostrokrzew paragwajski	49 800	t	39 840	tys. BRL
	węgiel drzewny	4760	t	1428	tys. BRL

¹⁶ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/16/12705> – 14 II 2018.

¹⁷ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/16/12705?indicador=12847&tipo=ranking> – 14 II 2018.

¹⁸ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/16/12705> – 14 II 2018.

¹⁹ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/16/12705?tipo=ranking> – 14 II 2018.

²⁰ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/16/12705?indicador=12798&tipo=ranking> – 14 II 2018.

²¹ Wedle danych ze spisu rolnego w 2006 roku powierzchnia ta wynosi 13 778 ha.

²² <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/16/12705> – 14 II 2018.

		wielkość produkcji		wartość produkcji	
hodowla lasu	drewno opałowe ogółem	91 800	m ³	1377	tys. BRL
	drewno opałowe eukaliptusowe	82 620	m ³	1239	tys. BRL
	drewno opałowe sosnowe	9180	m ³	138	tys. BRL
	drewno w kłodach ogółem	1 125 000	m ³	46 261	tys. BRL
	drewno w kłodach ogółem na papier i celulozę	220 000	m ³	3806	tys. BRL
	drewno w kłodach eukaliptusowe na papier i celulozę	0	m ³	0	tys. BRL
	drewno w kłodach sosnowe na papier i celulozę	220 000	m ³	3806	tys. BRL
	drewno w kłodach ogółem na inne zastosowania	905 000	m ³	42 455	tys. BRL
	drewno w kłodach eukaliptusowe na inne zastosowania	25 000	m ³	875	tys. BRL
	drewno w kłodach sosnowe na inne zastosowania	880 000	m ³	41 580	tys. BRL
	węgiel drzewny ogółem	908	t	730	tys. BRL
	węgiel drzewny eukaliptusowy	826	t	702	tys. BRL
	węgiel drzewny sosnowy	82	t	28	tys. BRL

Tabela 14. Szczegóły gospodarki leśnej w municypium Cruz Machado w 2016 roku²³

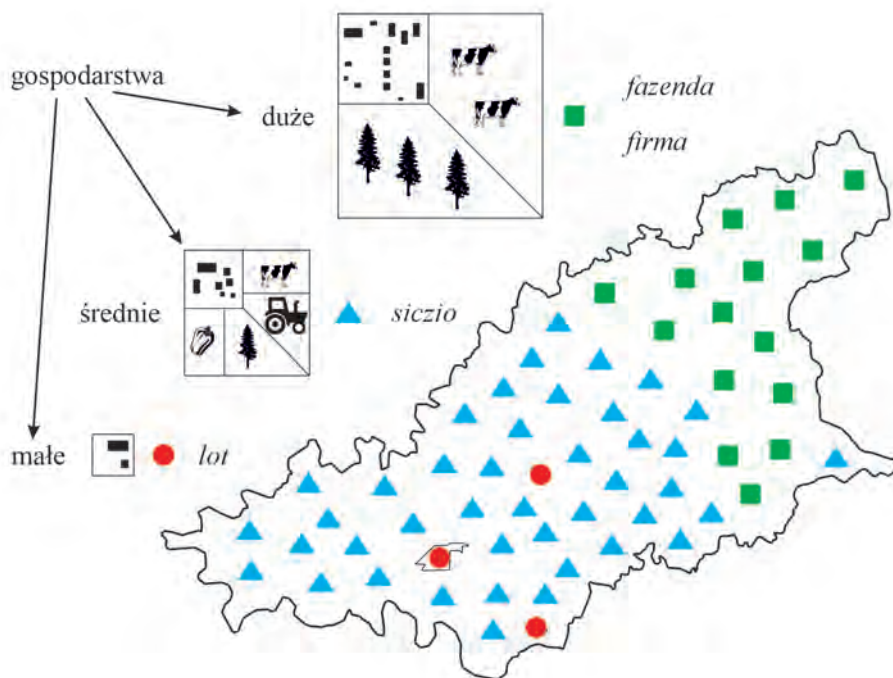
Wielkie gospodarstwa

W interiorze parańskim podstawową komórką struktury osadniczej jest gospodarstwo. Jego nadrzędny charakter został określony w trakcie akcji kolonizacyjnej, kiedy to najpierw wyznaczano nadziały ziemskie osadników, a dopiero później budowano drogi i stawiano obiekty użyteczności publicznej. Pozostałe elementy krajobrazu kulturowego pełnią w stosunku do niego funkcję pomocniczą. W zależności od wielkości, lokalizacji, kierunku działalności ekonomicznej, formy własności i rodzaju zabudowy można wyróżnić gospodarstwa typu wielkiego, średniego i małego.

Gospodarstwami pierwszego rodzaju są *fazendy*, czyli wielkopowierzchniowe posiadłości ziemskie o charakterze latyfundiwnym²⁴. Są nimi nieruchomości grunto- we o powierzchni wynoszącej co najmniej 100 *alkierów* (242 ha). Aktywność wielkich

²³ Tamże.

²⁴ A. Dembicz i in., *Słownik terminów geograficznych Ameryki Łacińskiej*, Warszawa 1979, s. 136, 195–196.

II. T11. Typologia i rozmieszczenie poszczególnych rodzajów gospodarstw w Cruz Machado.
Wykonał autor

gospodarstw jest nakierowana na zbyt produktów na rynku ponadlokalnym. Ich charakterystyczną cechą jest specjalizacja w wąskich, najbardziej dochodowych branżach, do których zaliczyć należy hodowlę bydła i produkcję leśną. Działalność ta ma profil typowo ekstensywny. Niski poziom nakładów finansowanych i przestarzałe techniki są rekompensowane przez wysoką liczebność pogłowia i dużą rozległość arealów nasadzeń. Właścicielami *fazend* są osoby fizyczne lub przedsiębiorstwa. Sami posesorzy najczęściej nie zamieszkują stale na ich terenie, przekazując kontrolę nad biznesem w ręce zarządców. Wykonywanie prac zleca się robotnikom najemnym. Siedliska tego typu gospodarstw zajmują rozległą przestrzeń, często przekraczającą 1 ha, zabudowaną willą posiadacza lub administratora, domkami pracowników oraz obiektami inwentarskimi i magazynowymi.

Fazendy znajdują się przede wszystkim na północnych i wschodnich rubieżach municypium (poza Taquari), a więc na terenach zaliczanych formalnie do strefy wiejskiej, jednak położonych poza zasięgiem historycznej kolonizacji związanej z napływem imigrantów środkowo-wschodnioeuropejskich. Do największych gospodarstw tego typu na terenie Cruz Machado należą Jacutinga (Zugman) na Linha Pinaré oraz Chemin na Linha Palmeiral. Warto odnotować fakt, że w przeszłości właścicielami tego typu gospodarstw

byli także Polacy. Posiadłość Stanisława Wierzbickiego nazywała się Boa Ventura i miała około 200 *alkierów* (484 ha). Na jej terenie znajdowały się sklep i prywatna kaplica. Po śmierci właściciela majątek został podzielony pomiędzy synów, a częściowo rozprzedany. Pamięć o *fazendzie* utrwaliła się w nazwie miejscowości – Linha Boa Ventura²⁵. Inne, innowacyjne gospodarstwo Józefa Durskiego na Linha Palmeiral po jego wyprowadzce zostało przejęte przez firmę Leão Junior, zajmującą się przetwórstwem ostrokrzewu paragwajskiego²⁶. Z kolei Wiktor Litka posiadał ponad 100 *alkierów* (242 ha), lecz doprowadził swoją *fazendę* do bankructwa. Zmuszony był więc rozparcelować własność. Na gruntach zakupionych przez okolicznych rolników powstała miejscowość Colônia Nova („nowa kolonia”)²⁷.

Przemysłowym odpowiednikiem *fazend* są *firmy*, czyli tartaki i inne zakłady związane z przetwórstwem drzewnym. Ich właścicielami są wielkie koncerny przemysłowe. Duże zapotrzebowanie na siłę roboczą powoduje, że obok miejsca zatrudnienia budowane są osiedla robotnicze wraz z niezbędnym zapleczem socjalnym (sklepem, szkołą, kaplicą). Fabryki stanowią część wielkoobszarowych posesji, na których prowadzona jest hodowla *pinusów* i *eukaliptusów*. Do największych *firm* na obszarze Cruz Machado należą Procopiak, Fuck Pinaré i Fuck Taguá. Niegdyś istniały także duże zakłady należące do przedsiębiorstw Gavazzoni i Dallegrave. Z prowadzeniem tego rodzaju przedsiębiorstw kojarzeni są przede wszystkim przedstawiciele diaspor niemieckiej i włoskiej. Potomkowie polskich osadników także bywają właścicielami tartaków (np. Wierzchoń na Linha Polonesa), są to jednak zakłady znacznie mniejsze i stanowiące gałąź poboczną rodzinnego gospodarstwa rolno-hodowlano-leśnego.

Średnie gospodarstwa

Odminną strukturę przestrzenną mają tereny *kolonii*, jak w miejscowej polszczyźnie określa się obszary objęte regularnym osadnictwem o charakterze wiejskim. Termin ten jest bezpośrednio portugalizmem i pochodzi z czasów osiedlania imigrantów środkowo-wschodnioeuropejskich²⁸. Współgra jednak ze znaczeniem nadanym temu słowu w dialekcie Lubelszczyzny i południowego Podlasia, gdzie oznacza ono rozproszoną zabudowę zagrodową powstałą w wyniku osadnictwa wtórnego, zlokalizowaną poza obrębem pierwotnej zwartej osady²⁹. Do *kolonii* wlicza się niemal cały obszar strefy wiejskiej Cruz

²⁵ Informator: T. Wierzbicka, Santana; W. Wierzbicka, Linha Colônia Nova.

²⁶ Informator: K. Pawlik, Santana.

²⁷ Informator: B. Fiałek, Linha Colônia Nova.

²⁸ Współczesnej *kolonii* (terenów rolniczych) nie należy jednak mylić z historyczną kolonią (obszarem osiedlenia imigrantów), podobnie jak *koloniści* (rolnicy) nie są kolonistami (osadnikami).

²⁹ J. Basara, *Terminologia budownictwa wiejskiego w dialektach polskich*, cz. 2, *Pomieszczenia gospodarskie, ogrodzenia, zamknięcia*, Wrocław 1965, s. 39, mapa 23; badania własne autora w pow. krasnostawskim (2014) i radzyńskim (2015).

II. T12. Zagroda Wierzbickich na Linha Colônia Nova. Niegdyś stanowiła część fazendy Boa Ventura. 1 – dom, 2 – ogródek kwiatowy, 3 – toaleta (obok domu), 4 – piec chlebowy, 5 – wędzarnia, 6 – toaleta (druga), 7 – pralnia, 8 – źródło, 9 – mały pajor (stodoła) z wiatą na sprzęty rolnicze, 10 – duży pajor, 11 – kurniki, 12 – wiaty na pojazdy i maszyny rolnicze, 13 – podwórze, 14 – średni pajor, 15 – ogródek warzywny, 16 – ogrodzenie zagrody, 17 – ogrodzenie pastwiska, 18 – portera (pastwisko), 19 – staw, 20 – droga wewnętrzna prowadząca m.in. do pól, starej erwatery (miejsca przetwórstwa ostrokrzewu paragwajskiego), domku letniskowego i kładki wędkarskiej, 21 – obiekt inwentarski, 22 – dojazd do drogi publicznej. Wykonał autor na bazie zdjęcia lotniczego zrobionego ok. 2010 roku

Machado, z wyłączeniem tych części północno-wschodnich municypium, na których znajdują się opisane wcześniej *fazendy* i *firmy*. Mieszkańców tego terenu określa się mianem *kolonistów*. Co ważne, z tą grupą ludności utożsamia się większość przedstawicieli lokalnego środowiska polonijnego. Współgra to z popularnym w Brazylii stereotypem Polaka jako chłopca. Należy jednak pamiętać, że w obrazie tym przeważają cechy pejoratywne. Polacy, a właściwie przedstawiciele społeczności polonijnej, mają być prości, pochłonięci pracą na roli, mało ambitni, niezbyt rozgarnięci i niestroniący od alkoholu³⁰. Sami reprezentanci polskiej diaspory wyrażają ambiwalentny stosunek do tak zarysowanego własnego wizerunku.

³⁰ U. Iarochinski, *Polaco: Identidade cultural do Brasileiro descendente de imigrantes da Polônia*, Curitiba 2010, s. 108.

II. T13. Zagroda Litków na Linha Canhadão. 1 – dom, 2 – dojazd do drogi publicznej, 3–9 – budynki gospodarskie, 10 – podwórze gospodarskie, 10–12 – zabudowania inwentarskie, 13 – ogródek warzywny, 14 – droga wewnętrzna do pól. Wykonał autor na bazie zdjęcia lotniczego zrobionego ok. 2010 roku

Dla kolonii charakterystyczne są gospodarstwa średnie, tak zwane *siczia*. Podstawową jednostką określającą powierzchnię tego typu nieruchomości jest *szakier*, czyli 10-alkierowy (24,2 ha) pas gruntu, najczęściej mający proporcję 1×4 ($\approx 250 \times 1000$ m). Geneza praktyki korzystania z tej miary sięga początków akcji kolonizacyjnej, kiedy to *szakier* stanowił standardowy nadział ziemski przysługujący jednej osiedlanej rodzinie. W następstwie przeprowadzanych przez ponad 100 lat podziałów i komasacji gruntów aktualnie rzadko które *propiedade* (posiadłość) ma powierzchnię równą 10 *alkierom*. Przeciętne rozmiary *sicziów* w rejonie Cruz Machado mieszczą się w przedziale od 5 do 50 *alkierów* (12,1–121 ha). Wiele z nich złożonych jest z dwóch lub większej liczby *parczy-lji* (inaczej *kawałków*), czyli mniejszych działek. Z reguły nieruchomości te przylegają do drogi publicznej swym krótszym bokiem.

Główną funkcją *sicziów* jest samozaopatrzenie pojedynczej rodziny nuklearnej, polegające na prowadzeniu ekstensywnej gospodarki rolno-hodowlano-leśnej³¹. Więk-

³¹ A. Dembicz i in., dz. cyt., s. 307–308.

II. T14. Zagroda Mikołajewskich na 2ª Vicinal Iguaçu. 1 – dom, 2 – antena telewizyjna, 3 – ogródek kwiatowy, 4 – ogrodzenie części przydomowej, 5 – dojazd do drogi publicznej, 6 – brama, 7 – miejsce, gdzie obecnie stoi stufa (tunel foliowy), 8 – piec chlebowy, 9 – pomieszczenia gospodarcze (w tym ubojnia), 10, 11, 16, 17, 18, 19, 21 – budynki gospodarcze, 12, 22, 24, 25 – zabudowania inwentarskie, 13 – barakon (otwarta suszarnia tytoniu), 14 – gołębnik, 15 – podwórze, 20 – miejsce, gdzie obecnie stoi wiata na pojazdy, 23 – mangiery (zagrody dla bydła), 26 – pastwisko, 27 – droga do pól, 28 – ogrodzenie pastwiska, 29 – staw, 30 – kładka wędkarska, 31 – strumyk. Wykonał autor na bazie zdjęcia lotniczego zrobionego ok. 2010 roku

szość kierunków produkcji jest uruchamiana wyłącznie z zamiarem przeznaczenia do *gastu* (na własny użytek). Środki pieniężne uzyskuje się ze sprzedaży zaplanowanej nadwyżki niektórych produktów: *erwy* (ostrokrzewu paragwajskiego), *fizonu* (fasoli), *fumy* (tytoniu), *sodży* (soi), *miliji* (kukurydzy), mleka oraz *karwonu* (węgla drzewnego). Ten rodzaj gospodarowania zakorzeniony jest w tradycji chłopskiej, przeniesionej z ziem polskich, ale dostosowanej do miejscowych warunków przyrodniczych i ekonomicznych. Współcześnie pojawia się tendencja do specjalizacji w dziedzinie produkcji. Wprowadzane są nowe technologie upraw, na przykład truskawek w tunelach foliowych (np. Marszał na Linha Guarapuava). Niektórzy gospodarze nakierowali działalność na *gran-że* (fermy) trzody chlewnej i związane z nimi przetwórstwo mięsne (np. Dorociński na Linha Guarapuava, Król na Linha Fartura, Zawadzki na Linha Potingal). Coraz częściej

II. T15. Zagroda Koteckich-Dorocińskich na Linha Guarapuava. Tradycyjne gospodarstwo rolno-hodowlano-leśne zostało przekształcone w fermę trzody chlewnej. 1 – dom, 2 – wieża ciśnień, 3 – tunele foliowe, 4 – ogrodzenie części przydomowej, 5 – ogródek, 6 – witacz z napisem „Granja Santo André. Família Kotecki Dorocinski” (farma św. Andrzeja, rodzina Kotecki-Dorociński), 7 dojazd do drogi publicznej, 8 i 13 – garaże pojazdów i maszyn rolniczych, 9 – masarnia i wędzarnia, 10 – drewnutnia i komórka, 11 – obiekt inwentarski, 12 – staw, 14–16 – chlewy, 17 i 18 – droga do pól, 19 i 20 – obiekty pomocnicze fermy, 21 – zbiornik wodny, 22 – dom sąsiedniej zagrody. Wykonał autor na bazie zdjęcia lotniczego z 2012 roku

dodatkowym źródłem dochodu jest działalność pozarolnicza, zwłaszcza *ofisyny* (warsztaty samochodowe) i *wendy* (sklepy wielobranżowe).

Na terenie pojedynczego *siczia* wydzielonych jest kilka stref: siedlisko, ogród, pastwisko, grunty orne i lasy. Część siedliskowa, na której stawiane są zabudowania zagrodowe, najczęściej znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie drogi ogólnodostępnej. Jeżeli przednia część działki ma niedogodne ukształtowanie terenu lub ograniczony dostęp do wody, wówczas zagrodę buduje się w głębi posiadłości. Przeciętna powierzchnia siedliska wynosi 0,25–1 ha³². Jego kształt jest nieregularny, a rozmieszczenie obiektów zagrodowych jest luźne i zależy wyłącznie od woli samego gospodarza. W rozplanowaniu

³² Google Earth Pro 7.3.0.3832 – 1 VIII 2018.

zagród potomków polskich imigrantów na próżno dopatrywać się kontynuacji tradycji budownictwa ludowego Lubelszczyzny czy południowego Podlasia, gdzie dominowały powtarzalne rozwiązania opierające się na rzucie prostokąta (w tym okólniki)³³. Na siedlisku znajduje się kilka lub kilkanaście różnych budowli. Praktyka nielączenia zabudowań pod jednym dachem podyktowana jest przede wszystkim bezpieczeństwem pożarowym³⁴.

Obiekty zagrodowe ze względu na funkcję można podzielić na: mieszkalne, pomocnicze, schówkowe, inwentarskie, przemysłowe i grodzące. Najważniejszym budynkiem wchodzącym w skład obejścia jest dom, zwykle stojący z przodu siedliska i oddzielający podwórze od drogi publicznej. Jeżeli chodzi o jego ustawienie względem drogi, to stosowane są zarówno rozwiązania szerokofrontowe, jak i wąskofrontowe. Zdarza się, że na jednym siedlisku znajdują się dwa lub trzy obiekty mieszkalne, które służą spokrewnionym ze sobą rodzinom. W niektórych gospodarstwach spotkać można także niewielkie domki parobków. Co ważne, najczęściej dawnych domów, które po wystawieniu nowych budynków mieszkalnych przestają pełnić swoją pierwotną funkcję, nie wyburza się, lecz zamienia się je na pomieszczenia magazynowe. Dzięki tej praktyce do dziś zachowało się wiele cennych zabytków architektury z czasów pierwszych osadników.

Z gospodarstwem domowym związane są liczne obiekty pomocnicze: studnie, *kaisze* (zbiorniki na wodę), *lawanderyje* (pralnie), tyczki do suszenia ubrań, *patenty* (toalety), piece chlebowe, *szuraskery* (ruszty do pieczenia mięsa), wędzarnie, ubojnie, drewnutnie, rąbalnie, toczaki, rowy do spalania śmieci oraz *parabole* (antenę telewizyjną). Funkcje schówkowe pełnią *pajory* (stodoły), a także *poddachy* (wiaty) i inne budowle służące garażowaniu wozów, samochodów i maszyn rolniczych. Poza obrębem zagrody, w pobliżu gruntów ornych, funkcję gospodarczą pełni *ranszo* (szałas). Tego typu budyneczki stawiane są także w lesie przy umiejscowionych tam stanowiskach do wypału węgla drzewnego.

Na potrzeby chowu bydła, koni, trzody chlewnej i owiec stawiane są *mangiery* lub *portery*, czyli wygrodzenia. Na noc zwierzęta trzymane są w zadaszonych kojcach. Zamknięte budynki inwentarskie znajdują się wyłącznie w nowoczesnych gospodarstwach o profilu hodowlanym. Prócz nich do zabudowań inwentarskich należy wliczyć dojarnie i lonżowniki. W większości gospodarstw znajdują się kurniki, w niektórych – także gołębniki i ule. Ponadto na werandach domów spotkać można klatki dla papużek (trzymanych zazwyczaj nielegalnie). W pobliżu siedlisk budowane są stawy rybne.

Do obiektów przemysłowych należy zaliczyć: *forna* (piec do wypału węgla drzewnego), *erwatery* (suszarnie ostrokrzewu paragwajskiego), *stufy* (zamknięte suszarnie ogniowe tytoniu) i *barakony* (otwarte suszarnie powietrzne tytoniu). W wielu gospodarstwach

³³ Z. Staszczak, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskim w XIX i XX wieku*, Wrocław 1963, s. 34–44; badania własne autora w pow. krasnostawskim (2014) i radzyńskim (2015).

³⁴ Informator: K. Jankowski, Linha Iguaçu Norte.

istnieją także budynki przeznaczone na aktywność pozarolniczą, warsztaty rzemieślnicze lub lokale handlowo-usługowe. Obejście jest odgródzone od drogi publicznej siatką, płotem żerdziowym lub sztachetowym. Współcześnie coraz częściej rozgranicza się przestrzeń *stricte* mieszkalną (dom z ogródkiem kwiatowym) od zabudowań gospodarczych. Ciekawym zwyczajem hodowców bydła jest zawieszanie krowich czaszek na bramach posiadłości. Głowa zwierzęcia ma przynosić pomyślność gospodarzom³⁵.

W pobliżu zabudowań lokalizowane są ogródki warzywne. Rośliny wymagające dogodniejszych warunków termicznych uprawiane są w *stufach* (tunelach foliowych). W miejscowej gospodarce sadownictwo odgrywa niewielką rolę, dlatego też nie tworzy się wydzielonych plantacji drzewek owocowych. W bliskiej odległości od zagrody znajdują się *portery* (pastwiska). Możliwość całorocznego wypasu sprawia, że w miejscowym systemie wykorzystania gruntów praktycznie nie wyodrębnia się łąk kośnych. Tereny położone nieco dalej od domostwa przeznacza się na grunty orne. Pod uprawę wybierane są przede wszystkim miejsca z najlepszą glebą, równe i mało kamieniste. Z uwagi na *rosowy*, to jest wypaleniskowy sposób zdobywania terenów pod uprawę układ gruntów jest zmienny. Co istotne, lasu nigdy nie karczkuje się w całości. Przepisy ochrony środowiska nakazują pozostawienie zadrzewienia w pasie szerokości 15 m biegnącym wzdłuż brzegu rzeki lub *parówki* (strumyka)³⁶. Ponadto z lasu uzyskuje się drewno, a na jego obszarze zakłada się plantacje ostrokrzewu paragwajskiego. Zamożniejsi gospodarze przeznaczają część działki pod nasadzenia sosen i eukaliptusów.

Małe gospodarstwa

Trzecią kategorią są gospodarstwa małe, które stanowią formę użytkowania *lotów*, czyli niewielkich parceli budowlanych, najczęściej o wymiarach 15 × 20 m lub 15 × 30 m. Tego typu posesje są wydzielane przeważnie wewnątrz kwartałów strefy zurbanizowanej, a także wzdłuż dróg, przy których rozciągają się przedmieścia. Charakterystyczne są zwłaszcza dla *sedów* (siedziby municypalnej) oraz pomniejszych osad zwanych *wilami*, do których należy zaliczyć Santanę i Novą Concórdię. Na marginesie warto zaznaczyć, że wyraz „wieś” jest znany tylko wśród przedstawicieli najstarszego pokolenia osób polskiego pochodzenia i oznacza wyłącznie miejscowości o zabudowie skupionej. Stanowi zatem bardziej tradycyjny odpowiednik portugalizmu *wila*. Ze względu na odmienny charakter przestrzenny słowo „wieś” nie jest natomiast tożsame z *kolonią* (terenami rolniczymi o zabudowie rozproszonej).

Choć działki miejskie zostały przewidziane już w pierwszym planie osadniczym, większość współczesnych posiadłości tego typu znajduje się na przekształconych

³⁵ Informator: Z. Szymanek, Aprorriba.

³⁶ Informatorka: L. Kwaśniewska, Linha Iguaçu Norte.

dawnych terenach rolniczych. Bardzo dobrze widoczne jest to w Santanie, gdzie wśród nowoczesnej architektury mieszkaniowej znajdują się pozostałości starej zabudowy zagrodowej Barczaków, Wróblewskich i Milczuków. Funkcja ekonomiczna zabudowań stawianych na *lotach* zasadniczo ogranicza się do gospodarstwa domowego niezwiązanego z działalnością rolniczą, hodowlaną lub leśną. Właścicielami tego typu posesji są przede wszystkim osoby zatrudnione w budżetówce (w tym nauczyciele), prywatni przedsiębiorcy, przedstawiciele wolnych zawodów, profesjonalni kierownicy, a także w coraz większym stopniu *apozentadowani* (emerytowani) rolnicy, którzy przekazali gospodarstwa młodszemu pokoleniom³⁷.

Domom znajdującym się na parcelach miejskich towarzyszą jedynie niewielkie aneksy gospodarcze i obiekty służące garażowaniu pojazdów. Niekiedy zabudowa ta obejmuje również lokale przeznaczone na działalność handlową, rzemieślniczą lub usługową, ujęte w jednej bryle z mieszkaniem lub wyodrębnione w postaci obiektów wolno stojących. Fasady budynków wykorzystywanych na cele komercyjne są z reguły równane do linii ulicy. Nierzadko są to obiekty piętrowe, w których cały parter jest przeznaczony na działalność gospodarczą, piętro natomiast jest użytkowane mieszkalnie. Podwórze tych budynków znajduje się na zapleczu i nie jest widoczne z publicznej drogi. Tego typu zabudowę szeregową można zaobserwować w ruchliwszych miejscach miasteczka municypalnego (Avenida Getúlio Vargas, Avenida Manoel Ribas, Avenida Engenheiro Ferreira Correia), a także w szczątkowej formie – przy głównej ulicy Santany.

Specyficzną odmianą skupiska małych gospodarstw są również *fawele* (dzielnice biedy), których załączek można już dostrzec na zachodnim przedmieściu miasteczka Cruz Machado. Ich zabudowę tworzą małe, gęsto rozlokowane i prowizorycznie wykonane budynki mieszkalne, nazywane *ranszami* (tak samo, jak określa się szałas gospodarcze). Rządowym sposobem walki z pauperyzacją w wymiarze przestrzennym i społecznym jest program „Minha Casa, Minha Vida” („mój dom – moje życie”), w ramach którego budowane są osiedla socjalne. W 2014 roku oddano do użytku 40 jednakowych domów w dzielnicy Vila Palmeirinha, na południowym przedmieściu *sedów*³⁸. Podobne programy pomocowe realizowane są również na terenach wiejskich. Tam jednak domy stawiane są na działkach należących do gospodarzy. Budynki te wznoszone są według standardowych projektów³⁹.

³⁷ Informatorka: J. Solarewicz, Cruz Machado.

³⁸ *Casas do “Programa Minha Casa, Minha Vida” são entregues em Cruz Machado*, Prefeitura Municipal de Cruz Machado – PR, [on-line:] <http://pmcm.pr.gov.br/casas-programa-minha-casa-minha-vida-sao-entregues-em-cruz-machado/> – 11 X 2018.

³⁹ *Cruz Machado entrega 37 casas do Programa Nacional de Habitação Rural*, Prefeitura Municipal de Cruz Machado – PR, [on-line:] <http://pmcm.pr.gov.br/cruz-machado-entrega-37-casas-do-programa-nacional-de-habitacao-rural/> – 11 X 2018; *Cruz Machado entrega 42 casas do Programa de Habitação Rural*, Prefeitura Municipal de Cruz Machado – PR, [on-line:] <http://pmcm.pr.gov.br/cruz-machado-entrega-42-casas-do-programa-de-habitacao-rural/> – 11 X 2018.

W25. Pátio Velho na zdjęciu satelitarnym Google Earth z 2013 roku. Luźna zabudowa mieszkalna powstaje spontanicznie wokół pustej przestrzeni, która w pierwotnym założeniu miała być głównym placem ośrodka kolonialnego. Współcześnie osiedlają się tu „na dziko” osoby nie posiadające własnej ziemi

W26. Miasteczko municypalne Cruz Machado. Na zdjęciu satelitarnym Google Earth z 2014 roku łatwo dostrzec szachownicowy układ ulic. We wschodniej części miejscowości znajduje się główny plac Piusa XII (Praça Papa Pio XII). Nowo powstające dzielnice lokowane są poza głównym korpusem zabudowy – np. Vila Palmeirinha na południu

W27. Główny plac w Cruz Machado noszący imię papieża Piusa XII (Praça Papa Pio XII). Istniejący tu skwer wraz z fontanną i siłownią na wolnym powietrzu jest ulubionym miejscem wypoczynku mieszkańców miasteczka. Chodnik biegnący po przekątnej placu wyłożony jest charakterystyczną mozaiką portugalską. W okresie bożonarodzeniowym stawiane są tu świąteczne dekoracje (kolorowe obiekty widoczne w tle). 2014 rok. Fotografował autor

W28. Muncypalna szkoła czteroklasowa im. Kazimierza Mazura (Casemiro Mazur E R M Prof Ef) na Linha Papuan. Patron szkoły był polskim nauczycielem. 2013 rok. Fotografował autor

W29. Wenda (sklep) rodziny Szeremetów na Linha Iguaçu Norte (okolice Fartury). 2015 rok. Fotografował autor

W30. Ofisyna (warsztat) Henryka Szymanka na Rio do Banho. 2015 rok. Fotografował autor

W31. Kuźnia Leopolda Zawadzkiego na Linha Potingal. 2013 rok. Fotografował autor

W32. Stary, nie działający już młyn wodny Towarzystwa „Promień” na Linha Iguaçu Norte (okolice 4ª Vicinal Iguaçu). 2013 rok. Fotografował autor

W33. Arena rodeo na posiadłości rodziny Koteckich na Linha Papuan. 2014 rok.
Fotografował Miłosz Orzeł

W34. W pracach polowych wciąż używa się siły koni. Zwierzęta te odpowiedzialne są choćby za ciągnięcie pługa, tak jak tu na Linha Papuan. 2013 rok. Fotografował autor

W35. Szutrowy odcinek Linha Iguaçu Norte na wschód od Santany. Już coraz rzadziej można na nim spotkać wozy konne typu rafiak. 2015 rok. Fotografował autor

W36. Przystanek autobusowy przy 4ª Vicinal Iguaçu, służący dzieciom dojeżdżającym do szkół w Santanie, postawiony własnym sumptem przez mieszkańców. Wielkość obiektu pokazuje sylwetka autora zażywającego odpoczynku podczas badań terenowych. 2013 rok.
Fotografia z samowyzwalacza

W37. Balsa (prom) na Rio d'Areia pomiędzy Linha Canhadão a Inácio Martins. 2013 rok.
Fotografował autor

W38. Matoburo (mostek z jezdnią w postaci kraty) nad niewielkim strumyczkiem na bocznej odnodze Linha dos Couros. 2015 rok. Fotografował autor

W39. *Piec chlebowy w gospodarstwie Błockich na Linha Guarapuava. 2015 rok.
Fotografował autor*

W40. *Lawandaryja (pralnia) w gospodarstwie Dziurków na Linha Iguaçu Norte (w pobliżu Fartury).
2015 rok. Fotografował autor*

W41. Pajor (stodoła) w gospodarstwie Stachniaków na Linha Pinhão de Baixo. 2013 rok. Fotografował autor

W42. Staw rybny w gospodarstwie Siepków na 1ª Vicinal Palmital. 2015 rok. Fotografował autor

W43. Stufa (suszarnia ogniowa tytoniu) w gospodarstwie Grygorowiczów na Linha Guarapuava.
2013 rok. Fotografował autor

W44. Barakon (otwarta suszarnia tytoniu) w gospodarstwie Wierzchoniów na Linha Fartura.
2013 rok. Fotografował autor

W45. Furna (suszarnia do ostrokrzewu paragwajskiego) w gospodarstwie Homczyńskich na Linha Iguaçu Norte (niedaleko Santany). 2014 rok. Fotografował autor

W46. Forno (piec do wypału węgla drzewnego) w gospodarstwie Czarnosów na 4ª Vicinal Iguaçu. 2013 rok. Fotografował autor

W47. Środkowy fragment Linha Pinhão de Baixo na zdjęciu satelitarnym Google Earth z 2014 roku. Prostopadłe do przebiegu drogi publicznej są rozlokowane podłużne działki stanowiące własność rolników indywidualnych. Zabudowa zagrodowa układa się w formę przypominającą łańcuchówkę

W48. Osiedle robotnicze Fuck Pinaré na zdjęciu satelitarnym Google Earth z 2011 roku. W zachodniej części znajdują się zabudowania tartaku, we wschodniej są zlokalizowane domy pracowników i zaplecze socjalne (szkoła, kaplica)

Chłopskość Polonii

Chłopski typ gospodarowania uważany przez Kazimierza Dobrowolskiego za jeden z głównych wyznaczników kultur tradycyjnych⁴⁰ jest główną cechą charakteryzującą miejscową społeczność polonijną pod względem ekonomicznym. Aktualnie ponad połowa ludności municypium (w tym znacząca większość osób polskiego pochodzenia) zatrudniona jest w sektorze rolnictwa. O profilu gospodarczym Cruz Machado mówią słowa hymnu i symbole umieszczone na herbie municypalnym. Jest on mocno zakorzeniony w akcji kolonizacyjnej, w ramach której nowo przybyłym osadnikom przyznawano grunty pod zasiedlenie. Pasowe, przeważnie 24-hektarowe, nadziały ziemskie poddawano częściowemu karczunkowi. Oczyszczone grunty przeznaczano na pola uprawne i pastwiska. W dogodnym dla siebie miejscu, zazwyczaj nieopodal drogi publicznej, właściciele stawiali swoje domy i inne zabudowania zagrodowe. Zakładanie nowych gospodarstw wygląda współcześnie niemal identycznie jak 100 lat temu.

Organizacja gospodarstwa wiąże się z jego funkcjami produkcyjnymi. Najważniejszym kierunkiem działalności jest uprawa, głównie: fasoli, kukurydzy, ostrokrzewu paragwajskiego, soi, manioku, ryżu i tytoniu. Produkcja zboża ma obecnie znaczenie marginalne, choć niegdyś była ona powszechnie praktykowana wśród polskich kolonistów. Pomimo postępów w mechanizacji, wciąż wiele prac polowych wykonywanych jest przy użyciu prostych narzędzi: pługów, radeł i bron ciągniętych przez konia, motyk, sierpów, kos i ręcznych sadzarek. Stosowanie nawozów sztucznych napotyka opór ze strony niektórych, zwłaszcza starszych, gospodarzy. Drugim kierunkiem działalności jest chów zwierząt, głównie bydła, trzody chlewnej, koni, owiec, kóz, drobiu i ryb. Zaprzęganie koni do drewnianych wozów nie należy do rzadkości. Trzecim kierunkiem jest gospodarka leśna. Wykorzystywane są głównie zasoby niepoddanej wcześniej karczunkowi puszczy araukariowej. Uzyskane drewno wykorzystywane jest do celów konstrukcyjnych, na opał oraz do produkcji węgla drzewnego. W niektórych gospodarstwach indywidualnych, wzorem większych gospodarstw latyfundialnych i przedsiębiorstw z branży przemysłu tartaczego, prowadzone są również nasadzenia drzewostanów sosnowych i eukaliptusowych.

Istotną cechę gospodarstw typu chłopskiego stanowi ukierunkowanie na samozaopatrzenie. Większość produkcji jest przeznaczona wyłącznie na własny użytek. Na wolnym rynku sprzedawane są nadwyżki tylko niektórych płodów rolnych, mleka i węgla drzewnego. Z samowystarczalnością związane jest również wykorzystanie drewna konstrukcyjnego. Zabudowania mieszkalne, inwentarskie i schówkowe, niektóre prostsze narzędzia rolnicze i sprzęty gospodarstwa domowego wykonywane są z własnego

⁴⁰ K. Dobrowolski, A. Woźniak, *Historyczne podłoże polskiej kultury chłopskiej*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, red. Maria Biernacka i in., Wrocław 1976, s. 60.

materiału, nierzadko przez samych gospodarzy lub przez nisko wykwalifikowanych rzemieślników.

Opisywany typ gospodarowania jest mocno związany z instytucją rodziny. W społeczności polonijnej dominuje patriarchalny model rodziny. Rolę przewodnią odgrywa ojciec, a dzieci pozostają w dużej zależności ekonomicznej i intelektualnej od rodziców. Pomimo zmian demograficznych następujących w ostatnich dziesięcioleciach wciąż popularne są rodziny wielodzietne. Młodzi, zwłaszcza kobiety, nierzadko wstępują w związek małżeński w wieku poniżej 20 lat. Bardzo często w obrębie jednej zagrody zamieszkują przedstawiciele trzech lub czterech generacji.

7 ZABUDOWA MIESZKALNA

Pozycja rodziny

W materiałach IBGE statystyka ludności uwzględniająca stan cywilny prowadzona jest w grupie osób od 10. roku życia. Według danych ze spisu powszechnego z 2010 roku na sumę 15 019 osób¹ zamieszkujących Cruz Machado blisko połowę, to jest 7412 osób (49,35%), stanowią panny i kawalerowie. Małżonkowie tworzą grupę 6426 osób (42,79%), wdowy i wdowcy – 821 osób (5,47%), kobiety i mężczyźni z unieważnionym małżeństwem lub w separacji – 201 osób (1,34%), rozwiedzeni – 159 osób (1,06%)². W latach 2010–2016 zawarto łącznie 555 związków małżeńskich, co daje średnio 79 ślubów rocznie³. W tym samym czasie doszło do 29 rozwodów, ze średnią 4 rocznie⁴. W praktyce wiele par żyje w związkach nieformalnych, co rzecz jasna nie znajduje odzwierciedlenia w opracowaniach statystycznych. Współcześnie coraz mniejsze znaczenie ma presja środowiskowa nakazująca zawieranie małżeństw wewnątrz własnej grupy etnicznej i wyznaniowej⁵.

W wynikach spisu powszechnego zaprezentowano liczebność rodzin tworzących trwale indywidualne gospodarstwa domowe. Blisko 1/4 stanowią rodziny dwuosobowe, których jest 1177 (24,38%). Najwięcej, to jest 1499 (31,05%), jest rodzin trzyosobowych. Rodzin czteroosobowych jest 1136 (23,53%), pięcioosobowych – 541 (11,21%),

¹ Nieścisłość danych. Wedle szczegółowego rozbitcia na grupy wiekowe liczba ta wynosi 15 088.

² <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/22714> – 14 II 2018.

³ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/20/29767?tipo=grafico&indicador=29769> – 14 II 2018.

⁴ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/20/29767?tipo=grafico&indicador=29775> – 14 II 2018.

⁵ Informator: E. Krasovski, Santana.

a złożonych z sześciu lub więcej osób – 474 (9,82%)⁶. Średnia osób przypadających na jedną rodzinę wynosi zatem 3,74.

	ogółem	strefa miejska	strefa wiejska	%
rodziny złożone z 2 osób	1177	428	749	24,38
rodziny złożone z 3 osób	1499	568	930	31,05
rodziny złożone z 4 osób	1136	425	710	23,53
rodziny złożone z 5 osób	541	163	378	11,21
rodziny złożone z 6 lub więcej osób	474	111	364	9,82
razem	4827	1695	3132	100

Tabela 15. Szczegóły liczebności rodzin w municypium Cruz Machado w 2010 roku⁷

W środowisku wiejskim dominuje patriarchalny model rodziny. Głową rodziny jest ojciec, który odgrywa rolę głównego organizatora prac w gospodarstwie oraz reprezentuje interesy domowników na zewnątrz. Rolą matki jest dbanie o mieszkanie i ogród. Pełnienie funkcji pani domu (*dona de casa*) nie jest jednak dla kobiet deprecjonujące. Gospodynie, zwłaszcza starsze, cieszą się sporym autorytetem w lokalnej społeczności. Dzieci, także dorosłe, które nie usamodzielniały się, są zobligowane do spełniania woli rodziców. Pozycję rodziny wiejskiej wzmacnia system organizacji wspólnot kościelnych, które grupowane są według domostw, a nie pojedynczych osób⁸. Większa swoboda panuje w rodzinach, których członkowie zamieszkują obszary zurbanizowane lub przebywają na emigracji.

Zróżnicowanie domostw

Według danych ze spisu powszechnego z 2010 roku na terenie municypium Cruz Machado istnieje 6712 adresów, z czego w strefie miejskiej jest 2510 (37,40%), a w strefie wiejskiej – 4202 (62,60%)⁹. Warto wspomnieć, że w realiach brazylijskich numer adresowy jest oznaczeniem odległości obiektu liczonej od początku drogi i wyrażonej w metrach bieżących (przykładowo dom nr 100 znajduje się przy setnym metrze ulicy). Jednak nie wszystkie adresy mają numerację. W większości przypadków podawana jest tylko orientacyjna nazwa miejscowości. Budynki mieszkalne występują w liczbie

⁶ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/24161> – 14 II 2018.

⁷ Tamże.

⁸ Informator: M. Stępień (chrystusowiec).

⁹ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/22106> – 14 II 2018.

5983 obiektów, z czego domy jednorodzinne stale zamieszkałe stanowią 5175 obiektów (86,50%), jednorodzinne czasowo zamieszkałe – 357 obiektów (5,97%), jednorodzinne niezamieszkałe – 444 obiekty (7,42%), wielorodzinne zamieszkałe – 3 obiekty (0,05%), wielorodzinne niezamieszkałe – 4 obiekty (0,07%)¹⁰.

W innych rubrykach wyników spisu uwzględniono 5162 aktywne gospodarstwa domowe. Wśród nich 5144 (99,65%) zajmują domy jednorodzinne, 8 (0,15%) – lokale w blokach, 7 (0,14%) – lokale w wolnostojących domach wielorodzinnych, 3 (0,06%) – lokale w kamienicach. W rozróżnieniu na sposób objęcia w posiadanie: 4411 (85,45%) stanowią mieszkania własnościowe, 465 (9,01%) – pracownicze i socjalne, 281 (5,44%) – wynajmowane, a 5 (0,10%) jest użytkowanych na innych zasadach¹¹. Jeśli uwzględnimy położenie: 1837 gospodarstw domowych (35,57%) znajduje się w strefie miejskiej, a 3327 (64,43%) – w strefie wiejskiej¹². Pod względem konstrukcyjnym: 1559 obiektów (30,20%) ma zewnętrzne ściany murowane z wyprawą, 148 (2,87%) – ściany murowane bez wyprawy, 3366 (65,19%) – ściany drewniane z nowego budulca, 90 (1,74%) – ściany drewniane z budulca rozbiórkowego¹³. W podziale na liczbę domowników: 537 domów (10,40%) zamieszkiwanych jest przez 1 osobę, 962 (18,64%) – 2, 1331 (25,78%) – 3, 1143 (22,14%) – 4, 610 (11,82%) – 5, 330 (6,39%) – 6, 139 (2,69%) – 7, 62 (1,20%) – 8, 24 (0,46%) – 9, 17 (0,33%) – 10, 7 (0,14%) – 11 lub więcej¹⁴. Średnia liczba mieszkańców przypadających na jedno czynne rodzinne gospodarstwo domowe wynosi 3,48¹⁵.

Dostęp do energii elektrycznej ma 5066 obiektów (98,14%), 96 (1,86%) jest jej natomiast pozbawionych. W łazienkę na wyłączny użytek wyposażonych jest 4446 gospodarstw domowych (86,13%), 628 (12,17%) korzysta z łazienek wspólnych, a 88 (1,70%) w ogóle nie ma do nich dostępu. Do kanalizacji ścieki odprowadzają 424 gospodarstwa domowe (8,21%), do przydomowych oczyszczalni – 1703 (32,99%), do szamba – 2612 (50,60%), do rowów – 197 (3,82%), do rzeki lub jeziora – 53 (1,03%), w inny sposób – 85 (1,65%). Domostwa nieodprowadzające ścieków to te bez łazienek, których jest 88 (1,70%). Pod względem zaopatrzenia w wodę 1718 obiektów (33,28%) podłączonych jest do sieci wodociągowej, 2432 (47,11%) korzysta ze studni lub źródła znajdującego się na terenie własnej posiadłości, 970 (18,79%) – ze studni lub źródła wspólnego dla wielu domów, 11 (0,21%) pobiera wodę z rzeki lub jeziora, 1 (0,02%) – ze zbiornika deszczówki, a 30 (0,58%) – w inny sposób. Jeśli uwzględnić sposoby pozbywania się odpadów, 1613 gospodarstw domowych (31,25%) korzysta z usług wywozu śmieci sprzed posiadłości, 502 (9,72%) odkłada śmieci do wspólnych kontenerów, 269 (5,21%) zakopuje

¹⁰ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/27652> – 14 II 2018.

¹¹ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/24304> – 14 II 2018.

¹² <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/47427> – 14 II 2018; nieścisłość danych (suma wynosi 5163, a nie 5162).

¹³ Tamże; nieścisłość danych (suma wynosi 5163, a nie 5162).

¹⁴ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/24304> – 14 II 2018.

¹⁵ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/27652> – 14 II 2018.

je na własnej posiadłości, 2669 (51,70%) spała je na własnej posiadłości, 41 (0,79%) wyrzuca je na nieużytki lub tereny publiczne, 2 (0,04%) wyrzucają je w okolice rzeki lub jeziora, a 66 (1,28%) usuwa je w inny sposób¹⁶.

W lodówkę wyposażonych jest 4677 domostw (90,57%), w pralkę – 2137 (41,38%), w odbiornik radiowy – 4831 (93,55%), w telewizor – 4674 (90,51%), w komputer – 923 (17,87%), w łącze internetowe – 489 (9,47%), w telefon stacjonarny – 714 (13,83%), w telefon komórkowy – 2875 (55,67%), w samochód – 2632 (50,97%), w motocykl – 1419 (27,48%)¹⁷. Do mieszkań na terenie Cruz Machado nie jest doprowadzony gazociąg. W niektórych gospodarstwach domowych korzysta się z propanu-butanu w butlach.

	ogółem	strefa miejska	strefa wiejska	%
lodówka	4677	1754	2923	90,57
pralka	2137	991	1146	41,38
radio	4831	1627	3204	93,55
telewizor	4674	1747	2927	90,51
komputer	923	631	292	17,87
Internet	489	462	27	9,47
telefon stacjonarny	714	504	210	13,83
telefon komórkowy	2875	1430	1445	55,67
samochód	2632	932	1699	50,97
motocykl	1419	345	1074	27,48
razem	5164	1837	3327	100,00

Tabela 16. Szczegóły wyposażenia gospodarstw domowych w Cruz Machado w 2010 roku¹⁸

Rozplanowanie wnętrza domu

Zabudowę mieszkaniową cechuje brak powtarzalności w rozplanowaniu wnętrza. W terenie trudno dostrzec dwa obiekty o identycznych proporcjach i układzie funkcjonalnym. Pierwsze siedziby nowo przybyłych imigrantów były jednonętne (pomieszczenie do gotowania znajdowało się na zewnątrz)¹⁹. Do czasów współczesnych nie zachował się jednak żaden przykład tego rodzaju *budki*²⁰. Wraz ze stabilizowaniem się sytuacji ekonomicznej osadników ich domostwa były stopniowo rozbudowywane.

¹⁶ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/24304> – 14 II 2018.

¹⁷ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/47427> – 14 II 2018.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Informator: J. Gapska, 2ª Vicinal Palmital.

²⁰ Obiekty tego rodzaju prezentowane w skansenie w Santanie są rekonstrukcjami.

Rozwój przestrzenny budynków mieszkalnych następował jednocześnie w czterech kierunkach: przez dostawienie kolejnego pomieszczenia (przeważnie kuchni) przy ścianie bocznej izby, dobudowanie zaplecza gospodarczego w drugim trakcie (z reguły znacznie węższym niż pierwszy), wykorzystanie poddasza na cele noclegowe oraz dodanie werandy osłaniającej ścianę frontową (nierzadko udekorowanej lambrekinami). W ten sposób wykształcił się tradycyjny typ domu polskiego kolonisty, który dominował w miejscowym krajobrazie przez pierwsze półwiecze istnienia Cruz Machado. Jego bardziej rozbudowanym wariantem jest bliźniak, złożony z dwóch podobnie wykonanych segmentów połączonych wspólnym podcieniem.

W latach sześćdziesiątych w lokalnym krajobrazie pojawiły się większe domy, z co najmniej trzema pomieszczeniami w linii przedniej elewacji i dodatkowymi sypialniami w drugim trakcie. Większe znaczenie uzyskała weranda, którą poszerzano i przeciągano wzdłuż ścian bocznych. Przez dodatnie różnych przybudówek bryła budynku stała się bardziej skomplikowana. Jednocześnie zaczęto odchodzić od mieszkalnego wykorzystania piętra – tym samym nachylenie dachu się zmniejszyło. W latach osiemdziesiątych upowszechniła się praktyka stawiania domów krótszą ścianą w kierunku drogi. Frontowy podcień przybrał formę wnęki, obejmującej połowę szerokości fasady. Kolejne, łatwe do zauważenia, zmiany w rzucie przyziemia przyniosły architektura murowana i towarzyszący jej dach kopertowy. Proporcje zarysu budynku ewoluowały w stronę kwadratu. Na początku nowego tysiąclecia pojawiły się realizacje projektów nowoczesnych willi z dodatkowymi skrzydłami (na kształt litery „L”). Modą ostatnich lat, zwłaszcza na obszarach szybko urbanizujących się i wśród bogatszych gospodarzy, jest wznoszenie domów piętrowych.

W rozplanowaniu wnętrza obiektów mieszkalnych spotykanych na terenie Cruz Machado nie da się zaobserwować wpływów budownictwa ludowego wschodniej Polski²¹. Pod tym względem miejscowa architektura polonijna nie odbiega znacząco od standardów południowobrazylijskich. W ostatnich dekadach dostrzegalnym procesem jest natomiast amerykanizacja bryły domów²². Współcześnie coraz śmielej stosowane są rozwiązania obce lokalnej tradycji budowlanej. Przykładem tego typu architektury są *szale*, czyli domki letniskowe nakryte dachami o wyjątkowo dużej stromiznie, a także nowoczesne wielokondygnacyjne wille.

Sercem gospodarstwa domowego jest kuchnia, nazywana z portugalskiego *kozinjã* lub podobnie jak niegdyś na terenach wschodniej Polski – *chałupą*²³. Najważniejszym urządzeniem w jej wnętrzu jest *komin* (piec), na którego *szapach* (blachach) przygotowuje się codzienne posiłki. Obiad szykowany jest zwyczajowo na godzinę 12.00 i składa się przeważnie z wielu potraw (ryżu, fasoli, makaronu, ziemniaków, mięsa, sałatek) na-

²¹ Z. Staszczak, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskim...*, s. 142–157.

²² A. Böhm, A. Zachariasz, *Dziedzictwo architektoniczne polskiej emigracji...*, s. 128.

²³ Z. Staszczak, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskim...*, s. 134.

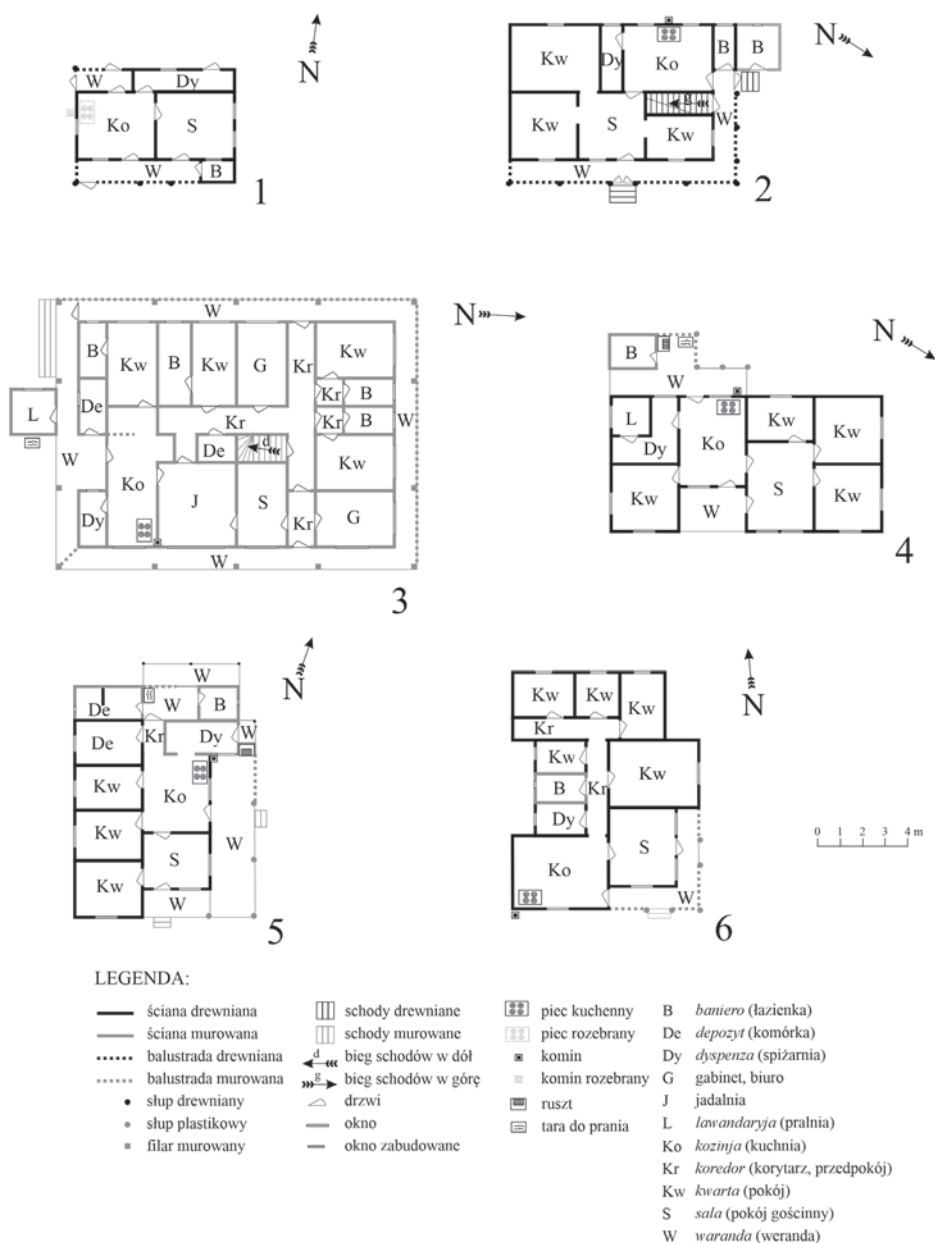
bieranych na jeden talerz z aluminiowych garnków rozłożonych na *szapie*. Niezjedzona strawa pozostawiana jest do odgrzania na wieczór lub na następny dzień, co powoduje, że dieta miejscowej ludności, choć obfita, jest bardzo monotonna. Bardziej wyszukane dania, w tym *szurasko* (wołowinę pieczoną na ruszcie), serwuje się w niedzielę i święta.

Kuchnia jest pomieszczeniem dużym i w niej domownicy spędzają najwięcej czasu. Na terenach wiejskich znajduje się zawsze z przodu budynku (inaczej niż w mieście, gdzie jest umiejscawiana od strony podwórza). Do jej wnętrza wchodzi się bezpośrednio z zewnątrz. Drzwi do kuchni stanowią *de facto* główne wejście do domu. Jeżeli tylko mieszkańcy przebywają w środku, pozostają one otwarte, nawet w chłodne dni. Stojący u progu gość woła przez nie gospodarzy. Poza ważnymi okazjami sąsiedzi i członkowie rodziny przybywający na wizytę (odwiedziny) podejmowani są przy stole kuchennym. Również w kuchni przeważnie słucha się radia i ogląda telewizję. Ponadto pomieszczenie to pełni funkcję komunikacyjną – stanowi przejście na zaplecze i przedsionek części sypialnianej. W niektórych nowoczesnych domach z kuchni wyodrębnia się jadalnię.

Drugim ważnym pomieszczeniem jest *sala*, czyli pokój gościnny. Także do tego wnętrza prowadzi osobne wejście z werandy, które używane jest jednak znacznie rzadziej. Co prawda, istnieje przesąd mówiący, że osoba przybyła z wizytą powinna opuścić domostwo innymi drzwiami, niż do niego weszła, jednak w praktyce mało kto traktuje poważnie tego typu zalecenia²⁴. W *sali* przyjmuje się ważniejszych gości. Pomieszczenie to charakteryzuje się reprezentacyjnym wystrojem. Tu znajduje się domowy ołtarzyk, z pewnością nawiązujący do świętego kąta spotykanego w chłopskich chałupach na ziemiach polskich, ale także wpisujący się w typowo latynoską pobożność. Na ścianach wieszane są obrazy Pana Jezusa, NMP i świętych, a także krzyże, różańce i różne ozdoby. Pod nimi znajduje się przykryty obrusem stolik, na którym stawiane są figurki sakralne. Zdecydowanie najpopularniejszym przedstawieniem jest patronka Brazylii – Matka Boża z Aparecidy. W wielu domach można również spotkać, sprowadzane przez polskich księży, wizerunki Matki Bożej Częstochowskiej. Modą ostatnich lat jest umieszczanie tam „dewocjonaliów” związanych z duchownymi „celebrytami”, takimi jak ksiądz Marcelo Rossi. W niektórych domach prezentowane są także portrety miejscowego proboszcza – księdza Daniela Niemca. W okresie bożonarodzeniowym w *sali* stawia się *piniorka* (choinkę).

Pomieszczeniami sypialnianymi są *kwartę*. Ich wyposażenie często ogranicza się do łóżka i szafy na ubrania. Nierzadko nie mają one drzwi, a jedynie odgradzane są kotarą. Z *koziną* funkcjonalnie związana jest *dyspenza*, zwana także gwarowo *posiadą* lub *komorą*. Jest to niewielkie pomieszczenie dostępne z kuchni, służące za spiżarnię i schowek na garnki. Najczęściej znajduje się w niej także zlew do mycia naczyń, a nierzadko dodatkowo *želadera* (lodówka) i *frizer* (zamrażalnik). Nieco podobne przeznaczenie ma *depozyt*, czyli komórka, w której składa się przedmioty używane w gospodarstwie domowym, nie związane bezpośrednio z kuchnią. *Baniero* (łazienka) w starszych domostwach dostępna

²⁴ Informatorka: T. Zwierzykowska, Linha Potingal.

II. T16. Rzuty przyziemia budynków mieszkalnych. 1 – dom Makarów, Linha Guarapuava (powstał ok. 1955), 2 – dom Wierzbickich, Linha Colônia Nova (ok. 1965), 3 – plebania, Santana (1979), 4 – dom Cieniuchów, Linha Guarapuava (ok. 1985), 5 – dom Fiałków, Linha Iguaçu Norte (1986), 6 – dom Zwierzyzkowskich, Linha Potingal (ok. 1990). Stan na lata 2013–2015. Wykonał autor

jest od zewnątrz. Najczęściej pomieszczenie to ma ściany murowane, nawet jeśli reszta domu wykonana jest w konstrukcji drewnianej. Istotnym elementem domostwa jest *waranda* (weranda), która pełni funkcję komunikacyjną i stanowi miejsce odpoczynku. Przy werandzie znajduje się *lawandaryja* (pralnia), wyposażona w tary, wciąż będące w powszechnym użyciu, zwłaszcza w sytuacji czyszczenia obłożonej odzieży roboczej. Innym ważnym elementem podcienia jest *szuraskera*, czyli ruszt do pieczenia mięsa, używany przede wszystkim do przygotowywania uroczystego niedzielnego obiadu.

Przepisy budowlane

Działalność budowlaną na terenie municypium reguluje miejscowy Kodeks Robót (Código de Obras). Przepisy dotyczą wszystkich prac związanych ze wznoszeniem nowych budynków, rozbudową, remontem lub wyburzeniem obiektów istniejących oraz robotami ziemnymi, niezależnie od ich usytuowania, formy własności i przeznaczenia. W akcie prawnym szczegółowo określono: obowiązki władz lokalnych, inwestorów i wykonawców; procedury administracyjne, w tym warunki uzyskania pozwolenia na budowę, wytyczne do sporządzenia dokumentacji projektowej i zasady kontroli oraz podstawowe wymogi gwarantujące bezpieczeństwo, utrzymanie higieny i komfort przyszłych użytkowników powstających konstrukcji²⁵.

pomieszczenie	minimalna średnica koła wpisanego pomiędzy ściany pomieszczenia w m	minimalna powierzchnia w m ²	minimalna wysokość
przedpokój	0,8	–	2,3
pokój dzienny	2,5	10	2,5
jadalnia	2	6	2,5
kuchnia (aneks kuchenny)	1,8	5	2,5
dwa pierwsze pokoje (sypialnie)	2,5	8	2,5
kolejne pokoje (sypialnie)	2	5	2,5
łazienka	1	1,5	2,2
pralnia	1,5	2,5	2,2
komórka	1	1,5	2,1
garaż	2,2	9	2,2

²⁵ *Dispõe sobre o código de obras do município de Cruz Machado regulamentando as normas edilícias no município; revoga disposições em contrário quanto a matérias relativas às edificações e dá outras providências, Leis Municipais, [on-line:] <https://leismunicipais.com.br/codigo-de-obras-cruz-machado-pr> – 1 X 2018.*

pomieszczenie	minimalna średnica koła wpisanego pomiędzy ściany pomieszczenia w m	minimalna powierzchnia w m ²	minimalna wysokość
weranda (wiata)	2	–	2,2
spizarnia	1	1,5	2,5
korytarz	0,8	–	2,3
gabinet (biuro)	2	6	2,5
klatka schodowa	0,8	–	2

Tabela 17. Przykładowe normy dla zabudowy jednorodzinnej w Cruz Machado²⁶

Obostrzenia w zakresie działalności budowlanej wydają się jednak na tyle świeżej daty, że do dziś wiele prywatnych inwestycji, szczególnie tych realizowanych na terenach wiejskich, jest przeprowadzanych bez wymaganych zezwoleń. W urzędzeniu własnej nieruchomości gruntowej wciąż istnieje duża swoboda. Przyczyny tego stanu rzeczy należy dopatrywać się w silnie jeszcze zakorzenionej tradycji samowystarczalności i samoorganizacji, obligującej do zapewnienia we własnym zakresie infrastruktury niezbędnej do prawidłowego funkcjonowania rodzinnego gospodarstwa domowego i rolno-hodowlano-leśnego. Zapewne nie bez znaczenia jest także stosunkowo niska wykrywalność nadużyć oraz mało dotkliwy sposób legalizacji samowoli. Właściciel posiadłości wyznacza lokalizację siedliska, ustala rozmieszczenie poszczególnych obiektów, decyduje o układzie wnętrza i wyglądzie zewnętrznym budynków. Stroną wprowadzającą ewentualne poprawki do koncepcji zaprezentowanej przez inwestora są przeważnie sami wykonawcy²⁷.

Wykonawcy

Stawianiem prostych konstrukcji drewnianych, do których zaliczyć można większość zabudowy gospodarskiej, zajmuje się najczęściej sam gospodarz²⁸. Budowę domów, jak również innych bardziej skomplikowanych obiektów, zwłaszcza murowanych, zleca się zazwyczaj osobom z zewnątrz. W miejscowej odmianie języka polskiego specjalistów od budownictwa nazywa się przeważnie za pomocą słów pochodzących z języka portugalskiego. Cieśla znany jest jako *kajpitero*, stolarz – *marsenero*, murarz – *pedrero*. Budowniczości w większości nie mają uprawnień potwierdzonych formalnie. Popyt na świadczenie usług budowlanych jest obecnie duży, dlatego wiele czynności wykony-

²⁶ Tamże.

²⁷ Informator: A. Król, 2ª Vicinal Iguazu.

²⁸ Informator: J. Zwierzykowski, Linha Potingal.

wanych jest przez nisko wykwalifikowanych robotników²⁹. Ani w samym Cruz Machado, ani w najbliższej okolicy nie istnieją szkoły techniczne przyuczające do zawodu. Nie organizuje się również specjalistycznych kursów w tym zakresie. Co więcej, nie wykształciła się nawet tradycja przekazywania fachu z ojca na syna. Nauka zawodu odbywa się przeważnie już w wieku nastoletnim. Wielu cenionych dziś budowniczych zdobywało doświadczenie, podejmując pracę w większych miastach, gdzie znacznie wcześniej mieli styczność z nowatorskimi rozwiązaniami, które potem stosowali, wracając we własne strony³⁰.

Brygada odpowiedzialna za postawienie domu średniej wielkości liczy od dwóch do pięciu osób. Wynagrodzenie dla budowniczych liczone jest od metra lub w dniówkach. W 2015 roku dzień pracy robotnika kosztował około 100 BRL (netto)³¹. Płaca pomocnika wynosi przeważnie nieco ponad połowę wynagrodzenia fachowca³². W przeszłości stosowano również formę wymiany zwanej *troka d'zija*, w której gospodarz odrabiał dniówki, wykonując pracę na polu zatrudnionego robotnika, jednak przy obecnym poziomie cen obowiązujących za poszczególne usługi zamiana taka byłaby dla pracownika branży budowlanej mało opłacalna³³. Dobowy wymiar czasu pracy na budowie wynosi zazwyczaj 8 godzin. Gdy dojazd do miejsca wykonania zlecenia jest trudny, a zatrudniony robotnik nocuje i żywi się u gospodarzy, prace są przedłużane do 11 godzin w ciągu dnia³⁴. Z uwagi na szeroki wachlarz czynności, które wykonuje najęta ekipa, przyjmowanie zleceń u dwóch lub większej liczby klientów jednocześnie jest rzadko praktykowane.

Tylko roboty wymagające profesjonalnej wiedzy i drogiego sprzętu są realizowane przez wyspecjalizowane firmy. Do nich należą między innymi prace zbrojarskie i betoniarские przy dużych konstrukcjach. Pewne zadania wykonują także służby podległe prefekturze. Instytucje municypalne (Secretaria Municipal de Obras) posiadają komplet maszyn budowlanych i drogowych³⁵. W świetle obowiązujących przepisów osoby zarejestrowane jako rolnicy mogą korzystać z pomocy ze strony władz lokalnych, które zlecają przygotowanie gruntu pod zabudowę mieszkaniową. Choć usługa ta jest darmowa, praktykuje się symboliczną zapłatę dla samych robotników, którym za wykonaną pracę wręcza się podarunki w postaci koguta lub prosiaka³⁶. Przy wznoszeniu obiektów użyteczności publicznej bardzo często korzysta się z inicjatywy czynu społecznego. W ten sposób współcześnie budowane są choćby świątynie. W przeszłości podobnego zaangażowania społecznego wymagała również miejscowa administracja. Jeszcze w latach

²⁹ Informator: A. Król, 2ª Vicinal Iguaçu.

³⁰ Informator: W. Wiśniewski, Cruz Machado.

³¹ Informator: A. Król, 2ª Vicinal Iguaçu.

³² Informator: W. Wiśniewski, Cruz Machado.

³³ Informator: A. Król, 2ª Vicinal Iguaçu; W. Wiśniewski, Cruz Machado.

³⁴ Informator: A. Król, 2ª Vicinal Iguaçu.

³⁵ Secretaria Municipal de Obras, Prefeitura Municipal de Cruz Machado – PR, [on-line:] <http://pmcm.pr.gov.br/secretaria-municipal-de-obras/> – 1 X 2018.

³⁶ Informatorka: A. Fiałek, Linha Iguaçu Norte.

II. T17. Tradycyjne narzędzia używane w robotach stolarskich: 1 – piła płatnica, 2 – dłuta, 3 – piła ramowa, 4 – piła otwornica, 5 – młotek, 6 – piła kabłąkowa. Przedmioty należą do rodziny Syryjczyków z Vicinal C Iguaçu. 2013 rok. Fotografował autor

siedemdziesiątych XX wieku drogi publiczne naprawiano w ramach tak zwanych *awiasonów*. Roboty wykonywano raz do roku, przeważnie w maju. Przy tym był obowiązek oddelegowania pracowników z każdego gospodarstwa. Liczba dni do przepracowania zależała od wielkości posiadłości gruntowej. Za każdy posiadany *szakier* właściciel był zobowiązany do dostarczenia siły roboczej na 5–6 dni³⁷.

Narzędzia

Do dziś wielu budowniczych, zwłaszcza tych starej daty i parających się zawodem półprofesjonalnie, używa prostych narzędzi, podobnych do tych, którymi wznoszono pierwsze budowle nowo powstającej kolonii sprzed stu lat. W wielu domach zachowały się oryginalne przedmioty pamiętające czasy pierwszych imigrantów. Wedle przekazów samych dysponentów część z nich mogła zostać przywieziona z ziem polskich.

³⁷ Informator: Z. Koczyła, Linha Guarapuava.

II. T18. Sprzęty wykorzystywane w pracach ciesielskich i gruntowych: 1 – cieślica, 2 – gontownik, 3 – młot, 4 – łopata sztychówka, 5 – motyka, 6 – kilof. Przedmioty należą do rodzin: Siepków z Linha Palmital L (1–2) i Gajasów z Linha Divisa (3–6). Lata 2013–2014. Fotografował autor

Ze względu na prostotę ich konstrukcji trudno jest na podstawie analizy formalnej zwerfikować tę hipotezę. Rozstrzygnięcie przyniosłoby przebadanie materiałów (głównie drewna), z którego zostały wykonane. Należy jednak założyć, że z uwagi na ograniczone możliwości transportowe, które napotykali chłopci emigrujący za ocean, do Brazylii mogły trafić wyłącznie sprzęty o niewielkich gabarytach.

Wśród tradycyjnych narzędzi ciesielskich należy wyróżnić przyrządy służące wymierzaniu, do których zaliczyć można: *prumo* (pion), *niwel* lub *waserwagę* (poziomicę), *szara-fę* (prostą listwę), *fitę* (taśmę mierniczą), *winkel* (kątownik), kątownik nastawny, znacznik stolarski i ołówek. Przerzynanie drewna odbywało się za pomocą pił typu „moja-twoja”, do cięcia wzdłużnego (na kozłach), kabłąkowej, ramowej, jednouchwytowej (płatnicy, otwor-nicy, grzbietnicy). Do kształtowania materiału były używane ponadto wieloraki: *heble* (strugi), *korby* (wiertarki), *fakony* (duże noże), dłuta, cieślice, ośniki itp. Do łupania deseczek na pokrycie dachu służył *gontownik* (nóż z rękojeścią pod kątem prostym), w który bito drewnianym młotem. Rozbijania kłoców drewnianych dokonywano, posługując się metalowymi klinami. Do montowania różnych elementów konstrukcyjnych niezbędny był zestaw młotków. Wyrównanie terenu pod budowę było wykonywane za pomocą *pikaretów*

(kilofów), *grac* (motyk), *szpadli* (sztychówek), łopat do załadunku, młotów do rozbijania kamieni, pługów do przewracania ziemi oraz ubijaków w postaci drewnianego kłoca z dwoma uchwytami. Podobny zestaw narzędzi stosowany był w trakcie naprawy dróg³⁸.

Materiały

Za zgromadzenie budulca odpowiada przeważnie sam inwestor. Gospodarze posiadający własne lasy starają się, aby całość potrzebnego do budowy drewna pochodziła z ich prywatnych zasobów³⁹. Kupowanie surowca drzewnego na rynku lokalnym jest mało opłacalne⁴⁰. Uzyskiwanie budulca z naturalnych zasobów leśnych jest jednak obarczone wieloma restrykcjami. Wycięcie każdego dużego okazu musi być zgłoszone odpowiednim organom. Zwalczaniem nielegalnego uzyskiwania drewna zajmuje się Brazylijski Instytut Środowiska i Naturalnych Zasobów Odnawialnych (IBAMA – Instituto Brasileiro do Meio Ambiente e dos Recursos Naturais Renováveis), którego funkcjonariusze, tak zwani *fiskale*, sieją postrach wśród miejscowych gospodarzy. Za każdą przeprowadzoną niezgodnie z prawem wycinkę jest nakładana dotkliwa *multa* (grzywna)⁴¹. Współcześnie dąży się zatem do maksymalnego wykorzystania surowca. Nie zdarzają się już sytuacje, które miały miejsce w jeszcze nie tak odległej przeszłości, kiedy to do budowy wybierano tylko najlepsze drewno, a duża ilość materiału była marnowana⁴². Wraz ze zmniejszeniem podaży mówi się również o spadku jakości technicznej drzewostanu. Powszechnym zjawiskiem jest narzekanie, że drewno pochodzące z obecnie ścinanych drzew jest o wiele słabsze niż stary budulec. Z tego powodu chętnie *wyprowejtywuje się* (wykorzystuje się) także drewno rozbiórkowe⁴³.

Sam wyrąb jest dokonywany najczęściej w maju, na który przypada okres spoczynku wegetacyjnego. Według dawnych wierzeń zakorzenionych wśród miejscowych gospodarzy drzewo powinno być ścinane w czasie *minguanty*, a więc podczas ubywającej fazy księżyca. Uzyskane drewno ma wówczas nie *karosić*, czyli nie być podatne na szkodniki⁴⁴. Ścięte pnie po okorowaniu są pozostawiane do wstępnego przesuszenia⁴⁵. Następnie surowiec przewozi się do jednego z licznych w tej okolicy tartaków. Uzyskaną tarcicę układa się w pryzmy i sezonuje od trzech do sześciu miesięcy⁴⁶. Nie praktykuje się

³⁸ Informatorzy: K. Jankowski, Linha Iguaçu Norte; W. Wiśniewski, Cruz Machado; J. Śliwiński, Linha dos Couros; A. Król, 2a Vicinal Iguaçu.

³⁹ Informatorzy: L. Szymanek, Rio do Banho; R. Traczykowski, Linha Boa Ventura.

⁴⁰ Informator: J. Śliwiński, Linha dos Couros.

⁴¹ Informatorka: R. Czerwińska, 6ª Vicinal Iguaçu.

⁴² Informator: J. Śliwiński, Linha dos Couros.

⁴³ Informator: K. Jankowski, Linha Iguaçu Norte.

⁴⁴ Informator: W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁴⁵ Informator: K. Jankowski, Linha Iguaçu Norte.

⁴⁶ Informator: W. Wiśniewski, Cruz Machado.

już rzecz jasna ręcznego cięcia wzdłużnego na kozłach, obciosowywania belek, *szczypyania* (darcia) desek i gontów, jak miało to miejsce w pierwszym półwieczu obecności polskich imigrantów w tych stronach.

W robotach ciesielskich najbardziej cenione jest twarde i odporne na gnicie (choć podatne na pęknięcie) drewno *imbujowe*. Wykonuje się z niego przede wszystkim pecki, różne części konstrukcji szkieletowej, zwłaszcza podwaliny i legary podłogowe, a także podłogi i deskowanie zewnętrzne. Materiał ten wykorzystywany jest także przy wznoszeniu słupów drewnianych ogrodzeń oraz do elementów bram. Trudności w uzyskiwaniu *imbuja* sprawiają, że w nowo powstających konstrukcjach jest on obecnie rzadko używany⁴⁷. Nieco mniej wytrzymałe, ale za to znacznie łatwiej dostępne, choć także reglamentowane, jest drewno *piniorowe* (araukariowe). Uchodzi ono powszechnie za podstawowy budulec tradycyjnej architektury parańskiej. Wykonuje się z niego większość elementów szkieletu budowli (z wyjątkiem pecek), więźbę dachową, deskowanie zewnętrzne oraz wewnętrzne, ramy okien i drzwi, płyty, meble oraz rozmaite narzędzia i sprzęty domowe. Deski *piniorowe* z pnia korony drzewa przybierają bardzo charakterystyczny wygląd ze względu na gęste rozłożenie owalnych sęków, które jednak z czasem wypadają, obniżając wartość użytkową materiału⁴⁸. Do gatunków bardziej miękkich, niegdyś powszechnie stosowanych w pracach stolarskich, dziś jednak deficytowych, zalicza się *ceder* oraz *kanelę*. Gatunkiem łatwym do zdobycia jest za to *brakatynga*. Wyróżnia się jej odmianę czerwoną, o wyższej wartości konstrukcyjnej, oraz białą – słabszą. Podstawową wadą *brakatyngi* jest stosunkowo duża podatność na krzywienie, co ogranicza jej przydatność w szkielecie budowli i deskowaniu. Stosowana może być natomiast przy wykonywaniu mniej obciążonej więźby dachowej i w meblarstwie⁴⁹.

Użyteczność w robotach ciesielskich i stolarskich innych gatunków drewna jest niewielka. Z uwagi na podobne właściwości drewno *imbujowe* może być zastępowane przez *tarumę* lub *sasafrais*, jednak dzieje się to raczej sporadycznie. *Sasafrais* znany jest głównie ze względu na wonny olej uważany powszechnie za lekarstwo. Jego szczapki wrzuca się do *kaszasy* (wódki trzcinowej), dzięki czemu alkohol uzyskuje specyficzny aromat i posmak. Z podobnego względu z drewna tego wykonuje się na przykład szklaneczki do przygotowania *kajpirinii* (popularnego koktajlu na bazie *kaszasy*)⁵⁰. Odporne na naprężenia drewna *kangi* i *gabriuwy* były raczej rzadko wykorzystywane w pracach budowlanych, stanowiły za to ważny materiał w kołodziejstwie i służyły do produkcji niektórych sprzętów rolniczych. Obecnie, podobnie jak w przypadku pozostałych drzew z lasu naturalnego, dostępność tych surowców jest znacznie ograniczona⁵¹. Często natomiast spotykany, dziko rosnący *bambu* (bambus) praktycznie nie jest wykorzystywany jako budulec.

⁴⁷ Informator: J. Śliwiński, Linha dos Couros.

⁴⁸ Informator: W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁴⁹ Informator: A. Król, 2ª Vicinal Iguaçu.

⁵⁰ Informator: L. Szymanek, Rio do Banho.

⁵¹ Informator: L. Zawadzki, Linha Potingal.

Eugeniusz Aniszewski z Linha Pinhão de Baixo wykonuje z niego dość oryginalne meble. Drewno gatunków drzew szybko rosnących: *eukalipto* (eukaliptus) oraz *pinus* (sosna), ze względu na swą kruchość także nie jest bezpośrednio wykorzystywane w robotach konstrukcyjnych. Wykonuje się z niego tylko drobną tarcicę. Surowce te służą głównie do produkcji płyt drewnopochodnych, głównie *lamin* – laminowanych sklejek przeznaczonych do robót meblarskich⁵². Wykorzystanie nowoczesnych technologii wznoszenia szkieletów z materiałów kompozytowych nie jest jeszcze rozpowszechnione w okolicach Cruz Machado, choć tego typu obiekty powstają w innych rejonach Brazylii.

nazwa miejscowa	nazwa botaniczna	zastosowanie
<i>pinior</i>	<i>Araucaria angustifolia</i>	szkielet konstrukcyjny, więźba, deskowanie, stolarka drzwiowa i okienna, ogrodzenia, meble, narzędzia rolnicze i sprzęty domowe
<i>imbuj</i>	<i>Ocotea porosa</i>	pecki, szkielet konstrukcyjny, deskowanie, ogrodzenia
<i>kanela</i>	<i>Ocotea puberula</i>	stolarka drzwiowa i okienna, meble, narzędzia rolnicze i sprzęty domowe
<i>ceder</i>	<i>Cedrela fissilis</i>	stolarka drzwiowa i okienna, meble, narzędzia rolnicze i sprzęty domowe
<i>brakatynga czerwona</i>	<i>Mimosa scabrella</i>	więźba, ogrodzenia, meble, narzędzia rolnicze i sprzęty domowe
<i>brakatynga biała</i>	<i>Mimosa scabrella</i>	więźba, ogrodzenia, meble, narzędzia rolnicze i sprzęty domowe
<i>sasafras</i>	<i>Ocotea odorifera</i>	pecki, szkielet konstrukcyjny, deskowanie, ogrodzenia, sprzęty domowe
<i>taruma</i>	<i>Vitex megapotamica</i>	pecki, szkielet konstrukcyjny, deskowanie, ogrodzenia
<i>kanga</i>	<i>Symplocos uniflora</i>	narzędzia rolnicze i sprzęty domowe
<i>gabriuwa</i>	<i>Myrcarpus frondosus</i>	narzędzia rolnicze i sprzęty domowe
<i>bambu</i>	<i>Bambusa</i>	meble
<i>eukalipto</i>	<i>Eucalyptus</i>	płyty drewnopochodne
<i>pinus</i>	<i>Pinus elliottii</i>	płyty drewnopochodne

Tabela 18. Wykorzystanie gatunków drewna w robotach konstrukcyjnych⁵³

Stosowany w budownictwie asortyment drzewny można zasadniczo podzielić na: bele, krawędziaki, łąty, listwy, listewki, deski, deseczki oraz gonty. Jedynie bele, których używano do stawiania pecek, oraz gonty służące do krycia dachów nie są produkowane

⁵² Informatorzy: E. Fiałek, Linha Iguaçu Norte; J. Zwierzykowski, Linha Pottingal.

⁵³ Informatorzy: A. Król, 2ª Vicinal Iguaçu; W. Wiśniewski, Cruz Machado.

w tartakach i nie stosuje się ich we współczesnych konstrukcjach. Zaobserwować je można wyłącznie w obiektach starszej daty. Deseczki okładzinowe aktualnie produkowane przeważnie są *fedrowane*, to jest wyposażone we wpust i wypust, które ułatwiają ich montowanie. W tartakach wykonuje się także deski ozdobnie profilowane, stosowane jako motyw dekoracyjny⁵⁴.

asortyment	średnie wymiary przekroju w cm	zastosowanie
belki grube	15 × 15	pecki
krawędziaki	7,5 × 10	konstrukcja szkieletu i więźby
łaty	5 × 2,5	łączenie więźby
listwy	3 × 1,5	zakrycie szpar w deskowaniu ścian i szczytów, deskowanie ozdobne szczytów
listewki	2 × 1	wypełnienie balustrad, dekoracje werand
deski	20 × 2,5	deskowanie ścian i szczytów
deseczki	7,5 × 2,5	deskowanie podłóg i pował
deseczki <i>fedrowane</i>	5 × 1,5	deskowanie pułapów i podsiębitek
gonty	10 × 1,5	pokrycie dachu

Tabela 19. Podstawowy asortyment drzewny wykorzystywany w robotach konstrukcyjnych⁵⁵

Prócz drewna surowcem uzyskiwanym lokalnie jest skała bazaltowa. Na potrzeby dużych inwestycji materiał ten jest wydobywany w licznych kamieniołomach rozlokowanych na zboczach gór. Na prywatny użytek gromadzi się kamyki usuwane z pól uprawnych. Znaczenie bazaltu w budownictwie mieszkaniowym nie jest jednak duże. Używa się go głównie do utwardzania dróg, umacniania skarp oraz układania prowiźorycznych ogrodzeń⁵⁶. Sporadycznie bywa wykorzystywany do wykonywania okładzin ścian zewnętrznych, jak ma to miejsce w przypadku zabudowań parafialnych w Santanie i kaplicy w Pinaré. W znacznie mniejszym stopniu korzysta się z kruszywa rzeczno. Piasek wydobywany z dna rzek ma mieć gorsze właściwości od kopanego, przez co większość tego materiału jest sprowadzana spoza municypium⁵⁷.

Pozostałe materiały budowlane są w zasadzie pochodzenia pozamiejscowego. Zakupu cegieł, a także pustaków i prefabrykatów z *konkreto* (betonu), dachówki, ceramiki, *kakinio* (połuczonych płytek służących do układania chodników), cementu, wapna, eternitu, szkła, blachy, gwoździ i różnych elementów wyposażenia wnętrza przeważnie dokonuje się w dużych miastach: w Kurytybie, União da Vitória i Porto União. W ostatnich

⁵⁴ Informatorzy: W. Wiśniewski, Cruz Machado; J. Śliwiński, Linha dos Couros.

⁵⁵ Informatorzy: A. Król, 2ª Vicinal Iguaçu; W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁵⁶ Informator: J. Zwierzykowski, Linha Potingal.

⁵⁷ Informator: W. Wiśniewski, Cruz Machado.

latach coraz więcej produktów można nabyć w miasteczku Cruz Machado, gdzie zaczęły powstawać pierwsze specjalistyczne sklepy (np. Rede Bem Viver)⁵⁸. Do budowy ścian, murów i urządzeń paleniskowych wykorzystuje się *czizolę* (cegłę) pełną oraz dziurawki różnej wielkości. W asortymencie ceramiki architektonicznej jest także *czizola wista*, czyli okładzinowa, oraz *czizola wazada* charakteryzująca się otworami tworzącymi dekoracyjne wzory. Kazimierz Andrzejewski z Vicinal B Iguaçu próbował uruchomić produkcję cegły suszonej, jednak wytwarzany materiał okazał się zbyt niskiej jakości, aby mógł wejść do powszechnego użytku⁵⁹. W tym miejscu warto wspomnieć jeszcze o dość osobliwej z dzisiejszego punktu widzenia czynności związanej z gaszeniem wapna. Dawniej wrzucano do niego ciała zabitych specjalnie na ten cel koni, co w przekonaniu budowniczych miało podwyższyć jego walory. Tego typu praktyka miała być zlecona przez księdza Daniela Niemca w trakcie budowy kościoła w Santanie (1976–1978), choć ostatecznie od niej odstąpiono⁶⁰.

cegła	przeciętne wymiary w cm	zastosowanie
pełna	5,3 × 11,5 × 24	piece kuchenne, piece chlebowe, piece wypałowe
2-dziurkowa	5,3 × 11,5 × 24	pecki, kominy
4-dziurkowa	9 × 9 × 19	ściany, piece wypałowe
6-dziurkowa	9 × 14 × 19	pecki, ściany, mury ogrodzeniowe, ruszty

Tabela 20. Podstawowe rodzaje cegieł wykorzystywane w budownictwie⁶¹

Konstrukcje i techniki

Tradycyjną dla obszaru Parany technologią wznoszenia obiektów architektonicznych jest prosta drewniana konstrukcja szkieletowa. Tą metodą ponad 100 lat temu stawiano pierwsze zabudowania w nowo powstającej kolonii Cruz Machado. Pomimo pojawienia się nowocześniejszych technologii do dziś sposób budowy obiektów drewnianych nie uległ większym zmianom.

Konstrukcja szkieletowa wspiera się na fundamencie punktowym, który zapewnia właściwą wentylację obiektu i spowalnia proces gnicia elementów drewnianych⁶². Równomiernie pod przyziemiem jest rozlokowanych kilka rzędów pecek, nazywanych w miejscowym dialekcie *sepami*. Odległości pomiędzy poszczególnymi podporami są

⁵⁸ Informatorzy: W. Wiśniewski, Cruz Machado; E. Fiałek, Linha Iguaçu Norte.

⁵⁹ Informator: K. Jankowski, Linha Iguaçu Norte.

⁶⁰ Informator: W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁶¹ Informatorzy: A. Król, 2ª Vicinal Iguaçu; W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁶² Informator: K. Jankowski, Linha Iguaçu Norte.

uzależnione od planowanego rozkładu pomieszczeń wewnątrz oraz przewidywanego obciążenia budynku i mieszczą się w przedziale od 70 cm do 1,5 m⁶³. Samo osadzenie fundamentu w ziemi jest dość płytkie i wynosi 30–60 cm⁶⁴. W zależności od ukształtowania terenu pale wystają ponad poziom gruntu od 20 cm do ponad 1 m, przy czym wyższe *sępy* obserwuje się głównie w przypadku obiektów starszych budowanych bez właściwego niwelowania terenu. Mniej więcej do połowy lat osiemdziesiątych XX wieku podpory były wykonywane wyłącznie z beli drewnianych, przeważnie *imbujowych*. Od tego czasu zaczęła upowszechniać się technika ceglana. Najczęściej takie pecki są wznoszone na zasadzie naprzemiennego układania warstw złożonych z dwóch cegieł dwudziurkowych. Na początku lat dziewięćdziesiątych zaczęto wykonywać także *sępy* betonowe, które wymiarami przypominają te wykonane z beli. Obecnie rozwiązanie to stanowi technikę dominującą. Na marginesie należy wspomnieć o niemal całkowitym braku pecek kamiennych. Przestrzeń pomiędzy palami pozostaje otwarta lub zagrodzona od zewnątrz w celu uniemożliwienia dostawania się pod podłogę większych zwierząt. Oslonę tę wykonuje się z desek, czasem ozdobnie profilowanych, przytwierdzonych do fundamentu poziomo lub pionowo. W przypadku pecek z materiałów ogniotrwałych najczęściej wznoszony jest ceglany murek w formie kraty lub za lufty służą otwory dziurawki ułożonej w wątku główkowym.

Na peckach spoczywa główny szkielet konstrukcji, nazywany potocznie *struturą*. Wszystkie jego elementy wykonuje się z krawędziaków, zasadniczo *imbujowych* i *piniorowych*, zwanych *wigami*. Poszczególne części montuje się na styk, za pomocą złącz na nakładkę oraz różnorakich zamków z czopami i gniazdami, dodatkowo usztywniając gwoździami. W razie potrzeby przedłużenia belek wykonywana jest *imenda*, czyli połączenie wzdlużne, przeważnie w formie nakładki prostej⁶⁵. Szkielet składa się z ramy dolnej stanowiącej płaszczyznę poziomą podłogi, słupów ściennych tworzących płaszczyzny pionowe oraz ramy górnej będącej płaszczyzną poziomą sufitu. Rama dolna jest złożona z części równoległych do dłuższej linii budynku, pełniących funkcję podwalin, oraz części do nich prostopadłych służących za legary podłogowe. Podwaliny są montowane wyłącznie w miejscu przebiegu dłuższych ścian zewnętrznych i równoległych ścian działowych. Z reguły spoczywają bezpośrednio na peckach. Legary są natomiast kładzione nad każdym kolejnym rzędem fundamentu, w oparciu o podwaliny lub bezpośrednio na podporach. W narożnikach budowli, a także w linii ścian zewnętrznych i wewnętrznych, mniej więcej w odległościach 3 m na ramie dolnej stawiane są słupy tworzące zarys ścian. Ich wysokość wynosi od 2,1 m do 2,7 m. Elementów wertykalnych zasadniczo nie wzmacnia się ryglami ani zastrzałami. Jedynie w przypadku budynków piętrowych są stosowane usztywnienia w postaci mieczy. Na słupach spoczywa górna

⁶³ Informator: W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁶⁴ Informatorzy: A. Król, 2ª Vicinal Iguaçu; K. Jankowski, Linha Iguaçu Norte.

⁶⁵ Informatorzy: W. Wiśniewski, Cruz Machado; K. Jankowski, Linha Iguaçu Norte; A. Król, 2ª Vicinal Iguaçu.

rama niemal dokładnie odzwierciedlająca układ ramy dolnej. Krawędziaki położone w linii ścian dłuższych pełnią funkcję oczepów, a prostopadłe do nich – belek stropowych. Lukę powstającą pomiędzy poziomem oczepów a belek stropowych wypełnia się, kładąc na tych pierwszych docięte na wymiar krótkie kawałki drewna.

Drewniany szkielet budynku jest obijany deskami, określanymi czasem jako *plansze*, wykonanymi przeważnie z drewna *imbujowego* (głównie w przypadku ścian zewnętrznych) lub *piniorowego* (ściany zewnętrzne i wewnętrzne)⁶⁶. Deskowanie wykonywane jest na pionowo na styk. Ściany równoległe do dłuższej linii budynku mocowane są do podwalin i oczepów, a prostopadłe do nich – do legarów podłogowych i belek stropowych. Ściany zewnętrzne obudowuje się zawsze od strony zewnętrznej. W obiektach służących ludziom szpary pomiędzy deskami zakrywane są obustronnie listwami – *sza-rafami*, które zapobiegają nadmiernej cyrkulacji powietrza. Podobne elementy są również montowane w kątach pomiędzy ścianami a podłogami oraz ścianami a sufitami. Tylko w niektórych obiektach starej daty, na przykład w dawnej kaplicy w Rio do Banho, wykonany jest dodatkowy szalunek wewnętrzny w postaci boazerii. W przypadku większości budynków gospodarczych listwowanie jest natomiast w ogóle pomijane.

Warto zaznaczyć, że w opisywanym rejonie nigdy nie powstawały zabudowania w konstrukcji węglowej, która z powodzeniem została zaszczipiona przez polskich osadników w pierścieniu kurytybskim. Nie budowano tu także przy użyciu techniki sumikowo-łatkowej, spotykanej przecież na obszarze Lubelszczyzny i południowego Podlasia, skąd przybyła większość kolonistów osiadłych w Cruz Machado. Co więcej, nie wznoszono ryglowo-słupowych ścian *dubletowych* (z obustronnym szalunkiem szkieletu), które można zaobserwować choćby na przykładzie postawionego przez polskich imigrantów kościoła w Água Branca czy zabudowań mieszkalnych w rejonie Alto Paraguaçu. Niemieccy sąsiedzi polskich osadników nie przywieźli ze sobą w te okolice technologii muru pruskiego, którą rozpropagowali w stanie Santa Catarina. Również drobne grupy imigrantów włoskich nie rozpowszechniły w tym miejscu stereotypowo kojarzonego z nimi budownictwa kamiennego. W rejonie Cruz Machado nie buduje się także w brazylijskiej odmianie technologii ścian szkieletowych typu północnoamerykańskiego (kanadyjskiego), choć z uwagi na zmieniającą się modę być może w przyszłości to rozwiązanie pojawi się w lokalnym krajobrazie.

Do lat dziewięćdziesiątych ściany budynków drewnianych bielono wapnem, które dla wzmocnienia rozrabiano z klejem powstałym po ugotowaniu kaktusa⁶⁷. Współcześnie stosowane są przede wszystkim farby olejne i *plastikowe* (lateksowe). Farbą olejną nie pokrywa się szalunku z obu stron, gdyż uniemożliwia ona oddychanie drewna, przez co przyspiesza jego gnicie⁶⁸. Do najpopularniejszych kolorów należą błękitny, niebie-

⁶⁶ Informatorzy: W. Wiśniewski, Cruz Machado; K. Jankowski, Linha Iguaçu Norte.

⁶⁷ Informatorzy: Z. Pajdosz, Linha dos Couros; W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁶⁸ Informator: W. Wiśniewski, Cruz Machado.

ski, granatowy, seledynowy, zielony, biały, kremowy, żółty, różowy i czerwony. W wielu domach odmiennie maluje się różne elementy konstrukcyjne: główną połąć ścienną, wewnątrz werandy, deskowanie szczytu, ramy drzwiowe i okienne, drzwi, okiennice, barierki i dekoracje werand. Uważa się, że wielokolorowe domy są wyróżnikiem krajobrazu terenów zamieszkałych przez społeczność polonijną⁶⁹. Co ciekawe, upodobanie do pstrokaczny ma objawiać się również w przypadku pojazdów. Wśród polskich osadników istniał zwyczaj malowania wozów konnych (czerwone drabiny, niebieskie lub zielone deskowanie)⁷⁰. Mówi się nawet, że samochodami i motocyklami w jaskrawych żółciach i czerwieniach jeżdżą przeważnie osoby polskiego pochodzenia⁷¹. Przeciwna tendencja ma być widoczna wśród *Brazylijanów*, którzy wolą stonowane odcienie i często w ogóle nie malują ścian swoich domostw⁷².

Od lat siedemdziesiątych zaczęła upowszechniać się konstrukcja murowana. Początkowo tą metodą budowano wyłącznie świątynie, szkoły i inne obiekty użyteczności publicznej. Jednymi z pierwszych budynków tego rodzaju o przeznaczeniu mieszkalnym są plebania i dom sióstr zakonnych przy kościele w Santanie⁷³. Obiekty murowane, w przeciwieństwie do drewnianych, są wznoszone na betonowej ławie fundamentowej. Same ściany wykonuje się w konstrukcji szkieletowej, w której przestrzeń pomiędzy żelbetowymi słupami wypełnia się cegłą. Aktualnie najpopularniejszym rozwiązaniem jest murowanie ceglami sześciodziurkowymi układanymi w pojedynczym wątku białowym. W ostatnim czasie popularność zyskują jednak także bloki, jak również prefabrykaty betonowe, z których ściany montuje się, wsuwając płyty w rowki pozostawione w słupach. W budynkach gospodarczych ściany murowane bardzo często pozostawia się nagie lub się je *szapiskuje*, to jest obrzuca tynkiem bez wygładzania. Domy tynkuje się na gładko i maluje. W ostatnich latach modne stają się tynki dekoracyjne.

Podłogi wykłada się przeważnie wąskimi deseczkami idącymi na styk w poprzek do przebiegu legarów. Analogicznie prowadzone jest deskowanie powały przytwierdzone od góry do belek stropowych. Odsłonięte belkowanie stropu charakterystyczne jest dla budynków mieszkalnych starej daty. Mniej więcej od lat osiemdziesiątych popularne stało się zasłanianie go pułapem wykonanym z deseczek *fedrowanych* (z wpustem i wypustem). Tego rodzaju *foro* (sufit) powtarzany jest często także na zewnątrz jako podsiębitka na werandzie i pod okapem.

Największy stopień zróżnicowania wykazuje konstrukcja dachowa. Element ten występuje w licznych odmianach uzależnionych od bryły budynku. Zasadniczo można wyróżnić dachy jednorodne, nakrywające przestrzeń zamkniętą w prostokącie, oraz złożone, w których skrzydła i werandy wystające poza główny obrys budynku mają

⁶⁹ Informator: R. Czerwińska, 6ª Vicinal Iguaçu.

⁷⁰ Informator: L. Zawadzki, Linha Potingal.

⁷¹ Informator: E. Krasovski, Santana.

⁷² Informator: T. Kowalczyk, Linha Iguaçu Norte.

⁷³ Informator: J. Śliwiński, Linha dos Couros.

oddzielne zadaszienia. Większość zabudowy gospodarczej, a także budynków użyteczności publicznej, w tym szkół i kaplic, nakrytych jest dachami pierwszego rodzaju. Dachy złożone spotykane są przeważnie na obiektach mieszkalnych. W kwestii ułożenia połaci należy wyodrębnić dwa podstawowe typy: *na dwie wody* (dach dwuspadowy) oraz *na cztery wody* (dach czterospadowy). Pierwszy z nich jest rozwiązaniem zdecydowanie bardziej tradycyjnym. Obiekty o starszej metryce charakteryzują się dachami *czubatymi*, czyli stromymi, o nachyleniu 30°–45°. Zastosowanie większej stromizny wiązało się przede wszystkim z nałożeniem pokrycia gontowego, a w przypadku domów także z wykorzystaniem poddasza z przeznaczeniem na sypialnię. Warto zauważyć, że dachy budynków mieszkalnych powstających mniej więcej do lat sześćdziesiątych bardzo często mają łamane połacie, to znaczy bliżej kalenicy ich nachylenie jest większe, a bliżej okapu – łagodniejsze. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych dość modne było nowatorskie rozwiązanie dachu typu *amerikano* (północnoamerykańskiego), w którym kalenica jednej z połaci jest obniżona w stosunku do drugiej. Od drugiej połowy lat siedemdziesiątych popularny stał się dach dwuspadowy o lekkim nachyleniu około 22° (wysokość dachu równa się 40% połowy szerokości budynku)⁷⁴. Wybudowana pod koniec wspomnianej dekady nowa plebania w Santanie przyniosła kolejną nowinkę technologiczną – czterospadowy dach kopertowy. Rozwiązanie to rozpowszechniło się jednak dopiero po 2000 roku. Większość domów stawianych współcześnie nakrywanych jest właśnie dachami czterospadowymi. W ostatnich latach dachy dwuspadowe o dużym nachyleniu połaci wracają do miejscowego krajobrazu za sprawą mody na *szale* (domki letniskowe z sypialnią na poddaszu).

Niezależnie od kształtu i proporcji dachy stawiane są w konstrukcji krokwiowo-belkowej. Strome nakrycia dwuspadowe, charakterystyczne zwłaszcza dla starszych obiektów, są wzmocnione za pomocą *bantów* (jętek). Więźby o mniejszym nachyleniu, pokryte ciężkim materiałem ceramicznym, wspiera się natomiast *koniem* (pojedynczą ścianą stolcową). Skomplikowaną konstrukcję, wykonaną z mieczy i podpór, stosuje się przy dachach dwuspadowych o dużej rozpiętości i nakryciach kopertowych.

Dachy pierwszych budynków powstających w rejonie Cruz Machado kryte były gontem⁷⁵. Obecnie tego typu rozwiązanie można zaobserwować jedynie na obiektach znajdujących się w skansenie w Santanie. Mniej więcej od lat pięćdziesiątych zaczęły upowszechniać się materiały ceramiczne. Najpopularniejszym wzorem dachówki jest marsylka. Na początku nowego stulecia do krycia domów zaczęto używać na szerszą skalę także dachówki klasztornej o profilach rzymskim i portugalskim. W ostatnim czasie praktykuje się malowanie pokryć ceramicznych. Wadą dachówki prócz jej ciężaru jest podatność na uszkodzenia mechaniczne i termiczne związane z mrozami. Pokryciem lżejszym oraz bardziej wytrzymałym na zmiany temperatury jest płyta

⁷⁴ Informator: W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁷⁵ Informatorzy: J. Śliwiński, Linha dos Couros; W. Wiśniewski, Cruz Machado.

azbestowo-cementowa falowana, która od kilkunastu lat staje się coraz popularniejsza. Eternit produkowany współcześnie ma być mniej rakotwórczy niż jego wcześniejsze odmiany, przez co nie mówi się o jego wycofaniu w perspektywie najbliższych lat. Wadą tego materiału jest podatność na uszkodzenia, spowodowane na przykład opadami gradu, oraz duży wskaźnik chłonności wilgoci, przez co ma być podatny na gnienie. Pokryciem lekkim i najbardziej wytrzymałym, choć narażonym na wygięcie lub zerwanie w trakcie wichur, jest blacha falista. Z uwagi na wysoką cenę jest ona jednak stosowana dość rzadko⁷⁶.

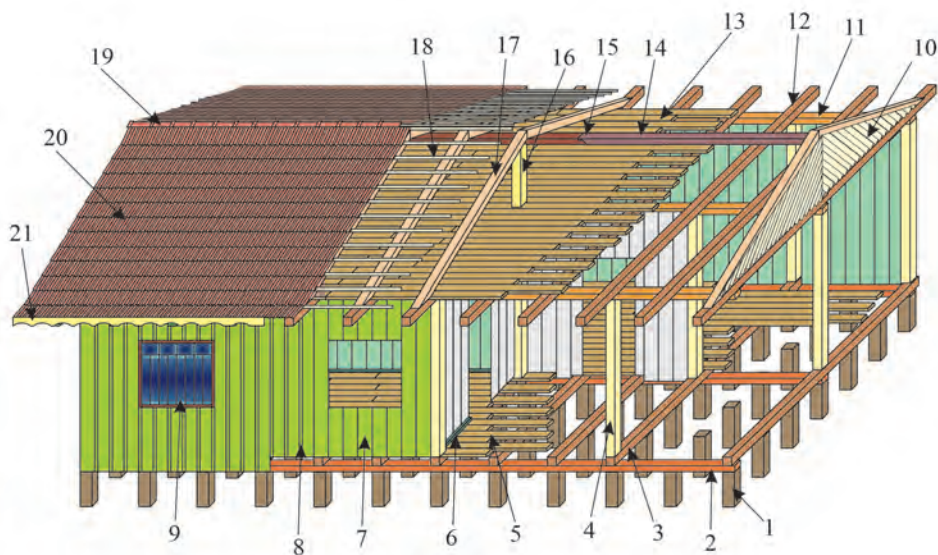
W budownictwie tradycyjnym *ojetony* (szczyty) domów z dachami dwuspadowymi są szalowane analogicznie jak ściany. W latach osiemdziesiątych pojawił się trend na deskowanie w układzie jodełki zwykłej (listwy bieżą równolegle do krawędzi połaci) lub odwróconej (listwy naśladują kierunek krawędzi połaci przeciwległej). W nowo powstających obiektach dostrzec można także inne rozwiązania, na przykład kolorowe szkło.

Najstarsze domy pozbawione są ozdób w linii okapowej. W latach trzydziestych i czterdziestych panowała moda na lambrekiny. Dekoracja ta przejęta została z terenów leżących na wschód od Cruz Machado, wcześniej skolonizowanych, w dużej mierze przez polskich osadników. Można ją dostrzec na wielu obiektach w rejonie Kurytyby, São Mateus do Sul czy Irati. Lambrekiny kojarzone są przede wszystkim ze społecznością polonijną. Nie jest jednak prawdą, że ozdoba ta została przyniesiona z ziem polskich wraz z imigrantami chłopskimi. W budownictwie ludowym ziem polskich element ten nie pojawiał się w postaci występującej w Brazylii. Znany był natomiast w krajach śródziemnomorskich (Portugalia, Hiszpania, Francja). W architekturze parańskiej był obecny jeszcze przed przybyciem polskich imigrantów. Pojawia się także na obszarach osadnictwa ukraińskiego, niemieckiego czy włoskiego⁷⁷. Na niektórych terenach zwartego osadnictwa polskiego, tak jak w przypadku Cruz Machado, lambrekiny były jedynie epizodem, a nie trwałą tradycją budowlaną. Nawet cieśle starej daty nie znają ich fachowej nazwy, lecz opisują je mało precyzyjnym polskim słowem *zęby*. Nie pojawiają się nawet w i tak dość fantazyjnych obiektach skansenu w Santanie. Linie okapowe głównego pawilonu i „domu polskiego” są ozdobione *pestanami*, czyli profilowanymi wiatrownicami (deskami czołowymi). Element ten upowszechnił się dopiero w latach dziewięćdziesiątych.

Najbardziej dekoracyjną częścią domu jest weranda, czyli podcień. Przyjmuje ona różne formy: biegnie wzdłuż ściany frontowej budynku albo okala go dookoła, albo znajduje się w narożu, albo ma postać wnęki. Pierwsze, tymczasowe siedziby osadników były pozbawione tego elementu. Gospodarze, którzy umocnili się w warunkach kolonijnych, stawiali domostwa wzorowane na miejscowej architekturze brazylijskiej, w której weranda pełniła ważną funkcję komunikacyjną i gospodarczą. Ozdobne rozwiązania tworzy układ odgródzenia, słupów i zwieńczenia. Część werand, szczególnie tych

⁷⁶ Informatorzy: W. Wiśniewski, Cruz Machado; A. Król, 2ª Vicinal Iguaçu.

⁷⁷ F.B. Batista, dz. cyt., s. 33–34.

II. T19. Konstrukcja modelowego domu drewnianego. 1 – pecka, 2 – podwalina, 3 – legar podłogowy, 4 – słup ścienny, 5 – deskowanie podłogi, 6 – listwa przypodłogowa, 7 – deskowanie ścian, 8 – listwa ścienna, 9 – zasłona fundamentu, 10 – okno, 11 – szczyt dachu, 12 – oczep, 13 – belka stropowa, 14 – wypełnienie luki przy stropie, 15 – deskowanie pułapu, 16 – deskowanie powały, 17 – płatew kalenicowa, 18 – przedłużenie belki, 19 – słup stolcowy, 20 – krokiew, 21 – łąta, 22 – gąsior dachowy, 23 – pokrycie dachu, 24 – wiatrownica. Wykonał autor

znajdujących się na poziomie gruntu, pozostaje otwarta. W starszych obiektach podcienie odgradzane są przeważnie za pomocą barierek z tralkami prostymi, profilowanymi lub toczonymi. Prócz nich występują balustrady wykonane z poziomo przymocowanych desek, listewek ułożonych w romby lub tworzących kratkę. Od lat siedemdziesiątych popularne stały się murki pełne i ażurowe. Przegrodzie często towarzyszy zamknięcie w postaci drewnianej lub metalowej furtki. Słupy nie są specjalnie zdobione. Ich forma współgra z konstrukcją budynku. W obiektach o ścianach drewnianych stawiane są poziome podpory wykonane z krawędziaków. W sporadycznych przypadkach przybierają one formę zastrzałów (stawiane są pod skosem). Współcześnie krawędziaki zastępowane są przez kolumnienki wykonane z rur PVC wypełnionych betonem. W budynkach murowanych stawia się filary z tego samego materiału co ściany. W ostatnich latach popularne stało się wykładanie dekoracyjnymi flizami całego wnętrza podcienia, łącznie z murkami i podporami. Początkowo zwieńczenie werandy stanowiła nieprofilowana deska czołowa. W latach trzydziestych i czterdziestych upowszechniły się lambrekiny. Co ważne, w rejonie Cruz Machado zdobiono nimi werandy znacznie częściej niż całe linie okapowe. W następnych trzech dekadach popularne były łuki odcinkowe, zwieńczenia

w kształcie trapezu, deski o wykroju piły i kratki z listewek ułożonych w romby. W późniejszym okresie zaniechano dekoracji górnej linii werandy. Obecnie pojawia się w tym miejscu *pestana*.

Do starych domostw wchodziło się przez dwuskrzydłowe drzwi deskowo-spągowe. Jednoskrzydłowe drzwi ramowo-płycinowe zaczęto montować w budynkach mieszkalnych w latach siedemdziesiątych. Dawną konstrukcję wciąż stosuje się w zabudowaniach gospodarczych. Domy pierwszych osadników nie miały oszklonych okien. Otwory okienne zamykano za pomocą okiennic z litych desek. Szyby najwcześniej pojawiły się w obiektach użyteczności publicznej i domach bogatszych gospodarzy w miasteczku. W latach sześćdziesiątych na terenach wiejskich upowszechniły się drewniane okna, przesuwne w pionie, ze szczeblinkami w których umieszczano niewielkie tafle szkła. Przy oknach tego typu bardzo często montowano okiennice żaluzjowe. W następnej dekadzie popularność zyskały szerokie okna o metalowych ramach, przesuwne w poziomie, w których umieszczano grube nieprzezierne szkła typu *kanelado* (prążkowane) i *martelado* (młotkowane). Na przełomie wieków modne były otwory okienne zwieńczone łukiem odcinkowym. Współcześnie coraz częściej stosuje się szkło przyciemniane.

W prymitywnych chatach pierwszych kolonistów nie istniały urządzenia paleniskowe. Kuchnie stawiane były w oddzielnych budkach. Garnki zawieszano nad umieszczonym w środku pomieszczenia paleniskiem lub stawiano na *drywinie* (koziołku)⁷⁸. Dym uchodził na zewnątrz przez otwór pozostawiony w ścianie szczytowej. Pod dachem podwieszano pęta kiełbasy do uwędzenia⁷⁹. Pierwsze *kominy* (piece) budowane były z cegieł. Naczynia do gotowania kładziono na żelaznej *szapie* (płyce). Tego typu urządzenia stawiane były już w narożnikach izby. Na zewnątrz dym odprowadzał murowany *szamine* (komin), poprowadzony obok zewnętrznej ściany kuchni. W latach siedemdziesiątych do powszechnego użytku weszły *angielki*, czyli żelazne, wolno stojące piece kuchenne. Umieszczone są one także w nowo stawianych domach, jednak ostatnim zwyczajem stało się osłanianie ich ceglanym murkiem. Prócz nich kuchnie wyposażone są w kuchenki elektryczne i gazowe. Butle z propanem-butenem bardzo często stawia się na zewnątrz obiektu, a paliwo dociera do kuchenki przewodem przeprowadzonym przez otwór w ścianie. Ze względu na łagodny klimat w ogóle nie stawia się w tej części Brazylii pieców ogrzewczych.

⁷⁸ Informator: T. Wierzbicka, Santana.

⁷⁹ Informator: Z. Pajdosz, Linha dos Couros.

Roboty

Z uwagi na miejscowe warunki klimatyczne nie istnieje wyraźnie wyznaczony sezon budowlany. Przy tej szerokości geograficznej różnica długości dnia w ciągu roku jest niewielka i nie ma dużego znaczenia dla organizacji przedsięwzięcia. Praca może być podejmowana przez cały rok, choć w okresie zimowym, głównie z powodu zimna i wilgoci, poszczególne czynności są wykonywane nieco wolniej⁸⁰. Zakres robót uzależniony jest przede wszystkim od funkcji budynku, jego wielkości, typu konstrukcji ściennej i dachowej.

Proces wznoszenia domu drewnianego średniej wielkości, wykonywanego metodą tradycyjną, jest rozłożony na wiele etapów. Zarys powstającego budynku jest *kwadryżowany*, czyli wymierzany z uwzględnieniem kątów prostych, oraz *markowany*, to jest wytyczany przy pomocy palików⁸¹, po czym powierzchnia gruntu jest wyrównywana. Stawianie szkieletu konstrukcyjnego rozpoczyna się od wkopania pecek. Na nich osadzana jest rama dolna. Według niej trasuje się ramę górną oraz składa więźbę dachową. Dopasowane elementy rozbiera się, a na ramie dolnej mocuje się słupy tworzące szkielet ścian. Do nich dopiero przytwierdza się górną ramę na stałe. Następnie wzmacnia się szkielet, odeskowując go w linii ścian zewnętrznych z pozostawieniem otworów na drzwi i okna. Dalej, po wystawieniu koźłów krokwiowych, przchodzi czas na łącenie, krycie dachu, układanie podłogi, odeskowanie ścian wewnątrz budynku. Potem wstawia się drzwi i okna, układa powałę, montuje w ścianach i stropach instalację elektryczną i wodnokanalizacyjną, zakrywaną przez listwowanie ścian i deskowanie pułapu. W ramach prac wykończeniowych formuje się podsiębitkę i balustrady oraz szaluje ozdobnie szczyt. Ostatnią czynnością jest malowanie ścian wewnętrznych i zewnętrznych⁸².

Rytuały

Zgodnie z dawną tradycją, uważaną przez miejscowych za polską, budowa nie powinna być rozpoczynana w Wielkim Poście⁸³. W okresie tym nie jest wskazane także robienie *mudansy*, to jest przeprowadzki do nowego lokum⁸⁴. W przeszłości tego typu zakazów dotyczących różnych dziedzin życia było więcej. Na przykład w czasie Wielkiego Postu powstrzymywano się od przycinania włosów⁸⁵. Obecnie zwyczaje te są przez

⁸⁰ Informator: W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁸¹ Informator: J. Śliwiński, Linha dos Couros.

⁸² A.C. Zani, dz. cyt., s. 64–66.

⁸³ Informatorzy: J. Śliwiński, Linha dos Couros; W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁸⁴ Informatorzy: Z. Pajdosz, Linha dos Couros; W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁸⁵ Informatorzy: T. Zwierzykowska, Linha Potingal; L. Zawadzki, Linha Potingal.

większość traktowane za zabobony, niemniej jednak do dziś zdarza się ich praktykowanie⁸⁶. W dawniejszych czasach działań apotropaicznych związanych z budową było więcej. Na przykład zabiegano o poświęcenie terenu, na którym miał powstać dom⁸⁷. Do dołów wykopanych pod fundamenty wrzucano gałązki palmy⁸⁸. W gnieździe wyciosanym w podwalinie, w którym umocowany miał zostać narożny słup konstrukcji ściennej, umieszczano listki poświęconego ziela oraz *nikle* (monety)⁸⁹. Wierzono, że umieszczenie roślin pod elementami konstrukcyjnymi może chronić dom od burzy⁹⁰.

Do czasów dzisiejszych zachował się zwyczaj zatykania wiechy, znanej pod nazwą *wianka*, po postawieniu pierwszej pary krokwi. Na szczycie wiązara umieszcza się zieloną gałązkę, przeważnie czubek *piniorka* (małej araukarii) oraz kwiaty⁹¹. Gospodarz stawia robotnikom *kaszasę* (wódkę trzcinową) i ci resztę dnia spędzają na świętowaniu⁹² albo jedynie wypijają po *tragu* (kieliszku) i wracają do pracy⁹³. O ważności tego rytuału w środowisku polskich emigrantów w Brazylii świadczą słowa jednego z bohaterów powieści Eugeniusza Grudy pt. *Saudade*: „Musi być wiecha. Starokrajskim zwyczajem. Wiecha szczęście domowi przynosi. Żaden cieśla i murarz bez wiechy domu z garści nie wypuści...”⁹⁴.

Zwyczajem kończącym wystawianie domu jest jego poświęcenie. W przeszłości odbywało się ono przy okazji kołędzy⁹⁵. Obecnie jednak regularne wizyty duszpasterskie w okresie bożonarodzeniowym nie są praktykowane. Obrzędy pokropienia ścian i wspólnej rodzinnej modlitwy są zatem wykonywane w trakcie okolicznościowych odwiedzin księdza, najczęściej podczas sobotnich lub niedzielnych obiadów, na które zapraszany jest duchowny przebywający w okolicy w celu odprawienia mszy w filialnym miejscu kultu⁹⁶. Czynność ta ma na celu wypędzenie z budowli złych mocy oraz zapewnienie domownikom pomyślności oraz Bożej opieki. Świecenie jest powtarzane przeważnie wielokrotnie przy nadarzających się ku temu okazjach⁹⁷. Współcześnie pojawiają się także praktyki bardziej hucznego świętowania zasiedlin, imprezy dla rodziny i znajomych w rodzaju polskiej parapetówki (*chá de casa nova*)⁹⁸. Warto zaznaczyć, że zarówno podkładanie ziela i pieniędzy, jak również stawianie wianków i święcenie domów były od dawna praktykowane na Lubelszczyźnie i południowym Podlasiu⁹⁹.

⁸⁶ Informator: L. Fiałek, Linha Iguaçu Norte.

⁸⁷ Informator: W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁸⁸ Informator: L. Warszawski, 1ª Vicinal Palmital.

⁸⁹ Informatorzy: K. Jankowski, Linha Iguaçu Norte; W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁹⁰ Informator: Z. Pajdosz, Linha dos Couros.

⁹¹ Informator: K. Jankowski, Linha Iguaçu Norte.

⁹² Informatorzy: J. Śliwiński, Linha dos Couros; Z. Pajdosz, Linha dos Couros.

⁹³ Informatorzy: W. Wiśniewski, Cruz Machado; A. Król, 2ª Vicinal Iguaçu.

⁹⁴ E. Gruda, *Saudade* [fragmenty], [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. A. Olcha, Warszawa 1971, s. 359.

⁹⁵ Informatorzy: L. Zawadzki, Linha Potingal; W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁹⁶ Informator: N. Kowalski, Linha Pinhão de Baixo.

⁹⁷ Informator: A. Fiałek, Linha Iguaçu Norte.

⁹⁸ Informator: L. Zawadzki, Linha Potingal; W. Wiśniewski, Cruz Machado.

⁹⁹ Z. Staszczak, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskim...*, s. 181–183.

W49. Budowa murowanego domu Milczuków na Linha Iguaçu Norte (w okolicach Fartury). Ściany zewnętrzne zostały wymurowane, natomiast wewnętrzne zostaną wykonane z drewna. 2015 rok. Fotografował autor

W50. Święcenie niedokończonego domu na Aprorribie. Obrzędu dokonuje ksiądz Nelson Kowalski z parafii w Santanie. 2013 rok. Fotografował autor

W51. Dom Warszawskich na 1ª Vicinal Palmital ozdobiony lambrekinami. Zbudowany ok. 1935 roku. Jeszcze zamieszkały, choć właściciel szykuje się do budowy nowego obiektu. 2013 rok. Fotografował autor

W52. Stary dom Bobryków na Linha Guarapuava z ciekawym malowaniem drzwi i okiennic. 2014 rok. Fotografował autor

W53. Stary dom Gadamskich na Vicinal D Iguaçu ze spłaszczonymi łukami pod okapem dachu.
2013 rok. Fotografował autor

W54. Stary dom Koteckich na Linha Colônia Nova z trapezowymi wycięciami pod okapem dachu.
2015 rok. Fotografował autor

W55. Dwusegmentowy dom Worów na Vicinal D Iguaçu. 2013 rok. Fotografował autor

W56. Dom Gajasów na 5ª Vicinal Iguaçu wzniesiony w 1978 roku. 2013 rok. Fotografował autor

W57. Stary dom Wiązków na Linha Iguaçu Norte (w rejonie kaplicy św. Krzysztofa) z czubatym (stromym) dachem. 2013 rok. Fotografował autor

W58. Dom Koteckich na Linha Guarapuava z werandą okalającą budynek z trzech stron. 2014 rok. Fotografował autor

W59. Dom Fiałków na Linha Colônia Nova z dachem typu amerikano. 2015 rok.
Fotografował autor

W60. Dom Delązków na Linha Palmital do Meio z 1990 roku. 2015 rok. Fotografował autor

W61. Dom Haziaków na Linha Guarapuava z 1995 roku. 2015 rok. Fotografował autor

W62. Dom Nitków na Linha Papuan posiada podcień narożny, szerokofrontowy, zwieńczony dekoracyjnym elementem wykorzystującym motyw rombów i trójkątów. 2014 rok. Fotografował autor

W63. Dom Karasiów na Linha Papuan z deskowaniem szczytu w formie jodełki (odwróconej).
2014 rok. Fotografował autor

W64. Dom Kowalskich na Linha Divisa z dachem dwuspadkowym o nachyleniu ok. 25°. 2014 rok.
Fotografował autor

W65. Dom Kwaśniewskich na Pinaré z czterospadkowym dachem kopertowym. Fotografował autor.
2015 rok. Fotografował autor

W66. Nowoczesna willa Śledziów na Linha Palmital L wybudowana w 2002 roku. 2015 rok.
Fotografował autor

W67. Dom Wierzbickich na Linha Guarapuava z oryginalnym szklanym okryciem szczytu. 2013 rok.
Fotografował autor

W68. Świeżo wybudowany (2014 rok) murowano-drewniany dom Łuczyńskich na Linha
Palmeirinha Norte. 2015 rok. Fotografował autor

W69. Rekonstrukcja wnętrza kuchennego z garnkami podwieszonymi nad paleniskiem. W oczy rzuca się obca miejscowej architekturze, ryglowa konstrukcja ścian wzmocniona mieczami. 2013 rok. Fotografował autor

W70. Kuchnia typu angielskiego w plebanii w Santanie, a na niej typowy południowobrazylijski obiad składający się z wielu potraw: ryżu, ziemniaków, batatów, feijoady (dania na bazie czarnej fasoli), farofy (dodatku przygotowanego z prażonej mąki maniokowej), gotowanych warzyw oraz mięsa wołowego. 2014 rok. Fotografował autor

W71. Ołtarzyk w domu Marszałów na Linha Guarapuava. Na stole stoi kapliczka „wędrująca” pomiędzy sąsiadami. 2014 rok. Fotografował autor

W72. Ołtarzyk w domu Pajdoszów na Linha dos Couros. 2015 rok. Fotografował autor

ARCHITEKTURA SAKRALNA

Heterogeniczność religijna

Społeczność mieszkająca w Cruz Machado nie jest jednolita pod względem religijnym. Zdecydowana większość, to jest 15 629 osób (86,64%), wyznaje katolicyzm¹, z czego ponad 12 000 osób – w formie łaćńskiej². Na obszarze municypium istnieją dwie parafie (*paróquias*) rzymskokatolickie: św. Anny (Sant'Ana) w Santanie oraz Najświętszego Serca Pana Jezusa (Sagrado Coração de Jesus) w Cruz Machado. Pierwsza z nich obejmuje środkową oraz północno-wschodnią część municypium, druga natomiast leży w części południowo-zachodniej. Rozległość terytorialna obydwu sprawia, że msze święte odprawiane są nie tylko w głównych kościołach (*matriz*), lecz także w dodatkowych miejscach kultu rozlokowanych na peryferiach. Są nimi kaplice albo obiekty świeckie zaadaptowane dla potrzeb sprawowania liturgii. Aktualnie w parafii św. Anny funkcjonuje oficjalnie 37 miejsc kultu³ (najwięcej w całej diecezji União da Vitória), z czego jedno od 2012 roku jest praktycznie nieużywane⁴. W sąsiedniej parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa istnieje 21 miejsc kultu⁵.

¹ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/22107> – 14 II 2018.

² *Parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa w Cruz Machado*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/parafie/Parafia-Najswietszego-Serca-Pana-Jezusa-w-Cruz-Machado_48 – 14 II 2018; *Parafia Świętej Anny w Santana PR*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/parafie/Parafia-Swietej-Anny-w-Santana-PR_57 – 14 II 2018.

³ *Paróquia Sant' Ana*, Diocese de União da Vitória, [on-line:] <http://www.dioceseunivitoria.org.br/site/paroquias/paroquia-santana/> – 14 II 2018.

⁴ *O Livro de Tombo...*, s. [121].

⁵ *Parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa w Cruz Machado*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/parafie/Parafia-Najswietszego-Serca-Pana-Jezusa-w-Cruz-Machado_48 – 14 II 2018.

Z powodu dość licznej diaspory ukraińskiej na terenie municypium Cruz Machado istnieje także ryt wschodni. Parafia greckokatolicka pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego (Exaltação da Santa Cruz) na Linha Rio das Antas liczy łącznie 13 wspólnot, z czego 9 znajduje się na terytorium Cruz Machado, a pozostałe 4 zlokalizowane są na terenie União da Vitória⁶. Ponadto na Taquari, we wschodniej części municypium, istnieje kaplica należąca do parafii greckokatolickiej św. Józefa (São José) w Dorizonie (municypium Mallet)⁷.

Wśród pozostałych wyznań chrześcijańskich występuje prawosławie, które wyznaje tylko 11 osób (0,06%), a także liczne odgałęzienia protestantyzmu. Wśród części diaspory niemieckiej zakorzeniony jest luteranizm, który wyznają 843 osoby (4,67%)⁸. Wierni tego Kościoła posiadają własną świątynię w centrum Cruz Machado⁹. O wiele mniej liczni są adwentyści, których jest tylko 26 (0,14%). Liczną reprezentację ma natomiast nurt pentekostalny. Instytucjonalnie podzielony jest jednak pomiędzy wiele denominacji. Do Zborów Bożych (Igreja Assembléia de Deus) należy 320 osób (1,77%), do Międzynarodowego Kościoła Poczwórnej Ewangelii (Igreja Evangelho Quadrangular) – 109 osób (0,60%), do Kościoła Zielonoświątkowego „Bóg jest Miłością” (Igreja Deus é Amor) – 95 osób (0,53%), do Kościoła Powszechnego Królestwa Bożego (Igreja Universal do Reino de Deus) – 26 osób (0,14%), a do Kongregacji Chrześcijan (Congregação Cristã no Brasil) – 16 osób (0,09%). Pozostałe odmiany zielonoświątkowe mają w sumie 271 wiernych (1,50%). Do innych, bliżej nieokreślonych nurtów protestantyzmu zalicza się 281 osób (1,56%)¹⁰.

Liczne denominacje ewangelikalne mają miejsca kultu rozsiane po całym terytorium municypium. Wśród wiernych nie brakuje także osób polskiego pochodzenia, które z różnych powodów zdecydowały się na odejście z Kościoła rzymskokatolickiego. Na terenie Cruz Machado działalność misyjną we współpracy z miejscowymi zielonoświątkowcami prowadzą przedstawiciele Polskiego Kościoła Pełnej Ewangelii z Toronto¹¹. Jest to jedna z nielicznych sytuacji, w której członkowie Polonii brazylijskiej mogą mieć styczność z Polonusami północnoamerykańskimi.

Z religii pozachrześcijańskich swoich reprezentantów ma spirytyzm (*religião espírita*) w liczbie 39 wyznawców (0,22%) oraz Mesjanistyczny Kościół Światowy (Igreja Messiânica Mundial), zaliczany do tak zwanych nowych religii wschodnich, do którego należą tylko 4 osoby (0,02%). Swojej przynależności religijnej nie potrafi precyzyjnie określić 230 osób (1,27%). Za ateistów i agnostyków uważa się 140 osób (0,78%)¹².

⁶ Rio das Antas, Metrópolia Católica Ucraniana São João Batista, [on-line:] <https://metropolia.org.br/metropolia/rio-das-antas/> – 14 II 2018.

⁷ Dorizon, Metrópolia Católica Ucraniana São João Batista, [on-line:] <https://metropolia.org.br/metropolia/dorizon/> – 14 II 2018.

⁸ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/22107> – 14 II 2018.

⁹ Igreja Evangélica Luterana de Cruz Machado, Facebook, [on-line:] <https://www.facebook.com/Igreja-Evang%C3%A9lica-Luterana-de-Cruz-Machado-1165284556826262/> – 14 II 2018.

¹⁰ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/22107> – 14 II 2018.

¹¹ <http://www.pkpe.com/suba-misyjna> – 14 II 2018.

¹² <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/22107> – 14 II 2018.

Wspólnoty rzymskokatolickie

Coniedzielne msze święte odbywają się jedynie w kościele głównym, w pozostałych miejscach kultu są one natomiast odprowadzane nieregularnie. W założeniu Eucharystia powinna być sprawowana w każdym punkcie dojazdowym przynajmniej raz w miesiącu, lecz w praktyce ta zasada nie jest ściśle respektowana. W dużych świątyniach filialnych msze święte są odprowadzane w niedziele (po mszy świętej w kościele), w średnich – w soboty, a w małych – w piątki. Chrzty, komunie święte, śluby oraz msze pogrzebowe odbywają się właściwie we wszystkich z nich. Jedynie sakrament bierzmowania udzielany jest tylko w ważniejszych miejscach kultu¹³.

Wierni korzystający z jednego miejsca kultu tworzą Kościelną Wspólnotę Podstawową (Comunidade Eclesial de Base)¹⁴, która *de facto* stanowi jednostkę organizacyjną Kościoła najniższego szczebla. Wykształcenie tej formuły duszpasterskiej jest efektem wdrażania idei zaangażowania laikatu, zwłaszcza w sytuacji niedoborów kadrowych kleru (w parafiach leżących na terenie Cruz Machado w ostatnich latach pracuje po jednym lub po dwóch księży). Koncepcja ta została rozpropagowana w katolicyzmie po Soborze Watykańskim II. W Ameryce Łacińskiej jest szczególnie silna z uwagi na dużą popularność teologii wyzwolenia¹⁵. W parafii św. Anny największa ze wspólnot, licząca 275 rodzin, istnieje przy głównej *świątyni*. Społeczności korzystające z filialnych miejsc kultu są znacznie mniejsze (od 10 do 74 rodzin)¹⁶. Istotną cechą wspólnot jest ich terytorialność. Wierni tworzący określoną wspólnotę zamieszkują w pobliżu siebie, przez co na co dzień pozostają w relacjach sąsiedzkich. Tylko w nielicznych przypadkach dana rodzina uczęszcza do innego miejsca kultu niż jej najbliżsi sąsiedzi. Nie dopuszcza się natomiast sytuacji, w której współdomownicy należą do odmiennych wspólnot. Granice jednostek kościelnych nie są ściśle uzależnione od granic miejscowości. W zbiorowości zdominowanej przez rzymskich katolików określenia wspólnot są powszechnie używane przy podawaniu lokalizacji domostw. System ten stanowi formę uzupełnienia do mało precyzyjnej nomenklatury świeckiej¹⁷.

Każda wspólnota ma własny zarząd (*diretoria*), w którego skład wchodzi: prezydent (*presidente*), sekretarz (*secretário*), skarbnik (*tesoureiro*), niekiedy także ich zastępcy (*vice-presidente*, *vice-secretário*, *vice-tesoureiro*) oraz członkowie zwyczajni (*conselheiros*). Zadania organu to organizowanie życia religijnego lokalnej społeczności i opieka nad miejscem kultu. Liczebność ciała zarządzającego zależy od wielkości wspólnoty (kilku bądź kilkunastu członków). Zarządy wspólnot są wybierane na okres dwóch lat.

¹³ Informator: M. Stępień (chrystusowiec).

¹⁴ *Paróquia Sant' Ana*, Diocese de União da Vitória, [on-line:] <http://www.dioceseunivitoria.org.br/site/paroquias/paroquia-santana/> – 14 II 2018.

¹⁵ Frei Betto, *O Que é Comunidade Eclesial de Base*, http://www.dhnet.org.br/direitos/militantes/freibetto/livro_betto_o_que_e_cebs.pdf – 14 II 2018.

¹⁶ *O Livro de Tombo...*, s. [113–114].

¹⁷ Informator: E. Krasovski, Santana.

Z reguły raz do roku organizowane jest ich zebranie ogólne. Co istotne, nie jest powoływany kolegialny organ nadrzędny w postaci rady parafialnej. Władza zwierzchnia spoczywa w rękach proboszcza¹⁸.

W ramach wspólnot działają różne osoby funkcyjne. Najważniejszą rolę odgrywają nadzwyczajni szafarze komunii świętej (*ministros extraordinários da sagrada comunhão*), którzy są upoważnieni do rozdzielania Najświętszego Sakramentu. Pełnią oni swą posługę podczas mszy świętych celebrowanych przez księdza, zwłaszcza jeśli uczestniczy w nich spora liczba wiernych, a także w czasie niedzielnych nabożeństw (*cultos*) odprawianych pod nieobecność duchownego. W przypadku braku uprawnionych szafarzy nabożeństwa stanowiące namiastkę Eucharystii ograniczone zostają do czytań z Pisma Świętego prowadzonych przez lektorów (*leitores*). W większych wspólnotach podczas mszy pomagają ministranci (*coroinhas*). W służbie tej uczestniczą zarówno chłopcy, jak i dziewczynki. Za oprawę muzyczną podczas liturgii odpowiadają członkowie scholi (*ministros de música*). Śpiewowi towarzyszy akompaniament wykonywany na gitarach akustycznych i elektrycznych, akordeonach i elektronicznych instrumentach klawiszowych. Poza liturgią ważną rolę odgrywają katecheci (*catequistas*), których zadaniem jest nauczanie zasad religii. Katecheza trwa pięć lat, z czego pierwsze trzy stanowią przygotowanie do przyjęcia pierwszej komunii świętej, pozostałe dwa natomiast są wprowadzeniem do sakramentu bierzmowania¹⁹.

W ramach wspólnot istnieją także mniejsze formacje modlitewne. Rozwijaniu pobożności indywidualnej służy zwłaszcza ruch kapliczkowy (*movimento das capelinhas*), zapoczątkowany pod koniec XIX wieku w Ekwadorze, a współcześnie cieszący się dużą popularnością także w Brazylii, zwłaszcza w Paranie²⁰. Ideą ruchu jest formowanie grup liczących od 20 do 30 rodzin. Członkowie grupy przekazują sobie kolejno kapliczkę maryjną. Najczęściej ma ona formę figurki Matki Boskiej umieszczonej w przeszklonej skrzyneczce. Z zasady kapliczka powinna gościć w danym domu jeden dzień. Przyjęcie wizerunku Matki Boskiej daje impuls do wspólnej modlitwy domowników, a przekazywanie go z rąk do rąk służy wzmacnianiu więzi sąsiedzkich. Celem akcji jest także rozbudzenie powołań kapłańskich i zakonnych. W trakcie peregrynacji kapliczki zbierane są datki na rzecz seminarium duchownego. Kapliczka wędruje po domach nieustannie. Koordynacją tych grup zajmują się przeważnie kobiety – zelatorki (*zeladoras*)²¹.

Drugą istotną formą aktywizacji religijnej wiernych są grupy refleksyjne (*grupos de reflexão*). Z zasady skupiają one po dziewięć rodzin, które spotykają się na wspólnych

¹⁸ Informatorzy: L. Łuczyński, Rio do Banho; J. Zwierzykowski, Linha Potingal.

¹⁹ Informator: M. Stępień (chrystusowiec).

²⁰ *Movimento das Capelinhas*, Paróquia Imaculado Coração de Maria de Curitiba, [on-line:] <http://www.pcor-maria.com/movimentos/movimento-das-capelinhas/> – 14 II 2018.

²¹ *Movimento das Capelinhas realiza 3º Encontro Diocesano*, Diocese de União da Vitória, [on-line:] <http://www.dioceseunivitoria.org.br/site/2017/10/movimento-das-capelinhas-realiza-3o-encontro-diocesano/> – 14 II 2018.

modlitwach. Liczba rodzin jest związana z formą nowenny. Nabożeństwa tego typu są praktykowane w okresie adwentowym (*Novena de Natal*). Za każdym razem gospodarzem spotkania jest inna rodzina. W okresie wielkopostnym w ramach tych samych grup odprawiane są nabożeństwa drogi krzyżowej (*Via Sacra*), a w pozostałych okresach roku liturgicznego są organizowane spotkania modlitewne połączone z lekturą Pisma Świętego. Także te grupy przeważnie animują kobiety²².

Każda ze wspólnot ma własnego patrona (*padroeiro*). W parafii św. Anny na 37 wszystkich wspólnot²³ 16 ma za patrona świętego mężczyznę: św. Krzysztofa (São Cristóvão), św. Dominika (São Domingos), św. Franciszka z Asyżu (São Francisco de Assis), św. Jana Chrzciciela (São João Batista), św. Jana Ewangelistę (São João Evangelista), św. Judę Tadeusza (São Judas Tadeu), św. Maksymiliana Kolbego (São Maximiliano Kolbe), św. Michała (São Miguel), św. Pawła Apostoła (São Paulo Apóstolo), św. Piotra (São Pedro), św. Sebastiana (São Sebastião), św. Wincentego (São Vicente), 2 wspólnoty – św. Antoniego (Santo Antônio) i 2 – św. Józefa (São José). 12 kolejnych poświęconych jest Matce Boskiej (Nossa Senhora): Niepokalanej (da Conceição), Pokoju (da Paz), Bolesnej (das Dores), Łaskawej (das Graças), Fatimskiej (de Fátima), z Lourdes (de Lourdes), z Nazaretu (de Nazaré), Jasnogórskiej (do Monte Claro), Nieustającej Pomocy (do Perpétuo Socorro), Różańcowej (do Rosário), 2 wspólnoty – z Aparecidy (Aparecida). 4 wspólnotom patronują święte kobiety: św. Klara (Santa Clara), św. Agnieszka (Santa Inês), św. Tereska (Santa Terezinha) oraz św. Anna (Sant'Ana). Wezwanie 4 pozostałych jest związane z postacią Chrystusa: Chrystus Król (Cristo Rei), Boże Miłosierdzie (Divina Misericórdia), Jezus Dobry Pasterz (Jesus Bom Pastor) oraz Święty Krzyż (Santa Cruz)²⁴. Z Brazylią kojarzona jest przede wszystkim Matka Boża z Aparecidy, uznana za patronkę tego kraju. Z kolei odniesienia do Polski mają postacie św. Maksymiliana Kolbego i Matki Boskiej Jasnogórskiej. Wizerunkowi maryjnemu z Częstochowy oddana jest także jedna ze wspólnot w sąsiedniej parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa²⁵. O ile jednak kult św. Maksymiliana Kolbego jest w Brazylii dość popularny, o tyle Matka Boska Jasnogórska czczona jest przede wszystkim w ośrodkach polonijnych²⁶. Warto zaznaczyć, że w 1979 roku parafia św. Anny miała jeszcze wspólnoty poświęcone św. Kazimierzowi (São Casimiro) i św. Stanisławowi (Santo Estanislau)²⁷. W późniejszych latach z nieznanymi przyczyn zastąpiono polskich świętych innymi patronami.

Święto wspólnoty jest obchodzone w dniu wspomnienia liturgicznego patrona. Jeśli nie przypada ono w dzień wolny od pracy, jest przekładane na najbliższą niedzielę. Po uroczystej mszy świętej odbywa się na zapleczu socjalnym w pobliżu miejsca kultu

²² Informatorzy: T. Kowalczyk, Linha Iguaçu Norte; J. Solarewicz, Cruz Machado.

²³ Stan z 2010 roku.

²⁴ O Livro de Tombo..., s. [113–114].

²⁵ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 73.

²⁶ Z. Małczewski, Ślady polskie w Brazylii..., s. 101–105.

²⁷ O Livro de Tombo..., s. 70–71.

Legenda:

Sant'Ana - sektor I

São João Batista - sektor II

Nossa Senhora do Monte Claro - sektor III

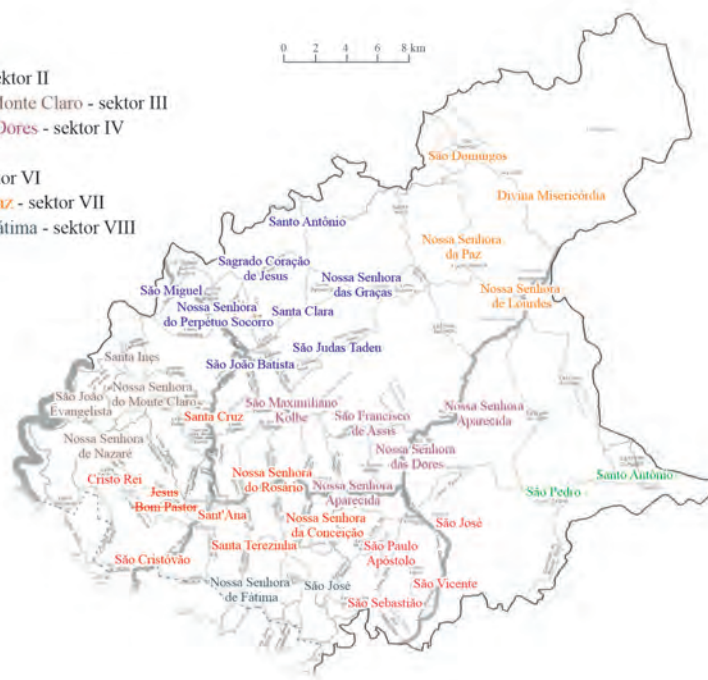
Nossa Senhora das Dores - sektor IV

São José - sektor V

Santo Antônio - sektor VI

Nossa Senhora da Paz - sektor VII

Nossa Senhora de Fátima - sektor VIII

II. T20. Wspólnoty parafii św. Anny pogrupowane w sektory (setores), które stanowią pomocnicze jednostki organizacji pracy duszpasterskiej. Stan na 2015 rok. Wykonał autor na bazie urzędowej mapy dróg z 2011 roku

festyn (*feira*) z obiadem, muzyką i grami losowymi²⁸. Na wydarzenie to zjeżdżają się także członkowie innych wspólnot. Poza wymiarem religijnym impreza służy integracji lokalnej społeczności, a także jest okazją do uzyskania środków finansowych na działalność Kościoła. Niegdyś w podobnym celu organizowane były również wieczorne bale, jednak obecnie zabraniają tego przepisy przeciwpożarowe²⁹. Poprzez organizację zabaw uzyskuje się jedynie część potrzebnych funduszy. Regularną formą finansowania struktur kościelnych jest dobrowolna opłata – dziesięcina (*dízimo*), obecnie uiszczana w postaci datku pieniężnego, w przeszłości także świadczona w naturaliach (głównie w fasoli)³⁰. Współcześnie księża rzymskokatoliccy nie odbywają regularnych wizyt duszpasterskich (kolędy), choć zwyczaj ten jest nadal praktykowany u miejscowych grekokatolików³¹.

²⁸ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 131.

²⁹ Informator: A. Bigosiński, Linha Palmital L.

³⁰ Informator: N. Kowalski, Linha Pinhão de Baixo.

³¹ Informatorki: W. Kozielska, 5ª Vicinal Iguaçu; J. Solarewicz, Cruz Machado.

Miejsca kultu

Każda ze wspólnot kościelnych posiada własne miejsce sprawowania liturgii eucharystycznej. W zależności od możliwości finansowych i zdolności organizacyjnych członków wspólnoty są to budynki wzniesione specjalnie w tym celu, a więc świątynie lub obiekty o wnętrzach zaaranżowanych na potrzeby celebracji mszy świętej.

Zgodnie z przyjętymi zasadami organizacji duszpasterskiej na terenie parafii istnieje tylko jedna świątynia w randze kościoła (*igreja matriz*), która stanowi lokalne centrum posługi religijnej i przy której znajduje się plebania będąca miejscem zamieszkania kleru oraz siedzibą administracji parafialnej. Współcześnie w municypium Cruz Machado znajdują się jedynie dwa kościoły rzymskokatolickie – Najświętszego Serca Pana Jezusa w Cruz Machado oraz św. Anny w Santanie. Każda świątynia filialna będąca punktem dojazdowym dla duchownych jest określana mianem kaplicy (*capela*). Taka nomenklatura dotyczy także pierwszej świątyni Matki Bożej Bolesnej na Rio do Banho, która jednak z powodów historycznych czasem bywa nazywana kościołem³². Pod względem architektonicznym kościoły nie różnią się niczym szczególnym od większych kaplic.

W przeciwieństwie do świątyń wnętrza aranżowane są doraźnymi miejscami wykonywania obrzędów mszalnych. Przeważnie nie posiadają stałego wyposażenia w postaci tabernakulum i ołtarza. Na terenie parafii św. Anny aktualnie są to właściwie wyłącznie sale lekcyjne małych szkół wieloklasowych (*escolas multisseriadas*). Budynki te formalnie stanowią własność władz municypalnych, a o ich przeznaczeniu na potrzeby kultu religijnego decyduje prefekt³³. Msze święte odbywają się zarówno w placówkach ciągle prowadzących nauczanie, jak choćby w szkole Matki Bożej z Aparecidy na Pátio Velho, jak i w tych, które zaprzestały działalności, jak ma to miejsce we wspólnotach Chrystusa Króla na Linha Santana i św. Klary na Linha Palmeiral. W latach wcześniejszych na potrzeby sakralne wykorzystywane były także inne lokale, na przykład pomieszczenia w siedzibie dawnego towarzystwa szkolnego na Linha Papuan, z których korzystała wspólnota św. Maksymiliana Kolbego³⁴. Przez pewien czas msze święte odprawiano nawet we wnętrzu prywatnego domu, co miało miejsce w przypadku wspólnoty niegdyś istniejącej pomiędzy wspólnotami Matki Bożej Łaskawej a Matki Bożej Pokoju³⁵.

Miejsce kultu powinno znajdować się w położeniu dogodnym dla wszystkich członków wspólnoty. Są to na przykład punkty przecięć szlaków komunikacyjnych, przy których powstają załączki zwartej zabudowy. W ten sposób umiejscowione są między innymi kaplice: św. Jana Chrzciela na Linha Pinhão de Cima, Matki Bożej z Aparecidy

³² K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 61; I. Sykta, *Polskie budownictwo sakralne w Brazylii...*, s. 140.

³³ Informator: M. Stępień (chrystusowiec).

³⁴ O Livro de Tombo..., s. 71.

³⁵ Informator: M. Stępień (chrystusowiec).

II. T21. Zróżnicowanie miejsc kultu ze względu na status obiektu. Wykonał autor

na Farturze, św. Krzysztofa na Linha Iguaçu Norte, Matki Bożej Łaskawej na Linha Palmeiral oraz Matki Bożej Fatimskiej na Linha Palmital L. Część świątyń znajduje się na niewielkich wzniesieniach. W ten sposób wyeksponowany był kościół św. Anny w swojej pierwotnej lokalizacji – naprzeciwko cmentarza. Po przeniesieniu na teren dzisiejszej Santany obiekt również znalazł się na szczycie pagórka. Ponad poziomem drogi znajdują się także między innymi kaplice: św. Maksymiliana Kolbego na Linha Papuan, Matki Bożej z Aparecidy na Farturze, Matki Bożej Jasnogórskiej na Linha Lageado Liso, św. Józefa na Pinaré oraz św. Michała na Linha Canudos. Górowanie świątyni nad okolicą jest jedną z czterech cech (obok wieży nad babińcem, stromego dachu i stylu neogotyckiego), która wyróżnia dawne polskie budownictwo sakralne w krajobrazie południowobrazylijskim³⁶. W opisywanym rejonie zasadniczo nie jest respektowana zasada orientowania świątyń. Kościoły i kaplice niemal zawsze są ustawione frontem do drogi. Jedynym wyjątkiem jest stara świątynia Matki Bożej Bolesnej na Rio do Banho, która stoi równolegle do przebiegu jezdni. W przeszłości dojście do niej prowadziło jednak zza łuku przebiegającej obok drogi, a więc początkowo biegło na wprost głównego wejścia³⁷.

Z powodu różnego rodzaju problemów, które pojawiają się w trakcie użytkowania nieruchomości stanowiących cudzą własność, coraz więcej wspólnot podejmuje starania w celu przestrzennego uniezależnienia się i wystawienia własnej kaplicy. W ostatnich kilkunastu latach takie działania podjęto we wspólnotach: Matki Bożej na Linha Iguaçu Norte, św. Wincentego na Linha Polonesa, św. Pawła Apostoła na Linha Palmeirinha

³⁶ I. Sykta, *Polskie budownictwo sakralne w Brazylii...*, s. 141.

³⁷ Informator: L. Łuczyński, Rio do Banho.

Norte oraz Matki Bożej Niepokalanej na Vicinal B Iguaçu. Przeważnie nowe obiekty sakralne powstają w bezpośrednim sąsiedztwie lub nawet wprost na miejscu dawnych szkół. Grunt przeznaczony pod budowę kaplicy najpierw przekazywany jest *na mitrę*, to znaczy przechodzi na własność Kościoła. Nowe świątynie powstają także w sytuacji, gdy dotychczas istniejące kaplice są w złym stanie technicznym lub zbyt małe, aby pomieścić wszystkich wiernych. W ostatnim czasie takie działania podjęto we wspólnotach: św. Maksymiliana Kolbego na Linha Papuan, Matki Bożej z Aparecidy na Faturze oraz św. Sebastiana na Linha Palmital do Meio. Budowę obiektów finansują w większości sami członkowie wspólnoty. Za czasów księdza Daniela Niemca wzniesienie części większych kaplic było wspomagane dodatkowo środkami uzyskanymi z niemieckich organizacji wspierających misję. W ten sposób dofinansowano między innymi budowę kaplicy św. Krzysztofa na Linha Iguaçu Norte³⁸.

Początkiem prac, przynajmniej w przypadku ważniejszych obiektów, jest wmurowanie kamienia węgielnego. Trudniejsze prace budowlane, takie jak wylanie fundamentów, zleca się zewnętrznym wykonawcom. Do większości robót angażowani są jednak sami członkowie wspólnoty. Prócz oszczędności praktyka ta ma także służyć wzmocnieniu więzi w lokalnej społeczności. Wznoszenie obiektów sakralnych o niewielkiej kubaturze, zwłaszcza tych drewnianych, nie wymaga planów architektonicznych. Duże, murowane świątynie co prawda bazują na gotowych projektach, jednak o detalach wykończenia decydują sami przyszli użytkownicy kaplic. Wedle tego samego projektu, będącego zresztą zminiaturyzowaną wersją planu kościoła parafialnego, wzniesiono kaplice św. Józefa na Pinaré oraz Matki Bożej Jasnogórskiej na Linha Lageado Liso³⁹. Inny projekt posłużył do wystawienia czterech następnych dużych świątyń: Matki Bożej Bolesnej na Rio do Banho (nowej), św. Krzysztofa na Linha Iguaçu Norte (w wersji skróconej o jedno przęsło), Matki Bożej Fatimskiej na Linha Palmital L oraz św. Jana Chrzciciela na Linha Pinhão de Cima⁴⁰.

Wznoszenie niewielkich budynków sakralnych trwa kilka miesięcy. Większe świątynie budowane były kilka lat. Najdłużej powstawały kaplice Matki Bożej Bolesnej na Rio do Banho, św. Krzysztofa na Linha Iguaçu Norte i św. Jana Chrzciciela na Linha Pinhão de Cima. W sytuacji, w której nowy obiekt stawiany jest wprost na miejscu starego, a w pobliżu nie istnieje inna przestrzeń do sprawowania liturgii, jest wznoszone tymczasowe miejsce kultu. Tego typu budynki zachowały się do dziś we wspólnotach Matki Bożej z Aparecidy na Faturze, św. Jana Chrzciciela na Linha Pinhão de Cima i Matki Bożej Jasnogórskiej na Linha Lageado Liso. Z reguły sprawowanie liturgii w nowym obiekcie

³⁸ Informator: M. Stępień (chrystusowiec).

³⁹ *Projeto arquitetônico: Capela de São José – Cruz Machado – PR*, [projekt architektoniczny kaplicy św. Józefa], archiwum parafii św. Anny w Santanie; *Projeto arquitetônico: Capela de N.S. do Monte Claro – Cruz Machado – PR*, [projekt architektoniczny kaplicy Matki Bożej Jasnogórskiej], archiwum parafii św. Anny w Santanie.

⁴⁰ *Planta: Edificação em alvenaria para fins religiosos: Capela Nossa Senhora das Dores*, [projekt architektoniczny kaplicy Matki Bożej Bolesnej], archiwum parafii św. Anny w Santanie; *Cortes, elevação e planta de cobertura: Edificação em alvenaria para fins religiosos: Capela São João Batista*, [projekt architektoniczny kaplicy św. Jana Chrzciciela], archiwum parafii św. Anny w Santanie.

rozpoczyna się, gdy tylko pozwalają na to warunki techniczne budowli. Oficjalne oddanie świątyni do użytku następuje w czasie konsekracji. Uroczystość ta odbywa się z reguły pod przewodnictwem biskupa⁴¹.

Charakterystyczną cechą wspólną zewidencjonowanych świątyń jest prostota formy, która stanowi zupełne przeciwieństwo przepychu brazylijskich kościołów barokowych z epoki kolonizacji portugalskiej (by wspomnieć tu choćby o perłach architektury z Ouro Preto i Salvadoru) oraz ekstrawagancji nowoczesnych budynków sakralnych (której przykładem są geometryczne kształty katedr w Rio de Janeiro, Brasílii i Marindze, a także śmiały projekt kościoła w formie statku w União da Vitória). Skromność obiektów z rejonu Cruz Machado wynika z jednej strony z ograniczeń ekonomicznych miejscowej ludności, z drugiej zaś jest skutkiem respektowania współczesnych koncepcji teologii pastoralnej głoszących, że bogactwo Kościoła powinno mieć charakter raczej duchowy aniżeli materialny. Budynki sakralne mają przede wszystkim spełniać funkcje praktyczne, a ich estetyka musi jedynie odpowiadać podstawowym wymogom godności Domu Bożego⁴². Z tych powodów dużą wagę przywiązuje się do rozwiązań sprawdzonych, łatwych do zastosowania i niewymagających dużych nakładów finansowych. Nowo budowane kaplice najczęściej powtarzają formy już znane z najbliższej okolicy. Oryginalne wizje architektoniczne w zasadzie nie są brane pod uwagę. Nie istnieje tu również zjawisko wyraźnej rywalizacji pomiędzy wspólnotami o to, która z nich będzie miała świątynię większą bądź ładniejszą. Warto zauważyć, że stare kościoły i kaplice stawiane w rejonie Cruz Machado przez polskich osadników i ich potomków swą formą (między innymi brakiem transeptu) przypominały zabytkowe obiekty drewnianej architektury sakralnej, które można zobaczyć na Zamojszczyźnie, Lubelszczyźnie i południowym Podlasiu⁴³.

Ważną cechą miejsc kultu jest powiązanie z zapleczem socjalnym. W bezpośrednim sąsiedztwie kaplicy znajdują się salki katechetyczne, często mieszczące się w nieużywanych budynkach szkolnych, a także obiekty wykorzystywane do organizacji *fest*: kuchnie, punkty sprzedaży *fisz* (talonów na posiłki), *szuraskery* (ruszty do pieczenia mięsa), ławy do spożywania posiłków i toalety. Najbardziej rozbudowany aneks socjalny posiada kościół św. Anny, gdzie prócz wymienionych wcześniej budowli znajdują się również amfiteatr, skansen oraz parafialne centrum duszpasterstwa, wychowania i kultury z dużą salą ze sceną teatralną i salkami lekcyjnymi, użyczanymi miejscowemu kolegium. Obecność tego rodzaju zabudowy towarzyszącej wynika z założenia, że miejsce sprawowania liturgii nie jest wyłącznie przestrzenią *sacrum*, lecz służy także realizacji innych celów duszpasterskich. Tym samym można stwierdzić, że miejscowa architektura sakralna reprezentuje typ przypominający synagogę, który stoi w opozycji do typu świątyni jerozolimskiej⁴⁴.

⁴¹ Informator: E. Krasowski, Santana.

⁴² Informatorzy: E. Krasowski, Santana; N. Kowalski, Linha Pinhão de Baixo.

⁴³ K. Moszyński, *Budownictwo ludowe w okolicy Zamościa*, Zamość 1920, s. 21; badania własne autora w pow. krasnostawskim (2014) i radzyńskim (2015).

⁴⁴ M.E. Rosier-Siedlecka, *Posoborowa architektura sakralna*, Lublin 1979, s. 26.

II. T22. Zaplecze kościoła parafialnego św. Anny w Santanie. 1 – plac przykościelny z parkingiem, 2 – południowe wejście do ogrodu kapliczek, 3 – brama muzeum i terenu imprez, 4 – boczna furtka muzeum i terenu imprez, 5 – boczna furtka kościelna, 6 – trzy krzyże milenijne, 7 – brama kościoła, 8 – tablica informacyjna, 9 – brama plebanii, 10 – miejsce po wyburzonych dawnych sanitariatach przykościelnych, 11 – parafialne centrum duszpasterstwa, wychowania i kultury, 12 – teren przykościelny, 13 – nowe sanitariaty przykościelne, 14 – krzyż misyjny, 15 – kościół, 16 – plebania, 17 – teren plebanii, 18 – zabudowania gospodarcze plebanii, 19 – ogródek przy plebanii, 20 – salonik parafialny, 21 – dom siostr zakonnych, 22 – ogródek siostr zakonnych, 23 – zabudowania gospodarcze siostr zakonnych, 24 – mały ruszt, 25 – punkt sprzedaży napojów, 26 – salon parafialny, 27 – średni ruszt, 28 – punkt sprzedaży mięsa z rusztu, 29 – duży ruszt, 30 – trybuny boczne amfiteatru, 31 – miejsca ustawienia straganów, 32 – teren imprez, 33 – trybuny główne amfiteatru, 34 – sanitariaty terenu imprez, 35 – scena, 36 – zabudowania muzeum i skansenu. Wykonał autor na bazie zdjęcia lotniczego z 2009 roku

Znaki wiary

Praktyki religijne realizowane są w przestrzeni publicznej także poza świątyniami. Niezwykle ważnym elementem lokalnego krajobrazu są obiekty małej architektury sakralnej. Wśród nich najciekawsze są krzyże stawiane w pobliżu skrzyżowań, rzadziej w innych miejscach przy drogach. Wykonane są z drewna lub betonu, niekiedy ogrodzone płotkiem. Krzyże były jednymi z pierwszych budowli, które stawiali nowo przybyli

koloniści. Co ważne, kojarzone są wyłącznie z polskimi imigrantami i mają być spotykane w Brazylii tylko na terenach zajętych przez osadnictwo polskie⁴⁵. Do dzisiaj na wielu krzyżach stojących w rejonie Cruz Machado widnieją napisy w języku polskim (np. „BOZE PRZPUSC LUDOWI TWEMU” na drewnianym krzyżu znajdującym się na skrzyżowaniu Linha Pinhão de Baixo i 2ª Vicinal Burro Branco czy „WKZYU ZBAVIENIE INRI 1999V” na betonowym krzyżu przy wylocie Linha Papuan do Linha Guarapuava). Przy krzyżach odbywa się święcenie pokarmów w Wielką Sobotę. Do lat dziewięćdziesiątych w miejscach tych powszechnie odprawiano nabożeństwa majowe oraz gorzkie żale⁴⁶. Niegdyś przy opisywanych obiektach zatrzymywały się konduktury pogrzebowe⁴⁷.

Krzyże podobne do przydrożnych znajdują się na cmentarzach i w pobliżu świątyń. Przy kościele i większości kaplic w parafii św. Anny stoją trzy krzyże symbolizujące trzecie tysiąclecie. Pomysłodawcą ich postawienia był ksiądz Daniel Niemiec, który miał opacznie zrozumieć słowa hierarchów kościelnych zachęcających do uczczenia nowego milenium⁴⁸. Krzyżami oznacza się również miejsca śmiertelnych wypadków komunikacyjnych.

Prócz krzyży stawiane są również kapliczki. Zwyczajem rozpowszechnionym w Brazylii jest budowanie ich w miejscach, gdzie wytryskują źródła. Wyływająca tam woda uznawana jest za zdrową, toteż przy wielu z nich spotkać można kubeczki pozostawione z myślą o spragnionych wędrowcach. Kapliczki te poświęcone są przeważnie Matce Bożej z Aparecidy i świętym. Istnieją jednak i takie, w których umieszczane są wizerunki „proroka” João Maria de Jesus, uznawanego w Paranie i Santa Catarinie za nieformalnego świętego. Inną formą obiektów sakralnych są groty maryjne, kojarzone przede wszystkim z kultem Matki Boskiej z Lourdes. W Brazylii bardzo często umieszcza się w nich figurę lokalnej patronki. Współcześnie stawiane są także kapliczki o różnych nietypowych formach.

Interesującym miejscem na mapie Cruz Machado jest ogród kapliczkowy znajdujący się na placu przed kościołem w Santanie. Z inicjatywy księdza Daniela Niemca postawiono tam kilkadziesiąt różnego rodzaju obiektów, które przedstawiają tajemnice różańcowe, stacje drogi krzyżowej, patronów wspólnot parafialnych i wybrane inne postaci ważne dla miejscowej społeczności. Przy wizerunku Matki Bożej Bolesnej zostały umieszczone portrety pierwszych duszpasterzy Cruz Machado, ojców Tomali i Drapiewskiego. Część z kapliczek została ufundowana przez rodziny (głównie polskie). Nazwiska fundatorów zostały uwiecznione na ścianach budowli. Po śmierci księdza Niemca dobudowano jeszcze jedną kapliczkę, w której znalazła się figura długoletniego proboszcza miejscowej parafii. W okresie bożonarodzeniowym na terenie ogrodu stawiane jest *prezepio* (szopka). Świąteczna instalacja wykonywana jest także przed budynkiem

⁴⁵ Informator: M. Stępień (chrystusowiec).

⁴⁶ Informatorki: Z. Pajdosz, Linha dos Couros; W. Kozielska, 5ª Vicinal Iguaçu.

⁴⁷ Informatorki: A. Fiałek, Linha Iguaçu Norte; T. Wierzbicka, Santana.

⁴⁸ Informator: M. Stępień (chrystusowiec).

pobliskiego kolegium. Ciekawostką jest, że wśród dekoracji prócz elementów religijnych pojawiają się nawiązania do zimy (np. postacie bałwanków śniegowych), co jest przejawem amerykanizacji kultury brazylijskiej (okres Bożego Narodzenia przypada na półkuli południowej na początku lata).

Do przestrzeni sakralnej należy zaliczyć także cmentarze. Zgodnie z miejscowymi przepisami istnieje tylko jedno miejsce pochówku podległe władzom municypalnym⁴⁹. Pozostałe znajdują się na terenach prywatnych. Ich administracją zajmują się społeczne komitety, tworzone podobnie jak zarządy wspólnot parafialnych czy kółek rolniczych⁵⁰. Na cmentarzach przeważają proste mogiły oznaczone drewnianymi lub żelaznymi krzyżami albo drewnianymi lub kamiennymi stelami. Stawiane są także betonowe nagrobki, z których wiele zostało wyłożonych płytkami ceramicznymi lub ozdobnym kamieniem. Współcześnie budowane są także duże grobowce z zamykanymi przeszkłonymi drzwiami wnękami, w których umieszczane są pamiątki po zmarłych. Na wielu starych (stawianych jeszcze w latach sześćdziesiątych) grobach zaobserwować można napisy w języku polskim. O miejsce pochówku dba się jednak głównie w okolicach Wszystkich Świętych i Dnia Zadusznego, kiedy to palone są świeczki (nie używa się zniczy) i wieszane są wieńce ze sztucznych kwiatów. W pozostałe dni roku groby bliskich są rzadko odwiedzane⁵¹. Przy ogrodzeniach cmentarzy zobaczyć można wiele wyrwanych i zniszczonych krzyży oraz tablic nagrobnych. Na tym tle wyróżnia się kaplica grobowa księdza Daniela Niemca na cmentarzu przy styku Linha Iguaçu Norte i Linha Santana. Wewnątrz, na płycie nagrobnej, rozłożone są świeże kwiaty, świeczki oraz małe tabliczki wotywno ofiarowane w podzięk za łaski otrzymane za wstawiennictwem zmarłego duchownego.

Kultura religijna

Religijność ludowa w rozumieniu zaproponowanym przez Stefana Czarnowskiego⁵² stanowi wyróżnik wspólnoty polonijnej na płaszczyźnie kultury duchowej. Istotnym elementem tego zjawiska jest nacjonalizm wyznaniowy. Utożsamienie rzymskiego katolicyzmu z polsnością zostało ugruntowane w sytuacji, w której świeżo przybyli polscy imigranci musieli samodzielnie zadbać o kult religijny. Trudne warunki, z którymi przyszło im się zmierzyć, z całą pewnością potęgowały potrzebę wiary. Administracja brazylijska, prowadząca akcję kolonizacyjną w duchu pozytywistycznym, nie była zainteresowana zapewnieniem posługi duszpasterskiej. Ludność tubylcza, nawet jeśli była formalnie schryścianizowana, nie uczestniczyła w praktykach religijnych. Wśród osadników pozostałych nacji przeważali innowiercy. Imigranci ukraińscy należeli do kościoła

⁴⁹ Informator: M. Stępień (chrystusowiec).

⁵⁰ Informator: A. Bigosiński, Linha Palmital L.

⁵¹ Informatorki: J. Gajas, 5ª Vicinal Iguaçu; W. Gabrielczyk, Santana.

⁵² S. Czarnowski, *Kultura religijna wiejskiego ludu polskiego*, [w:] tenże, *Dzieła*, t. 1, Warszawa 1956, s. 88–108.

II. T23. Ogród kapliczkowy przy kościele św. Anny w Santanie. 1 – wizerunek św. Antoniego, 2 – wizerunek Świętego Krzyża, 3 – tablica pamiątkowa ku czci księdza Daniela Niemca, 4 – wizerunek Dzieciątka Jezus, 5 – figura księdza Daniela Niemca, 6 – grota Matki Bożej z Lourdes, 7 – wizerunek św. Anny, 8 – wizerunek św. Franciszka z Asyżu, 9 – wizerunek Bożego Miłosierdzia, 10 – wizerunek św. Faustyny Kowalskiej, 11 – wizerunek Matki Bożej z Aparecidy, 12 – wizerunek św. Judy Tadeusza, 13 – wizerunek Matki Bożej Różańcowej, 14 – wizerunek św. Jana Chrzciela, 15 – wizerunek św. Agnieszki, 16 – wizerunek św. Jana Ewangelisty, 17 – wizerunek Matki Bożej Nieustającej Pomocy, 18 – wizerunek św. Piotra, 19 – wizerunek św. Michała, 20 – wizerunek św. Pawła Apostoła, 21 – wizerunek św. Wincentego, 22 – wizerunek św. Krzysztofa, 23 – wizerunek Matki Bożej Łaskawej, 24 – wizerunek Najświętszego Serca Pana Jezusa, 25 – wizerunek św. Sebastiana, 26 – wizerunek Matki Bożej Królowej Pokoju, 27 – wizerunek św. Dominika, 28 – wizerunek Chrystusa Króla, 29 – wizerunek Matki Bożej z Nazaretu, 30 – wizerunek Matki Bożej Fatimskiej, 31 – wizerunek Jezusa Dobrego Pasterza, 32 – wizerunek św. Maksymiliana Kolbego, 33 – wizerunek Matki Bożej Niepokalanej, 34 – wizerunek Matki Bożej Bolesnej, 35 – wizerunek św. Teresy, 36 – wizerunek Matki Bożej Jasnogórskiej, 37 – wizerunek św. Józefa, 38 – wizerunek Matki Bożej Wspomożycielki Łask, 39 – wizerunek św. Klary, 40 – wizerunek Chrystusa Odkupiciela, 41 – wizerunek św. Józefiny Bakhity, 42 – wizerunek Świętej Rodziny, 43 – wizerunek Trójcy Przenajświętszej, 44 – wizerunek Jana Pawła II, 45 – wizerunek Matki Teresy z Kalkuty, 46 – tajemnica I radosna: Zwiastowanie Najświętszej Maryi Pannie (fundacja: C. GOLENIA), 47 – stacja I drogi krzyżowej: Pan Jezus na śmierć skazany (fundacja: A. GAIAS), 48 – tajemnica II radosna: Nawiedzenie św. Elżbiety przez Najświętszą Maryję Pannę (fundacja: M. ZAWADZKI), 49 – stacja II drogi krzyżowej: Pan Jezus bierze krzyż na ramiona swoje (fundacja: EDVINO ZW.), 50 – tajemnica III radosna: Narodzenie Pana Jezusa (fundacja: V. PALMITAL), 51 – stacja III drogi krzyżowej: Pierwszy upadek Pana Jezusa (fundacja: T. MAZUR), 52 – tajemnica IV radosna: Ofiarowanie Pana Jezusa w Świątyni (fundacja: C. MENDES),

53 – stacja IV drogi krzyżowej: Pan Jezus spotyka swą matkę (fundacja: C. PLUTA), 54 – tajemnica V radosna: Znalezienie Pana Jezusa w Świątyni (fundacja: VICIONAL. D), 55 – stacja V drogi krzyżowej: Szymon Cyrenejczyk pomaga nieść krzyż Jezusowi (fundacja: T. KRUL), 56 – tajemnica I bolesna: Modlitwa Pana Jezusa w Ogrójcu (fundacja: DIRCEU CZE.), 57 – stacja VI drogi krzyżowej: Święta Weronika ociera twarz Pana Jezusa (fundacja: E. P. GAIAS), 58 – tajemnica II bolesna: Biczowanie Pana Jezusa (fundacja: B. L. KOZIELSKI), 59 – stacja VII drogi krzyżowej: Pan Jezus upada pod krzyżem po raz drugi (fundacja: W. GDAK), 60 – tajemnica III bolesna: Cierniem ukoronowanie Pana Jezusa (fundacja: WANDA GAB), 61 – stacja VIII drogi krzyżowej: Pan Jezus pociesza płaczące niewiasty (fundacja: W. GABRIELCZYK), 62 – tajemnica IV bolesna: Droga Krzyżowa Pana Jezusa (fundacja: BW. BARCZAK), 63 – stacja IX drogi krzyżowej: Trzeci upadek Pana Jezusa (fundacja: A. N. BARCZAK), 64 – tajemnica V bolesna: Ukrzyżowanie Pana Jezusa (fundacja: M. BARCZAK), 65 – stacja X drogi krzyżowej: Pan Jezus z szat obnażony (fundacja: J. E. IACKOWSKI), 66 – tajemnica I chwalebna: Zmartwychwstanie Pana Jezusa (fundacja: L. L. ZAWADZKI), 67 – stacja XI drogi krzyżowej: Pan Jezus przybity do krzyża (fundacja: L. ZAWADZKI), 68 – tajemnica II chwalebna: Wniebowstąpienie Pana Jezusa (fundacja: A. GAIAS), 69 – stacja XII drogi krzyżowej: Pan Jezus umiera na krzyżu (fundacja: A.T. LITKA), 70 – tajemnica III chwalebna: Zesłanie Ducha Świętego (fundacja: J. BRUNER S. LITKA), 71 – stacja XIII drogi krzyżowej: Pan Jezus zdjęty z krzyża (fundacja: H. MITURA), 72 – tajemnica IV chwalebna: Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny (fundacja: A. MENEGUEL), 73 – stacja XIV drogi krzyżowej: Pan Jezus złożony do grobu (fundacja: JANETE L. ZW.), 74 – tajemnica V chwalebna: Ukoronowanie Najświętszej Maryi Panny na Królową Nieba i Ziemi (fundacja: HENRICA D.), 75 – stacja XV drogi krzyżowej (dodatkowa): Zmartwychwstanie (fundacja: H. KOMAN), 76 – brama południowa, 77 – furtka wschodnia, 78 – brama północna, 79 – furtka zachodnia, 80 – tablica informacyjna z nazwą placu, 81 – miejsce wystawiania szopki bożonarodzeniowej. Wykonał autor na bazie zdjęcia lotniczego z 2009 roku

greckokatolickiego, niemieccy natomiast byli w przeważającej mierze luteranami. Z pomocą polskim osadnikom przyszli misjonarze – werbiści. Już rok po zasiedleniu kolonii na gruntach przekazanych przez polskich imigrantów postawiono pierwszy kościół w Rio do Banho. Co ważne, wygląd świątyni dyskretnie nawiązywał do architektury sakralnej ziem wschodniej Polski.

Przez ponad 100 lat duszpasterzami rzymskokatolickimi w parafiach na obszarze Cruz Machado byli niemal wyłącznie Polacy lub Brazylijczycy polskiego pochodzenia. Do dziś część nabożeństw odbywa się w rodzimym języku. Dużą popularnością cieszy się kult Matki Boskiej Częstochowskiej i niektórych polskich świętych. Pielęgnowane są obrzędy religijne przyniesione z kraju przodków. Za wyróżnik obszarów zamieszkiwanych przez subkulturę polonijną uchodzą krzyże przydrożne. Kilka z nich opatrzonych jest napisami w języku polskim. Jeszcze dwie dekady temu powszechne miały być odprawiane przed nimi majówki, śpiewane w języku dawnej ojczyzny.

Istotną cechą miejscowej pobożności jest jej gromadzki charakter. Ze względu na rozległość terytorium, niedobory kadrowe kleru oraz ogólną specyfikę religijności latynoamerykańskiej szczególnie istotną rolę w lokalnej społeczności rzymskokatolickiej odgrywa laikat. Na osobach świeckich spoczywa obowiązek współorganizacji życia religijnego, zarówno w aspekcie liturgicznym, jak i administracyjnym. Bardzo ważnym elementem budowania jedności wiernych jest oparcie się na więzach rodzinnych

i sąsiedzkich. Pojedyncza rodzina traktowana jest jako najmniejsza komórka społeczna, której powierza się wykonywanie praktyk religijnych. Mieszkające w pobliżu rodziny łączą się w grupy modlitewne. Kilkadziesiąt rodzin tworzy wspólnotę, która posiada własne miejsce sprawowania liturgii. Dopiero na wyższym poziomie, parafialnym, pojawiają się księża sprawujący pieczę nad lokalnym Kościołem.

Mała liczba duchownych znajduje odzwierciedlenie w wysokim autorytecie kapłanów. Ich rola nie ogranicza się wyłącznie do pełnienia funkcji duszpasterskich. Księża, szczególnie ci obdarzeni charyzmą, odgrywają rolę przewodników miejscowej społeczności polonijnej. Nie bez znaczenia jest fakt, że wielu z nich przyjechało ze zmityzowanej ojczyzny przodków. Ze szczególnym szacunkiem wspominany jest ksiądz Daniel Niemiec. Zapamiętany został nie tylko jako gorliwy głosiciel słowa Bożego, lecz także reformator organizacji życia religijnego, budowniczy wielu świątyń i obiektów użyteczności publicznej, reprezentant interesów ludności rolniczej, działacz polonijny, muzealnik i etnograf amator. Dwa dzieła stworzone przez księdza Niemca mają szczególne znaczenie dla integracji polskiej grupy etnicznej. Pierwszym z nich jest skansen w Santanie. Na jego terenie znajdują się autentyczne zabudowania miejscowych kolonistów, a także te wybudowane od podstaw według autorskiej koncepcji pomysłodawcy. Pomiędzy obiektami podarowanymi przez parafian prezentowane są pamiątki z Polski. Ekspozycja muzeum na wolnym powietrzu, choć przedstawia zbiory w sposób chaotyczny i pomijający faktyczny kontekst krajobrazowy, wiele mówi o pozamaterialnym aspekcie funkcjonowania subkultury polonijnej, między innymi jest świadectwem wielkiej roli, jaką odegrał w życiu tej społeczności sam charyzmatyczny duchowny. Drugim dziełem jest ogród kapliczkowy przed kościołem św. Anny. Poszczególne kapliczki zostały poświęcone tajemnicom różańcowym, stacjom drogi krzyżowej, patronom wspólnot parafialnych oraz innym ważnym postaciom religijnym, w tym papieżowi Janowi Pawłowi II i pierwszym misjonarzom działającym w Cruz Machado – Tomali i Drapiewskiemu. Po śmierci długoletniego proboszcza postawiono tam pomnik księdza Niemca. Co ważne, fundatorami tego ogrodu byli okoliczni mieszkańcy, a na niektórych kapliczkach uwiecznione zostały nazwiska ofiarodawców, głównie polskie. Miejsce to, choć na co dzień rzadko odwiedzane przez wiernych, ma bardzo duży ładunek symboliczny. Informuje nie tylko o religijności miejscowych katolików, lecz także o pochodzeniu etnicznym większości z nich.

9

KRAJOBRAZ
A TOŻSAMOŚĆ

Narodowość, rasa i etniczność

Według spisu powszechnego z 2010 roku wszyscy mieszkańcy municypium są narodowości brazylijskiej (od urodzenia)¹. Najprawdopodobniej w liczbie tej nie uwzględniono pracujących w obydwu parafiach polskich księży i siostr zakonnych ze zgromadzenia Misjonarek Chrystusa Króla dla Polonii Zagranicznej². Wśród 18 039 mieszkańców³ znaczna większość, to jest 17 938 osób (99,44%), urodziła się w regionie południowym Brazylii. Z regionu południowo-wschodniego pochodzą 62 osoby (0,34%). Z regionu północno-wschodniego przybyło 12 osób (0,07%). Pozostałych 27 osób (0,15%) nie potrafiło w sposób jednoznaczny określić swojego pochodzenia⁴.

Statystyki IBGE nie uwzględniają *stricte* etnicznego zróżnicowania społeczeństwa brazylijskiego. Z danych urzędowych nie dowiemy się, ilu mieszkańców Cruz Machado deklaruje polskie pochodzenie. Wyliczenia tego typu są tworzone jedynie przez lokalnych działaczy polonijnych. Według szacunków księży chrystusowców polskie korzenie ma obecnie około 9000 osób (50%)⁵.

Trwałym skutkiem historycznych procesów osadniczych jest terytorialność subkultur o podłożu etnicznym (*etnias*). Uwzględniając kryterium dominacji poszczególnych

¹ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/24007> – 14 II 2018.

² Misjonarki Chrystusa Króla dla Polonii Zagranicznej, [on-line:] http://www.mchr.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=143:brazylia-placowki – 14 II 2018.

³ Nieścisłość danych. W innych miejscach statystyki IBGE liczba mieszkańców wynosi 18 040.

⁴ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/24007> – 14 II 2018.

⁵ *Parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa w Cruz Machado*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/parafie/Parafia-Najswietszego-Serca-Pana-Jezusa-w-Cruz-Machado_48 – 14 II 2018; *Parafia Świętej Anny w Santana PR*, Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, [on-line:] http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/parafie/Parafia-Swietej-Anny-w-Santana-PR_57 – 14 II 2018.

II. T24. Rozlokowanie subkultur o podłożu etnicznym (etnias) w municypium Cruz Machado.
 Na mapie uwzględniono etnonimy stosowane w miejscowej odmianie języka polskiego.
 Wykonał autor na bazie urzędowej mapy dróg z 2011 roku

grup, można wyróżnić na terenie Cruz Machado kilka orientacyjnych rejonów etnograficznych. *Polaki* – jak mówią o sobie osoby o polskich korzeniach – zamieszkują przede wszystkim środkową część municypium. Kulturowym centrum życia tej społeczności jest Santana. W południowo-zachodniej części municypium przedstawiciele środowiska polonijnego zamieszkują pomiędzy członkami diaspor niemieckiej i ukraińskiej. Na Taquari, niedaleko granicy z Malletem, osiedli potomkowie kolonistów polskich i ukraińskich. *Ukrańce* przeważają w okolicach Rio das Antas, *Niemce* natomiast – w rejonie Novej Concórdii. W widłach rzek Iguaçu i Rio d'Areia zamieszkują zarówno osoby ukraińskiego, jak i niemieckiego pochodzenia. W północno-wschodniej części municypium dominują *Brazyljany*, czyli ludność brazylijska, niewywodząca się z imigrantów europejskich przybyłych na początku XX wieku⁶. Są to przeważnie robotnicy zakładów przemysłu drzewnego, którzy do Cruz Machado przyjechali z innych części kraju.

Najbardziej wieloetniczny i pluralistyczny kulturowo charakter ma miasteczko Cruz Machado, a także obszary położone od niego na północ, w pobliżu wzgórza Paredão

⁶ I. Fryder Rockenbach, dz. cyt., s. 136–137; H. Domiańska, dz. cyt., s. 104.

i nad brzegami Rio d'Areia, gdzie spotkać można osoby o korzeniach polskich, ukraińskich, niemieckich, włoskich – *Italjany*, a także ludność „typowo” brazylijską⁷. Co istotne, rdzenni mieszkańcy tych terenów – *Indzie*, czyli Indianie Guarani, są praktycznie w Cruz Machado nieobecni. Ich wioska, będąca w istocie rezerwatem, znajduje się na terenie sąsiedniego municypium Inácio Martins, na prawym brzegu Rio d'Areia⁸.

Co ciekawe, statystyki IBGE obejmują zagadnienia rasowe. W spisie powszechnym z 2010 roku wykorzystano klasyfikację skonstruowaną na podstawie kryterium koloru skóry. Zgodnie z wyliczeniami w municypium Cruz Machado dominuje ludność biała (*branca*), do której zaliczono 15 648 osób (86,74%). Przedstawicieli rasy określanej jako brązowa (*parda*) jest 1828 (10,13%), czarnej (*preta*) – 484 (2,68%), a żółtej (*amarela*) – 68 (0,38%). Rdzenną ludność indiańską (*indígena*) reprezentuje jedynie 12 osób (0,07%)⁹. Z pewnością powyższe zestawienie zostało oparte na deklaracjach respondentów. Należy przy tym pamiętać, że w Brazylii, w przeciwieństwie do Stanów Zjednoczonych, od dawna istnieje tradycja „wybielania” społeczeństwa. O ile w USA zasada „jednej kropli krwi” czyniła z mulatów ludność czarnoskórą, o tyle w specyficznej mentalności południowoamerykańskiej rozwinęła się bardziej skomplikowana klasyfikacja metysażu. Same biologiczne aspekty miały tu zresztą mniejsze znaczenie od czynnika warstwowo-klasowego. Dany odcień skóry nie determinował automatycznie ani roli, ani pozycji społecznej¹⁰.

	ogółem	mężczyźni	kobiety	Wf	%
rasa biała	15 648	8023	7625	95,04	86,74
rasa brązowa	1828	988	840	85,02	10,13
rasa czarna	484	265	219	82,64	2,68
rasa żółta	68	39	29	74,36	0,38
rasa indiańska	12	7	5	71,43	0,07
razem	18 040	9322	8718	93,52	100,00

Tabela 21. Szczegóły zróżnicowania rasowego ludności Cruz Machado w 2010 roku¹¹

⁷ Tamże.

⁸ *Terra Indígena Rio Areia*, Terras Indígenas no Brasil, [on-line:] <https://terrasindigenas.org.br/es/terras-indigenas/3840> – 14 II 2018; Associação Comunitaria da Aldeia Rio D'areia, [on-line:] <http://aldeiarioareia.blogspot.com/> – 1 VI 2025.

⁹ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/24304> – 14 II 2018.

¹⁰ A. Bartnik, *Brazylia jako przykład podejścia do zagadnienia rasy w regionie latynoamerykańskim*, „Człowiek i Społeczeństwo” 2016, t. 42, s. 259–260; T. Paleczny, *Etniczność i rasa w Brazylii*, s. 4, <http://www.ism.wsmip.uj.edu.pl/documents/3337228/18fcaa8b-1557-4c4e-81de-a3ec26eabe8c> – 14 II 2018.

¹¹ <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/pr/cruz-machado/pesquisa/23/24304> – 14 II 2018.

Problemy identyfikacyjne

Na marginesie należy wspomnieć, że już samo personalne ustalenie, kogo należy zaliczyć do społeczności polonijnej, sprawia wiele trudności. Rodzi się choćby pytanie, czy aby stać się przedstawicielem polskiej diaspory, konieczne jest posiadanie przodka, który wyemigrował z ziem polskich. Zapewne dałoby się wliczyć do grona diaspory polskiej także Brazylijczyków związanych z potomkami polskich osadników poprzez powinowactwo i enkulturację. Z drugiej strony polskie korzenie nie są także jednoznacznie wystarczające. Może należałoby grupę polonijną zawęzić tylko do tych, którzy nabyli pewne kompetencje kulturowe, na przykład w zakresie władania językiem polskim. Tak stawiając sprawę, napotykamy jednak nowe problemy. Czy mowa używana w dawnych polskich koloniach to rzeczywiście polszczyzna, czy raczej jakaś hybryda językowa? Ponadto czy pomiar umiejętności lingwistycznych będzie wystarczający, aby tę sprawę rozstrzygnąć? Jeszcze bardziej kłopotliwe wydaje się postrzeganie w kategoriach narodowych praktyk kulturowych, takich jak: tradycje, zwyczaje i obrzędy. Czy hucznie i szumnie urządzone w tych okolicach tak zwane polskie wesele nie jest raczej sentymentalną kreacją? Podobnie ma się rzecz z wytworami kultury materialnej, poczynając od budownictwa, przez sprzęty rolnicze i urządzenia gospodarstwa domowego, a na stroju kończąc. Są to przecież bardziej świadectwa tradycji niż ściśle wyznaczniki przynależności grupowej. Jeżeli przy stosowaniu twardej, obiektywistycznej metodologii napotykamy tyle wątpliwości, to jeszcze bardziej sprawę gmatwa podejście demokratyzujące, nakazujące zapytać o samoidentyfikację samych zainteresowanych. Szybko przekonamy się bowiem, że jedna osoba może posiadać wiele różnych tożsamości, płynnie rozumianych i w dodatku odmiennie wyrażanych w zależności od kontekstu. Nasuwa się konkluzja, że diasporeę dotyczą analogiczne problemy co grupę etnograficzną. Obydwa te pojęcia, choć bardzo rozpowszechnione w tradycji etnologicznej i jak najbardziej użyteczne w praktyce badawczej, są wyrazem uniwersalności działania mechanizmów mityzacji¹².

Dialekt polsko-brazylijski

Według wyników badań przeprowadzonych w 2010 roku w Santanie i najbliższych okolicach umiejętność posługiwania się językiem przodków przetrwała praktycznie w każdej rodzinie o polskich korzeniach. W grupie osób najstarszych, zwłaszcza kobiet, nierzadką sytuacją jest brak znajomości języka portugalskiego w stopniu umożliwiającym swobodne wypowiadanie się. Wyraźna większość przedstawicieli starszego i średniego pokolenia jest natomiast biegle dwujęzyczna w mowie, używając na co dzień zarówno

¹² S. Węglarz, *Tutejsi i inni*, cz. 1, *O etnograficznym zróżnicowaniu kultury ludowej*, Łódź 1997, s. 90–107.

języka polskiego, jak i portugalskiego. Blisko 80% osób z tej grupy opanowało język polski jako pierwszy, około 75% myśli, śni i przeklina w tym języku, a około 40% komunikuje się w ten sposób ze współmałżonkiem. Więcej problemów przysparza polszczyzna podczas czytania, a zwłaszcza pisania. Jeśli młodsze pokolenie zna język polski, to z reguły posługuje się nim wyłącznie w domu (przeważnie więcej rozumiejąc niż mówiąc), wśród rówieśników natomiast używa języka portugalskiego¹³. Wysoko cenioną zdolnością jest talent do śpiewania po polsku. Zdarza się nawet, że utwory wokalne w tym języku chętnie wykonują osoby, które na co dzień sprawniej posługują się językiem portugalskim¹⁴.

Wernakularna polszczyzna używana w rejonie Cruz Machado znacznie odbiega od literackiej wersji języka polskiego. W istocie mamy tu do czynienia z dialektem polsko-brazylijskim, a ściślej rzecz ujmując – jedną z jego lokalnych odmian. Pomiedzy różnymi ośrodkami polonijnymi w Brazylii istnieją bowiem wyraźne rozbieżności w zakresie leksyki i akcentu. Zróżnicowanie to jest wynikiem mieszania się regionalnych gwar polskich z lokalnymi wariantami języka portugalskiego. Należy podkreślić, że nawet w przypadku zwartych społeczności polonijnych, do których należy wliczyć potomków polskich osadników w Cruz Machado, nie można mówić o jednolitym etnolekcie. Kompetencje językowe u osób starszych są z reguły znacznie szersze niż wśród młodzieży.

Podstawę miejscowej odmiany polszczyzny stanowią narzecza z terenów Lubelszczyzny i południowego Podlasia. Dostrzegalne jest to przede wszystkim w akcencie charakterystycznym dla obszarów wschodniej Polski. W mowie zachowało się także wiele regionalizmów i archaizmów (*aeroplan* – samolot). Dialekt polsko-brazylijski charakteryzuje się przede wszystkim dużymi wpływami języka portugalskiego, a właściwie jego wersji brazylijskiej. Należy zwrócić uwagę, że pomiędzy normami brazylijską a kontynentalną języka portugalskiego dochodzi do znaczących różnic w słownictwie, gramatyce i ortografii. W wariantie używanym w Ameryce Południowej duży odsetek stanowią słowa pochodzące z języków indiańskich. Dotyczy to zwłaszcza nazw botanicznych i zoologicznych (np. *imbuj* i *tatu* pochodzą z języka tupi). Ponadto odmiana używana w Brazylii jest mocno zróżnicowana regionalnie. Mieszkańcom Parany trudno jest się płynnie porozumiewać z osobami z północy kraju¹⁵. Wśród portugalizmów (brazylianizmów) najważniejsze znaczenie mają czasowniki (np. *awizować* – zapowiadać, *atrazować* – spóźniać się, *gastować* – zużywać, *grawować* – nagrywać, *kobrować* – brać wynagrodzenie, *ligować* – łączyć czy *żogować* – grać).

Przy przyjmowaniu do mowy polskiej słów z języka portugalskiego nie obowiązują sztywne zasady przekształceń. Nierzadko nawet w jednej wypowiedzi pojawiają się różne warianty tego samego wyrazu (np. *brakaczinga* i *brakatynga*, *taroma* i *taruma*). Do najpospolitszych prawidłowości należą: zamiana końcówki -ão na -on; ignorowanie

¹³ K. Orzeł-Dereń, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii...*, s. 137–139.

¹⁴ W. Miodunka, *Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii. W stronę lingwistyki humanistycznej*, Kraków 2003, s. 218.

¹⁵ Informator: J. Zwierzykowski, Linha Potingal.

zróznicowania w wymowie samogłosek, zwłaszcza czytanie końcowego -o jak polskiego o, a nie, jak powinno być w języku portugalskim – u; zamiana rodzaju męskiego zakończonego na -o na rodzaj żeński z końcówką -a; zniekształcenie końcówki -eiro na -ero; usuwanie samogłoski ze zgłoski es- znajdującej się na początku wyrazu. Przy tym wszystkim warto zauważyć, że mocniej są modyfikowane słowa, które wcześniej przeszły do polszczyzny (*fizon*), aniżeli wyrazy, które pojawiły się w niej później (*makina de lawar*).

Dialekt polsko-brazylijski funkcjonuje niemal wyłącznie w wersji mówionej. Umiejętność czytania w języku polskim występuje o wiele rzadziej aniżeli biegłość wystawiania się w nim. Zdolność pisania pojawia się natomiast sporadycznie. W terenie można spotkać jedynie nieliczne próby zapisu tekstów (głównie piosenek). Obecnie pewne namiastki form tekstowych pojawiają się dość często na portalach społecznościowych. Za przykład może posłużyć komentarz młodego chłopaka z Cruz Machado do zdjęcia koleżanki, która wyjechała na studia do Polski: „Matko boska to tak pascudnie iest tam ia bym umar ze gimna, ... ale pewnye iest divnye iak tu w paranye”, czyli: „Matko Boska, to tak paskudnie jest tam, ja bym umarł z zimna..., ale pewnie jest dziwnie [inaczej] jak [niż] tu w Paranie”¹⁶.

W latach 2002–2016 kurs języka polskiego dla dzieci ze szkoły w Santanie prowadziła nauczycielka geografii Marli Kowalczyk. Zajęcia cieszyły się dużym zainteresowaniem, jednak ograniczona liczba godzin i brak pomocy dydaktycznych sprawiały, że efekty kształcenia były dalekie od zaplanowanych¹⁷.

Oralność transmisji kultury polskiej

Przekazywanie tradycji drogą ustną jest podstawowym elementem konserwatyzmu subkultury polonijnej. Początkowy entuzjazm związany z zakładaniem szkół z polskim językiem wykładowym zatrzymały reformy nacjonalizacyjne prezydenta Vargasa (1938 rok). Nie tylko wyrzucono polszczyznę ze szkół, lecz zakazano także wydawania książek i periodyków, a nawet publicznego wypowiadania się w tym języku. Korespondencja z rodzinami pozostałymi w Polsce z upływem czasu stawała się coraz rzadsza. W otwartej przestrzeni napisy w języku polskim najdłużej utrzymały się w formie inskrypcji nagrobnych. Z biegiem lat używana lokalnie polszczyzna coraz mocniej oddalała się od tej, którą posługiwano się w kraju przodków. Portugalizmy wypierały polskie słownictwo, między innymi wraz z pojawianiem się nieznanych dotąd wytworów kultury materialnej i nowych zjawisk społecznych. W miejscowym dialekcie zagnieździły się za to niektóre regionalizmy i archaizmy, które za oceanem odeszły już w zapomnienie.

¹⁶ Informatorka: S. Koczyła, Linha Guarapuava.

¹⁷ Informatorka: M. Kowalczyk, Linha Iguaçu Norte.

Język polski przetrwał przede wszystkim w zaciszu własnego gospodarstwa i dzięki spotkaniom towarzyskim w wąskim gronie sąsiedzkim. Istotną rolę w przekazywaniu mowy ojców odgrywają osoby starsze. Dla części z nich polski jest jedynym językiem, w którym potrafią się sprawnie komunikować. Niektórzy zachowali jeszcze umiejętność czytania, a nawet pisanie po polsku. Osoby w średnim wieku są przeważnie biegle dwujęzyczne, jednak w odniesieniu do polszczyzny – tylko w mowie. Inna sytuacja jest wśród młodzieży. Choć w niektórych miejscach do dziś dzieci poznają język polski jako pierwszy, to z czasem jego znajomość jest wypierana przez używaną powszechnie portugalszczyznę. Młodzi, którzy potrafią posługiwać się językiem polskim, nie znają zasad jego pisowni. Niewiele pomagają lekcje języka polskiego organizowane w szkole w Santanie, które mają bardziej sentymentalny niż praktyczny charakter, odwiedziny kolejnych osób z Polski, jak również sporadyczne, ale coraz popularniejsze, wyjazdy do kraju przodków.

W związku z powszechnym brakiem umiejętności odczytywania tekstów w języku polskim cała transmisja kultury polskiej odbywa się drogą ustną. Dotyczy to zwyczajów dorocznych i rodzinnych, tradycji kulinarnych, praktyk leczniczych, zabiegów rytualno-magicznych, wierzeń i wyobrażeń o świecie. Również teksty folkloru powstają prawie wyłącznie w formie ustnej. Przykładem tego zjawiska może być poniższy tekst piosenki autorstwa Zygmunta Gajasa z Santany.

W naszej Santanie

Chodźcie zobaczycie jak tu też jest ładnie,
Jakie miejsce szczytniejsze jak w naszej Santa Anie,
Jakie miejsce szczytniejsze jak w naszej Santa Anie.

Tu jest bardzo ślicznie, jak słońce rano wschodzi,
Tu ludzie se żyją, im się powodzi.

Chodźcie zobaczycie jak tu też jest ładnie,
Jakie miejsce szczytniejsze jak w naszej Santa Anie,
Jakie miejsce szczytniejsze jak w naszej Santa Anie.

Żyję se wesoły, śpiewam se piosenki,
Bo w naszej Santanie są ładne panienki.

(Poleczkę!)

Chodźcie zobaczycie jak tu też jest ładnie,
Jakie miejsce szczytniejsze jak w naszej Santa Anie,
Jakie miejsce szczytniejsze jak w naszej Santa Anie.

Bo w naszej Santanie też są dobre ludzie,
Kto w Santanie umrze to do nieba pójdzie.

(Tak jest w naszej Santanie!)

Również w zakresie kultury materialnej, między innymi w sposobie budowy domów, istotną rolę odgrywa przekaz ustny. W trakcie wznoszenia niewielkich obiektów na terenach wiejskich nie sporządza się planów budowlanych. Sami wykonawcy nie są formalnie wykwalifikowani, a umiejętności nabywają przez kontakt ze starszymi kolegami w rzemiośle. Nierzadko czynnościom konstrukcyjnym towarzyszą działania obrzędowe, takie jak zaniechanie rozpoczynania budowy w Wielkim Poście, wiecha czy święcenie domu.

Tradycję oralną cechują zachowawczość, a więc bezrefleksyjna niechęć do wprowadzania zmian, oraz izolacja światopoglądowa wyrażająca się w stwierdzeniach ukutych przez Ludwika Stommę: „ma być tak, jak jest” i „jest tak, jak ma być”¹⁸. Z drugiej strony związane są z nią selektywność treści (przeważnie nieuświadomione i niemethodyczne kontynuowanie wybranych elementów przy zarzucaniu innych), anonimowość twórców (zapominanie autorów zmian), tendencja unifikacyjna (narzucanie grupie tych samych rozwiązań), brak precyzji (niedokładność i niedosłowność przy powieleniu formuły) oraz pragmatyzm (koncentrowanie się na tych elementach, które zaspokajają bieżące, utylitarne potrzeby). Tradycjonalizm w lokalnym środowisku polonijnym nie oznacza rygoryzmu względem kultury ojczyzny przodków. W oczach przedstawicieli wspólnoty polonijnej jednym z wyznaczników krajobrazu terenów osadnictwa polskiego w Paranie są lambrekiny zdobiące okapy starych domów. Element ten, choć powszechnie nazywany polskim, nie został jednak bezpośrednio zaczerpnięty z architektury wiejskiej ziem polskich. Lambrekiny, poznane przez imigrantów chłopskich już w Brazylii, szybko zostały inkorporowane do ich własnej tradycji i stały się jednym z ulubionych sposobów dekorowania domostw.

Opowieść o początkach

Czynnikiem spajającym miejscową społeczność polonijną jest przede wszystkim mit założycielski. Emigrujący chłopi opuszczali ziemie polskie z zamiarem odmiany swojego dotychczasowego życia, zarówno pod względem ekonomicznym, jak i społecznym. Choć wychodźstwo z Lubelszczyzny i południowego Podlasia przed I wojną światową miało charakter masowy, to jednak było mocno rozproszone. Z reguły z poszczególnych, niewielkich miejscowości wyjeżdżały pojedyncze rodziny. Przyszli osadnicy poznawali

¹⁸ L. Stomma, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.*, Warszawa 1986, s. 82–87.

W73. Pierwszy kościół Matki Bożej Bolesnej (Nossa Senhora dos Dolores) na Rio do Banho, pochodzący z 1912 roku. Obecnie liturgia sprawowana jest stojącej obok w nowej świątyni. 2013 rok. Fotografował autor

W74. Kaplica Matki Bożej Jasnogórskiej (Nossa Senhora do Monte Claro) na Linha Lageado Liso ukończona w 1992 roku – bliźniacza w stosunku do kaplicy św. Józefa (São José) na Pinaré z 1989 roku. 2013 rok. Fotografował autor

W75. Drewniana kaplica Matki Bożej Łaskawej (Nossa Senhora das Graças) na Linha Palmeiral z 1999 roku. 2015 rok. Fotografował autor

W76. Murowana kaplica św. Agnieszki (Santa Inês) na Linha Rio d'Areia z 2000 roku. 2014 rok. Fotografował autor

W77. Współczesna, niewielka kaplica św. Tereski (Santa Terezinha) na 2ª Vicinal Palmital oddana do użytku w 2009 roku. 2013 rok. Fotografował autor

W78. Nowoczesna, duża kaplica św. Maksymiliana Kolbego (São Maximiliano Kolbe) na Linha Papuan z 2011 roku. 2013 rok. Fotografował autor

W79. *Kompleks zabudowań kaplicznych św. Jana Chrzciciela (São João Batista) na Linha Pinhão de Cima. 2013 rok. Fotografował autor*

W80. *Kościół parafialny Najświętszego Serca Pana Jezusa (Sagrado Coração de Jesus) w Cruz Machado. 2013 rok. Fotografował autor*

W81. Drewniany krzyż przydrożny z 1982 roku stojący przy wylocie Vicinal D Iguaçu do Linha Iguaçu Norte. 2013 rok. Fotografował autor

W82. Grota misyjna (Gruta das Missões) w pobliżu wodospadu na Linha dos Couros. 2013 rok. Fotografował autor

W83. „Cudowne” źródło z figurką św. Antoniego na 1ª Vicinal Palmital. Obok pozostawiony kubek do czerpania wody przez spragnionego wędrowca. 2013 rok. Fotografował autor

W84. Nowa kapliczka z figurą św. Krzysztofa postawiona na rozstaju Linha Iguaçu Norte i Linha Palmital L. 2015 rok. Fotografował autor

W85. Centralna część cmentarza w Rio do Banho. Po lewej stronie widoczne są omszałe drewniane stele rodziny Sokołowskich (pisownia Sokolowski). Na jednej z nich widnieje data śmierci: 1911 rok. Nagrobki te stały się symbolem nieszczęścia, jakie dotknęło pierwszych osadników tuż po przybyciu do Pátio Velho. Pośrodku znajduje się kapliczka z płaskorzeźbą przedstawiającą Matkę Boską Częstochowską postawiona w okresie renowacji cmentarza zleconej przez księdza Daniela Niemca. 2013 rok. Fotografował autor

W86. Cmentarz na Linha Santana. Nagrobki są udekorowane wieńcami wykonanymi ze sztucznych kwiatów, które pozostały tu po uroczystości Wszystkich Świętych i Dniu Zadusznych. 2013 rok. Fotografował autor

W87. Nabożeństwo odprawiane z okazji Dnia Zadusznego na cmentarzu na Linha Palmital do Meio. 2013 rok. Fotografował autor

W88. Święcenie palm wielkanocnych na placu za kościołem św. Anny. 2015 rok. Fotografował autor

W89. Lekcja języka polskiego prowadzona przez Marli Kowalczyk w sali znajdującej się w budynku Parafialnego Centrum Duszpasterstwa, Wychowania i Kultury (Centro Paroquial de Pastoral, Formação e Cultura) w Santanie. 2010 rok. Fotografowała Kinga Orzeł-Dereń

W90. Michał Szmanek, który wspólnie z bratem Polanem tworzy i wykonuje piosenki w języku polskim. 2015 rok. Fotografował autor

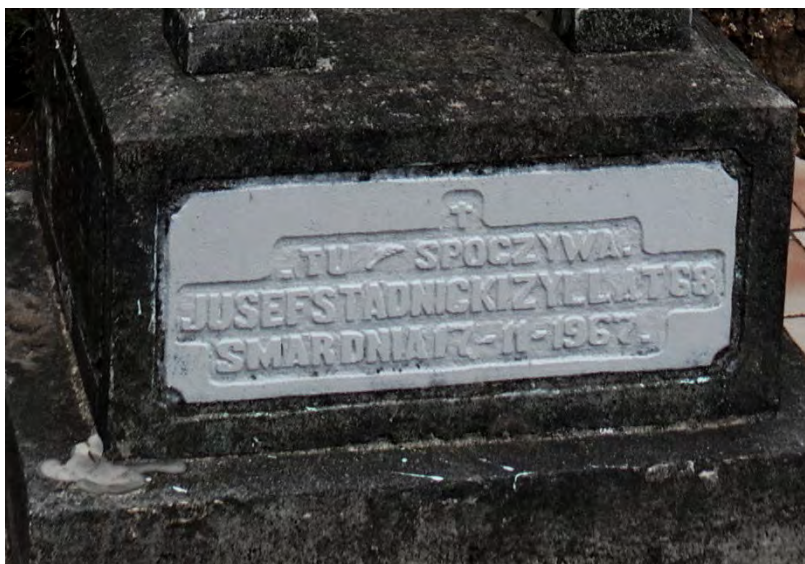
W91. Występ polonijnego zespołu folklorystycznego na scenie amfiteatru w Santanie podczas święta patronki – św. Anny (Festa da Padroeira), którego obchody są jednocześnie dniem rolnika (Festa do Colono). 2007 rok. Fotografia ze zbiorów parafii św. Anny w Santanie

W92. Święto kultury polskiej (Festa da Cultura Polonesa) obchodzone corocznie w okolicach 3 maja. Celebrację przed grotą w Santanie prowadzi ksiądz Mirosław Stępień. Dzieci odziane w kostiumy luźno stylizowane na polskich strojach ludowych. 2009 r. Fotografia ze zbiorów parafii św. Anny w Santanie

W93. Pomnik imigrantów polskich na głównym placu Santany postawiony w 2011 roku z okazji stulecia przybycia pierwszych osadników w te okolice. Autorem dzieła jest Leandro Stefaniszen. 2014 rok. Fotografował autor

W94. Proces zanikania zdolności poprawnego pisania w języku polskim można zaobserwować, oglądając inskrypcje nagrobne znajdujące się na cmentarzu na Linha Pinhão de Cima: „TU SPOCZYWA JUSEF STADNICKI ZYL LAT 68 SMAR DNIA 17-11-1967”. Na sąsiednim, nieco starszym grobie zachowana jest znacznie lepsza ortografia: „Ś.P. JOZEFA STADNICKI ŻYŁA 52 LATA ZMARŁA 26-6-1956”. 2013 rok. Fotografował autor

W95. Napisy w języku polskim umieszczone na bramie prowadzącej do gospodarstwa rodziny Kowalczyków na Linha Iguaçu Norte (nieopodal kaplicy św. Krzysztofa). Wzdłuż drogi dojazdowej rosną niebieskie hortensje – często wykorzystywane jako ozdoba w tej części Brazylii. 2013 rok. Fotografował autor

W96. Muzeum Etnograficzne Polskiej Imigracji (Museu Etnográfico da Imigração Polonesa) w Santanie. Od lewej: pawilon główny ze sceną, rekonstrukcja krzyża przydrożnego z daszkiem i pstrokaty „dom polski” z podcieniem dookoła. 2015 rok. Fotografował autor

się w trakcie podróży oceanicznej lub później, w trakcie wielodniowych kwarantann i przemieszczania się w głąb interioru. W przeważającej większości byli jednak dla siebie obcy aż do czasu przybycia do nowo powstałej kolonii.

Polscy osadnicy napływali do Cruz Machado przez okres wielu miesięcy. Warunki na miejscu okazały się bardzo trudne. Akcja kolonizacyjna była źle zorganizowana. Działki nie zostały jeszcze wymierzone, a dla przybyszy przygotowano ciasne schronienia w naprędcie postawionych, tymczasowych barakach. Panoszyły się choroby. Brakowało żywności i lekarstw. Z powodu bariery językowej kontakt z administracją brazylijską był utrudniony. „Dobrzy Samarytanie”, jak Antiocho Pereira, który miał ratować polskich przyjaciół, poświęcając swój czas i swoje pieniądze, byli chlubnymi wyjątkami. Wiele osób zmarło. Wiele zdecydowało się na opuszczenie kolonii. Ci, którzy pozostali, rozpoczęli mozolny trud zasiedlenia dziewiczej puszczy. Karczunek wielkich drzew i budowa dróg okazały się sporym wyzwaniem. Polscy chłopci nie znali zasad gospodarowania w zupełnie odmiennych warunkach geograficznych. Świat przyrody napawał ich lękiem. Przyznane grunty były góryste, a ziemia – kamienista.

Pomimo licznych początkowych trudności polscy osadnicy odnieśli sukces. Bardziej obrotni zaczęli się bogacić. Działały towarzystwa rolnicze. Zorganizowano duszpasterstwo, szkolnictwo i instytucje kulturalne. Kontakty z Polską były liczne i częste. Hucznie obchodzono święta narodowe opuszczonej ojczyzny. Współpraca z innymi grupami etnicznymi układała się poprawnie.

Wraz z upływem czasu, pogłębiającym się zakorzenieniem w nowej ojczyźnie i zastępowaniem pionierów osadnictwa przez kolejne pokolenia krajem przodków interesowano się coraz mniej. W czasie dyktatury Vargasa, niechętniej europejskim przybyszom, wybuchła II wojna światowa, po której nastąpiły zmiany polityczne w Polsce i w Brazylii (rządy junty wojskowej od 1964 roku), które mocno ograniczyły kontakty pomiędzy obywatelami obydwu państw. Zapominano nazwy wsi, z których emigrowano i w których pozostali polscy krewni. Okres przedemigracyjny stał się dość mętną i nieco legendową prahistorią znaną z opowieści ludzi starszych. Lokalny czas historyczny zaczęto liczyć od momentu przybycia pierwszych kolonistów w 1911 roku i założenia „nowego świata” na „surowym korzeniu”.

Przez lata patronka pierwszej świątyni w Rio do Banho, Matka Boska Bolesna, przypominała o cierpieniu polskich imigrantów. Sama nazwa municypium – Cruz Machado – zaczęła być interpretowana jako krzyż i siekiera, jako nawiązanie do działalności pierwszych osadników. Działalność polskiego duchowieństwa wzmacniała ten mit założycielski. Szczególną rolę odegrał tu ksiądz Niemiec, który organizował obchody kolejnych okrągłych rocznic zasiedlenia kolonii, remontując zapełniony pierwszymi osadnikami stary cmentarz w Rio do Banho, stawiając monumenty upamiętniające imigrantów w Pátio Velho, Santanie i miasteczku municypalnym, umieszczając na terenie skansenu symboliczne nagrobki pierwszych kolonistów, podobizny pierwszych misjonarzy w ogrodzie kapliczkowym i „dobrego Samarytanina” za sceną amfiteatru za

kościółem św. Anny. Początki Cruz Machado opisano w kilku publikacjach i pracach naukowych. Szczególnie uroczyscie obchodzono stulecie przybycia polskich imigrantów w 2011 roku. Tragiczne losy polskich osadników pokazano w przynajmniej trzech filmach dokumentalnych. Temat ten był także głównym wątkiem projektu zorganizowanego przez szkołę w Santanie, związanego z poznaniem miejscowej historii. Kwestia tożsamości polonijnej kształtującej się w nawiązaniu do lokalnego krajobrazu wybrzmiewa także w licznych piosenkach, takich jak ta napisana przez braci Michała i Polana Szymanków.

*Jestem wnukiem emigrantów*¹⁹

Mam ja sobie gospodarkę, szakier ojce mi zadbali,
Poszukałem sobie żonę, tużmy dom pobudowali,
Już trzydzieści lat minęło, jak w kościele śmy ślub brali,
Ten czas tak szybko przechodzi, już my dzieci wychowali,
Jestem wnukiem emigrantów, co tam z Polski przyjechali,
Jestem wnukiem emigrantów, co tam z Polski przyjechali.

Mieszkam w pierwszym wisjonale, od Rio do Banjo²⁰ dalej,
Nazywa się im Pacio Weljo²¹, gdzie Polaki przyjechali,
Dziadki nam opowiadali, jak to wszystko się zaczęło,
Jak przyszła wielka choroba, nie wiadomo skąd się wzięło,
Ni doktora, ni lekarstwa, koło tysiąc ich zginęło,
Ni doktora, ni lekarstwa, koło tysiąc ich zginęło.

Spotkali tu tylko lasy i zwierząt się obawiali,
Byli zwierza rozmaite, też wielkie żmije bywali,
Stara strzelba na dwie lufy, mam do dziś pamiątko w sali,
A żeby rdza nie zepsuła, w tych dniach śmy odsmarowali,
Wygarnąłem za jastrzębiem, aż się pióra posypali,
Wygarnąłem za jastrzębiem, aż się pióra posypali.

Mamy tu polskie kolonie i ciężko pracować trzeba,
Kto ma wiarę i pracuje to dzieciom nie wzbraknie chleba,
Wiara katolicka mocna, wierzyć w Boga jest potrzeba,
Modlim się za emigrantów, by ich Bóg przyjął do nieba,
Modlim się za emigrantów, by ich Bóg przyjął do nieba.

¹⁹ Pisownia oryginalna z okładki płyty Irmãos Szymanek „Músicas polonesas”.

²⁰ Rio do Bahno (zapis fonetyczny).

²¹ Pátio Velho (zapis fonetyczny).

Nasze dziadki i pradziadki płynęli z wielką kompanią,
Wieźli obraz Częstochowskiej, w okręcie uszanowano,
Matka ich przeprowadziła, pójdźmy też procesją za nią,
Do dziś jest stoletni kościół emigrantów w Riu²² do Banjo,
Do dziś jest stoletni kościół emigrantów w Riu do Banjo.

²² Rio do Bahno (inny wariant wymowy).

ANEKS

SŁOWNICZEK WYBRANYCH TERMINÓW DIALEKTU POLSKO- BRAZYLIJSKIEGO

Skróty zastosowane w zestawieniu:

Tematyka:

bot.	botanika
bud.	budownictwo
etn.	etnologia
geogr.	geografia
ogól.	ogólne
techn.	technika
zool.	zoologia

Pochodzenie słowa:

pol.	język polski gwarowy/archaiczny
port.	język portugalski

abobra (port. *abóbora*) [bot.] dynia; *Cucurbita pepo* convar. *pepo* L., inaczej: bobra

abobrinja (port. *abobrinha*) [bot.] kabaczek, cukinia; *Cucurbita pepo* convar. *giromontii*-*na* Greb.

aduba (port. *adubo*) [techn.] nawóz

aldeja (port. *aldeia*) [geogr.] wioska indiańska

- alkier** (port. *alqueire*) [geogr.] alkier paulistański, jednostka powierzchni równa 2,42 ha
- alugowanie** (port. *alugar*) [ogól.] wynajęcie [domu]
- ambuj** (port. *imbuia*) [bot.] drzewo liściaste z rodziny wawrzynowatych; *Ocotea porosa* (Nees & Martius) Barroso, inaczej: imbuj
- amerikano** (port. *pinheiro americano*) [bot.] sosna Elliotta, drzewo sadzone w ramach plantacji; *Pinus elliottii* Engelm., inaczej: pinus
- amerikano** (port. *telhado americano*) [bud.] dach typu północnoamerykańskiego, dwuspadowy z obniżoną kalenicą jednej z połaci
- angielka** (pol.) [techn.] żelazny piec kuchenny
- aparello** (port. *aparelho*) [techn.] urządzenie, przyrząd, maszyna
- araukaria** (port. *araucária*) [bot.] araukaria brazylijska, drzewo iglaste; *Araucaria angustifolia* (Bertol.) Kuntze, inaczej: pinior
- arczifisiał** (port. *artificial*) [bot.] sztuczny, posadzony [las]
- aria** (port. *área*) [bud.] podwórze, inaczej: paczio
- armazeń** (port. *armazém*) [bud.] sklep spożywczy, wielobranżowy, zazwyczaj połączony z barem, inaczej: wenda
- aroz** (port. *arroz*) [bot.] ryż; *Oryza* L.
- arteziana** (port. *artesiano*) [bud.] studnia artezyjska
- asfalto** (port. *asfalto*) [bud.] asfalt
- asosiason** (port. *associação*) [bud.] siedziba kółka rolniczego
- aweja** (port. *aveia*) [bot.] owies; *Avena* L.
- awiason** (port. *viação*) [techn.] obowiązek naprawy dróg przez mieszkańców kolonii
- azaleja** (port. *azaleia*) [bot.] różanecznik, azalia, rododendron, roślina ozdobna; *Rhododendron* L.
- bajro** (port. *bairro*) [geogr.] dzielnica
- balanson** (port. *balanção*) [techn.] waga samochodowa
- balkon** (port. *balcão*) [techn.] lada sklepowa, barowa
- balsa** (port. *balsa*) [techn.] prom
- bambu** (port. *bambu*) [bot.] bambus w formie pędów twardych i żółtych; *Bambusa* Schreb.
- baniero** (port. *banheiro*) [bud.] łazienka, inaczej: wychodek
- bant** (pol.) [bud.] jętka
- barakon** (port. *barracão*) [bud.] suszarnia napowietrzna do tytoniu w postaci wiaty
- barera** (port. *barreira*) [ogól.] przeszkoda, barykada
- batat** (port. *batata*) [bot.] ziemniak; *Solanum tuberosum* L., inaczej: kartofel
- batat słodki** (port. *batata-doce*) [bot.] wilec ziemniaczany, batat, słodki ziemniak; *Ipomoea batatas* L. Poir., inaczej: kartofel słodki
- bez** (pol.) [ogól.] przez [las, rzekę, drogę]
- bisio** (port. *bicho*) [zool.] każde zwierzę, inaczej: biszo
- biszo** (port. *bicho*) [zool.] każde zwierzę, inaczej: bisio

- biszo de pe** (port. *bicho-de-pé*) [zool.] pchła piaskowa; *Tunga penetrans* L.
- bloko** (port.) [bud.] pustak ceramiczny
- bloto** (pol.) [bud.] glina
- bobra** (port. *abóbora*) [bot.] dynia; *Cucurbita pepo* convar. *pepo* L., inaczej: abobra
- bomba** (port. *bomba*) [techn.] pompa
- boneko** (port. *boneco*) [techn.] wiązka liści tytoniu pozostawiona do wyschnięcia
- boneko** (port. *boneco de neve*) [ogól.] bałwan śniegowy, inaczej: lalek
- boraszaryja** (port. *borracharia*) [bud.] warsztat wulkanizacyjny
- bota** (port. *bote*) [techn.] łódka
- brakaczinga** (port. *bracatinga*) [bot.] drzewo liściaste z rodzaju mimoz; *Mimosa scabrella* Benth., inaczej: brakatynga
- brakatynga** (port. *bracatinga*) [bot.] drzewo liściaste z rodzaju mimoz; *Mimosa scabrella* Benth., inaczej: brakaczinga
- Brazylijany** (pol.) [etn.] Brazylijczycy nieidentyfikujący się z żadną z grup imigranckich
- broka** (port. *broca*) [techn.] wiertnica, świder używany w rolnictwie
- buczia** (port. *butiá*) [bot.] butia, palma ozdobna; *Butia* (Becc.) Becc.
- buczizon** (port. *botijão*) [techn.] butla gazowa
- budka** (pol.) [bud.] barak mieszkalny, w którym tymczasowo umieszczano pierwszych osadników
- Bugry** (port. *bugres*) [etn.] Indianie, ludność tubylcza Brazylii, inaczej: Dzikie, Indzie
- burmaszyna** (pol.) [techn.] wiertarka
- burta** (pol.) [bud.] pobocze, pas drogowy poza jezdnią
- burta** (pol.) [geogr.] brzeg rzeki, stawu
- ceder** (port. *cedro*) [bot.] cedrzyk; *Cedrela fissilis* Vell., inaczej: cedra
- cedra** (port. *cedro*) [bot.] cedrzyk; *Cedrela fissilis* Vell., inaczej: ceder
- chałupa** (pol.) [bud.] budynek mieszkalny
- chałupa** (pol.) [bud.] izba
- cytryna** (pol.) [bot.] krzew owocowy będący mieszańcem cytryny i mandarynki; *Citrus x limonia* Osbeck (pro sp.)
- czigre** (port. *tigre*) [zool.] duży dziki kot, niezależnie od gatunku, inaczej: lew
- czilapia** (port. *tilápia*) [zool.] tilapia; *Tilapia* Smith
- czinta** (port. *tinta*) [bud.] farba
- czizola** (port. *tijolo*) [bud.] cegła
- czizola wazada** (port. *tijolo vazado*) [bud.] cegła dekoracyjna z ornamentem z otworów
- czizola wista** (port. *tijolo visto*) [bud.] cegła elewacyjna, dekoracyjna
- czizorero** (port. *tijoleiro*) [bud.] murarz, inaczej: pedrero
- czubaty dach** (pol.) [bud.] stromy dach
- de dois andar** (port. *de dois andares*) [bud.] dwukondygnacyjny, jednopiętrowy [budynek]
- depozyt** (port. *depósito*) [bud.] komórka, składzik, magazyn, lamus

- desenjo** (port. *desenho*) [bud.] wzór dekoracji
- deskaskador** (port. *descascador*) [techn.] łuszczarka
- distrito** (port. *distrito*) [geogr.] dystrykt, jednostka pomocnicza wydzielona w obrębie municipality
- dormitorio** (port. *dormitório*) [bud.] sypialnia
- drywin** (pol.) [techn.] dynarek, koziółek do umieszczania garnków nad paleniskiem
- dubeltowa ściana** (pol.) [bud.] ściana szkieletowa odeskowana od wewnątrz i od zewnątrz
- duplo** (port. *duplo*) [bud.] strop belkowy odeskowany powalą i pułapem
- durnik** (pol.) [techn.] wybijak
- dusza** (port. *ducha*) [techn.] prysznic, inaczej: szuwero
- dwór** (pol.) [ogól.] zewnątrz [budynku], inaczej: fora
- dynamo** (pol.) [techn.] prądnica, inaczej: uzyna
- dyspenza** (port. *despensa*) [bud.] spiżarnia, miejsce wstępnego przygotowania żywności, inaczej: dżispenza, komora, posiada
- dywiza** (port. *divisa*) [geogr.] granica
- dzika świnia** (pol.) [zool.] dzik euroazjatycki; *Sus scrofa* L.
- Dziki** (pol.) [etn.] Indianie, ludność tubylcza Brazylii, inaczej: Bugry, Indzie
- dziki koziół** (pol.) [zool.] dzikie zwierzę z rodziny jeleniowatych, niezależnie od gatunku
- dżispenza** (port. *despensa*) [bud.] spiżarnia, miejsce wstępnego przygotowania żywności, inaczej: dyspenza, komora, posiada
- eiton** (port. *eitão*) [bud.] szczyt dachu, inaczej: ojton
- emilia** (port. *emilia*) [bot.] roślina ozdobna z rodziny astrowatych; *Emilia* Cass.
- entrada** (port. *entrada*) [ogól.] wejście
- erwa** (port. *erva-mate*) [bot.] ostrokrzew paragwajski, rodzime drzewo liściaste; *Ilex paraguariensis* A.St.-Hil., inaczej: herba
- erwatera** (port. *ervateria*) [bud.] zakład przetwórstwa ostrokrzewu paragwajskiego
- estado** (port. *estado*) [geogr.] stan, jednostka administracyjna Brazylii wyższego rzędu
- estrewaryja** (port. *estrebria*) [bud.] zabudowanie przeznaczone dla żywego inwentarza
- eukalipto** (port. *eucalipto*) [bot.] eukaliptus, drzewo sadzone w ramach plantacji; *Eucalyptus* L'Hér.
- farmasia** (port. *farmácia*) [bud.] apteka
- faszinał** (port. *faxinal*) [geogr.] teren zakrzaczony, inaczej: kajpira
- fazenda** (port. *fazenda*) [geogr.] duża nieruchomość gruntowa przeznaczona pod gospodarstwo rolne, hodowlane lub leśne
- fazenderzy** (port. *fazendeiros*) [etn.] bogaci posiadacze ziemi, właściciele fazend
- fedrowane deski** (pol.) [bud.] deski z wrębami
- ficzinja** (port. *serra de fita*) [techn.] piła taśmowa
- firma** (port. *firma*) [geogr.] obszar użytkowany przez zakład przetwórstwa drzewnego, obejmujący zabudowania przemysłowe, osiedle robotnicze oraz gospodarstwo leśne

- fiszo** (port. *fixo*) [techn.] telefon stacjonarny
- fizga** (port. *fisga*) [ogól.] szczelina
- fizon** (port. *feijão*) [bot.] fasola zwykła, występująca głównie w odmianie czarnej; *Phaseolus vulgaris* L.
- floresta** (port. *floresta*) [geogr.] duży las
- fogera** (port. *fogueira*) [ogól.] ognisko
- fogon** (port. *fogão*) [techn.] piec kuchenny, inaczej: komin
- fojsa** (port. *foice*) [techn.] sierp o długiej rękojeści
- foliazeń** (port. *folhagem*) [bot.] roślina ozdobna z dużymi liśćmi, niezależnie od gatunku
- fora** (port. *fora*) [ogól.] zewnątrz [budynku], inaczej: dwór
- forno** (port. *forno*) [bud.] piec do wypału węgla drzewnego
- foro** (port. *forro*) [bud.] strop
- foro** (port. *forro*) [bud.] strych, poddasze
- frizer** (port. *freezer*) [techn.] zamrażalnik
- fruczinjo** (port. *frutinho*) [bot.] goździkowiec jednokwiatowy, drzewo owocowe; *Eugenia uniflora* L., inaczej: pitanga
- fryza** (pol.) [bud.] wycięcie w desce
- fuk** (port. *fuque*) [techn.] samochód osobowy Volkswagen Typ 1, garbus, inaczej: fуска
- fuma** (port. *fumo*) [bot.] tytoń; *Nicotiana* L.
- fundason** (port. *fundação*) [bud.] fundament, podmurowanie
- fundo** (port. *fundo*) [bud.] wewnątrz budynku
- furna** (port. *furna*) [bud.] suszarnia ogniowa do ostrokrzewu paragwajskiego, inaczej: sekador
- fuska** (port. *fusca*) [techn.] samochód osobowy Volkswagen Typ 1, garbus, inaczej: fuk
- gabriuła** (port. *cabreúva*) [bot.] drzewo liściaste z rodziny bobowatych; *Myrocarpus frondosus* Fr. Allem, inaczej: gabriuwa
- gabriuwa** (port. *cabreúva*) [bot.] drzewo liściaste z rodziny bobowatych; *Myrocarpus frondosus* Fr. Allem, inaczej: gabriuła
- gamela** (port. *gamela*) [techn.] niecka, miska
- garażeń** (port. *garagem*) [bud.] garaż
- Gausze** (port. *gaúchos*) [etn.] przedstawiciele kultury pasterskiej z pogranicza południowej Brazylii, Argentyny, Urugwaju i Paragwaju
- gawiera** (port. *gabioba*) [bot.] drzewo owocowe z rodziny mirtowatych; *Campomanesia* Ruiz & Pav., inaczej: gawiola
- gawiola** (port. *gabioba*) [bot.] drzewo owocowe z rodziny mirtowatych; *Campomanesia* Ruiz & Pav., inaczej: gawiera
- goige** (port. *goiva*) [bud.] gąsior dachowy, inaczej: gojwa
- gojwa** (port. *goiva*) [bud.] gąsior dachowy, inaczej: goige
- gongunia** (port. *congonha*) [bot.] ostrokrzew w różnych gatunkach, rodzime drzewo liściaste; *Ilex* L.

- gontownik** (pol.) [techn.] narzędzie do łupania gontów
- graca** (pol.) [techn.] motyka, kopaczka
- grafiato** (port. *grafiato*) [bud.] dekoracyjna faktura tynku
- gralia azul** (port. *gralha-azul*) [zool.] ptak z rodziny krukowatych; *Cyanocorax caeruleus* Vieillot
- granża** (port. *granja*) [bud.] farma
- gruta** (port. *gruta*) [bud.] grot
- guardaropa** (port. *guarda-roupa*) [bud.] garderoba
- herba** (port. *erva-mate*) [bot.] ostrokrzew paragwajski, rodzime drzewo liściaste; *Ilex paraguariensis* A.St.-Hil., inaczej: erwa
- imbuj** (port. *imbuia*) [bot.] drzewo liściaste z rodziny wawrzynowatych; *Ocotea porosa* (Nees & Martius) Barroso, inaczej: ambuj
- imenda** (port. *emenda*) [bud.] złącze wzdłużne elementów konstrukcyjnych
- industria** (port. *indústria*) [bud.] zakład przemysłowy
- Indzie** (port. *índios*) [etn.] Indianie, ludność tubylcza Brazylii, inaczej: Bugry, Dzik
- inkanamento** (port. *encanamento*) [bud.] instalacja wodno-kanalizacyjna
- inkaszo** (port. *encaixo*) [bud.] złącze poprzeczne elementów konstrukcyjnych
- inkaszowanie** (port. *encaixar*) [ogól.] dopasowanie [elementów]
- inkruizjada** (port. *encruzilhada*) [geogr.] skrzyżowanie
- inszente** (port. *enchente*) [ogól.] powódź
- interior** (port. *interior*) [geogr.] słabo zaludniony obszar wewnątrz kraju, stanu lub municypium
- Italjany** (port. *italianos*) [etn.] Włosi, koloniści włoskiego pochodzenia i ich potomkowie
- judasz** (pol.) [ogól.] kukła postaci męskiej związana ze zwyczajami wielkanocnymi
- kabo** (port. *cabo*) [techn.] rękkość
- Kabokle** (port. *caboclos*) [etn.] ludność mieszana europejsko-indiańska
- kaibro** (port. *caibro*) [bud.] krokiew
- kaipidera** (port. *caipideira*) [techn.] radło
- kaipitero** (port. *carpinteiro*) [bud.] cieśla
- kaisza da agua** (port. *caixa de água*) [techn.] zbiornik wodny zapewniający odpowiednie ciśnienie w instalacji wodnej
- kaiszon** (port. *caixão*) [techn.] duża skrzynia, pojemnik, inaczej: kaszon
- kajpira** (port. *caipira*) [geogr.] teren zakrzaczony, inaczej: faszinał
- kaki** (port. *caqui*) [bot.] hurma, drzewo owocowe; *Diospyros* L.
- kakinio** (port. *caquinho*) [bud.] chodnik wykonany w formie mozaiki z potłuczonych płytek ceramicznych
- kalfinado** (port. *calfinado*) [bud.] bielona [ściana]
- kalsada** (port. *calçada*) [bud.] chodnik
- kamera da seguransa** (port. *câmera da segurança*) [techn.] monitoring wizyjny
- kaminjo** (port. *caminho*) [geogr.] droga, inaczej: linja, strada

kamion (port. *camião*) [techn.] ciężarówka

kamioneta (port. *camioneta*) [techn.] samochód z nadwoziem typu pick-up, inaczej: pikapa

kampo (port. *campo*) [geogr.] step

kampo de futebol (port. *campo de futebol*) [bud.] boisko piłkarskie

kana (port. *cana*) [bot.] trzcina, wysoka trawa, niezależnie od gatunku

kana cukrowa (port. *cana-de-açúcar*) [bot.] cukrowiec lekarski, trzcina cukrowa; *Saccharum officinarum* L.

kanela (port. *canela*) [bot.] drzewo liściaste z rodziny wawrzynowatych; *Ocotea puberula* (Rich.) Nees

kanelado (port. *canelado*) [bud.] prążkowane [szkło]

kanga (port. *pau-de-canga*) [bot.] drzewo liściaste z rzędu wrzosowców; *Symplocos uniflora* (Pohl) Benth

kano (port. *cano*) [bud.] rura

kant (pol.) [ogól.] róg, ką, inaczej: winkiel

kantówka (pol.) [bud.] krawędziak, inaczej: wiga

kapela (port. *capela*) [bud.] kaplica

kapelinja (port. *capelinha*) [bud.] kapliczka

kapiwara (port. *capivara*) [zool.] kapibara wielka; *Hydrochoerus hydrochaeris* L.

karanszowanie (port. *carunchar*) [techn.] niszczenie drewna przez szkodniki, głównie kołatka domowego, inaczej: karoszenie

karaza (port. *caraxa*) [bot.] trawa z rodziny bambusowatych; *Chusquea* Kunth

karegadera (port. *carregadeira*) [techn.] ładowarka łyżkowa

karera (port. *carreira*) [ogól.] rząd, seria [drzew, belek]

kareta (port. *carreta*) [techn.] wóz, inaczej: kareton, karosa

kareton (port. *carretão*) [techn.] wóz, inaczej: kareta, karosa

karnerinjo (port. *carneirinho*) [techn.] taran hydrauliczny

karnero (port. *carneiro*) [zool.] baran; *Ovis aries* L.

karo (port. *carro*) [techn.] samochód osobowy

karonsza (port. *caruncho*) [zool.] kołatek domowy; *Anobium punctatum* De Geer

karosa (port. *carroça*) [techn.] wóz, inaczej: kareta, kareton

karoszenie (port. *carunchar*) [techn.] niszczenie drewna przez szkodniki, głównie kołatka domowego, inaczej: karanszowanie

karpa (port. *carpa*) [zool.] karp; *Cyprinus carpio* L.

kartofel (pol.) [bot.] ziemniak; *Solanum tuberosum* L., inaczej: batat

kartofel słodki (pol.) [bot.] wilec ziemniaczany, batat, słodki ziemniak; *Ipomoea batatas* L. Poir., inaczej: batat słodki

kartoria (port. *cartória*) [bud.] siedziba urzędu zajmującego się rejestracją publicznymi

kasarola (port. *caçarola*) [techn.] gar, rondel

kaskalio (port. *cascalho*) [bud.] żwir

- kaszon** (port. *caixão*) [techn.] duża skrzynia, pojemnik, inaczej: kaiszon
- kaszuera** (port. *cachoeira*) [geogr.] wodospad
- kawadera** (port. *cavadeira*) [techn.] narzędzie rolnicze w postaci szpikulca służące do wykonywania otworów w ziemi
- kawatek** (pol.) [geogr.] nieruchomość gruntowa pochodząca z podziału większego are-
ału, inaczej: parczilja
- kawenra** (port. *caverna*) [geogr.] jaskinia, jama
- kawon** (pol.) [bot.] arbuz zwyczajny; *Citrullus lanatus* (Thunb.) Mansf.
- kazinja** (port. *casinha*) [bud.] budka
- kąpanka** (pol.) [techn.] niecka do kąpania dzieci
- kebrado** (port. *telhado quebrado*) [bud.] dach wielospadowy
- kilometer** (pol.) [geogr.] kilometr
- klube** (port. *clube*) [bud.] klub muzyczny
- kłarta** (port. *quarto*) [bud.] pokój, inaczej: kwarta
- koberta** (port. *coberta*) [bud.] dach
- kobra** (port. *cobra*) [zool.] wąż, niezależnie od gatunku
- koležo** (port. *colégio*) [bud.] kolegium, szkoła drugiego stopnia
- kolonia** (port. *colônia*) [geogr.] obszar indywidualnej gospodarki rolnej, inaczej: lawora,
rosa
- koloniści** (port. *colonos*) [etn.] ludność rolnicza
- koluna** (port. *coluna*) [bud.] kolumna
- komersio** (port. *comércio*) [bud.] lokal handlowy
- komin** (pol.) [techn.] piec kuchenny, inaczej: fogon
- komora** (pol.) [bud.] spiżarnia, miejsce wstępnego przygotowania żywności, inaczej:
dyspenza, dżispenza, posiada
- komputador** (port. *computador*) [techn.] komputer
- komunidade** (port. *comunidade*) [geogr.] terytorium obejmujące jedną ze wspólnot
parafialnych
- konkreto** (port. *concreto*) [bud.] beton
- koń** (pol.) [bud.] płatew kalenicowa, inaczej: mestra
- kopa de leite** (port. *copo-de-leite*) [bot.] kalia etiopska, roślina ozdobna; *Zantedeschia
aethiopica* (L.) Spreng.
- kopciuszek** (pol.) [techn.] lampa naftowa, inaczej: żydek
- koredor** (port. *corredor*) [bud.] korytarz, przedpokój
- korejo** (port. *correio*) [bud.] siedziba poczty
- korszon** (port. *colchão*) [techn.] materac
- kortafrił** (port. *corta-frio*) [techn.] przecinak do żelaza
- korwa** (port. *corvo*) [zool.] ptak z rodziny krukowatych; *Corvus* L.
- kozinja** (port. *cozinha*) [bud.] kuchnia

Kręte (port. *crentes*) [etn.] wyznawcy kościołów zielonoświątkowych

król (pol.) [ogól.] snopek zboża stawiany w czasie Bożego Narodzenia, inaczej: wasylek

kruzeta (port. *cruzeta*) [bud.] połączenie dwóch elementów konstrukcyjnych w formie krzyża

krzyżówka (pol.) [geogr.] skrzyżowanie dróg

kubełek (pol.) [techn.] wiadro

kugnia (pol.) [bud.] kuchnia

kuja (port. *cuia*) [techn.] naczynie do picia naparu z ostrokrzewu paragwajskiego

kuja (port. *cuia*) [techn.] pojemnik wykonany ze zdrewniałej skorupy tykwy służący do przechowywania wody, inaczej: purunga

kurwa (port. *curva*) [geogr.] zakręt

kwadryżownie (port. *esquadrear*) [bud.] wymierzanie kątów prostych budowli

kwarta (port. *quarto*) [bud.] pokój, inaczej: kłarta

lalek (pol.) [ogól.] bałwan śniegowy, inaczej: boneko

lamina (port. *lâmina*) [bud.] płyta laminowana

laminadora (port. *laminadora*) [bud.] zakład produkujący płyty laminowane

lanszonete (port. *lanchonete*) [bud.] restauracja samoobsługowa

lata (port. *lata*) [bud.] blacha

lata (port. *lata*) [techn.] puszka, duży pojemnik blaszany

latka (port. *latinha*) [techn.] puszka

lawandaryja (port. *lavadaria*) [bud.] pralnia

lawandora (port. *lavadora*) [techn.] pralka, inaczej: makina de lawar

lawora (port. *lavoura*) [geogr.] pole uprawne, inaczej: rosa

łaże (port. *laje*) [geogr.] bród, inaczej: paso, wał

lew (pol.) [zool.] duży dziki kot, niezależnie od gatunku, inaczej: czigre

linja (port. *linha*) [bud.] sieć elektroenergetyczna

linja (port. *linha*) [geogr.] droga, inaczej: kaminjo, strada

linja (port. *linha*) [geogr.] orientacyjna jednostka osadnicza zorganizowana wokół drogi

liszera (port. *lixeira*) [bud.] pojemnik na śmieci

litr (port. *litro*) [geogr.] jednostka powierzchni równa 605 m²

lizo (port. *liso*) [bud.] gładkie [szkło], inaczej: śliska szyba

lociamento (port. *loteamento*) [geogr.] obszar gruntu rozdzielony pod działki budowlane

localidade (port. *localidade*) [geogr.] miejscowość, orientacyjna jednostka osadnicza

lokomocziwa (port. *locomotiva*) [techn.] lokomobila tartaczna

lombada (port. *lombada*) [bud.] próg zwalniający

lot (port. *lote*) [geogr.] nieruchomość gruntowa w mieście pod zabudowę mieszkalną lub użytkową

łoża (port. *loja*) [bud.] sklep sprzedający artykuły inne niż żywnościowe [odzież, RTV, AGD]

łożon (port. *lojão*) [bud.] duży sklep sprzedający artykuły inne niż żywnościowe [odzież, RTV, AGD]

łachy (pol.) [ogól.] odzież

madera (port. *madeira*) [bud.] drewno

makina de lawar (port. *máquina de lavar*) [techn.] pralka, inaczej: lawadora

mamon (port. *mamão*) [bot.] melonowiec właściwy, papaja, drzewo owocowe; *Carica papaya* L.

mandzioka (port. *mandioca*) [bot.] maniok jadalny; *Manihot esculenta* Crantz.

mangiera (port. *mangueiro*) [bud.] zagroda dla bydła, inaczej: portera

marcelka (port. *marcela*) [bot.] roślina ozdobna z rodziny astrowatych; *Achyrocline satuireioides* (Lam.) DC.

markowanie (port. *marcar*) [ogól.] oznakowanie [miejsca]

marsenero (port. *marceneiro*) [bud.] stolarz

martelado (port. *martelado*) [bud.] młotkowane [szkło]

mata (port. *mata*) [geogr.] las naturalny

matoburo (port. *mata-burro*) [bud.] mostek w formie kraty uniemożliwiający swobodne przechodzenie zwierząt hodowlanych

matriz (port. *matriz*) [bud.] kościół parafialny

mejagua (port. *meia-água*) [bud.] niewielki budynek nakryty dachem jednospadowym

merkado (port. *mercado*) [bud.] sklep samoobsługowy

mersenaria (port. *marcenaria*) [bud.] zakład stolarski

mestra (port. *mestra*) [bud.] płatew kalenicowa, inaczej: koń

meter (pol.) [geogr.] metr

mikriobia (port. *micróbios*) [zool.] mikroorganizmy, drobnoustroje

milija (port. *milho*) [bot.] kukurydza zwyczajna; *Zea mays* L.

miszirika (port. *mexerica*) [bot.] mandarynka; *Citrus reticulata* Blanco, inaczej: tandżerina

moeda (port. *moeda*) [bud.] moneta zwyczajowo umieszczana pod podwalinami, inaczej: nikiel

moinjo (port. *moinho*) [bud.] młyn

mon francesa (port. *mão francesa*) [bud.] podpora

morango (port. *morango*) [bot.] poziomka truskawka; *Fragaria x ananassa* Duchesne

motoka (port. *motoca*) [techn.] motor, motocykl, skuter

motorka (port. *motor*) [techn.] silnik spalinowy lub elektryczny

mosera (port. *motosserra*) [techn.] pilarka łańcuchowa

motylek (pol.) [bot.] roślina ozdobna z rodziny psiankowatych; *Schizanthus* Ruiz & Pav.

motylek (pol.) [bud.] okucie w postaci dwóch obracanych niezależnie od siebie skrzydełek służących podparciu skrzydeł w oknie przesuwanym pionowo

mowel (port. *móvel*) [techn.] mebel

muda (port. *muda*) [techn.] sadzonka

mudansa (port. *mudança*) [ogól.] przestawienie [zabudowań], inaczej: przerzucanie

munisypio (port. *município*) [geogr.] municypium, jednostka administracyjna Brazylii niższego rzędu

- murada** (port. *murado*) [bud.] obiekt murowany
- murek** (pol.) [techn.] ceglana obudowa pieca kuchennego
- muro** (port. *muro*) [bud.] mur
- muzeł** (port. *museu*) [bud.] muzeum
- na cztery strony** (pol.) [bud.] dach czterospadowy, inaczej: na cztery wody
- na cztery wody** (pol.) [bud.] dach czterospadowy, inaczej: na cztery strony
- na dwie strony** (pol.) [bud.] dach dwuspadowy, inaczej: na dwie wody
- na dwie wody** (pol.) [bud.] dach dwuspadowy, inaczej: na dwie strony
- na frencie** (port. *na frente*) [ogól.] z przodu
- na kontrario** (port. *no contrário*) [ogól.] naprzeciwno
- na ładność** (pol.) [ogól.] wykonany wyłącznie dla zaspokojenia potrzeb estetycznych [element], inaczej: pra bonito
- nacziwo** (port. *nativo*) [bot.] naturalny, dziko rosnący [las]
- Negry** (port. *negros*) [etn.] osoby ciemnoskóre, murzyni i mulaci
- Niemce** (pol.) [etn.] Niemcy, koloniści niemieckiego pochodzenia i ich potomkowie
- nikiel** (port. *níquel*) [bud.] moneta zwyczajowo umieszczana pod podwalinami, inaczej: moeda
- niwel** (port. *nível*) [bud.] poziom
- obczyszczanie** (pol.) [ogól.] porządkowanie przestrzeni wokół domu, zagrody
- obelisko** (port. *obelisco*) [bud.] obelisk
- obsada** (pol.) [techn.] miękkie wypełnienie pojemników do przewożenia butelek
- ofisyna** (port. *oficina*) [bud.] warsztat samochodowy
- ogniki** (pol.) [techn.] oświetlenie bożonarodzeniowe, inaczej: piska-piska
- ojton** (port. *oitão*) [bud.] szczyt dachu, inaczej: eiton
- okład** (pol.) [bud.] pułap, podsiębitka; podbitka
- onibus** (port. *ônibus*) [techn.] autobus
- ortensja** (port. *hortênsia*) [bot.] hortensja ogrodowa, roślina ozdobna; *Hydrangea macrophylla* (Thunb.) Ser.
- osóbka** (pol.) [ogól.] wizerunek świętej postaci obdarzony kultem religijnym, inaczej: sanczinja
- paczio** (port. *pátio*) [bud.] podwórze, inaczej: aria
- pajor** (port. *paiol*) [bud.] budynek gospodarczy
- pakot** (port. *pacote*) [techn.] paczka, opakowanie
- palanek** (port. *palanque*) [bud.] słupek ogrodzenia
- palanek** (port. *palanque*) [techn.] palik, słupek
- palma** (pol.) [bot.] roślina z rodziny arekowatych, palma; *Arecaceae* Bercht. & J. Presl
- pał de bugre** (port. *pau-de-bugre*) [bot.] drzewo liściaste z rodziny nanerczowatych; *Lithraea* Miers ex Hook. & Arn.
- pałapik** (port. *pau a pique*) [bud.] prymitywna budowla wykonana z gałęzi polepionych gliną

panela (port. *panela*) [techn.] garnek

panewka (pol.) [bud.] biegun

papagaj (port. *papagaio*) [zool.] amazona, papuga zielona; *Psittacus farinosus* Boddaert

papłan (port. *papuã*) [bot.] trzcina, trawa z rodziny wiechlinowatych; *Brachiaria plantaginea* (Link) Hitchc.

parabola (port. *parábola*) [techn.] antena satelitarna

parada (port. *parada*) [bud.] przystanek autobusowy

parczilja (port. *partilha*) [geogr.] nieruchomości gruntowa pochodząca z podziału większego areálu, inaczej: kawałek

parokwia (port. *paróquia*) [geogr.] terytorium parafii katolickiej

parówka (pol.) [geogr.] potok, strumyk

pasek (pol.) [geogr.] nieruchomości gruntowa o wydłużonym kształcie

paso (port. *passo*) [geogr.] bród, inaczej: łaże, wał

pata (port. *pato*) [zool.] kaczka, niezależnie od gatunku

patent (port. *patente*) [bud.] ubikacja, inaczej: priwada

patrimonio publiko (port. *patrimônio público*) [ogól.] mienie publiczne

pe direto (port. *pé-direito*) [bud.] słup podpierający zadaszenie werandy

pedra fero (port. *pedra ferro*) [bud.] kamień o brązowo-rdzawej barwie

pedra fundamental (port. *pedra fundamental*) [bud.] kamień węgielny

pedrera (port. *pedreira*) [geogr.] kamieniołom, wyrobisko

pedrero (port. *pedreiro*) [bud.] murarz, inaczej: czizorero

perał (port. *perau*) [geogr.] zbocze górskie

pesa (port. *peça*) [bud.] pomieszczenie, inaczej: przegroda

pestana (port. *pestana*) [bud.] deska o ozdobnym profilowaniu umieszczana w okapie dachu

pieczek (pol.) [techn.] piekarnik

pierogi (pol.) [bot.] rzep w kształcie pierożków

pikada (port. *picada*) [geogr.] ścieżka

pikador (port. *picador*) [bud.] rozdrabniarka do drewna

pikapa (port. *picape*) [techn.] samochód z nadwoziem typu pick-up, inaczej: kamioneta

pikara (port. *picara*) [bud.] słupek rozgraniczający grunty należące do różnych właścicieli, inaczej: rozdział

pikareta (port. *picareta*) [techn.] kilof

pin (port. *pino*) [bud.] zawias

pingiela (port. *pinguela*) [bud.] kładka

pinior (port. *pinheiro*) [bot.] araukaria brazylijska, drzewo iglaste; *Araucaria angustifolia* (Bertol.) Kuntze, inaczej: araukaria

piniorek (port. *pinheirinho*) [bot.] araukaria brazylijska we wczesnym stadium rozwoju bez kielichowatej korony; *Araucaria angustifolia* (Bertol.) Kuntze

piniorek (port. *pinheirinho*) [ogól.] choinka bożonarodzeniowa

pinus (port. *pinus*) [bot.] sosna Elliotta, drzewo sadzone w ramach plantacji; *Pinus elliottii* Engelm., inaczej: amerikano

pisina (port. *piscina*) [bud.] basen

piska-piska (port. *pisca-pisca*) [techn.] oświetlenie bożonarodzeniowe, inaczej: ogniki

pitanga (port. *pitanga*) [bot.] goździkowiec jednokwiatowy, drzewo owocowe; *Eugenia uniflora* L., inaczej: fruczinjó

pizo (port. *pisó*) [bud.] pokrycie podłogi, chodnika

plac (pol.) [ogól.] miejsce

plajnowanie (port. *aplina*) [bud.] wyrównanie terenu pod budowę

plansza (port. *prancha*) [bud.] deska, płyta drewniana

planszowanie (port. *planchar*) [bud.] rozłupywanie pnia na deski lub gonty

planta (port. *planta*) [bot.] każda roślina

planta (port. *planta*) [bud.] plan budowy

plantadera (port. *plantadeira*) [techn.] sadzarka

podbitka (pol.) [bud.] pułap, podsiębitka; okład

poddach (pol.) [bud.] wiata

polaka (port. *polaca*) [techn.] narzędzie rolnicze przypominające dwie złączone łopaty służące do wykonywania otworów w ziemi

Polakada (port. *polacada*) [etn.] grupa Polaków, osób polskiego pochodzenia

Polaki (pol.) [etn.] Polacy, koloniści polskiego pochodzenia i ich potomkowie

portera (port. *potreiro*) [bud.] zagroda dla bydła, inaczej: mangiera

portera (port. *potreiro*) [geogr.] pastwisko

Portugi (port. *português*) [etn.] Portugalczycy, koloniści portugalskiego pochodzenia i ich potomkowie

portung (port. *portão*) [bud.] brama

posiada (pol.) [bud.] spiżarnia, miejsce wstępnego przygotowania żywności, inaczej: dyspenza, dziśpenza, komora

posto da saude (port. *posto de saúde*) [bud.] siedziba ośrodka zdrowia

posto de gasolina (port. *posto de gasolina*) [bud.] stacja benzynowa

potynga (port. *putinga*) [bot.] bambus w formie trawiastej; *Bambusa* Schreb., inaczej: puczniaga

pra bonito (port. *para bonito*) [ogól.] wykonany wyłącznie dla zaspokojenia potrzeb estetycznych [element], inaczej: na ładność

praczka (pol.) [techn.] tara do prania odzieży

praja (port. *praia*) [geogr.] plaża, miejsce wypoczynku wakacyjnego

prasa (port. *praça*) [geogr.] plac

prasinja (port. *pracinha*) [geogr.] placyk, rozwidlenie dróg

prefeitura (port. *prefeitura*) [bud.] siedziba prefektury, urzędu władz municypalnych

prezepio (port. *presépio*) [bud.] szopka bożonarodzeniowa

priwada (port. *privada*) [bud.] ubicacja, inaczej: patent

- promesa** (port. *promessa*) [bud.] kapliczka wotywna
- propiedade** (port. *propriedade*) [geogr.] nieruchomość gruntowa, gospodarstwo
- prożeto** (port. *projeto*) [bud.] projekt budowlany
- prumo** (port. *prumo*) [techn.] pion budowlany
- przegroda** (pol.) [bud.] pomieszczenie, inaczej: pesa
- przegroda** (pol.) [bud.] ściana działowa
- przerzucanie** (pol.) [ogól.] przestawienie [zabudowań], inaczej: mudansa
- puczniğa** (port. *putinga*) [bot.] bambus w formie trawiastej; *Bambusa* Schreb., inaczej: potynga
- purunga** (port. *porongo*) [bot.] tykwa; *Lagenaria* Ser.
- purunga** (port. *porongo*) [techn.] pojemnik wykonany ze zdrewniałej skorupy tykwy służący do przechowywania wody, inaczej: kuja
- pustynia** (pol.) [geogr.] puszcz
- radzio** (port. *rádio*) [techn.] radio
- ranszo** (port. *rancho*) [bud.] prymitywny budynek mieszkalny
- ranszo** (port. *rancho*) [bud.] szałas, komórka postawiona z dala od zabudowań zagrodowych
- reboko** (port. *reboco*) [bud.] tynk
- reczka** (pol.) [bot.] gryka; *Fagopyrum* Mill.
- reda** (port. *rede*) [techn.] sieć
- rede** (port. *rede*) [techn.] hamak
- reflorestamento** (port. *reflorestamento*) [geogr.] obszar zalesiany
- reserwa** (port. *reserva*) [geogr.] obszar ochrony przyrody
- rodejo** (port. *rodeio*) [bud.] teren, na którym odbywa się rodeo
- rosa** (port. *roça*) [geogr.] pole uprawne, inaczej: lawora
- rosa** (port. *roça*) [geogr.] teren po wypaleniu lasu przeznaczony pod uprawę
- rozdział** (pol.) [bud.] słupek rozgraniczający grunty należące do różnych właścicieli, inaczej: pikara
- roztwieranie** (pol.) [ogól.] budowa [dróg]
- ruła** (port. *rua*) [geogr.] ulica
- saida** (port. *saída*) [ogól.] wyjście
- sala** (pol.) [bud.] pokój gościnny
- sala de žantar** (port. *sala de jantar*) [bud.] jadalnia
- salon** (port. *salão*) [bud.] salon, miejsce organizacji festynów i balów
- sanczinja** (port. *santinho*) [ogól.] wizerunek świętej postaci obdarzony kultem religijnym, inaczej: osóbk
- sapekador** (port. *sapeçador*) [bud.] urządzenie prażące ostrokrzew paragwajski
- sarafa** (port. *sarrafo*) [bud.] listwa, inaczej: szarafa
- sasafrais** (port. *sassafrás*) [bot.] drzewo liściaste z rodziny wawrzynowatych; *Ocotea odorifera* (Vell.) Rohwer

- sebola** (port. *cebola*) [bot.] cebula zwyczajna; *Allium cepa* L.
- sedý** (port. *sede*) [geogr.] siedziba i główny obszar zurbanizowany municypium
- sekador** (port. *secador*) [bud.] suszarnia ogniowa do ostrokrzewu paragwajskiego, inaczej: furna
- selular** (port. *celular*) [techn.] telefon komórkowy
- semento** (port. *cemento*) [bud.] cement
- senteio** (port. *centeio*) [bot.] żyto zwyczajne; *Secale cereale* L.
- sentral** (port. *central*) [bud.] centrala telefoniczna
- sentro** (port. *centro*) [geogr.] centrum
- sentro de produson** (port. *centro de produção*) [bud.] centrum produkcji rolnej
- sep** (port. *cepo*) [bud.] fundament punktowy
- separado** (port. *separado*) [ogól.] oddzielny, wolnostojący [budynek]
- seramika** (port. *cerâmica*) [bud.] płytki ceramiczne
- seraryja** (port. *serraria*) [bud.] tartak
- serażen** (port. *serragem*) [techn.] wióry, trociny
- sereża** (port. *tomate cereja*) [bot.] pomidor koktajlowy; *Solanum lycopersicum* L. var. *ce-rasiforme* (Dunal) Spooner
- serka** (port. *cerca*) [bud.] płot, ogrodzenie
- serka eletriika** (port. *cerca elétrica*) [bud.] ogrodzenie elektryczne
- serno** (port. *cerne*) [bot.] rdzeń drzewa
- se-te-że** (port. *CTG*) [bud.] zabudowania Centrum Tradycji Gauszowskiej, miejsce odbywania się rodeo
- siczio** (port. *sítio*) [geogr.] średniej wielkości nieruchomość gruntowa przeznaczona pod indywidualne gospodarstwo rolno-hodowlano-leśne
- sidade** (port. *cidade*) [geogr.] miasto
- silazeń** (port. *silagem*) [techn.] kiszonka
- sinuka** (port. *sinuca*) [techn.] stół bilardowy
- soża** (port. *soja*) [bot.] soja warzywna; *Glycine max* (L.) Merr.
- spacer** (pol.) [ogól.] wycieczka, wyjazd turystyczny
- spust** (pol.) [bud.] duży strug
- stasionamento** (port. *estacionamento*) [bud.] parking
- statki** (pol.) [techn.] meble, naczynia, narzędzia
- strada** (port. *estrada*) [geogr.] droga, inaczej: kaminjo, linja
- strutura** (port. *estrutura*) [bud.] szkielet budynku
- stufa** (port. *estufa*) [bud.] suszarnia ogniowa do tytoniu w postaci murowanego budynku
- stufa** (port. *estufa*) [bud.] tunel foliowy
- stworzenie** (pol.) [zool.] zwierzęta gospodarcze, inaczej: żywioł
- subprefeitura** (port. *subprefeitura*) [bud.] siedziba oddziału terenowego prefektury
- supermerkado** (port. *supermercado*) [bud.] supermarket, duży wielobranżowy sklep samoobsługowy

- supsulador** (port. *subsolador*) [techn.] głębosz (narzędzie rolnicze)
- szakier** (port. *chácara*) [geogr.] posiadłość mająca 10 alkierów, ok. 24,2 ha, inaczej: szakra
- szakra** (port. *chácara*) [geogr.] posiadłość mająca 10 alkierów, ok. 24,2 ha, inaczej: szakier
- szale** (port. *chalé*) [bud.] domek letniskowy
- szalera** (port. *chaleira*) [techn.] czajnik
- szamine** (port. *chaminé*) [bud.] komin
- szapa** (port. *chapa*) [techn.] płyta grzewcza pieca kuchennego
- szapisko** (port. *chapisco*) [bud.] obrzutka cementowa, pierwsza niewygładzona warstwa tynku
- szarafa** (port. *sarrafo*) [bud.] listwa, inaczej: sarafa
- szart** (pol.) [bud.] pas gontów w jednym poziomie
- szczypane deski** (pol.) [bud.] dranice
- szef** (port. *chefe*) [bud.] majster, brygadier budowy
- szis** (port. *xis*) [bud.] złożenie dwóch elementów na krzyż
- szpunga** (pol.) [bud.] spąga
- sztaka** (pol.) [bud.] poziomica, inaczej: waserwaga
- sztal** (pol.) [techn.] stal
- sztelwaga** (pol.) [techn.] orczyca
- sztukowanie** (pol.) [bud.] przedłużanie elementów konstrukcyjnych
- suraskaryja** (port. *churrascaria*) [bud.] restauracja serwująca potrawy z pieczonego mięsa
- suraskera** (port. *churrasqueira*) [bud.] ruszt do pieczenia mięsa
- szuvero** (port. *chuveiro*) [techn.] prysznic, inaczej: dusza
- śliska szyba** (pol.) [bud.] gładkie szkło, inaczej: lizo
- śliskie deski** (pol.) [bud.] gładkie deski
- śmierdziuszek** (pol.) [bot.] aksamitka, roślina ozdobna; *Tagetes* L.
- śrubstak** (pol.) [techn.] imadło
- światło** (pol.) [techn.] instalacja elektryczna
- takuara** (port. *taquara*) [bot.] bambus w formie pędów giętkich i zielonych; *Bambusa* Schreb., inaczej: takwara
- takwara** (port. *taquara*) [bot.] bambus w formie pędów giętkich i zielonych; *Bambusa* Schreb., inaczej: takuara
- taliadera** (port. *talhadeira*) [techn.] dłuto, przecinak
- tambor** (port. *tambor*) [techn.] pojemnik na wodę w formie zbliżonej do konewki służący za prysznic
- tandżerina** (port. *tangerina*) [bot.] mandarynka; *Citrus reticulata* Blanco, inaczej: miszirika
- tapera** (port. *tapera*) [bud.] ruina, obiekt opuszczony i zaniedbany
- tarasza** (port. *tarraxa*) [techn.] gwintownik
- taroma** (port. *tarumã*) [bot.] drzewo liściaste z rodziny jasnotowatych; *Vitex megapota-mica* (Spreng.) Moldenke, inaczej: taruma

- taruma** (port. *tarumã*) [bot.] drzewo liściaste z rodziny jasnotowatych; *Vitex megapota-*
mica (Spreng.) Moldenke, inaczej: taroma
- tatu** (port. *tatu*) [zool.] pancernik, niezależnie od gatunku
- taturana** (port. *taturana*) [zool.] motyl z rodziny pawicowatych, gąsienica niebezpieczna
dla człowieka; *Lonomia* Walker
- telewizon** (port. *televisão*) [techn.] telewizor
- tok** (port. *toco*) [techn.] pniak
- trator** (port. *trator*) [techn.] ciągnik rolniczy
- trawesa** (port. *travessa*) [bud.] element łączący dwie części konstrukcji
- trigo** (port. *trigo*) [bot.] pszenica; *Triticum* L.
- tritulador** (port. *tritador*) [techn.] młynek
- tropa** (port. *tropa*) [geogr.] ścieżka służąca przemieszczaniu się Indian powstała w okre-
sie przed kolonizacją terenu
- trucie** (pol.) [techn.] stosowanie środków ochrony roślin, opryskiwanie pestycydami,
inaczej: wenenowanie
- turma** (port. *turma*) [bud.] brygada budowlana
- Ukraińce** (pol.) [etn.] Ukraińcy, koloniści ukraińskiego pochodzenia i ich potomkowie
- umidade** (port. *umidade*) [ogól.] wilgoć
- ungra** (port. *carpa-húngara*) [zool.] odmiana karpia; *Cyprinus carpio* L.
- uzyna** (port. *usina*) [bud.] elektrownia wodna
- uzyna** (port. *usina*) [techn.] prądnica, inaczej: dynamo
- wał** (port. *vau*) [geogr.] bród, inaczej: łaże, paso
- wanaczek** (pol.) [bot.] bliżej nieokreślony gatunek rośliny ozdobnej
- waranda** (port. *varanda*) [bud.] weranda
- waserwaga** (pol.) [techn.] poziomica, inaczej: sztaka
- wasylek** (pol.) [ogól.] snopek zboża stawiany w czasie Bożego Narodzenia, inaczej: król
- wenda** (port. *venda*) [bud.] sklep spożywczy, wielobranżowy, zazwyczaj połączony z ba-
rem, inaczej: armazeń
- wenenowanie** (port. *envenenar*) [techn.] stosowanie środków ochrony roślin, opryski-
wanie pestycydami, inaczej: trucie
- werandon** (port. *varandão*) [bud.] szeroka weranda
- wianek** (pol.) [bud.] wiecha
- widrasaryja** (port. *vidraçaria*) [bud.] zakład szklarski
- wiga** (port. *viga*) [bud.] belka, krawędziak, inaczej: kantówka
- wijazante** (port. *viajante*) [ogól.] sprzedawca obwoźny
- wila** (port. *vila*) [geogr.] wieś, małe miasteczko
- winkiel** (pol.) [ogól.] róg, kąt, inaczej: kant
- wisinał** (port. *vicinal*) [geogr.] droga boczna, odnoga od drogi głównej, inaczej: wisjonał
- wisinał** (port. *vicinal*) [geogr.] orientacyjna jednostka osadnicza zorganizowana wokół
drogi bocznej, inaczej: wisjonał

wisjonał (port. *vicinal*) [geogr.] droga boczna, odnoga od drogi głównej, inaczej: wisinał
wisjonał (port. *vicinal*) [geogr.] orientacyjna jednostka osadnicza zorganizowana wokół drogi bocznej, inaczej: wisinał

wiweiro florestał (port. *viveiro florestal*) [bot.] szkółka roślin

wizinjo (port. *vizinho*) [ogól.] sąsiad

wychodek (pol.) [bud.] łazienka, inaczej: baniero

wyprowejtowanie (port. *aproveitar*) [ogól.] wykorzystanie [budulca]

zabandonowanie (port. *abandonar*) [ogól.] opuszczenie, porzucenie [zabudowań]

zęby (pol.) [bud.] lambrekiny, dekoracyjne wycięcia w deskowaniu

zinko (port. *zinco*) [bud.] blacha cynkowa

żabuczikaba (port. *jabuticaba*) [bot.] drzewo owocowe z rodziny mirtowatych; *Plinia cauliflora* (Mart.) Kausel

żagoczi (port. *jabutí*) [zool.] żabuti czarny, żółw leśny; *Chelonoidis carbonarius* Spix

żeladera (port. *geladeira*) [techn.] lodówka

żeso (port. *gesso*) [bud.] gips budowlany

żigante (port. *gigante*) [bot.] potężny okaz [drzewa]

żydek (pol.) [techn.] lampa naftowa, inaczej: kopciuszek

żywiol (pol.) [zool.] zwierzęta gospodarcze, inaczej: stworzenie

BIBLIOGRAFIA

Książki, monografie, słowniki

- Adamowski Jan, *Kategoria przestrzeni w folklorze. Studium etnolingwistyczne*, Lublin 1999.
- Angutek Dorota, *Kulturowe wymiary krajobrazu. Antropologiczne studium recepcji przyrody na prowincji: od teorii do empirii*, Poznań 2013.
- Aronson Elliot, *Człowiek istota społeczna*, przeł. Józef Radzicki, Warszawa 2005.
- Atlas do Paraná*, red. Jakzam Kaiser, Maurício Oliveira, Werner Zotz, Florianópolis 2012.
- Atlas geomorfológico do Estado do Paraná: Escala base 1:250000, modelos reduzidos 1:500000*, red. Chisato Oka-Fiori, Leonardo José Cordeiro Santos, Curitiba 2006.
- Augé Marc, *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, przeł. Roman Chymkowski, Warszawa 2010.
- Bachmann Alfred, *Dach w słowiańskim budownictwie ludowym*, Lwów 1929.
- Barański Janusz, *Świat rzeczy. Zarys antropologiczny*, Kraków 2007.
- Barthes Roland, *Mit i znak. Eseje*, przeł. Wanda Błońska, Warszawa 1970.
- Basara Jan, *Terminologia budownictwa wiejskiego w dialektach polskich*, cz. 1, *Dom mieszkalny*, Wrocław 1964.
- Basara Jan, *Terminologia budownictwa wiejskiego w dialektach polskich*, cz. 2, *Pomieszczenia gospodarskie, ogrodzenia, zamknięcia*, Wrocław 1965.
- Bednarek Stefan, *Charakter narodowy w koncepcjach i badaniach współczesnej humanistyki*, Wrocław 1980.
- Berriel Mercadante Andréa i inni, *A casa de araucária: Arquitetura da madeira em Curitiba*, Curitiba 2011.
- Bielenin-Lenczowska Karolina, *Koloniści z Rio Claro. Społeczno-językowe światy polskich osadników w południowej Brazylii*, Gdańsk 2024.
- de Bloch Richard, *Słownik techniczny polsko-portugalski*, Warszawa, 1967.
- Błuszkowski Jan, *Stereotypy a tożsamość narodowa*, Warszawa 2005.
- Bogdanowski Janusz, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Wrocław 1976.

- Bogdanowski Janusz, Łuczyńska-Bruzda Maria, Novák Zygmunt, *Architektura krajobrazu*, Warszawa 1979.
- Bogusz Wanda, *Projektowanie architektoniczne i budownictwo regionalne*, Warszawa 1999.
- Budakowska Elżbieta, *W poszukiwaniu etniczności. Ruch BRASPOL w Brazylii – współczesna interpretacja [Em busca da etnicidade: Movimento da BRASPOL no Brasil – interpretação contemporânea]*, Warszawa 2007.
- Burszta Józef, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowaniu wsi*, Wrocław 1958.
- Bystron Jan Stanisław, *Tematy, które mi odradzano. Pisma etnograficzne rozproszone*, Warszawa 1980.
- Bystron Jan Stanisław, *Ugrupowanie etniczne ludu polskiego*, Kraków 1925.
- Ciołek Gerard, *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce (przedruk pracy archiwalnej)*, t. 1–2, Kraków 1984.
- Cosgrove Denis, *Social Formation and Symbolic Landscape*, London 1984.
- Costa Lima Valmiqui, de Lima Marcelo Ricardo, de Freitas Melo Vander, *Conhecendo os Principais Solos do Paraná: Abordagem para professores do ensino fundamental e médio*, Curitiba 2012.
- Czerwiński Marcin, *Przyczynki do antropologii współczesności*, Warszawa 1988.
- Czerwiński Tomasz, *Budownictwo ludowe w Polsce*, Warszawa 2006.
- Dąbrowska-Budziło Krystyna, *Wśród panoram Krakowa. O przemianach widoków i o tym, jak je ocalić*, Kraków 1990.
- Dembicz Andrzej i inni, *Słownik terminów geograficznych Ameryki Łacińskiej*, Warszawa 1979.
- Dzwonkowski Roman, *Tożsamość etniczno-kulturowa Polonii w nauczaniu Jana Pawła II*, Londyn 1986.
- Edensor Tim, *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, przeł. Agata Sądza, Kraków 2004.
- Eliade Mircea, *Sacrum, mit, historia. Wybór esejów*, przeł. Anna Tatarkiewicz, Warszawa 1974.
- Eriksen Thomas Hylland, *Etniczność i nacjonalizm. Ujęcie antropologiczne*, przeł. Barbara Gutowska-Nowak, Kraków 2013.
- Ferraro Gary, *Cultural Anthropology: An Applied Perspective*, [brak miejsca wydania] 2002.
- Fischer Adam, *Etnografia słowiańska*, z. 3, Polacy, Lwów 1934.
- Fryder Rockenbach Irene, *Dados históricos e memórias de Cruz Machado: Município, paróquias, outras igrejas, imigrações, Capelinha do Paredão*, [brak miejsca wydania] 1996.
- Gajewski Antoni, *Z dziejów Brazylii*, Warszawa 1969.
- Geertz Clifford, *Wiedza lokalna. Dalsze eseje z zakresu antropologii interpretatywnej*, przeł. Dorota Wolska, Kraków 2005.

- Głuchowski Kazimierz, *Wśród pionierów polskich na antypodach. Materiały do problemu osadnictwa polskiego w Brazylii*, Warszawa 1927.
- Goffman Erving, *Człowiek w teatrze życia codziennego*, przeł. Helena Datner-Śpiewak, Paweł Śpiewak, Warszawa 2008.
- Goryński Juliusz, *Urbanizacja, urbanistyka i architektura*, Warszawa 1966.
- Gruda Eugeniusz, *Saudade. Powieść*, Warszawa 1955.
- Hall Edward Twitchell, *Ukryty wymiar*, przeł. Teresa Hołówka, Warszawa 1978.
- Handke Kwiryna, *Polskie nazewnictwo miejskie*, Warszawa 1992.
- Heidegger Martin, *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane*, przeł. Krzysztof Michalski i inni, Warszawa 1977.
- Hirsch Eric, O'Hanlon Michael, *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*, Oxford 1995.
- Iarochinski Ulisses, *Polaco: Identidade cultural do Brasileiro descendente de imigrantes da Polônia*, Curitiba 2010.
- Iarochinski Ulisses, *Saga dos Polacos: A Polônia e seus emigrantes no Brasil*, Curitiba 2000.
- Ingold Tim, *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*, London 2000.
- Jackson John Brinckerhoff, *Discovering the Vernacular Landscape*, New Haven–London 1984.
- Jałowicki Bohdan, *Spółeczne wytwarzanie przestrzeni*, Warszawa 2010.
- Jan Paweł II w Brazylii, 30 VI–11 VII 1980. *Przemówienia, homilie, modlitwy*, oprac. Antoni Podsiad, Warszawa 1985.
- Karwińska Anna, *Gospodarka przestrzenna. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*, Warszawa 2008.
- Kiełczewska-Zaleska Maria, *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, Warszawa 1972.
- Kolberg Oskar, *Dzieła wszystkie*, t. 3, Kujawy, Wrocław 1962.
- Kolbuszewski Jacek, *Krajobraz i kultura. Sudety w literaturze i kulturze polskiej*, Katowice 1985.
- Kołodziej Edward, *Emigracja z ziem polskich i Polonia. 1831–1939. Informator o źródłach przechowywanych w terenowych archiwach państwowych w Polsce*, Warszawa 1988.
- Kopkowicz Franciszek, *Ciesielstwo polskie*, Warszawa 1958.
- Krzywicka Katarzyna, *Ameryka Łacińska u progu XXI wieku. Studia i szkice*, Lublin 2009.
- Kula Marcin, *Historia Brazylii*, Wrocław 1987.
- Kula Marcin, *Polonia brazylijska*, Warszawa 1981.
- Larocca Júnior Joel, de Almeida Lima Clarissa, Larocca Pier Luigi, *Casa eslavo-paranaense: Arquitetura de madeira dos colonos poloneses e ucranianos do sul do Paraná*, Ponta Grossa 2008.
- Larocca Júnior Joel, de Almeida Lima Clarissa, Larocca Pier Luigi, *Manual de conservação e adaptação de casas de madeira do Paraná*, Ponta Grossa 2008.

- Leach Edmund, *Kultura i komunikowanie. Logika powiązań symbolicznych. Wprowadzenie do analizy strukturalnej w antropologii społecznej*, przeł. Michał Buchowski, Warszawa 2010.
- Lech Konstanty, *Elementarz dla dzieci polskich w Brazylii*, Kurytyba 1933.
- Libera Zbigniew, *Etnografia to piękna zabawka w rękach literatów z dworu i miasta w Polsce XIX wieku i później*, Kraków 2022.
- de Loyola Eisfeld Rozane, Ferreira do Nascimento Flávio Augusto, *Mapeamento dos plantios florestais do estado do Paraná – pinus e eucalyptus*, Curitiba 2015.
- Lynch Kevin, *Obraz miasta*, przeł. Tomasz Jeleński, Kraków 2011.
- Malczewski Zdzisław, *Ślady polskie w Brazylii [Marcas de presença polonesa no Brasil]*, Warszawa 2008.
- Malinowski Bronisław, *Argonauci Zachodniego Pacyfiku. Relacje o poczynaniach i przygodach krajowców z Nowej Gwinei*, przeł. Barbara Olszewska-Dyoniziak, Sławoj Szynkiewicz, Warszawa 1981.
- Malinowski Mariusz, *Ruch polonijny w Argentynie i Brazylii w latach 1989–2000*, Warszawa 2005.
- Mały słownik antropologiczny*, red. Adam Wanke, Warszawa 1969.
- Materiały do bibliografii dziejów emigracji oraz skupisk polonijnych w Ameryce Północnej i Południowej w XIX i XX wieku*, red. Irena Paczyńska, Andrzej Pilch, Warszawa 1979.
- Materiały słownika terminologicznego budownictwa drewnianego*, z. 1/2, 3/I, 3/II, Marian Kornecki, Kraków 1984–1989.
- Matyjas Remigiusz, *Powiat białobrzegi. Przewodnik subiektywny*, Warszawa 2015.
- Mazurek Jerzy, *Chłop polski w Brazylii (wystawa o historii i teraźniejszości)*, Warszawa 1999.
- Mazurek Jerzy, *Kraj a emigracja. Ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku)*, Warszawa 2006.
- Ministerstwo Obrony Narodowej, *Terenoznawstwo*, Warszawa 1965.
- Miodunka Władysław, *Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii. W stronę lingwistyki humanistycznej*, Kraków 2003.
- Moles Abraham, *Kicz, czyli sztuka szczęścia. Studium o psychologii kiczu*, przeł. Anita Szczepańska, Ewa Wende, Warszawa 1978.
- Moszyński Kazimierz, *Budownictwo ludowe w okolicy Zamościa*, Zamość 1920.
- Moszyński Kazimierz, *Kultura ludowa Słowian*, t. 1, *Kultura materialna*, Warszawa 1967.
- Myga-Piątek Urszula, *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*, Katowice 2012.
- Nauka – niemożliwe możliwym. 6. Biennale Fotograficzne Uniwersytetu Śląskiego. Katalog wystawy pokonkursowej „Nauka w obiektywie”*, oprac. Babczyńska Agnieszka, Katowice 2017.
- Olcha Antoni, *Brazylijskie profile*, Warszawa 1971.
- Olcha Antoni, *Szumią dęby nad Iguassu*, Warszawa 1959.
- Orzeł-Dereń Kinga, *Śladami polskich kolonistów w Brazylii. Historia osadnictwa na terenach Santana*, Kraków 2013.

- Palhares José Mauro, *Paraná: Aspectos da geografia (com fundamentos de geografia do Brasil)*, Foz do Iguaçu 2001.
- Paradowska Maria, *Podróżnicy i emigranci. Szkice z dziejów polskiego wychodźstwa w Ameryce Południowej*, Warszawa 1984.
- Paradowska Maria, *Polacy w Ameryce Południowej*, Wrocław 1977.
- Patrimônio Arquitetônico e Artístico do Município de Itaiópolis e região*, red. Tatiana Caliare, Itaiópolis 2006.
- Pelc Jerzy, *Wstęp do semiotyki*, Warszawa 1982.
- Plit Florian, *Krajobraz kulturowy – czym jest?*, Warszawa 2011.
- Pol Wincenty, *Rzut oka na północne stoki Karpat*, Kraków 1851.
- Polacy pod Krzyżem Południa [Os poloneses sob o Cruzeiro do Sul]*, red. Jerzy Mazurek, Warszawa 2009.
- Porębski Mieczysław, *Ikonosfera*, Warszawa 1972.
- Posadzy Ignacy, *Drogą pielgrzymów. Wrażenia z objazdu osad polskich w Południowej Ameryce w latach 1929 oraz 1930–1931*, Poznań 1985.
- Relph Edward, *Place and Placelessness*, London 1976.
- Rosier-Siedlecka Maria Ewa, *Posoborowa architektura sakralna*, Lublin 1979.
- Sacrum przydrożne. Krajobraz – architektura – dzieje regionu. Łuków – Radzyń Podlaski – Ryki*, red. Zbigniew Smółko, Radzyń Podlaski 2014.
- Sánchez Fernanda i inni, *Arquitetura em madeira: Uma tradição paranaense*, Curitiba 1987.
- Schafer Raymond Murray, *The Tuning of the World*, New York 1977.
- Scortegagna Adalberto i inni, *Paraná: Espaço e memória: Diversos olhares histórico-geográficos*, Curitiba 2005.
- Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, red. Zofia Staszczak, Warszawa 1987.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. Krystyna Kubalska-Sulkiewicz i inni, Warszawa 2003.
- Smyrski Łukasz, *Między władzą spojrzenia a praktyką. Antropologia krajobrazu*, Warszawa 2018.
- Stańczewski Józef, *Wpływ języka portugalskiego na język kolonistów polskich w Brazylii. Porównawcze studjum językowe*, Kurytyba 1925.
- Staszczak Zofia, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskim w XIX i XX wieku*, Wrocław 1963.
- Stomma Ludwik, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.*, Warszawa 1986.
- Sulima Roch, *Antropologia codzienności*, Kraków 2000.
- Szacka Barbara, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2008.
- Szacki Jerzy, *Tradycja. Przegląd problematyki*, Warszawa 1971.
- Szczepański Jan, *Chłopi i kultura chłopska w społeczeństwie polskim*, Warszawa 1988.
- Szczęsny Tadeusz, *Ochrona przyrody i krajobrazu*, Warszawa 1982.
- Szolginia Witold, *Estetyka miasta*, Warszawa 1981.

- Szot-Radziszewska Elżbieta, *Obraz wsi w wyobrażeniach mieszkańców. Miejsca i ludzie*, Kielce 2013.
- Śladkowski Wiesław, *Wychodźstwa polskiego zarys dziejowy*, Lublin 1994.
- Tilley Christopher, *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Oxford 1994.
- Tłoczek Ignacy, *Chałupy polskie*, Warszawa 1958.
- Tomiccy Joanna i Ryszard, *Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka*, Warszawa 1975.
- Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, przeł. Agnieszka Morawińska, Warszawa 1987.
- Tuan Yi-Fu, *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*, Englewood Cliffs 1974.
- Uniłowski Zbigniew, *Żyto w dżungli. Pamiątnik morski. Reportaże*, Kraków 1981.
- Valentini Jussara, *A arquitetura do imigrante polonês na região de Curitiba*, Curitiba 1982.
- Van Gennep Arnold, *Obrzędy przejścia. Systematyczne studium ceremonii. O bramie i progu [...] i o wielu innych rzeczach*, przeł. B. Biały, Warszawa 2006.
- Wallis Aleksander, *Informacja i gwar. O miejskim centrum*, Warszawa 1979.
- Weimer Günter, *Arquitetura popular brasileira*, São Paulo 2005.
- Węglarz Stanisław, *Tutejsi i inni*, cz. 1, *O etnograficznym różnicowaniu kultury ludowej*, Łódź 1997.
- Wieczorkiewicz Wiesław, *Architektura i planowanie wsi*, Warszawa 1996.
- Wieloch Stanisław, *Kolonia Cruz Machado w Paranie*, Warszawa 1939.
- Wójcik Władysław, *Lubliniacy w Brazylii*, Warszawa 1963.
- Wójcik Władysław, *Nie zabijaj Indianina, czyli rzecz o dwóch kulturach*, Warszawa 1974.
- Zaborski Stefan, *Cukier, złoto i kawa. Dzieje Brazylii*, Warszawa 1965.
- Zani Antonio Carlos, *Arquitetura em madeira*, Londrina 2013.
- Zaremba Karolina, *The Dialect of Polish Spoken in Cruz Machado, Paraná*, Poznań 2021.
- Zarychta Apoloniusz, *Brazylia*, Warszawa 1972.
- Zarychta Apoloniusz, *W szkole i w dżungli*, Warszawa 1966.
- Zin Wikor, *Narodziny krajobrazu kulturowego*, Rzeszów 2005.
- Zin Wikor, *Piórkiem i węglem*, t. 3, *Piękno utracone*, Warszawa 1974.
- Ziółkowski Janusz, *Urbanizacja, miasto, osiedle. Studia socjologiczne*, Warszawa 1965.
- Zmagania polonijne w Brazylii*, t. 1, *Polscy werbiści 1900–1978*, oprac. Tadeusz Dworecki, Warszawa 1980.
- Żabko-Potopowicz Bolesław, *Osadnictwo polskie w Brazylii*, Warszawa 1936.

Artykuły w pracach zbiorowych, czasopismach i prasie

- Adamczewski Jerzy, *Czy istnieje współczesna architektura wsi?*, „Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce” 2012, nr 13, s. 47–60.

- Adamowski Jan, *Na rozstaju dróg, czyli o semantyce skrzyżowania w polskiej kulturze tradycyjnej*, [w:] *Droga w języku i kulturze. Analizy antropologiczne*, red. Jan Adamowski, Katarzyna Smyk, Lublin 2011, s. 179–188.
- Alves Alan Ripoll, Sampaio Carlos Alberto Cioce, de Araújo Lima Cristina, *The Materialized Identity of the Houses of Polish Immigration in the Scenario of Curitiba Metropolitan Area, Brazil*, „Revista de Historia Iberoamericana” 2016, r. 9, z. 2, s. 60–77.
- Appadurai Arjun, *Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy*, „Theory Culture & Society” 1990, iss. 7, s. 295–310.
- Bartnicka Małgorzata, *Wyobrażenia przestrzeni i ich badanie*, „Etnografia Polska” 1985, t. 29, z. 2, s. 25–38.
- Bartnik Anna, *Brazylia jako przykład podejścia do zagadnienia rasy w regionie latynoamerykańskim*, „Człowiek i Społeczeństwo” 2016, t. 42, s. 257–270.
- Basiński Euzebiusz, *Polonia brazylijska wobec kraju przodków*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. Antoni Olcha, Warszawa 1971, s. 457–470.
- Bednarek Stefan, *Kulturowy aspekt przestrzeni – przestrzenny aspekt kultury, czyli o możliwości dialogu kulturoznawcy z geografem*, [w:] *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, red. Elżbieta Orłowska, Jan Klementowski, Wrocław 2003, s. 303–307.
- Bibliografia piśmiennictwa polskiego o tematyce polsko-brazylijskiej*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. Antoni Olcha, Warszawa 1971, s. 494–511.
- Böhm Aleksander, *Dziedzictwo architektoniczne polskiej emigracji w Brazylii (raport z realizacji projektu badawczego)*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie” 1998, nr 41, z. 1 (styczeń–czerwiec 1997), s. 85–89.
- Böhm Aleksander i inni, *Research by the Kraków University of Technology in Brazil: Architectural Heritage of the Polish Emigre Community*, [w:] *The Nature and Culture of Latin America: Review of Polish Studies*, red. Zbigniew Mirek, Kraków 2010, s. 309–338.
- Böhm Aleksander, Sykta Izabela, Zachariasz Agata, *Prace badawcze Politechniki Krakowskiej w Brazylii* 1998, „Nasza Politechnika”, r. 2, nr 5 (11), s. 25–28.
- Böhm Aleksander, Zachariasz Agata, *Dziedzictwo architektoniczne polskiej emigracji. Prace badawcze Politechniki Krakowskiej w Brazylii*, [w:] *Rola duszpasterstwa polskiego w organizacji społeczności lokalnych w Ameryce Łacińskiej. Materiały z konferencji, Warszawa, 4–5 grudnia 1998*, red. Mariusz Malinowski, Warszawa 1999, s. 123–137.
- Böhm Aleksander, Zachariasz Agata, *Herança arquitetônica da emigração polonesa. Trabalhos de pesquisa da Escola Técnica Superior de Cracóvia no Brasil*, „Projeções. Revista de Estudos Polono-Brasileiros” 1999, r. 1, z. 2, s. 46–54.
- Bonasewicz Andrzej, *Cechy kulturowe społeczności Ameryki Łacińskiej – próba typologii*, [w:] *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, red. Elżbieta Orłowska, Jan Klementowski, Wrocław 2003, s. 231–241.

- Bronny Ludwik, *Parana wczoraj i dziś*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. Antoni Olcha, Warszawa 1971, s. 123–127.
- Bukowski Andrzej, *Władza, terytorium, tożsamość. Społeczne konstruowanie regionu*, [w:] Andrzej Bukowski, Marcin Lubaś, Jacek Nowak, *Zarządzanie przestrzenią. Globalizacja, etniczność, władza*, Kraków 2006, s. 73–118.
- Bylina Leszek, *Dziedzictwo architektoniczne polskiej emigracji w Brazylii – Cruz Machado, Santana, Fartura, Rio do Banho, Patio Velho*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie” 1998, nr 41, z. 1 (styczeń–czerwiec 1997), s. 97–100.
- Bylina Leszek, *Zamojskie w Brazylii?!!!*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1998, nr 1 (55), s. 63–67.
- Chodubski Andrzej, *O tożsamości polonijnej*, [w:] *Tożsamość kulturowa, kwestie narodowościowe i polonijne*, red. Andrzej Chodubski, Toruń 1998, s. 9–24.
- Czarnowski Stefan, *Kultura religijna wiejskiego ludu polskiego*, [w:] Stefan Czarnowski, *Dzieła*, t. 1, Warszawa 1956, s. 88–107.
- Drexler Dóra, *Landscape, Paysage, Landschaft, Táj: The Cultural Background of Landscape Perceptions in England, France, Germany, and Hungary*, „Journal of Ecological Anthropology” 2013, nr 16 (1), s. 85–96.
- Długopolski Tadeusz, *Emigracja polska w 1911 roku?*, „Kalendarz Ludu” 1970, s. 18–20.
- Dmowski Roman, *Z Parany*, [w:] *Ameryka Łacińska w relacjach Polaków. Antologia*, wyb. Marcin Kula, Warszawa 1982, s. 203–219.
- Dobrowolska Maria, *Dynamika krajobrazu kulturalnego*, „Przegląd Geograficzny” 1948, t. 21, z. 3–4, s. 151–203.
- Dobrowolski Kazimierz, Woźniak Andrzej, *Historyczne podłoże polskiej kultury chłopskiej*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, red. Maria Biernacka i inni, Wrocław 1976, s. 59–90.
- Domiańska Henryka, *Monografia z Parany. Kolonia Cruz Machado*, „Kalendarz Ludu” 1972, s. 96–108.
- Dygasiński Adolf, *List z Brazylii*, [w:] *Ameryka Łacińska w relacjach Polaków. Antologia*, wyb. Marcin Kula, Warszawa 1982, s. 192–194.
- Faryś Michał, Kijowska Jolanta, *Wyróżniki krajobrazu dawnych ziem polskich w wybranych obszarach amerykańki południowej jako swoisty przykład dziedzictwa kulturowego emigrantów*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2016, t. 34, 47–62.
- Favaro Cleci Eulalia, *Przetrwanie na obcej ziemi. Przystosowanie, akceptacja, odrzucenie i... zapomnienie (imigranci z Europy Środkowo-Wschodniej w Rio Grande do Sul)*, [w:] *Zbiorowości etniczne w Ameryce Łacińskiej – odrębność czy asymilacja*, red. Tadeusz Paleczny, Warszawa 2001, s. 41–57.
- Fiktus Paweł, *Nabywanie własności nieruchomości przez polskich osadników na terenie brazylijskiej Parany w latach 1907–1914*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia” 2009, z. 3, s. 262–271.

- Flaga Kazimierz, *Brazylijskie impresje*, „Nasza Politechnika” 1998, r. 2, nr 5 (11), s. 28–29.
- Flaga Kazimierz, *Brazylijskie impresje – ciąg dalszy*, „Nasza Politechnika” 1998, r. 2, nr 6 (12), s. 18–19.
- Foestch Alcimara Aparecida, *Paisagem, cultura e identidade: Os poloneses em Rio Claro do Sul*, Mallet – PR, „Projeções. Revista de Estudos Polono-Brasileiros” 2007, r. 9, z. 1 (15), s. 28–48.
- Gałąj Dyżma, *Rola kultury w rozwoju wsi*, [w:] *Czy zmierzchn kultury ludowej?*, red. Adam Dobroński, Bronisław Gołębiowski, Stanisław Zagórski, Łomża 1997, s. 144–155.
- Gawel Artur, *Dawne i współczesne zdobnictwo architektoniczne na Podlasiu*, „Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce” 2012, nr 13, s. 61–76.
- Głazewski Andrzej, *Modele rzeczywistości geograficznej a modele danych przestrzennych*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 2006, t. 36, nr 3, s. 217–225.
- Gmitruk Janusz, Klarner-Kosińska Izabela, Mazurek Jerzy, *Wstęp*, [w:] *Polonia brazylijska w piśmiennictwie polskim. Antologia*, oprac. Janusz Gmitruk, Izabela Klarner-Kosińska, Jerzy Mazurek, Warszawa 2000, s. 7–29.
- Górski Robert, *Brazylia. Między wiarą a religią*, „Peregrinus Cracoviensis” 2005, z. 16, s. 71–76.
- Groniowski Krzysztof, *Gorączka brazylijska*, „Kwartalnik Historyczny” 1967, r. 74, z. 2, s. 317–342.
- Grzeszczuk-Brendel Hanna, *Przestrzenie półprywatne w ciągu XX wieku – zanikanie, degradacja, niszczenie, odtwarzanie jako sygnał przemian społecznych*, [w:] *Wizualność miasta. Wytwarzanie miejskiej ikonosfery*, red. Marek Krajewski, Poznań 2007, s. 59–66.
- Halamska Maria, *Koncepcja lokalności w naukach społecznych*, [w:] *Rola duszpasterstwa polskiego w organizacji społeczności lokalnych w Ameryce Łacińskiej. Materiały z konferencji*, Warszawa, 4–5 grudnia 1998, red. Mariusz Malinowski, Warszawa 1999, s. 32–40.
- Hempel Jan, *Walka o byt w Brazylii*, [w:] *Ameryka Łacińska w relacjach Polaków. Antologia*, wyb. Marcin Kula, Warszawa 1982, s. 233–235.
- Isański Jakub, *Wizualne tło dramaturgicznej koncepcji Ervinga Goffmana*, [w:] *Wizualność miasta. Wytwarzanie miejskiej ikonosfery*, red. Marek Krajewski, Poznań 2007, s. 121–136.
- Jahołkowska Jadwiga, *Excursão á Colônia Cruz Machado*, „A Republica. Órgão do Partido Republicano Paranaense”, nr 283 z 2.12.1911, s. 1.
- Jędrzejczyk Dobiesław, *Humanistyczna interpretacja krajobrazu kulturowego*, [w:] *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, red. Elżbieta Orłowska, Jan Klementowski, Wrocław 2003, s. 65–73.
- Jędrzejczyk Dobiesław, Orłowska Elżbieta, *Kulturowy aspekt przestrzeni wobec wieloznaczności jej pojmowania*, [w:] *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, red. Elżbieta Orłowska, Jan Klementowski, Wrocław 2003, s. 291–301.
- Kajfosz Jan, *O udrożnieniu domu i udomowieniu drogi*, [w:] *Droga w języku i kulturze. Analizy antropologiczne*, red. Jan Adamowski, Katarzyna Smyk, Lublin 2011, s. 267–276.

- Kamocki Janusz, *Zarys grup etnograficznych w Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F” 1991/1992, t. 46/47, s. 103–131.
- Kantor Ryszard, *Istota i siła tradycji*, [w:] *Bogaci tradycją. Kontynuacja i zmiana w kulturze współczesnej wsi polskiej*, red. Ryszard Kantor, Kielce 1996, s. 9–17.
- Karłowicz Jan, *Lud. Rys ludoznawstwa polskiego*, „Polska, Obrazy i Opisy” 1904, t. 1, s. 69–215.
- Karwińska Anna, *Dziedzictwo kulturowe Polonii brazylijskiej. Komentarz socjologiczny*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie” 1998, nr 41, z. 1 (styczeń–czerwiec 1997), s. 103–106.
- Klekot Ewa, *Etnograficzna wiedza o kulturze. Kompetencja kulturowa badacza jako warunek poznania*, [w:] *Kultura i metoda*, red. Joanna Michalik, Warszawa 2011, s. 225–235.
- Knothe Maria Anna, *Polscy chłopci w Brazylii (1870–1939). Materialna płaszczyzna ich asymilacji*, „Etnografia Polska” 1985, t. 29, z. 2, s. 163–214.
- Kosiński Wojciech, *Dziedzictwo architektoniczne polskiej emigracji w Brazylii – Kurytyba, Araucaria*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie” 1998, nr 41, z. 1 (styczeń–czerwiec 1997), s. 89–93.
- Kossobudzki Szymon, *Głos Parany*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. Antoni Olcha, Warszawa 1971, s. 245.
- Kowalewski Maciej, Ostrowski Marek, *Mieszkanie – przestrzeń prywatna? Praktyki uniformizacji wnętrza*, „Architecturae et Artibus” 2010, nr 1 (3), s. 39–45.
- Kranz-Szurek Monika, *Kultura lokalna a globalizacja kulturowa. Próba oceny zjawiska*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2012, t. 4 (40), z. 2, s. 11–35.
- Krawczyk João [Jan], *Publicações Polonesas sobre o Brasil (esboço bibliográfico)*, „Anais da Comunidade Brasileiro-Polonesa” 1971, t. 3, s. 16–35.
- Kula Marcin, *Ameryka bliska i daleka*, [w:] *Ameryka Łacińska w relacjach Polaków. Antologia*, wyb. Marcin Kula, Warszawa 1982, s. 5–48.
- Kula Marcin, *Kościół wśród Polonii, Kościół wśród ludzi*, [w:] *Rola duszpasterstwa polskiego w organizacji społeczności lokalnych w Ameryce Łacińskiej. Materiały z konferencji, Warszawa, 4–5 grudnia 1998*, red. Mariusz Malinowski, Warszawa 1999, s. 111–113.
- Kula Marcin, *Polska literatura dotycząca Ameryki Łacińskiej XIX i XX w.*, „Dzieje Najnowsze” 1972, r. 4, z. 2, s. 119–136.
- Kula Marcin, *Riograndeńczyk, Cearyjczyk... czy Brazylijczyk?*, [w:] *Postacie narodów a współczesność*, oprac. Krzysztof Gawlikowski, s. 68–87.
- Kula Marcin, *Wstęp*, [w:] *Dzieje Polonii w Ameryce Łacińskiej. Zbiór studiów*, red. Marcin Kula, Wrocław 1983, s. 7–37.
- Lepecki Mieczysław Bohdan, *Parana*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. Antoni Olcha, Warszawa 1971, s. 19–34.
- Lubaś Marcin, *Procesy globalizacji a problemy badawcze antropologii społeczno-kulturowej*, [w:] Andrzej Bukowski, Marcin Lubaś, Jacek Nowak, *Zarządzanie przestrzenią. Globalizacja, etniczność, władza*, Kraków 2006, s. 23–48.

- Łapaj Justyna, *Polacy w Brazylii – aspekty historyczne i współczesność*, „Pisma Humanistyczne” 2013, z. 10, s. 11–29.
- Ługowska Urszula, *Ruchy społeczne we współczesnej Ameryce Łacińskiej*, [w:] *Ameryka Łacińska wobec wyzwań globalizacji*, red. Marcin Gawrycki, Toruń 2006, s. 33–51.
- Malczewski Zdzisław, *Na pessoa do pe. Daniel Niemiec, SChr a comunidade polônica perde um zeloso pastor, um ativista polônico e social*, „Projeções. Revista de Estudos Polono-Brasileiros” 2007, r. 9, nr 1, s. 170–176.
- Malczewski Zdzisław, *Towarzystwo Chrystusowe w Ameryce Południowej i jego specyfika*, [w:] *Rola duszpasterstwa polskiego w organizacji społeczności lokalnych w Ameryce Łacińskiej. Materiały z konferencji*, Warszawa, 4–5 grudnia 1998, red. Mariusz Malinowski, Warszawa 1999, s. 187–199.
- Malinowski Mariusz, *Najnowsze tendencje w ruchu polonijnym w Brazylii i w Argentynie*, [w:] *Tożsamość oraz percepcja Polski i polskości w środowiskach Polonii latynoamerykańskiej. Materiały z konferencji*, Warszawa 2–3 grudnia 1999, red. Mariusz Malinowski, Warszawa 2000, s. 127–131.
- Malinowski Mariusz, *Wprowadzenie do problematyki duszpasterskiej w ruchu polonijnym*, [w:] *Rola duszpasterstwa polskiego w organizacji społeczności lokalnych w Ameryce Łacińskiej. Materiały z konferencji*, Warszawa, 4–5 grudnia 1998, red. Mariusz Malinowski, Warszawa 1999, s. 159–161.
- Mania Wojciech, *Lot nad miastem. Zastosowanie zdjęć lotniczych w badaniach obszarów zurbanizowanych*, [w:] *Wizualność miasta. Wytwarzanie miejskiej ikonosfery*, red. Marek Krajewski, Poznań 2007, s. 107–119.
- Mariański Janusz, *Przemiany religijności ludowej w środowisku wiejskim*, [w:] *Religijność ludowa. Ciągłość i zmiana*, red. Władysław Piwowarski, Wrocław 1983, s. 241–280.
- Mascarenhas Rocha Rafaela, *Histórico da imigração polonesa na região metropolitana de Curitiba*, „CSOnline – Revista Eletrônica de Ciências Sociais” 2015, r. 8, z. 19, s. 52–76.
- Matykowski Roman, *Teoretyczne podstawy geograficznych badań nad regionalizmem*, [w:] *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, red. Elżbieta Orłowska, Jan Klementowski, Wrocław 2003, s. 35–49.
- Mazurski Krzysztof Radosław, *Krajoznawstwo jako instrument badania krajobrazu kulturowego*, [w:] *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, red. Elżbieta Orłowska, Jan Klementowski, Wrocław 2003, s. 119–128.
- Michalik-Sztumska Magdalena, *Wychodźstwo polskie w Brazylii. Stan badań nad zagadnieniem*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2010, nr 11, s. 323–330.
- Myga-Piątek Urszula, *Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych*, „Przegląd Geograficzny”, t. 73, z. 1–2, s. 163–176.
- Napiórkowski Marcin, *Kilka uwag o projektowaniu wnętrza*, „Kultura Współczesna” 2008, nr 3 (57), 175–187.

- Narecki Zbigniew, Środowisko wiejskie a religijność katolików, [w:] *Religijność ludowa. Ciągłość i zmiana*, red. Władysław Piwowarski, Wrocław 1983, s. 281–305.
- Niedźwiecka-Filipiak Irena, *Możliwości wykorzystania wyróżników wsi w tworzeniu nowych rozwiązań*, „Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce” 2012, nr 13, s. 11–24.
- Niewiadomski Sonia, da Costa Luciane Trennephol, *Os sons fricativos no polonês falado no município de Cruz Machado, no Paraná*, „Revista X” 2020, nr 15 (6), s. 184–214.
- Nowak Jacek, *O semantycznej redukcji przestrzeni etnicznej*, [w:] Andrzej Bukowski, Marcin Lubaś, Jacek Nowak, *Zarządzanie przestrzenią. Globalizacja, etniczność, władza*, Kraków 2006, s. 49–71.
- Nowicka Ewa, *Czy możliwe jest społeczeństwo wielokulturowe? Doświadczenie antropologa*, [w:] *Studia nad wielokulturowością*, red. Dorota Pietrzyk-Reeves, Małgorzata Kułakowska, Kraków 2010, s. 323–337.
- Olwig Kenneth Robert, *Recovering the Substantive Nature of Landscape*, „Annals of the Association of American Geographers” 1996, Vol. 86, no. 4, s. 630–653.
- Opach Tomasz, *Wykorzystanie opracowań kartograficznych w badaniach krajobrazu kulturowego*, [w:] *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, red. Elżbieta Orłowska, Jan Klementowski, Wrocław 2003, s. 279–289.
- Orzeł-Dereń Kinga, *Polaki i Brazylianie. Historia heroiczna*, „Dialog = Pheniben. Kwartalnik Stowarzyszenia Romów w Polsce” 2014, nr 14, s. 106–111.
- Orzeł Kinga, *Santana – na véspera do centenário da imigração polonesa ao Brasil*, „Polonicus. Revista de Reflexão Brasil-Polônia” 2010, r. 1, z. 2, s. 120–124.
- Ozimek Agnieszka, *Dominanta krajobrazowa – próba parametryzacji pojęcia*, „Przestrzeń, Urbanistyka, Architektura” 2019, nr 1, s. 209–237.
- Palczyński Tadeusz, *Grupy etniczne w Ameryce Łacińskiej. Odrębność i asymilacja*, [w:] *Zbiorowości etniczne w Ameryce Łacińskiej – odrębność czy asymilacja*, red. Tadeusz Palczyński, Warszawa 2001, s. 14–40.
- Pankiewicz Michał, *Z Parany. Korespondencja własna „Kurjera”*, „Kurjer”, nr 269 z 23.11.1911, s. 1–2.
- Pitoń Jan, *Prasa polska w Brazylii w latach 1892–1970*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. Antoni Olcha, Warszawa 1971, s. 491–493.
- Pitoń Jan, *Saporski w ramach dat*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. Antoni Olcha, Warszawa 1971, s. 81–89.
- Pitoń Jan, *U źródła emigracji polskiej w Brazylii*, „Kalendarz Ludu” 1973, s. 89–101.
- Piwowarski Władysław, *Kościół ludowy wobec potrzeb i problemów duszpasterstwa*, [w:] *Religijność ludowa. Ciągłość i zmiana*, red. Władysław Piwowarski, Wrocław 1983, s. 333–367.
- Pokropek Marian, *Architektura*, [w:] Ewa Fryś-Pietraszkowa, Anna Kunczyńska-Iracka, Marian Pokropek, *Sztuka ludowa w Polsce*, Warszawa 1988, s. 10–43.

- Pokropek Marian, *Wnętrze*, [w:] Ewa Fryś-Pietraszkowa, Anna Kunczyńska-Iracka, Marian Pokropek, *Sztuka ludowa w Polsce*, Warszawa 1988, s. 44–72.
- Polak Ewa, *Rozwój zintegrowany a dobrobyt społeczno-ekonomiczny – kłopoty z pomiarem*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2014, nr 37, s. 5–19.
- Poniatowski Stanisław, *Etnografia Polski*, „Wiedza o Polsce” [1932], t. 3, s. 191–334.
- Racinowski Roman, *Geografia w projektowaniu budownictwa*, [w:] *Geografia i wartości*, red. Grzegorz Janicki, Maria Łanczont, Lublin 2009, s. 95–104.
- Rak Grzegorz, *O istocie badań geograficznych nad percepcją przestrzeni i tożsamością regionalną*, [w:] *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, red. Elżbieta Orłowska, Jan Klementowski, Wrocław 2003, s. 129–154.
- Romer Eugeniusz, *O krajobrazie*, [w:] *Księga pamiątkowa XI Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w Krakowie 18–22 lipca 1911*, [Kraków 1912], s. 32–59.
- Rumińska Anna Maria, *Architektura lub budownictwo. Wiejskość lub miejskość. Relacje, inspiracje i kanony piękna w kubaturowym kształtowaniu i projektowaniu przestrzeni*, „Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce” 2012, nr 13, s. 25–46.
- Rygiel Paweł, *Atuação contemporânea da comunidade polônica brasileira no campo da arquitetura sacra – exemplos escolhidos*, „Projeções. Revista de Estudos Polono-Brasileiros” 1999, r. 1, z. 2, s. 62–65.
- Rygiel Paweł, *Współczesna działalność Polonii brazylijskiej w dziedzinie architektury sakralnej – wybrane przykłady*, [w:] *Rola duszpasterstwa polskiego w organizacji społeczności lokalnych w Ameryce Łacińskiej. Materiały z konferencji, Warszawa, 4–5 grudnia 1998*, red. Mariusz Malinowski, Warszawa 1999, s. 150–155.
- Sauer Carl Ortwin, *The Morphology of Landscape*, „University of California Publications in Geography” 1925, Vol. 2, no. 2, s. 19–54.
- Samsel Roman, *Od Ziemi Ognistej po Rio Grande*, [w:] *Kontynenty. Ameryka Łacińska*, red. Leon Onichimowski, Warszawa 1980, s. 302–325.
- Samuels Marwyn, *The Biography of Landscape: Cause and Culpability*, [w:] *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays*, ed. Donald W. Meinig, New York–Oxford 1979, s. 51–88.
- Sekuła Elżbieta Anna, *Miasto jako przedmiot badań antropologii kulturowej*, [w:] *Miasto jako przedmiot badań naukowych w początkach XXI wieku*, red. Bohdan Jałowiecki, Warszawa 2008, s. 78–88.
- Sekuła Michał, *Fakty i cyfry*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. Antoni Olcha, Warszawa 1971, s. 115–122.
- Siuda-Ambroziak Renata, *Rola parafii Towarzystwa Chrystusowego w organizowaniu społeczności lokalnych pochodzenia polskiego na południu Brazylii – refleksje na podstawie przeprowadzonych badań terenowych*, [w:] *Rola duszpasterstwa polskiego w organizacji społeczności lokalnych w Ameryce Łacińskiej. Materiały z konferencji, Warszawa, 4–5 grudnia 1998*, red. Mariusz Malinowski, Warszawa 1999, s. 200–205.

- Siuda-Ambroziak Renata, Malinowski Mariusz, *Gaúcho-Polonês na tle wielokulturowości etnicznej Rio Grande do Sul*, [w:] *Zbiorowości etniczne w Ameryce Łacińskiej – odrębność czy asymilacja*, red. Tadeusz Paleczny, Warszawa 2001, s. 58–76.
- Skoczek Maria, *Zmiany mobilności przestrzennej ludności Ameryki Łacińskiej jako efekt globalizacji*, [w:] *Ameryka Łacińska wobec wyzwań globalizacji*, red. Marcin Gawrycki, Toruń 2006, s. 275–285.
- Ślomiński Kasper, *Nasze domy w Brazylii*, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincen-tego a Paulo” 1921, r. 23, z. 3, s. 137–142.
- Słownik wyrazów obcych*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. Antoni Olcha, Warszawa 1971, s. 525–529.
- Smolana Krzysztof, *Polonia w Brazylii. Rys historyczny*, [w:] *Dzieje Polonii w Ameryce Łacińskiej*, red. Marcin Kula, Wrocław 1983, s. 332–336.
- Smolana Krzysztof, *Za ocean po lepsze życie*, [w:] *Dzieje Polonii w Ameryce Łacińskiej*, red. Marcin Kula, Wrocław 1983 s. 38–67.
- Sokołowski Piotr Artur, *Teologia w Ameryce Łacińskiej. Próba syntetycznego opisu, ze szczegól-nym uwzględnieniem teologii wyzwolenia*, [w:] *Ameryka Łacińska wobec wyzwań globalizacji*, red. Marcin Gawrycki, Toruń 2006, s. 301–324.
- Stankiewicz Michał, *Od obiektu terenowego do jego odpowiednika na mapie i w bazie da-nych*, [w:] *Kartografia i systemy informacji geograficznej. Materiały Ogólnopolskiego Sympozjum Geoinformacji „Geoinformacja zintegrowanym narzędziem badań prze-strzennych” zorganizowanego w dniach 15–17 września 2003 r. we Wrocławiu i Polanicy Zdrój*, red. Joanna Bac-Bronowicz, Wrocław 2003, s. 225–232.
- Suliborski Andrzej, *Region w syntezie i edukacji geograficznej*, [w:] *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, red. Elżbieta Orłowska, Jan Klemen-towski, Wrocław 2003, s. 51–63.
- Sykta Izabela, *Arquitetura sacra polonesa no Brasil*, „Projeções. Revista de Estudos Polono-Brasileiros” 1999, r. 1, z. 2, s. 55–61.
- Sykta Izabela, *Dziedzictwo architektoniczne polskiej emigracji w Brazylii – Rio Negro, Ita-iopolis, Alto-Paraguacu, Irati*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Pol-skiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie” 1998, nr 41, z. 1 (styczeń–czerwiec 1997), s. 100–103.
- Sykta Izabela, *Polskie budownictwo sakralne w Brazylii*, [w:] *Rola duszpasterstwa polskiego w organizacji społeczności lokalnych w Ameryce Łacińskiej. Materiały z konferencji, War-szawa, 4–5 grudnia 1998*, red. Mariusz Malinowski, Warszawa 1999, s. 138–149.
- Tokarska-Bakir Joanna, *Hermeneutyka Gadamerowska w etnograficznym badaniu obcości*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 1992, t. 46, z. 1, s. 3–17.
- Tucholska-Zaluska Hanna, *Tadeusz Tucholski (1898–1940). Przyczynek do biografii nauko-wej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2014, r. 59, nr 2, s. 87–138.
- Wachowicz Ruy Christovam, *Szkoły osadnictwa polskiego w Brazylii*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. Antoni Olcha, Warszawa 1971, s. 161–212.

- Warchałowski Kazimierz, *Opłata divida colonial*, [w:] *Ameryka Łacińska w relacjach Polaków. Antologia*, wyb. Marcin Kula, Warszawa 1982, s. 220–232.
- Wiench Jolanta, *Socjologia a planowanie przestrzenne*, [w:] *Procesy urbanizacji i przekształceń miast w Polsce*, red. Bohdan Jałowiecki, Ewa Kaltenberg-Kwiatkowska, Wrocław 1988, s. 259–270.
- Wojciechowski Krzysztof, *Ład przestrzenny i estetyka krajobrazu*, [w:] *Geografia i wartości*, red. Grzegorz Janicki, Maria Łanczont, Lublin 2009, s. 201–206.
- Zachariasz Agata, *Dziedzictwo architektoniczne polskiej emigracji w Brazylii. Kolonie: Thomás Coelho i Murici*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie” 1998, nr 41, z. 1 (styczeń–czerwiec 1997), s. 94–97.
- Zagożdżon Antoni, *Osadnictwo – trwałość i zmienność. Prawidłowości i logika a przypadkowość przemian dawnych i współczesnych*, [w:] *Procesy urbanizacji i przekształceń miast w Polsce*, red. Bohdan Jałowiecki, Ewa Kaltenberg-Kwiatkowska, Wrocław 1988, s. 57–74.
- Zając Józef, *Liczba Polaków w Brazylii*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*, wyb. Antoni Olcha, Warszawa 1971, s. 149–151.
- Zdaniewicz Witold, *Socjografia parafii w Polsce*, [w:] Elżbieta Firlit i inni, *Rola parafii rzymsko-katolickiej w organizacji życia społecznego na szczeblu lokalnym. Raport z badań ogólnopolskich*, Warszawa 1990, s. 23–48.
- Zieliński Florian, *Szata ideologiczna miasta – architektura i strój*, [w:] *Wizualność miasta. Wytwarzanie miejskiej ikonosfery*, red. Marek Krajewski, Poznań 2007, s. 11–33.

Prace dyplomowe i raporty z badań

- Andruchewicz Baltasar, *Levantamento Histórico dos Moinhos Artesanais do Município de Itaiópolis*, relatório final de pesquisa apresentado ao Fundo de Apoio à Pesquisa, Universidade do Contestado, Marafra 2007 [raport końcowy z badań].
- Batista Fábio Domingos, *A tecnologia construtiva em madeira na região de Curitiba: Da casa tradicional à contemporânea*, dissertação de mestrado, Orientador: Prof. Carlos Alberto Szücs, Dr., Universidade Federal de Santa Catarina, Centro Tecnológico Programa de Pós-Graduação em Arquitetura e Urbanismo, Florianópolis 2007 [praca magisterska z zakresu architektury i urbanistyki].
- Costa Jussara Regina, Zanelatto Raquel, Petenuci Franzoi Roseli Maria, *Levantamento histórico, arquitetônico e de pintura mural da igreja Nossa Senhora da Medalha Milagrosa*, trabalho apresentado como requisito à disciplina de prática profissional do Curso de Conservação e Restauração com ênfase em Pintura Mural da Escola Técnica da Universidade Federal do Paraná, professora: Tatiana Caliare, Itaiópolis 2006 [praca zaliczeniowa z zakresu konserwacji dzieł sztuki].
- Czelusniak Obrzut Luciane, *A colônia polonesa de Tomás Coelho e a represa do rio Passaúna – a interface entre tradição e progresso*, monografia apresentada como

requisito parcial à obtenção do grau de Bacharel em História, Co-orientador: Prof.^o MBA Carlos Alberto de Freitas Balhana, Orientador: Prof.ª Dr.ª Maria Luiza Andreazza Departamento de História, Setor de Ciências Humanas, Letras e Artes, Universidade Federal do Paraná, Curitiba 2006 [praca licencjacka z zakresu historii].

Dvorak Anna Katherine, *A Hidden Immigration: The Geography of Polish-Brazilian Cultural Identity*, a dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in Geography, Professor Stephen Bell (advisor), University of California, Los Angeles 2013 [praca doktorska z zakresu geografii].

Fagundes Kohlrausch Arlindo Jonas, *Introdução à história da arquitetura de Ponta Grossa / Pr: As casas de madeira – 1920 a 1950*, dissertação de mestrado, orientadora: Prof.ª Dr.ª Marlene Yurgel, Faculdade de Arquitetura, Universidade de São Paulo, São Paulo 2007 [praca magisterska z zakresu architektury].

Foestch Alcimara Aparecida, *Paisagem, cultura e identidade: Os poloneses em Rio Claro do Sul, Mallet – PR*, dissertação de mestrado, orientação: Prof.ª Dr.ª Cicilian Luiza Löwen Sahr, Curitiba 2006 [praca magisterska z zakresu geografii].

Iarochinski Ulisses, *História da colônia Cruz Machado no capítulo da imigração polaca no Brasil no limiar do século XX.*, tese de doutorado, orientador: prof. dr hab. Piotr Franaszek, Cracóvia 2006 [niezłożona praca doktorska z zakresu historii].

Imaguire Junior Key, *A Casa de Araucária: Arquitetura Paranista*, tese de concurso para professor titular do Curso de Arquitetura da Universidade Federal do Paraná, Curitiba 1993 [praca stanowiąca wymóg do uzyskania tytułu profesora z zakresu architektury].

Kruczek Bożena, *Obrzędy i zwyczaje w społeczności Polonii wiejskiej stanu Paraná*, praca magisterska z zakresu etnografii napisana pod kierunkiem prof. Ryszarda Kantora, Kraków 1988.

Netografia

Associação Comunitaria da Aldeia Rio D'areia, <https://aldeiarioareia.blogspot.com/>.

Batista Fábio Domingos, Szücs Carlos Alberto, *Arquitetura de madeira na região de Curitiba: Estudo comparativo entre a casa tradicional e contemporânea*, http://www.elecs2013.ufpr.br/wp-content/uploads/anais/2007/2007_artigo_030.pdf.

Diocese de São José dos Pinhais, <https://www.diocesespj.org.br/>.

Diocese de União da Vitória, <https://www.dioceseunivitoria.org.br/>.

Dom Misjny św. Józefa w Górnej Grupie, <https://gornagrupa.werbisci.pl/>.

Facebook, <https://www.facebook.com/>.

Frei Betto, *O Que e Comunidade Eclesial de Base*, http://www.dhnet.org.br/direitos/militantes/freibetto/livro_betto_o_que_e_cebs.pdf.

Google Earth Pro 7.3.0.3832.

Google Maps, <https://www.google.com/maps>.

- Grzywacz Andrzej, *Kulturowa wartość lasu*, http://www.npl.ibles.pl/sites/default/files/referat/referat_a.grzywacz.pdf.
- GuiaMais, <https://www.guiamais.com.br/>.
- <http://roneiandre.dominiotemporario.com/>.
- <https://www.fafiu.br/>.
- <https://www.itcg.pr.gov.br/>.
- <https://www.kurytyba.msz.gov.pl/>.
- <https://www.paisagemetnografica.com.br/>.
- <https://www.pkpe.com/>.
- IDR Parana, <https://www.idrparana.pr.gov.br/>.
- Instagram, <https://www.instagram.com/>.
- Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística, <https://www.ibge.gov.br/>.
- Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística: Cidades e Estados do Brasil, <https://cidades.ibge.gov.br/>.
- Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística: Geociências, <https://geoftp.ibge.gov.br/>.
- Instituto Paranaense de Desenvolvimento Econômico e Social, <http://www.ipardes.gov.br/>.
- Kaczmarek Elżbieta, *Las w kulturze ludowej*, http://www.npl.ibles.pl/sites/default/files/referat/referat_e.kaczmarek.pdf.
- Konczal Agata Agnieszka, *Postrzeganie, wartościowanie i percepcja przestrzeni leśnej. Ujęcie etnologiczne*, http://www.npl.ibles.pl/sites/default/files/referat/referat_a.a.konczal.pdf.
- Leis Municipais, <http://leismunicipais.com.br/>.
- Malczewski Zdzisław, *Polacy i osoby polskiego pochodzenia w Brazylii. Zarys historyczny i współczesność Polonii brazylijskiej*, http://historia.wspolnotapolska.org.pl/materialy_historical/view/63.
- Marcos Micheline Helen Cot, Camargo Arildo, Miranda Antônio Claret, *A arquitetura em madeira frente às novas construções e a percepção do usuário na cidade de Curitiba*, <http://www.forumpatrimonio.com.br/arqdoc2015/artigos/pdf/364.pdf>.
- Metropolia Católica Ucrainiana São João Batista, <https://metropolia.org.br/>.
- Misjonarki Chrystusa Króla dla Polonii Zagranicznej, <https://www.mchr.pl/>.
- Missão Católica Polonesa no Brasil, <https://www.polska-misja.com.br/site/>.
- Misyjne Seminarium Duchowne Księży Werbistów w Pieniężnie, <http://www.seminarium.org.pl/>.
- Narodowe Archiwum Cyfrowe. Zbiory on-line, <https://audiovis.nac.gov.pl/>.
- Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika”, <https://polonika.pl/>.
- Palczyński Tadeusz, *Etniczność i rasa w Brazylii*, <http://www.ism.wsmip.uj.edu.pl/documents/3337228/18fcaa8b-1557-4c4e-81de-a3ec26eabe8c>.
- Paróquia Imaculado Coração de Maria de Curitiba, <https://www.pccormaria.com/>.

Polska Parafia Matki Bożej Częstochowskiej diecezja: Northhampton, Westminster w Great Missenden, Little Chalfont, Amersham, Watford i okolice, <http://www3.tchr.org/>.
Prefeitura Municipal de Cruz Machado – PR, <https://pmcm.pr.gov.br/>.
Prowincja Towarzystwa Chrystusowego pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Ameryce Południowej, <http://www.brazylia.chrystusowcy.pl/>.
Rádio Colmeia de Porto União, <https://colmeia.am.br/>.
Radios, <https://www.radios.com.br/>.
Senado Federal, <https://www25.senado.leg.br/>.
Setor de Ciências Humanas da Universidade Federal do Paraná, <http://www.humanas.ufpr.br/>.
Sistema de Monitoramento Agrometeorológico: Fundação ABC, <https://sma.fundacaoabc.org/>.
Terras Indígenas no Brasil, <https://terrasindigenas.org.br/>.
The Hierarchy of the Catholic Church, <https://www.catholic-hierarchy.org/>.
TripAdvisor, <https://www.tripadvisor.com.br/>.
Universidade Estadual do Paraná, Campus de União da Vitória, <https://uniaodavitoria.unespar.edu.br/>.
Universidade Federal do Rio Grande do Sul, <https://www.ufrgs.br/site/>.
Visite União – União da Vitória – PR, Porto União – SC, <https://visiteuniao.com.br/>.
YouTube, <https://www.youtube.com/>.

Filmy

Cruz Machado – os Polacos e o tifo, reż. Ulisses Iarochinski, 2001.
Nossa história, nossa vida, reż. Luiz Carlos Lopes, 2011.
O herói de Cruz Machado, reż. Guto Pasko, 2010.

Wywiady

Członkowie rodzin (pisownia nazwisk spolszczona): Bednarcuków, Bigosińskich, Błockich, Cabajów, Cieniuchów, Czerwińskich, Delązków, Dorocińskich, Dziurkowskich, Dziurków, Fiałków, Gabrielczyków, Gajasów, Gapskich, Haziaków, Koczyłów, Komarów, Koteckich, Kowalczyków, Kowalskich, Kozielskich, Kwaśniewskich, Łuczyńskich, Marszałów, Mikołajewskich, Milczuków, Ogrodowskich, Oszustów, Ottów, Pajdoszów, Pawlików, Sawickich, Siepków, Solarewiczów, Szymanków, Śledziów, Śliwińskich, Traczów, Traczykowskich, Warszawskich, Wierzbickich, Wiktorów, Wiśniewskich, Włodarczyków, Zajów, Zawadzkich, Zimolągów, Zwierzykowskich.

Osoby duchowne i konsekrowane: siostry ze Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi, siostry ze Zgromadzenia Sióstr Misjonarek Chrystusa Króla dla Polonii Zagranicznej, księża z Towarzystwa Chrystusowego dla Polonii Zagranicznej, księża diecezjalni.

Archiwalia (zdjęcia analogowe i cyfrowe, filmy, nagrania muzyczne, dokumenty, mapy, plany architektoniczne)

Archiwa rodzinne: Cabajów, Cieniuchów, Dorocińskich, Dziurkowskich, Gajasów, Gapskich, Gdaków, Kowalczyków, Marszałów, Pawlików, Stachniaków, Syryjczyków, Szymanków, Warszawskich, Wierzbickich, Winiarskich, Wiśniewskich, Worów, Wróblewskich, Zawadzkich, Zwierzykowskich.

Archiwa innych badaczy: Ulissea Jarosińskiego, Wojciecha Kosińskiego, Luiza Carlosa Lopesa, Kingi Orzeł-Dereń.

Archiwum parafii św. Anny w Santanie

Archiwum prefektury w Cruz Machado

Inwentaryzacja fotograficzna

Domostwa (zagrody): Nitków, Siepków, Warszawskich (1ª Vicinal Palmital), Bednarczków, Delążków, Dziurzów, Królów, Mikołajewskich (2ª Vicinal Iguaçu), Gapskich, 2 × Niewiadomskich (2ª Vicinal Palmital), Dziduchów, Pulów, Szewczyków (3ª Vicinal Iguaçu), 2 × Czarnosów, Wierzbickich (4ª Vicinal Iguaçu), Bugałów, Gajasów, Kozielskich, Rybów (5ª Vicinal Iguaçu), Czerwińskich, Dziurkowskich (6ª Vicinal Iguaçu), 2 × Marszałów, 2 × Szymanków (Aprorriba), Solarewiczów, Traczykowskich, Wierzbickich (Linha Boa Ventura), Raczkowiaków (Linha Burro Branco), Litków (Linha Canhadão), Czerwińskich, Fiałków, Koteckich, Wierzbickich (Linha Colônia Nova), Gajasów, 2 × Grabków, Kowalskich (Linha Divisa), Kowalskich, Marszałów, 2 × Pajdoszów, Stadników, Śliwińskich (Linha dos Couros), 2 × Bednarczków, 3 × Cabajów, Łuczyńskich, Wierzchoniów (Linha Fartura), Błockich, Bobryków, Cieniuchów, Dorocińskich, Dziurzów, Grabków, Grygorowiczów, Haziaków, 2 × Koczyłów, Koteckich, Kozorowskich, Królów, Kwaśniewskich, Litków, Makarów, 2 × Marszałów, 2 × Milczuków, Nasiłowskich, Skrzeczkowskich, Szymanków, Wierzbickich (Linha Guarapuava), Delążków, 3 × Dziurzów, Fiałków, Gdaków, 2 × Homczyńskich, Huników, 2 × Jankowskich, Kowalczyków, Milczuków, Szeremetów, 2 × Wiązków (Linha Iguaçu Norte), Dziurkowskich, Zawadzkich (Linha Lageado Liso), Marszałów (Linha Nova), Łuczyńskich (Linha Palmeirinha Norte), Delążków, Milczuków, Wiktorów (Linha Palmital do Meio), Bigosińskich, Oszustów, 2 × Siepków, Szyndelów, Śledziów, 2 × Zimolągów (Linha Palmital L), 2 × Karasiów, Koteckich, Książków, Litków, Nitków, Skrzypów (Linha Papuan), Huników, Kowalskich, Litków, Olesiaków, Stachniaków, Stadnickich, 2 × Winiarskich (Linha Pinhão de Baixo), Aniszewskich, 2 × Bobryków,

Komarów (Linha Pinhão de Cima), Wierzchoniów (Linha Polonesa), Gajasów, Goleniów, Włodarczyków, Zawadzkich, Zwierzykowskich (Linha Potingal), Goleniów, Karasiów, Kowalskich, Maronów (Linha Santana), 2 × Kwaśniewskich, Ogrodowskich (Pinaré), Łuczyńskich, Sawickich, 3 × Szymanków (Rio do Banho), Barczaków, Dziurkowskich, Gajasów, Milczuków, Wierzbickich, Wróblewskich (Santana), Bilów, Szewczyków (Vicinal B Iguaçu), Bisiewiczów, 3 × Plutów, Syryjczyków (Vicinal C Iguaçu), Antolów, 2 × Gadamskich, Namumiuków, Niewiadomskich, Worów (Vicinal D Iguaçu).

Kościół, kaplice, miejsca kultu: św. Teresy (2ª Vicinal Palmital), Bożego Miłosierdzia (Arroizal), Najświętszego Serca Pana Jezusa (Cruz Machado), Matki Bożej z Aparecidy (Fartura), św. Judy Tadeusza (Linha Colônia Nova), św. Krzyża (Linha dos Couros), św. Franciszka (Linha Guarapuava), Matki Bożej Różańcowej, św. Krzysztofa (Linha Iguaçu Norte), św. Łucji (Linha Iguaçu Sul), Matki Bożej Jasnogórskiej (Linha Lageado Liso), Matki Bożej Łaskawej, św. Klary (Linha Palmeiral), św. Pawła Apostoła (Linha Palmeirinha Norte), św. Sebastiana (Linha Palmital do Meio), Matki Bożej Fatimskiej (Linha Palmital L), św. Maksymiliana Kolbego (Linha Papuan), Matki Bożej Nieustającej Pomocy (Linha Pinhão de Baixo), św. Jana Chrzyciela (Linha Pinhão de Cima), św. Agnieszki (Linha Rio d'Areia), Chrystusa Króla (Linha Santana), Jezusa Dobrego Pasterza (Pasta), Matki Bożej z Aparecidy (Pátio Velho), św. Józefa (Pinaré), Matki Bożej z Lourdes (Procopiak), Matki Bożej Bolesnej (Rio do Banho), św. Anny (Santana), św. Dominika (São Domingos), Matki Bożej Niepokalanej (Vicinal B Iguaçu).

Mała architektura sakralna: 2 × kapliczka ze źródłem (2ª Vicinal Palmital), 2 × krzyż (2ª Vicinal Iguaçu), krzyż (3ª Vicinal Iguaçu), kapliczka ze źródłem, krzyż (4ª Vicinal Iguaçu), krzyż (6ª Vicinal Iguaçu), krzyż (Aprorriba), kapliczka (Linha Boa Ventura), krzyż (Linha Canhadão), kapliczka, krzyż powypadkowy (Linha Colônia Nova), grota, kapliczka ze źródłem, krzyż (Linha dos Couros), kapliczka, krzyż (Linha Guarapuava), kapliczka, 3 × kapliczka ze źródłem, 2 × krzyż powypadkowy (Linha Iguaçu Norte), kapliczka (Linha Iguaçu Sul), kapliczka, krzyż, krzyż powypadkowy (Linha Palmital L), krzyż (Linha Papuan), krzyż (Linha Pinhão de Baixo), kapliczka (Linha Pinhão de Cima), kapliczka ze źródłem (Linha Santana), kapliczka (Paredão), kapliczka (Pasta), kapliczka, krzyż (Pátio Velho), kapliczka ze źródłem (Pinaré), ogród kapliczkowy (Santana), krzyż (Vicinal D Iguaçu).

Cmentarze: Arroizal, Cruz Machado, Linha Lageado Liso, Linha Palmital do Meio, Linha Pinhão de Baixo, Linha Pinhão de Cima, Linha Santana, Rio do Banho.

Kółka rolnicze: 2ª Vicinal Iguaçu, Aprorriba, Linha Palmeirinha Norte, Linha Palmital L, Linha Papuan, Linha Pinhão de Cima, Santana.

Szkoły (poza pełniącymi funkcję miejsc kultu): Linha Colônia Nova, Linha Papuan, Linha Pinhão de Cima, Rio do Banho, 2 × Santana.

Obiekty przemysłowe (poza zagrodami): młyn (Linha Iguaçu Norte), Erwatera (Linha Papuan), fabryka papieru (Pasta), tartak (Pinaré), tartak (Procopiak), 2 × tartak (Santana).

Inne (ważniejsze): główny plac miejski, hala sportowa, pomnik imigrantów, prefektura, szpital (Cruz Machado), boisko sportowe (Linha Colônia Nova), „jamy” Sapockiego (Linha Guarapuava), boisko sportowe (Linha Iguaçu Norte), arena rodeo (Linha Papuan), boisko sportowe, hala sportowa, klub muzyczny, muzeum, 2 × ośrodek zdrowia, 2 × pomnik imigrantów, subprefektura, świetlica, witacz (Santana).

SPIS TABEL

Tabela 1.	Lokalizacja placówek polonijnych w Brazylii	32
Tabela 2.	Prefekci municypium Cruz Machado (pisownia nazwisk portugalska)	75
Tabela 3.	Proboszczowie parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Cruz Machado oraz św. Anny w Santanie	79
Tabela 4.	Średnia temperatura w poszczególnych miesiącach w Cruz Machado w °C	90
Tabela 5.	Suma opadów w poszczególnych miesiącach w Cruz Machado w mm	90
Tabela 6.	Ewapotranspiracja w poszczególnych miesiącach w Cruz Machado w mm/dzień	90
Tabela 7.	Szczegóły struktury zatrudnienia w Cruz Machado według spisu z 2010 roku	100
Tabela 8.	Szczegóły rozmieszczenia ludności w municypium Cruz Machado w 2010 roku	103
Tabela 9.	Szczegóły struktury własności gospodarstw w Cruz Machado w 2006 roku	118
Tabela 10.	Szczegóły użytkowania gruntu w Cruz Machado w 2006 roku	119
Tabela 11.	Szczegóły upraw trwałych w municypium Cruz Machado w 2016 roku	119
Tabela 12.	Szczegóły upraw czasowych w municypium Cruz Machado w 2016 roku	120
Tabela 13.	Szczegóły produkcji zwierzęcej w Cruz Machado w 2016 roku	121
Tabela 14.	Szczegóły gospodarki leśnej w municypium Cruz Machado w 2016 roku	122
Tabela 15.	Szczegóły liczebności rodzin w municypium Cruz Machado w 2010 roku	136

Tabela 16. Szczegóły wyposażenia gospodarstw domowych w Cruz Machado w 2010 roku	138
Tabela 17. Przykładowe normy dla zabudowy jednorodzinnej w Cruz Machado	142
Tabela 18. Wykorzystanie gatunków drewna w robotach konstrukcyjnych	149
Tabela 19. Podstawowy asortyment drzewny wykorzystywany w robotach konstrukcyjnych	150
Tabela 20. Podstawowe rodzaje cegieł wykorzystywane w budownictwie	151
Tabela 21. Szczegóły zróżnicowania rasowego ludności Cruz Machado w 2010 roku	179

SPIS ILUSTRACJI W TEKŚCIE

II. T01. Ta sama przestrzeń (centrum osady Santana) postrzegana jako: widok, wewnątrz i mapa	16
II. T02. Centrum osady Santana na współczesnym opracowaniu kartograficznym OpenStreetMap	21
II. T03. Typy krajobrazu wyróżnione w oparciu o procesy antropogenizacji oraz semiozy	23
II. T04. Rozmieszczenie Polonii w Brazylii według: oddziałów BRASPOL-u, siedzib innych organizacji polonijnych, placówek nauczania języka polskiego, zespołów folklorystycznych i chórów polonijnych oraz parafii Towarzystwa Chrystusowego. Dane z 2018 roku	34
II. T05. Prawdopodobny zasięg emigracji chłopskiej z południowo-wschodnich guberni Królestwa Polskiego do Brazylii w latach 1911–1912	56
II. T06. Herb oraz flaga municypalna Cruz Machado	95
II. T07. Piramida płci i wieku dla municypium Cruz Machado według danych z 2010 roku	99
II. T08. Muzeum w Santanie	107
II. T09. Sieć osadnicza i komunikacyjna w municypium Cruz Machado	110
II. T10. Typologia miejscowości uwzględniająca ich formę przestrzenną	114
II. T11. Typologia i rozmieszczenie poszczególnych typów gospodarstw w Cruz Machado	124
II. T12. Zagroda Wierzbickich na Linha Colônia Nova	126
II. T13. Zagroda Litków na Linha Canhadão	127
II. T14. Zagroda Mikołajewskich na 2a Vicinal Iguaçu	128
II. T15. Zagroda Koteckich-Dorocińskich na Linha Guarapuava	129
II. T16. Rzuty przyziemia budynków mieszkalnych	141
II. T17. Tradycyjne narzędzia używane w robotach stolarskich	145
II. T18. Sprzęty wykorzystywane w pracach ciesielskich i gruntowych	146
II. T19. Konstrukcja modelowego domu drewnianego	157

II. T20. Wspólnoty parafii św. Anny pogrupowane w sektory (<i>setores</i>), które stanowią pomocnicze jednostki organizacji pracy duszpasterskiej.	
Stan na 2015 rok	166
II. T21. Zróżnicowanie miejsc kultu ze względu na status obiektu	168
II. T22. Zaplecze kościoła parafialnego św. Anny w Santanie	171
II. T23. Ogród kapliczkowy przy kościele św. Anny w Santanie	174
II. T24. Rozlokowanie subkultur o podłożu etnicznym (<i>etnias</i>) w municypium Cruz Machado	178

SPIS ILUSTRACJI NA WKŁADKACH

- W01.** Węglowe zabudowania polskich osadników spod Kurytyby pochodzące z pierwszego etapu emigracji do Brazylii, 2013 rok
- W02.** Szyld kurytybskiej kawiarni Krakowiak, a na nim para w strojach łowickich, 2013 rok
- W03.** Kościół św. Stanisława BM w Alto Paraguaçu (Santa Catarina), 2013 rok
- W04.** Pejzaż z miasteczka Rio Claro do Sul, kolonii zasiedlonej polskimi imigrantami w okresie pierwszej gorączki brazylijskiej, 2015 rok
- W05.** Altana w Parku Imigrantów (Parque dos Imigrantes) w Mallecie, 2015 rok
- W06.** Panorama „dwumieścia” União da Vitória (Parana) i Porto União (Santa Catarina) widziana ze wzgórza Morro do Cristo, 2014 rok
- W07.** Pierwsze centrum kolonii Cruz Machado – obecnie Pátio Velho, 1928 rok
- W08.** Polscy koloniści pracujący przy *rozwieraniu* drogi, 1928 rok
- W09.** Drugie centrum kolonii – miasteczko Cruz Machado, 1944 rok
- W10.** Osada Santana, 1952 rok
- W11.** Rodzina polska w atelier fotograficznym, 1923 rok
- W12.** Koloniści polscy w czasie uroczystości rodzinnej, pierwsza połowa XX wieku
- W13.** Nauczyciele i uczniowie jednej ze szkół świeckich, pierwsza połowa XX wieku
- W14.** Wesele polskie, połowa XX wieku
- W15.** Imigranci polscy podczas uroczystości jubileuszowych, 1986 rok
- W16.** Peregrynacja kopii obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej, lata 90. XX wieku
- W17.** Ksiądz Daniel Niemiec rozrysowuje więźbę dachową budowanej kaplicy, druga połowa lat 90. XX wieku
- W18.** Uroczystości religijno-społeczno-patriotyczne animowane przez księdza Daniela Niemca, lata 90 XX wieku
- W19.** Wzgórza płaskowyżu Foz do Areia, 2015 rok
- W20.** Kamieniołom przy Linha Santana, 2015 rok
- W21.** Wodospad na zakolu rzeki Santana w rejonie fabryki papieru na Paście, 2013 rok

- W22.** Gąszcz ze zwisającymi pędami *takwary* (zielonego bambusa), 2015 rok
- W23.** Młoda czajka miedziana nazywana w Brazylii *quero-quero*, 2013 rok
- W24.** Atak zimy w lipcu 2013 roku
- W25.** Pátio Velho na zdjęciu satelitarnym, 2013 rok
- W26.** Miasteczko municypalne Cruz Machado na zdjęciu satelitarnym, 2014 rok
- W27.** Główny plac w Cruz Machado, 2014 rok
- W28.** Municypalna szkoła czteroklasowa im. Kazimierza Mazura (Casemiro Mazur E R M Prof Ef) na Linha Papuan, 2013 rok
- W29.** *Wenda* (sklep) rodziny Szeremetów na Linha Iguaçu Norte (okolice Fartury), 2015 rok
- W30.** *Ofisyna* (warsztat) Henryka Szymanka na Rio do Banho, 2015 rok
- W31.** Kuźnia Leopolda Zawadzkiego na Linha Potingal, 2013 rok
- W32.** Stary, niedziałający już młyn wodny Towarzystwa „Promień” na Linha Iguaçu Norte (okolice 4ª Vicinal Iguaçu), 2013 rok
- W33.** Arena rodeo na posiadłości rodziny Koteckich na Linha Papuan, 2014 rok
- W34.** Prace polowe na Linha Papuan, 2013 rok
- W35.** Szutrowy odcinek Linha Iguaçu Norte na wschód od Santany, 2015 rok
- W36.** Przystanek autobusowy przy 4ª Vicinal Iguaçu, 2013 rok
- W37.** *Balsa* (prom) na Rio d'Areia pomiędzy Linha Canhadão a Inácio Martins, 2013 rok
- W38.** *Matoburo* (mostek z jezdnią w postaci kraty) nad niewielkim strumyczkiem na bocznej odnodze Linha dos Couros, 2015 rok
- W39.** Piec chlebowy w gospodarstwie Błockich na Linha Guarapuava, 2015 rok
- W40.** *Lawandaryja* (pralnia) w gospodarstwie Dziurków na Linha Iguaçu Norte (w pobliżu Fartury), 2015 rok
- W41.** *Pajor* (stodoła) w gospodarstwie Stachniaków na Linha Pinhão de Baixo, 2013 rok
- W42.** Staw rybny w gospodarstwie Siepków na 1ª Vicinal Palmital, 2015 rok
- W43.** *Stufa* (suszarnia ogniowa tytoniu) w gospodarstwie Grygorowiczów na Linha Guarapuava, 2013 rok
- W44.** *Barakon* (otwarta suszarnia tytoniu) w gospodarstwie Wierzchoniów na Linha Fartura, 2013 rok
- W45.** *Furna* (suszarnia do ostrokrzewu paragwajskiego) w gospodarstwie Homczyńskich na Linha Iguaçu Norte (niedaleko Santany), 2014 rok
- W46.** *Forno* (piec do wypału węgla drzewnego) w gospodarstwie Czarnosów na 4ª Vicinal Iguaçu, 2013 rok
- W47.** Środkowy fragment Linha Pinhão de Baixo na zdjęciu satelitarnym, 2014 rok
- W48.** Osiedle robotnicze Fuck Pinaré na zdjęciu satelitarnym, 2011 rok
- W49.** Budowa murowanego domu Milczuków na Linha Iguaçu Norte (w okolicach Fartury), 2015 rok
- W50.** Święcenie niedokończonego domu na Aprorribie, obrzędu dokonuje ksiądz Nelson Kowalski z parafii w Santanie, 2013 rok

- W51.** Dom Warszawskich zbudowany ok. 1935 roku na 1ª Vicinal Palmital ozdobiony lambrekinami, 2013 rok
- W52.** Stary dom Bobryków na Linha Guarapuava z ciekawym malowaniem drzwi i okien-
nic, 2014 rok
- W53.** Stary dom Gadamskich na Vicinal D Iguaçu ze spłaszczonymi łukami pod okapem
dachu, 2013 rok
- W54.** Stary dom Koteckich na Linha Colônia Nova z trapezowymi wycięciami pod oka-
pem dachu, 2015 rok
- W55.** Dwusegmentowy dom Worów na Vicinal D Iguaçu, 2013 rok
- W56.** Dom Gajasów wzniesiony w 1978 roku na 5ª Vicinal Iguaçu, 2013 rok
- W57.** Stary dom Wiązków na Linha Iguaçu Norte (w rejonie kaplicy św. Krzysztofa) z czu-
batym (stromym) dachem, 2013 rok
- W58.** Dom Koteckich na Linha Guarapuava z werandą okalającą budynek z trzech stron,
2014 rok
- W59.** Dom Fiałków na Linha Colônia Nova z dachem typu *americano*, 2015 rok
- W60.** Dom Delążków z 1990 roku na Linha Palmital do Meio, 2015 rok
- W61.** Dom Haziaków z 1995 roku na Linha Guarapuava, 2015 rok
- W62.** Dom Nitków na Linha Papuan z podcieniem narożnym, szerokofrontowym, zwień-
czonym dekoracyjnym elementem wykorzystującym motyw rombów i trójkątów,
2014 rok
- W63.** Dom Karasiów na Linha Papuan z deskowaniem szczytu w formie jodełki (odwró-
conej), 2014 rok
- W64.** Dom Kowalskich na Linha Divisa z dachem dwuspadowym o nachyleniu ok. 25°,
2014 rok
- W65.** Dom Kwaśniewskich na Pinaré z czterospadowym dachem kopertowym,
2015 rok
- W66.** Nowoczesna willa Śledziów z 2002 roku na Linha Palmital L, 2015 rok
- W67.** Dom Wierzbickich na Linha Guarapuava z oryginalnym szklanym okryciem szczy-
tu, 2013 rok
- W68.** Świeżo wybudowany (2014 rok) murowano-drewniany dom Łuczyńskich na Linha
Palmeirinha Norte, 2015 rok
- W69.** Rekonstrukcja wnętrza kuchennego z garnkami podwieszonymi nad paleniskiem,
2013 rok
- W70.** Kuchnia typu *angielka* w plebanii w Santanie, a na niej typowy południowobrazy-
lijski obiad, 2014 rok
- W71.** Ołtarzyk w domu Marszałów na Linha Guarapuava z kapliczką „wędrującą” pomię-
dzy sąsiadami, 2014 rok
- W72.** Ołtarzyk w domu Pajdoszów na Linha dos Couros, 2015 rok
- W73.** Pierwszy kościół Matki Bożej Bolesnej (Nossa Senhora dos Dolores) z 1912 roku na
Rio do Banho, 2013 rok

- W74.** Kaplica Matki Bożej Jasnogórskiej (Nossa Senhora do Monte Claro) ukończona w 1992 roku na Linha Lageado Liso, 2013 rok
- W75.** Drewniana kaplica Matki Bożej Łaskawej (Nossa Senhora das Graças) z 1999 roku na Linha Palmeiral, 2015 rok
- W76.** Murowana kaplica św. Agnieszki (Santa Inês) z 2000 roku na Linha Rio d'Areia, 2014 rok
- W77.** Współczesna, niewielka kaplica św. Tereski (Santa Terezinha) z 2009 roku na 2ª Vicinal Palmital, 2013 rok
- W78.** Nowoczesna, duża kaplica św. Maksymiliana Kolbego (São Maximiliano Kolbe) z 2011 roku na Linha Papuan, 2013 rok
- W79.** Kompleks zabudowań kaplicznych św. Jana Chrzciciela (São João Batista) na Linha Pinhão de Cima, 2013 rok
- W80.** Kościół parafialny Najświętszego Serca Pana Jezusa (Sagrado Coração de Jesus) w Cruz Machado, 2013 rok
- W81.** Drewniany krzyż przydrożny z 1982 roku stojący przy wylocie Vicinal D Iguaçu do Linha Iguaçu Norte, 2013 rok
- W82.** Grota misyjna (Gruta das Missões) w pobliżu wodospadu na Linha dos Couros, 2013 rok
- W83.** „Cudowne” źródło z figurką św. Antoniego na 1ª Vicinal Palmital, 2013 rok
- W84.** Nowa kapliczka z figurą św. Krzysztofa postawiona na rozstaju Linha Iguaçu Norte i Linha Palmital L, 2015 rok
- W85.** Centralna część cmentarza w Rio do Banho, 2013 rok
- W86.** Cmentarz na Linha Santana, 2013 rok
- W87.** Nabożeństwo odprawiane z okazji Dnia Zadusznego na cmentarzu na Linha Palmital do Meio, 2013 rok
- W88.** Święcenie palm wielkanocnych na placu za kościołem św. Anny, 2015 rok
- W89.** Lekcja języka polskiego prowadzona przez Marli Kowalczyk w sali znajdującej się w budynku Parafialnego Centrum Duszpasterstwa, Wychowania i Kultury (Centro Paroquial de Pastoral, Formação e Cultura) w Santanie, 2010 rok
- W90.** Michał Szmanek, który wspólnie z bratem Polanem tworzy i wykonuje piosenki w języku polskim, 2015 rok
- W91.** Występ polonijnego zespołu folklorystycznego na scenie amfiteatru w Santanie podczas święta patronki – św. Anny (Festa da Padroeira), którego obchody są jednocześnie dniem rolnika (Festa do Colono), 2007 rok
- W92.** Święto kultury polskiej (Festa da Cultura Polonesa) obchodzone corocznie w okolicach 3 maja, celebrację przed grotą w Santanie prowadzi ksiądz Mirosław Stępień, 2009 rok
- W93.** Pomnik imigrantów polskich z 2011 roku na głównym placu Santany autortwa Leandro Stefaniszena, 2014 rok
- W94.** Inskrypcje nagrobne na cmentarzu na Linha Pinhão de Cima, 2013 rok

-
- W95.** Napisy w języku polskim umieszczone na bramie prowadzącej do gospodarstwa rodziny Kowalczyków na Linha Iguaçu Norte (nieopodal kaplicy św. Krzysztofa), 2013 rok
- W96.** Muzeum Etnograficzne Polskiej Imigracji (Museu Etnográfico da Imigração Polonesa) w Santanie, 2015 rok

SUMMARY

Cruz Machado: An Ethnographical Take on the Landscape 100 Years after the Establishment of Polish Settlements

The monograph describes the micro-world of the Polish-background community in the Brazilian municipality of Cruz Machado, which is one of the largest and most important centers of the Polish diaspora in South America. The work came to being as a result of field studies that were carried out by the author in two stages in 2013-2015 and therefore it captures the reality of the place in one hundred years after the initial settlings in the area. The places visited by the author include the main seat of the municipality, Santana, as well as numerous colonies such as Aprorriba, Linha Boa Ventura, Linha Colônia Nova, Linha Divisa, Linha dos Couros, Linha Fartura, Linha Guarapuava, Linha Iguaçu Norte, Linha Lageado Liso, Linha Palmital, Linha Papuan, Linha Pinhão, Linha Pottingal, Pinaré, and Rio do Banho. The author made a hundred or so interviews with the inhabitants of Polish origin. The content of these conversations corresponds with the collection of nearly six thousand photographs that document landscape views, buildings, architectonic and decorative details, vegetation, animals, and people. The sources made at the field were supplemented with materials from private and church archives, official statistics, information from Polish and Brazilian academic texts, press, novels, and the content of websites and fast-developing social media at the time.

The book shows how the ways of people, in this case, the lives of the descendants of the Polish settlers, are tied to the space they inhabit. On the one hand, people must adapt to the natural conditions of their surroundings, but on the other, they strive to shape the area in their possession so it may best satisfy their material, social, and spiritual needs. In this sense, the cultural landscape goes beyond a raw set of features to acquire a special meaning given to it by those who come in contact with it. Obviously, the perspective of permanent inhabitants of an area differs from the one of a visitor. The mission of a cultural anthropologist is to assume the point of view of insiders while at

the same time staying perceptive to the contexts they are not necessarily conscious of. A multifaceted approach to the broad concept of the landscape requires giving attention to issues belonging to many academic fields. Therefore, on top of the information resulting directly from the author's stay in the area for many months, the book contains information pertaining to physical geography, natural sciences, history, linguistics, demography, sociology, economics, and architecture. The overarching aim of this work was to present both the static and dynamic pictures of the landscape in order to show how the past intersects with the present and the future in the local topography.

It is estimated that 800 thousand to 1.5 million citizens of Brazil are of Polish background. This is the result of mass migration from the Polish lands, culminating in the so-called Brazilian Rush from the 1890s to the first world war. The movement mostly concerned underprivileged peasant communities who sought a betterment of their material status across the ocean. Migration was especially popular among the inhabitants of villages in the areas of Lublin, Zamość, and Chełm as well as the Southern part of the Podlasie region and the South-Eastern part of the Mazowsze region. Migrants usually came to newly formed agricultural colonies in the South of Brazil, predominantly in Parana.

Cruz Machado was one of the largest settling centers there with nearly 5,000 Poles arriving in the area in 1911-1914. Their lives were not easy. Only upon their arrival did it transpire that the plots of land intended for the newcomers were not yet ready and the colonists had to stay in makeshift huts. Poor sanitary conditions together with the harsh climate contributed to the spread of diseases and many deaths. This dramatic situation was exacerbated by the troubles with adjusting to the new reality, especially without speaking Portuguese. A major support was provided by local social activists such as Antiocho Pereira, who has come to be remembered as a 'good Samaritan' by the following generations. After overcoming the initial obstacles, Polish settlers populated a large part of the colony, with some groups of Ukrainian and German descent settling nearby.

A dozen or so years later, the harsh beginnings gave way to full acclimatization. The Polish colonists managed to develop the land they got and established necessary organizational structures. Apart from building their own farmhouses and delineating communication routes, they erected churches, where services were held by Polish missionaries, and schools, where the language of their forefathers was taught. They also set up vibrant agricultural and cultural societies. This boom continued until the 1930s when the nationalist policy of President Getúlio Vargas contributed to dissolving institutions run by foreigners in entire Brazil. The abolishing of the schools did not result in abandoning the Polish language, though. Due to the collective nature of the settling process coupled with the geographic isolation in the mountainous region as well as the economic isolation (the attachment to agricultural activities), the local Polish community remained hermetic for a long time.

Nowadays, natural assimilation processes notwithstanding, the Polish diaspora in Cruz Machado still retains a communal character. Almost half of the municipality

population declares Polish background and the language of their ancestors continues to be spoken in homes and in the streets. Many Polish tradition, such as religious, culinary, and musical, are upheld. The evidence of cultural distinctiveness is also to be found in the inhabited space, both in the form of monuments from the times of the first settlers and newly erected buildings. In no small part, this is thanks to the efforts of church ministers, especially father Daniel Niemiec from the Society of Christ Fathers, who was the parson of St. Ann's parish in 1973-2003.

He was a major activist in the Polish diaspora, facilitator of the ties of Polish-descent Brazilians with the country of their forefathers and a true leader of the local community. Passionate about building, he initiated many temples, a ministerial-cultural center, and an ethnographic museum with a modest heritage park. The latter, apart from collecting historic items that constitute the material legacy of the local Polish diaspora, is a place where various ceremonies and open-air events are held. Fr. Niemiec initiated sumptuous celebrations of successive major anniversaries of the coming of the first settlers. The 75th anniversary was commemorated with putting up monuments in Pátio Velho, which was the site of the temporary location of the prospective settlers, in Santana, and Cruz Machado downtown. Besides, Fr. Niemiec saw to the renovation of the oldest cemetery in Rio do Banho, which is a place of special importance for the preservation of the history of the pioneer settlers in the area.

Nonetheless, the landscape is not limited to the most eminent and conspicuous elements only. It also encompasses the sphere of everyday living: all forms of earning money, education, relations with the family and neighbors, customs and rites, leisure activities, and so on. Most of the descendants of the Polish colonists continue to run individual agricultural and forestry farms. The most popular crops are yerba mate, beans, rice, soy, cassava, potatoes, tobacco as well as various vegetables and kinds of fruit. Moreover cattle, pigs, and poultry are kept, whereas forests provide wood for making charcoal. This activity is carried out chiefly for the family's own use and usually involves the work of all its members. The diversification of the production translates into the physical features of the farm. It commonly consists of a house (with a compulsory large porch) surrounded by an array of supplementary structures: barns, sheds for cattle, pigs and poultry, garages, tobacco and yerba mate dryers, ovens for baking bread and preparing charcoal, laundries, wells, etc. It is interesting to note that most of these structures are built without any design documentation, but in line with the traditional craft of carpentry. Importantly, the rafter often bears a topping out, which the members of the Polish diaspora see as an upholding of the custom brought from the Polish lands.

Beyond one's own farm, life unfolds in the public space, too. The public sphere is only more concentrated in urbanized centers like Cruz Machado, Santana, and Nova Concórdia. In most of rural areas, individual institutions are fairly dispersed. They are, most of all, schools, the premises of agricultural societies, and variety stores serving as bars as well. Apart from this, entertainment is provided on soccer fields and rodeo

arenas connected with the *gaúcho* tradition of Rio Grande do Sul. Due to considerable distances and the lack of paved roads, travelling in rural areas is difficult, which results in a high level of self-organization among neighbors. Chapels, which oftentimes have adjacent rooms used for fiestas of diverse kinds, are structures that are very important for strengthening these ties.

Naturally, the post-peasant world depicted in this book is undergoing a continuous process of evolution. Some of the presented phenomena have surely changed. Some may even have disappeared from the cultural reality or are on their way out. On the other hand, new significant elements emerge. Modern technologies play an unprecedented role, changing lifestyles in a dynamics unknown ever before. But they also open windows on the world. Owing to them, the descendants of the Polish settlers from a hundred years ago gain means to learn more about the country of their forefathers and even make contact with their compatriots across the ocean.

The book is not intended for academic readers only. I hope it may also reach all those who care about the life of the Polish diaspora: social and political activists, educators and church ministers, as well as those readers for whom Brazil appears a distant and little known country, but they are willing to learn some interesting details about it. At its core, this publication aims at popularizing the cultural heritage of the Polish diaspora in Brazil. It stresses the need to preserve the historical monuments of Polish settlements in South America, like the oldest wooden church in Rio do Bahno with its shape resembling churches in Eastern Poland. The book also proposes that the issues of migration should be discussed more extensively in the public discourse in Poland and elsewhere.

Keywords: Brazil, Parana, Cruz Machado, Polish diaspora, landscape, settlement, architecture, ethnography

RESUMO

Cruz Machado. Um olhar etnográfico sobre a paisagem no centenário da colonização polonesa

A seguinte monografia explora o microcosmo da comunidade polonesa residente no município brasileiro de Cruz Machado. Este local é um dos maiores e mais importantes centros da diáspora polonesa na América do Sul. O estudo é resultado de um trabalho de campo etnográfico realizado pelo autor em duas etapas, entre 2013 e 2015, apresentando assim a realidade 100 anos após o início do povoamento da região. Entre os locais visitados pelo autor estavam a sede municipal, o assentamento de Santana, que atualmente é o centro de vida da comunidade polonesa local, além de inúmeras colônias, incluindo Aprorriba, Linha Boa Ventura, Linha Colônia Nova, Linha Divisa, Linha dos Couros, Linha Fartura, Linha Guarapuava, Linha Iguaçu Norte, Linha Lageado Liso, Linha Palmital, Linha Papuan, Linha Pinhão, Linha Potingal, Pinaré e Rio do Banho. Como parte de sua pesquisa, o autor realizou aproximadamente 100 entrevistas com moradores da região de raízes polonesas. O conteúdo das entrevistas coincide com um acervo de quase 6.000 fotografias que documentam paisagens, edifícios, detalhes estruturais e decorativos, vegetação, animais e pessoas. Essas fontes geradas em campo foram complementadas com materiais de arquivos particulares e eclesiásticos, estatísticas oficiais, informações obtidas da literatura científica polonesa e brasileira, da imprensa e da ficção, bem como do conteúdo de sites e das mídias sociais em rápido desenvolvimento na época.

O livro demonstra como as práticas humanas, neste caso, a vida dos descendentes de colonos poloneses, estão ligadas ao espaço habitado. Por um lado, as pessoas precisam se adaptar às condições naturais existentes, enquanto, por outro, se esforçam para transformar a área que possuem para melhor atender às suas necessidades materiais, sociais e espirituais. Entendida dessa forma, uma paisagem cultural não é meramente uma coleção rudimentar de objetos, mas está imbuída de significados que lhe são atribuídos por seus visitantes. Obviamente, as perspectivas dos residentes permanentes

de um determinado território diferem das dos visitantes. O papel de um antropólogo cultural é entrar na perspectiva de quem está por dentro e, ao mesmo tempo, captar contextos dos quais eles podem não estar cientes. Uma abordagem abrangente das questões da paisagem requer a consideração de questões de diversas disciplinas científicas. Portanto, além de informações provenientes diretamente dos vários meses de trabalho de campo do autor, a publicação inclui informações de, entre outras, geografia física, ciências naturais, história, linguística, demografia, sociologia, economia e arquitetura. A ideia por trás do seguinte estudo era demonstrar tanto a natureza estática, como a dinâmica da paisagem, atestando como o passado se entrelaça com o presente e o futuro em uma topografia local.

Estima-se que entre 800.000 e 1,5 milhão de pessoas de ascendência polonesa vivam atualmente no Brasil. A sua presença é resultado da migração em massa de terras polonesas, culminada na chamada Febre Brasileira, que durou da década de 1890 até a Primeira Guerra Mundial. Esse movimento afetou principalmente camponeses pobres que atravessavam o Oceano Atlântico em busca de oportunidades de melhorar sua situação material. Residentes rurais de terras de Lublin, Zamość, Chełm, sul da Podlândia e sudeste da Mazóvia demonstraram particular interesse na migração. Eles foram viver, em grande parte, para as colônias agrícolas recém-estabelecidas no sul do Brasil, principalmente no Paraná.

Um dos maiores pontos de assentamento foi Cruz Machado, onde quase 5.000 poloneses chegaram entre 1911 e 1914. Seu destino não foi fácil. Após a chegada, descobriram que os lotes designados para os imigrantes não haviam sido preparados a tempo, forçando o grupo a viver em barracas temporárias. As más condições sanitárias, combinadas com o clima rigoroso, contribuíram para a disseminação de doenças, resultando em mortes numerosas. A situação dramática foi agravada pela incapacidade de adaptação à nova realidade social, especialmente a falta de conhecimento da língua portuguesa. Ativistas sociais locais, incluindo Antiocho Pereira, que é lembrado pela posteridade como um bom samaritano, prestaram assistência significativa durante aqueles dias difíceis. Tendo superado as dificuldades iniciais, os colonos poloneses repovoaram uma parte significativa da colônia. Grupos de ucranianos e alemães se estabeleceram nas proximidades.

O difícil período de colonização inicial culminou na aclimação completa após cerca de uma dúzia de anos. Os colonos poloneses conseguiram desenvolver as terras que lhes foram dadas e organizar as estruturas organizacionais necessárias. Não apenas construíram suas próprias casas e estabeleceram rotas de comunicação, mas também ergueram igrejas onde ministravam missionários poloneses e escolas onde a língua nativa era ensinada. Abriam também sociedades agrícolas e culturais vigorosas. Aquele período de florescimento durou até a década de 1930, quando as políticas nacionalistas do presidente Getúlio Vargas levaram ao fechamento de instituições administradas por estrangeiros em todo o território brasileiro. O fechamento de suas próprias escolas, no

entanto, não levou ao abandono da língua polonesa. A natureza coletiva do assentamento, combinada com o isolamento geográfico (terreno montanhoso) e o isolamento econômico (dependência de atividades agrícolas), fizeram com que a comunidade polonesa local permanecesse isolada por um longo tempo.

Hoje em dia, apesar dos processos naturais de assimilação, a diáspora polonesa em Cruz Machado ainda mantém um caráter comunitário. Quase metade dos moradores do município afirma ter raízes polonesas, e sua língua ancestral ainda é falada em suas casas e nas ruas. Inúmeras tradições polonesas são cultivadas, incluindo religiosas, culinárias e musicais. Evidências de diversidade cultural também são visíveis na área local, destacando-se tanto monumentos históricos que datam da época dos primeiros colonos, como edifícios recém-construídos. Isso se deve em grande parte aos párocos, especialmente ao Padre Daniel Niemiec SChr, que serviu como pároco da Paróquia de Santa Ana de 1973 a 2003. Foi um membro muito ativo do movimento da diáspora polonesa, um promotor da conexão entre brasileiros com raízes polonesas e a terra de seus ancestrais, e um verdadeiro líder da comunidade local. Sua paixão era construir. Por iniciativa do Padre Niemiec, foram construídos inúmeras igrejas, um centro pastoral e cultural e um museu etnográfico, com uma pequena instalação de casas a céu aberto. Esta instituição não só reúne artefatos históricos que constituem o patrimônio tangível da comunidade polonesa local, como também realiza diversas cerimônias e eventos ao ar livre. O Padre Niemiec também concebeu a ideia de organizar suntuosas celebrações para cada aniversário da chegada dos primeiros migrantes. Para o 75º aniversário, foram erguidos monumentos no Pátio Velho, onde existia um assentamento temporário para futuros colonos, em Santana e no centro de Cruz Machado. O pároco também limpou o terreno do cemitério mais antigo do Rio do Banho – um local de excepcional importância para a preservação da memória dos pioneiros do povoamento nesta área.

A paisagem, no entanto, abrange mais do que apenas características significativas e distintivas. É também uma esfera de práticas humanas cotidianas. Estas incluem todas as formas de atividade geradora de renda, educação, relações familiares e de vizinhança, costumes e rituais, atividades de lazer e muito mais. A maioria dos descendentes de colonos poloneses ainda opera fazendas agrícolas, pecuárias e florestais individuais. Entre as culturas mais populares estão erva-mate, feijão, arroz, soja, mandioca, batata, tabaco e diversas hortaliças e frutas. Existem criações de gado, porcos e aves. A madeira é extraída da floresta para a produção de carvão. Esse tipo de atividade é realizado principalmente para atender às necessidades locais e normalmente depende do envolvimento de todos os membros de cada família. A multiplicidade de direções de produção reflete-se na aparência das fazendas. Na maioria das vezes, consistem em um edifício residencial (sempre com uma varanda espaçosa) cercado por uma série de construções auxiliares: celeiros, mangueiros, cocheiras, salas de secagem de tabaco e erva-mate, fornos de pão e carvão, lavanderias, poços, etc. O método de construção dessas estruturas também é interessante – geralmente sem documentação de projeto, mas com o devido

respeito às habilidades tradicionais de carpintaria. É importante destacar que uma guirlanda colocada na estrutura do telhado ainda é comum, o que é considerado pelos representantes da comunidade polonesa como uma continuação de um costume trazido da Polônia.

Fora da fazenda, a vida se desenvolve em espaços públicos. Somente em centros urbanos como Cruz Machado, Santana e Nova Concórdia ela tem um caráter compacto. Na maioria das áreas rurais, os prédios públicos estão espalhados. Entre os locais mais importantes estão escolas, instalações de associações agrícolas e lojas de conveniência que também funcionam como bares. Além disso, o entretenimento é proporcionado por campos de futebol e arenas de rodeio inspirados na tradição gaúcha. Devido às longas distâncias e à falta de estradas pavimentadas, o deslocamento nas áreas rurais é significativamente difícil, o que se traduz em um alto grau de auto-organização do bairro. Estruturas importantes que unem esses laços são as capelas, que abrigam salões usados para a organização de inúmeras festas.

É claro que o mundo pós-camponês apresentado nesta publicação está em constante transformação. Alguns dos fenômenos apresentados certamente já passaram por mudanças visíveis. Alguns podem já inclusive ter desaparecido completamente da realidade cultural ou desaparecerão em breve. Por outro lado, novos elementos significativos emergiram. As tecnologias modernas, sem dúvida, desempenham um papel significativo aqui, influenciando mudanças no estilo de vida em um ritmo até então desconhecido. No entanto, elas também oferecem uma janela para o mundo. Graças a elas, os descendentes de colonos poloneses de mais de 100 anos atrás têm a oportunidade de aprender mais sobre sua terra natal ancestral e até mesmo estabelecer novos contatos com compatriotas do outro lado do oceano.

Este livro não se destina apenas a acadêmicos. Dirige-se também a todos aqueles que se preocupam com as questões da diáspora polonesa: ativistas sociais e políticos, educadores e pastores, bem como àqueles para quem o Brasil é um país distante e desconhecido e que gostariam de aprender algo interessante sobre ele. O principal objetivo da publicação é popularizar o patrimônio cultural da diáspora polonesa no Brasil. Sublinha-se aqui a necessidade de proteger monumentos históricos da colonização polonesa na América do Sul, tais como a mais antiga igreja de madeira no Rio do Banho, remanescente na sua forma dos templos construídos no leste da Polônia. Também defende-se que as questões migratórias precisam de ser representadas mais amplamente no discurso público polonês e internacional.

Palavras-chave: Brasil, Paraná, Cruz Machado, comunidade polonesa, paisagem, povoamento, construção, etnografia

STRESZCZENIE

Cruz Machado. Etnograficzne spojrzenie na krajobraz w stulecie polskiego osadnictwa

Monografia przybliża mikroświat społeczności polonijnej zamieszkującej brazylijskie municypium Cruz Machado. Miejsce to stanowi jeden z największych i najważniejszych ośrodków diaspory polskiej w Ameryce Południowej. Opracowanie jest wynikiem etnograficznych badań terenowych przeprowadzonych przez autora w dwóch etapach w latach 2013–2015, stąd przedstawia rzeczywistość po 100 latach od rozpoczęcia akcji osadniczej na tym obszarze. Wśród miejsc odwiedzonych przez autora znalazła się siedziba municypalna, osada Santana, która obecnie stanowi centrum życia miejscowej wspólnoty polonijnej, jak również liczne kolonie, w tym: Aprorriba, Linha Boa Ventura, Linha Colônia Nova, Linha Divisa, Linha dos Couros, Linha Fartura, Linha Guarapuava, Linha Iguaçu Norte, Linha Lageado Liso, Linha Palmital, Linha Papuan, Linha Pinhão, Linha Potingal, Pinaré i Rio do Banho. W ramach badań autor przeprowadził około 100 wywiadów z mieszkańcami o polskich korzeniach. Treść odbytych rozmów koresponduje ze zbiorem blisko 6 tys. fotografii dokumentujących: pejzaże, budynki, detale konstrukcyjne i zdobnicze, roślinność, zwierzęta i ludzi. Wytworzone w terenie źródła zostały uzupełnione o materiały pochodzące z archiwów prywatnych i kościelnych, urzędowe statystyki, informacje pozyskane z polskiej i brazylijskiej literatury naukowej, prasy, beletrystyki, a także zawartość stron internetowych i rozwijających się wówczas w szybkim tempie mediów społecznościowych.

Książka pokazuje, jak ludzkie praktyki, w tym przypadku życie potomków polskich osadników, związane są z zamieszkiwaną przestrzenią. Człowiek z jednej strony musi dostosować się do istniejących warunków przyrodniczych, z drugiej zaś stara się przekształcić objęty w posiadanie obszar, aby jak najlepiej zaspokajał jego potrzeby: materialne, społeczne i duchowe. Tak rozumiany krajobraz kulturowy nie jest jedynie surowym zbiorem obiektów, lecz wypełniony jest znaczeniem nadawanym mu przez bywalców. Rzecz jasna, inna jest perspektywa stałych mieszkańców danego terytorium,

a inna gości. Rolą antropologa kulturowego jest wejście w punkt widzenia *insiderów* przy jednoczesnym uchwyceniu kontekstów, które nie muszą być przez nich uświadomione. Kompleksowe podejście do tematyki krajobrazowej wymaga uwzględnienia zagadnień należących do wielu różnych dyscyplin naukowych. Dlatego też w publikacji oprócz informacji wynikających wprost z kilkumiesięcznej obecności autora w terenie pojawiają się wiadomości między innymi z zakresu: geografii fizycznej, przyrodoznawstwa, historii, językoznawstwa, demografii, socjologii, ekonomii i architektury. Ideą przyświecającą stworzeniu tego opracowania było ukazanie zarówno statyki, jak i dynamiki krajobrazu – zaprezentowanie, jak w lokalnej topografii przeszłość przenika się z teraźniejszością i przyszłością.

Szacuje się, że w Brazylii mieszka obecnie od 800 tys. do 1,5 miliona osób polskiego pochodzenia. Jest to pokłosie masowej migracji z ziem polskich, której kulminacją była tak zwana gorączka brazylijska trwająca od lat dziewięćdziesiątych XIX wieku do I wojny światowej. Ruch ten objął przede wszystkim ubogą ludność chłopską, szukającą za oceanem szans na poprawę swej sytuacji materialnej. Szczególnie duże zainteresowanie migracją wykazywali mieszkańcy wsi z terenów: Lubelszczyzny, Zamojszczyzny, Chełmszczyzny, południowego Podlasia i południowo-wschodniego Mazowsza. W dużej mierze trafili oni do nowo założonych kolonii rolniczych zlokalizowanych w południowej części Brazylii, przede wszystkim w Paranie.

Jednym z największych tamtejszych punktów osadniczych było Cruz Machado, do którego w latach 1911–1914 przybyło blisko 5 tys. Polaków. Ich losy nie były łatwe. Na miejscu okazało się, że działki przeznaczone dla imigrantów nie zostały na czas przygotowane. Nowo przybyli koloniści byli zmuszeni do zakwaterowania w tymczasowych barakach. Złe warunki sanitarne w połączeniu z surowym klimatem przyczyniły się do rozwoju chorób, w wyniku których zmarło wiele osób. Dramatyczną sytuację pogarszała nieumiejętność odnalezienia się w nowej rzeczywistości społecznej, zwłaszcza niezajomość języka portugalskiego. Dużą pomocą w tych trudnych dniach wykazali się miejscowi działacze społeczni, w tym Antiocho Pereira, który został zapamiętany przez potomnych jako dobry Samarytanin. Po pokonaniu pierwszych trudności polscy osadnicy zaludnili znaczną część kolonii. W ich sąsiedztwie osiedliły się grupy ludności ukraińskiej i niemieckiej.

Ciężki czas początków osadnictwa po kilkunastu latach zakończył się pełną aklimatyzacją. Polskim kolonistom udało się zagospodarować przekazaną im ziemię oraz stworzyć niezbędne struktury organizacyjne. Zbudowali nie tylko własne domostwa i wytyczyli szlaki komunikacyjne, lecz także postawili świątynie, w których posługę pełnili polscy misjonarze, oraz szkoły, w których nauczano ojczystej mowy. Utworzyli także sprawnie działające towarzystwa rolnicze i kulturalne. Rozkwit ten trwał do lat trzydziestych XX wieku, kiedy to nacjonalistyczna polityka prezydenta Getúlio Vargasa przyczyniła się do likwidacji instytucji prowadzonych przez obcokrajowców na całym terytorium brazylijskim. Zamknięcie własnych szkół nie doprowadziło jednak do

porzucenia polszczyzny. Zbiorowy charakter osadnictwa w połączeniu z izolacją geograficzną (górzysty teren) oraz ekonomiczną (przywiązanie do zajęć rolniczych) spowodowały, że miejscowa społeczność polska przez długi czas pozostawała hermetyczna.

Współcześnie, choć zaszły naturalne procesy asymilacyjne, diaspora polska w Cruz Machado wciąż utrzymuje wspólnotowy charakter. Blisko połowa mieszkańców tego municypium przyznaje się do polskich korzeni, a język przodków nadal bywa używany w domach i na ulicach. Kulturowane są liczne polskie tradycje, w tym religijne, kulinarne i muzyczne. Świadectwa odmienności kulturowej dostrzegalne są również w zamieszkiwanej przestrzeni. Są to zarówno zabytki pamiętające czasy pierwszych osadników, jak i nowo powstałe budowle. Niemala w tym zasługa duszpasterzy, zwłaszcza księdza Daniela Niemca SChr, który w latach 1973–2003 pełnił funkcję proboszcza parafii św. Anny. Był on bardzo aktywnym działaczem ruchu polonijnego, propagatorem łączności Brazylijczyków o polskich korzeniach z krajem przodków, a także prawdziwym liderem lokalnej społeczności. Jego pasją było budowanie. Z inicjatywy księdza Niemca wzniesiono wiele świątyń, centrum duszpastersko-kulturalne oraz muzeum etnograficzne, którego częścią jest niewielki „skansen”. Placówka ta nie tylko gromadzi eksponaty historyczne stanowiące materialne dziedzictwo miejscowej społeczności polonijnej, lecz także jest miejscem organizacji rozmaitych uroczystości i imprez plenerowych. Pomysłem księdza Niemca było również organizowanie hucznych obchodów kolejnych okrągłych rocznic przybycia pierwszych migrantów. Na 75-lecie wystawiono monumenty w Pátio Velho, gdzie istniało osiedle tymczasowe dla przyszłych osadników, w Santanie i w centrum Cruz Machado. Staraniem proboszcza uporządkowano również teren najstarszego cmentarza w Rio do Banho – miejsca o wyjątkowym znaczeniu dla podtrzymywania pamięci o pionierach osadnictwa na tym obszarze.

Krajobraz to jednak nie tylko obiekty doniosłe i wyróżniające się. To też sfera codziennych ludzkich praktyk. Należą do nich: wszelkie formy aktywności zarobkowej, edukacja, relacje rodzinne i sąsiedzkie, zwyczaje i obrzędy, sposoby spędzania wolnego czasu i tym podobne. Większość potomków polskich kolonistów wciąż zajmuje się prowadzeniem indywidualnych gospodarstw rolno-hodowlano-leśnych. Wśród najpopularniejszych upraw znajdują się: ostrokrzew paragwajski, fasola, ryż, soja, maniok, ziemniaki, tytoń oraz rozmaite warzywa i owoce. Hodowane są: bydło, trzoda chlewna i drób. Z lasu pozyskuje się drewno na potrzeby produkcji węgla drzewnego. Tego rodzaju działalność prowadzona jest przede wszystkim w celu zaspokojenia własnych potrzeby i opiera się zazwyczaj na zaangażowaniu wszystkich członków rodziny. Wielość kierunków produkcji przekłada się na wygląd zagród. Składają się one najczęściej z budynku mieszkalnego (zawsze z obszerną werandą) otoczonego szeregiem zabudowań pomocniczych: stodoł, pomieszczeń inwentarskich, wozowni, suszarni do tytoniu i ostrokrzewu paragwajskiego, pieców do wypieku chleba i wypału węgla, pralni, studni i tak dalej. Interesujący jest także sam sposób stawiania tych budowli – przeważnie bez dokumentacji projektowej, lecz z uwzględnieniem tradycyjnej sztuki ciesielskiej. Co ważne, nadal spotyka

się wiechę umieszczoną na wieźbie, co uważne jest przez przedstawicieli środowiska polonijnego za kontynuację zwyczaju przywiezionego z ziem polskich.

Poza własną posesją życie toczy się w przestrzeni publicznej. Tylko w ośrodkach zurbanizowanych takich jak Cruz Machado, Santana i Nova Concórdia ma ona zwarty charakter. Na większości terenów rolniczych poszczególne obiekty użyteczności publicznej stawiane są w rozproszeniu. Do najważniejszych takich miejsc należy zaliczyć: szkoły, lokale stowarzyszeń rolniczych oraz wielobranżowe sklepiki, pełniące jednocześnie funkcję barów. Prócz tego rozrywki dostarczają boiska piłkarskie oraz areny rodeo nawiązujące do tradycji gauszowskiej. Z uwagi na duże odległości i brak utwardzonych dróg przemieszczanie się po terenach wiejskich jest mocno utrudnione, co przekłada się na wysoki stopień samoorganizacji sąsiedzkiej. Ważnymi obiektami spajającymi te wiezy są kaplice, przy których stawiane są pomieszczenia wykorzystywane przy organizacji licznych festynów.

Rzecz jasna, przedstawiony na łamach niniejszej publikacji postchłopski świat ulega ciągłym przeobrażeniom. Część zaprezentowanych zjawisk z pewnością uległa widocznym przemianom. Niektóre być może w ogóle zniknęły już z rzeczywistości kulturowej lub stanie się to w najbliższej przyszłości. Z drugiej strony pojawiły się nowe istotne elementy. Dużą rolę na pewno odgrywają tu nowoczesne technologie, które w nieznaną wcześniej dynamice wpływają na zmiany stylów życia. Są one także jednak oknem na świat. To dzięki nim potomkowie polskich osadników sprzed ponad 100 lat mają możliwość dowiedzenia się czegoś więcej na temat ojczyzny przodków, a nawet nawiązania nowych kontaktów z rodakami po drugiej stronie oceanu.

Książka ta nie jest skierowana wyłącznie do przedstawicieli środowiska naukowego. Jej adresatami są także wszyscy ci, którym bliskie są sprawy Polonii: działacze społeczni i polityczni, edukatorzy oraz duszpasterze, a także ci, dla których Brazylia jest krajem odległym i nieznanym, a pragnęliby dowiedzieć się czegoś interesującego o tym kraju. Publikacja stawia sobie za podstawowy cel popularyzację dziedzictwa kulturowego Polonii brazylijskiej. Wskazuje na konieczność ochrony zabytków polskiego osadnictwa w Ameryce Południowej, takich jak najstarszy drewniany kościółek w Rio do Banho, przypominający swą bryłą świątynie budowane we wschodniej Polsce. Wyraża także postulat, aby kwestie migracyjne były szerzej zaprezentowane w polskim i nie tylko polskim dyskursie publicznym.

Słowa kluczowe: Brazylia, Parana, Cruz Machado, Polonia, krajobraz, osadnictwo, budownictwo, etnografia

INDEKS OSOBOWY

- Adamczyk Franciszek 79
Almeida Lima Clarissa de 39
Alves Alan Ripoll 39
Andruchewicz Baltasar 39
Andrzejewski Kazimierz 151
Angutek Dorota 28
Aniszewski Eugeniusz 149
Anusz Józef 53
Apolinario Valdomiro 75
Appadurai Arjun 27
Araujo Lima Cristina de 39
Arciszewski Krzysztof 45
Augé Marc 27
- Bac-Bronowicz Joanna 19
Bagniewski Juliusz 67
Baniowski Tadeusz 79
Bartnicka Małgorzata 15
Bartnik Anna 179
Basara Jan 125
Batista Fábio D. 39, 156
Beniowski Maurycy 45
Berriel Mercadante A. 39
Biały Beata 17
Bielecki Leon 48
Bielenin-Lenczowska Karolina 10, 36
Biesek Alojzy 79
Bigosiński Antoni 105, 166, 173
Błońska Aniela 70–71
Bogdanowski Janusz 15, 22
Böhm Aleksander 38, 139
Broda Alojza 70
- Brodowski Aleksander 45
Buchowski Michał 27
Budakowska Elżbieta 30, 35
Bylina Leszek 38
Bystroń Jan Stanisław 55
- Caliare Tatiana 39
Camargo Arildo 39
Chymkowski Roman 27
Cordeiro Santos Leonardo José 83
Cosgrove Denis 26
Costa Jussara Regina 39
Costa Lima Valmiqui 84
Costa Luciane Trennephol da 37
Cruz Machado Antônio Cândido da 51, 98
Czarnowski Stefan 173
Czartoryski Czesław 79
Czerniewicz Piotr Napoleon Ludwik 45
Czerwińska Regiane 102, 147, 154
- Datner-Śpiewak Helena 27
Dąbrowska-Budziło Krystyna 14
Dembicz Andrzej 123, 127
Długopolski Tadeusz 57
Długosz Kazimierz 79
Dmowski Roman 48
Dobrowolska Maria 22
Dobrowolski Kazimierz 157
Dołęga Czerwiński Antoni 45
Domeyko Ignacy 45
Domiańska Henryka 37, 52, 62, 64–67, 72–74, 178

- Dorociński, gospodarz 128
Drapiewski Teodor 70–71, 172, 176
Drexler Dóra 13
Dryjański Zygmunt 72
Dubaj Wawrzyniec 67
Durski Hieronim 67
Durski Józef 67, 125
Dvorak Anna K. 37, 65, 78, 81
Dworecki Tadeusz 37, 61, 65–66, 70–72
Dziurza Józef 105
- Edensor Tim 28
Eisfeld Rozanne de Loyola 87
- Fagundes Kohlrausch Arlindo Jonas 39
Faryś Michał 40
Feierabend Pedro Canisio 73, 79
Ferreira do Nascimento Flávio Augusto 87
Fiałek Aniela 9, 144, 160, 172
Fiałek Bogusław 125
Fiałek Edson 149, 151
Fiałek Loris 160
Fiktus Paweł 62
Filipowski Józef 45
Fischer Adam 55
Flaga Kazimierz 38
Flig Jan 80
Foestch Alcimara Aparecida 37
Frederowicz Kazimierz 67
Freitas Melo Vander de 84
Fryder Rockenbach Irene 37, 51, 64, 66, 70–76, 80, 98, 165, 178
- Gabrielczyk Wanda 173
Gajas Aleksander 112
Gajas J. 173
Gajas Zygmunt „Zico” 44, 81, 103, 183
Gapska Józefa 138
Gapski Józef 108
Gawrycki Marcin 101
Geertz Clifford 26
Gennep Arnold van 17
Głazewski Andrzej 17
Głuchowski Kazimierz 47–49, 51, 53, 60, 63, 65–67
- Gmitruk Janusz 30, 46, 50
Goffman Erving 27
Gogol Ryszard 72
Groniowski Krzysztof 47–49, 51, 53–54
Gruda Eugeniusz 65, 77, 160
- Hajda Piotr 70–71
Hall Edward 27
Helski Konstanty 45
Hirsch Eric 28
Holocheski Armando 79
Hołówka Teresa 27
Hryncz Władysław 65
- Iarochinski Ulisses 29, 37, 51–53, 55, 57, 60–62, 67, 126
Imaguire Junior Key 39
Ingold Tim 28
- Jackson John Brinckerhoff 26
Jahołkowska Jadwiga 53, 61, 63
Jałowiecki Bohdan 27
Jamróg Stanisław 79
Jan Paweł II, papież 78, 174
Jankowski Kazimierz 130, 147, 151–153, 160
Jasieński Antoni Władysław 46
Jeleński Tomasz 16
Jeziorowski Konrad 53
Józefowska Marta 70
Juszkiewicz Józef 45
- Kabzińska-Stawarz Iwona Maria 10
Kaiser Jakzam 87
Kamocki Janusz 55
Kapłon Leon 65
Karłowicz Jan 55
Karwińska Anna 38
Kiełczewski Józef 73
Kijowska Jolanta 40
Klarner-Kosińska Izabela 30, 46, 50
Klein Alojzy 79
Kłobukowski Stanisław 48, 59, 64
Knothe Maria A. 40
Koczyła Simone 102, 182
Koczyła Zygmunt 145

- Kolberg Oskar 24–25
Kolodzieiski Antônio 80
Konopnicka Maria 48
Kopczyńska Halina 67
Kosiński Wojciech 10, 38
Kossobudzki Szymon 49
Kotecka (Kotecki) Helena 104
Kowalczyk Lauro 79
Kowalczuk, jeden z trzech braci 64
Kowalczyk Marli 79, 182
Kowalczyk Tadeusz (Tadeu) 154, 165
Kowalczyk, jeden z trzech braci 64
Kowalski Nelson 8, 160, 166, 170
Kowalski, jeden z trzech braci 64
Kozielska Władysława 166, 172
Kozłowski Stanisław 65
Krajewska Halina 106
Krasovski Ermildo Vicente 7, 42, 80, 135, 154, 163, 170
Krawczyk Jan 35
Król Andrzej 143–144, 147–152, 156, 160
Król, gospodarz 128
Kruczek Bożena 36
Krzywicka Katarzyna 100
Kubiak Zenon 65
Kula Marcin 29, 35, 46, 48, 50, 69
Kulczak Marta 71
Kurowski Antoni 65
Kwaśniewska Lucyna 131
Kwaśniewski Marian 104
- Laimann Alojzy 80
Larocca Joel Junior 39
Larocca Pier Luigi 39
Leach Edmund 27
Leminski Paulo 106
Libera Zbigniew 24
Lima Marcelo Ricardo de 84
Lima Sebastião 95
Litka Wiktor 125
Lynch Kevin 16
- Łapaj Justyna 30, 47
Łuczyńska-Bruzda Maria 15, 22
Łuczyński Leon 164, 168
- Łyp Franciszek 65
Maciejewski Edward 79
Madej Franciszek 62, 69, 72
Malajski Ludwik 46
Malczewski Zdzisław 29–31, 41, 45–46, 50, 76–78, 112, 165
Malinowski Bronisław 25–26
Malinowski Mariusz 30–31, 35, 38, 51
Małysa Stanisław 79
Marcos Micheline Helen Cot 39
Marszał Czesław (Marczał Ceslau) 106, 128
Mascarenhas Rocha Rafaela 47
Matyjas Remigiusz 67
Mazur Kazimierz 65
Mazurek Jerzy 30, 46–50, 53–55, 65–66
Meinig Donald William 26
Męciński Wojciech 45
Michalik-Sztumska Magdalena 36
Mikoszewski Karol 45
Mikucki Kazimierz 72
Minta Zbigniew Józef 80
Miodunka Władysław 10, 181
Miranda Antônio Claret 39
Mirek Zbigniew 38
Morawińska Agnieszka 27
Moszyński Kazimierz 170
Myga-Piątek Urszula 22
- Nabiałczyk Zdzisław 80
Nadolny Alfons (Affonso) 74–75
Niemiec Daniel 76–79, 107–108, 116, 151, 169, 172, 174, 176, 185
Niewiadomski Sônia 37
Novák Zygmunt 15, 22
Nowacki Ludwik 65
- O'Hanlon Michael 28
Obrzut Czelusniak Luciana 38
Ochsz Teodor 45
Oka-Fiori Chisato 83
Okołowicz Józef 48
Olcha Antoni 46, 61, 67, 160
Oliveira Maurício 87
Oliveira Saporski Piotr 52
Olszewska-Dyoniziak Barbara 26

- Olszówka Jan 72
Olwig Kenneth R. 26
Orzeł Tobiasz 7
Orzeł-Dereń Kinga 7, 37, 57, 60–62, 64–67, 69–73, 75–77, 79–80, 166–167, 181
Ostrowski Antoni 69
Otto Alvir 75
Otto Mieczysław (Mieczysław) 75, 95
Ozimek Agnieszka 13
- Paczyńska Irena 36
Pajdosz Zofia 153, 158–160, 172
Paleczny Tadeusz 179
Palhares José Mauro 87, 91
Pankiewicz Michał 53, 67
Paradowska Maria 36, 45
Pasa Euclides 75
Pawlik Kazimierz 125
Pena Afonso 51
Perdjon Zbigniew 80
Pereira Antiocho 61–62, 67, 107, 185
Pereira José Carlos 95
Pereira Marica 62
Petenuci Franzoi Roseli Maria 39
Pilch Andrzej 36
Piłsudska Jadwiga „Jagoda” 50
Piłsudski Józef 50
Pitoń Jan 46, 67
Piwowarski Andrzej 65
Plewka Reinaldo 75
Plit Florian 24
Podsiad Antoni 78
Pol Wincenty 24
Polak Ewa 100
Polanczyk Antônio 79
Poniatowski Stanisław 55
Przewodowski Andrzej 45
Pytel Józef 79
- Radomski Mikołaj 36
Relph Edward 27
Ribas Manuel 69
Rodak Jan 65
Romer Eugeniusz 26
Rosier-Siedlecka Maria Ewa 170
- Rossi Marcelo 140
Rozwadowski Florestan 45
Rup Władysław 72
Rygiel Paweł 38
Rymkiewicz Bronisław 45
Rysicz Jan 52
Rzewuski Lucjan 67
- Sadza Agata 28
Sampaio Carlos Alberto Cioce 39
Samuels Marwyn 26
Sánchez Fernanda 39
Sauer Carl O. 26
Sawicki Andrzej 116
Schafer Raymond Murray 28
Scortegagna Adalberto 88, 91
Sekuła Michał 53
Siemiradzki Józef 48, 59
Sikorski Stanisław 65
Silva Antonio da 75
Skoczek Maria 101
Skuza Zbigniew 10
Słomiński Kasper 72
Smolana Krzysztof 46, 50
Smyk Antoni 65
Smyrski Łukasz 28
Sobota Bolesław 75
Soczek Franciszek Józef 73, 79
Sojka Szymon 72
Solarewicz Joanna 132, 165–166
Spiegiorin Anderson 80
Stankiewicz Michał 19
Staszczak Zofia 130, 139, 160
Stepnowski Edward Kacper 45
Stępień Mirosław 7, 80, 108, 136, 164, 167, 169, 172–173
Stomma Ludwik 184
Strzelecki Paweł Edmund 45
Sulima Roch 26
Sykta Izabela 38, 167–168
Sypniewski Franciszek 52
Szaykowski Antonio Luis 75
Szczypek Stanisław 79
Szot-Radziszewska Elżbieta 28
Szücs Alberto Carlos 39

- Szymanek Ludwik 108, 147–148
Szymanek Michał 186
Szymanek Polan 186
Szymanek Zbigniew 131
Szyrkiewicz Sławoj 26
- Śladkowski Wiesław 46
Śliwiński Józef 147–148, 150, 154–155, 159–160
Śpiewak Paweł 27
Święch Jan 10
- Tilley Christopher 28
Tokarska-Bakir Joanna 14
Tomala Paweł 70, 172, 176
Traczykowski Ryszard 147
Trzebiatowski Stanisław 71
Tucholska-Załużska Hanna 67
- Ulanowicz Jan 65
- Valentini Jussara 39
Vargas Getúlio 50, 59, 69, 182, 185
- Warchałowski Kazimierz 48
Warszawski Ludwik 160
Warszewicz Józef 45
Weimer Günter 39
Weiss Anicet 72
Węglarz Stanisław 180
Wieloch Stanisław 37, 64–69, 72–73
- Wierzbicka Teofila 125, 158
Wierzbicka Wanda 125, 172
Wierzbicki Ricardo 75
Wierzbicki Stanisław 125
Wierzchoń, właściciel tartaku 125
Wiśniewski Walery 144, 147–153, 155–156, 159–160
Wolska Dorota 26
Woś-Saporski Edmund Sebastian 46, 52
Wójcik Władysław 57, 61–66, 71
Wróblewski Stanisław 65
- Yi-Fu Tuan 26
- Zachariasz Agata 38, 139
Zając Tadeusz 79
Zalewski Gerald 67
Zanelatto Raquel 39
Zani Antonio Carlos 39, 159
Zaremba Karolina 37
Zawadzki Leopold 105, 148, 154, 159–160
Zawadzki, gospodarz 128
Zembruski Alceu 80
Zielińska Aleksandra 71
Zieliński Antoni 46
Zotz Werner 87
Zwierzykowska Teresa 9, 140, 159
Zwierzykowski Jan 9, 143, 149–150, 164, 181
Zyguta Grzegorz 79
- Żabko-Potopowicz Bolesław 48

INDEKS GEOGRAFICZNY

- 1ª Vicinal Palmital 160
2ª Vicinal Burro Branco 172
2ª Vicinal Iguaçu 128, 144, 147–152, 156, 160
2ª Vicinal Palmital 138
5ª Vicinal Iguaçu 112, 166, 172–173
6ª Vicinal Iguaçu 147, 154
- Abranches 39, 47
Accioli 47
Acre 33
Afonso Pena 49
Afryka 59
Água Branca 47, 153
Água Branca 50
Alagoas 33
Alfredo Chaves 48
Alice 47
Alto Paraguaçu 153
Amapá 33
Amazonas 33
Amazonia 91
Ameryka Łacińska 36, 100, 163
Ameryka Południowa 7, 9, 11, 45, 48, 58–59, 67, 86, 101–102, 181
Anitápolis 49
Antarktyda 91
Antônio Olinto 48
Antônio Prado 47–48
Antônio Rebouças 47
Aprorriba 9, 106, 115, 131
Apucarana 49, 51
Araucária 39, 53
- Argelina 47
Argentyna 32, 46, 85–86, 91, 108
Arroizal 113, 115
Australia 87
Austro-Węgry 57
Avenida Engenheiro Ferreira Correia 132
Avenida Manoel Ribas 132
Avenida Presidente Getúlio Vargas 104, 132
- Bahia 33, 48, 51
Barão de Taunay 47
Barra d'Areia 51
Basen sedimentacyjny Parany 83
Bela Vista 115
Bento Gonçalves 32, 48
Berlin 57
Beskid Śląski 21
Bezpośredni region geograficzny União da Vitória 93
Białe Wendy 65
Bituruna 85, 93
Bliski Wschód 69
Brasília 170
Brazylia *passim*
Brema 57
Brusque 46
- Cachoeira 86
Cachoeira Concórdia 86
Cachoeira do Zata 86
Cachoeira do Zawadycz 86
Cambé 50

- Cândido de Abreu 51
Cartório Velho 115
Casca 48
Castelhanos 47
Caxias do Sul 32, 48
Ceará 33
Cesarstwo Niemieckie 57
Chaco 91
Chełm 55
Chełmszczyzna 53
Colônia Nova 125
Concórdia 52, 63–64, 73
Contenda 47
Cruz Machado *passim*
- d'Areia 63, 84–86, 94, 97, 109, 178–179
Dachau 71
Daleki Wschód 59
Dallegrove 115, 125
do Louro 86, 94
Dom Augusto 47
Dom Feliciano 48
Dom Pedro 47
Dorizon 48, 162
dos Couros 86, 115
Dystrykt Federalny 33
- Ekwador 164
Erechim 49
Ernesto Alves 48
Espírito Santo 32–33, 47–48, 50
Esteves Junior 49
Estrada da Ponte Nova 115
Estrada Encantado–Paraná 115
Eufrosina 47
Europa 35, 59–60, 67, 81
Europa Środkowo-Wschodnia 58
- Fatura 9, 42, 168–169
Faxinal do Céu 113
Fazenda Boa Ventura 125–126
Fazenda Chemin 115, 124
Fazenda Jacutinga 115, 124
Fazenda Zugman 124
Ferreira Correia Manoel Francisco 52
- Foz do Areia 85
Foz do Iguaçu 86
Francja 156
Franco Arthur Martins 52
Fuck Pinaré 113, 125
Fuck Taguá 113, 125
- Galicja 60
Galicja Wschodnia 48
Galicja Zachodnia 47
Garwolin 55
Gavazzoni 114–115, 125
General Carneiro 51
Gleba Orle 50
Goiás 33, 51
Gonçalves Júnior 51
Grão Pará 48
Guarani das Missões 48–49
Guarapuava 52, 70–71, 75, 102
Gubernia kaliska 47
Gubernia łomżyńska 47
Gubernia piotrkowska 47
Gubernia płocka 47
Gubernia warszawska 47
- Hamburg 57
Herval 51
Hervalsinho 51
Hiszpania 46, 156
- Iguaçu (Iguassú) 52, 63, 84–86, 94, 97, 109, 178
Ijuí 48
Ilha das Flores 57
Inácio Martins 51, 93, 113, 179
Inspetor Carvalho 47
Ipiranga 51
Irati 51, 156
Iraty 51
Itaiópolis 47
Itapará 51
Ivahi (Ivai) 49, 51–52
- Jagoda 50
Jaguari 48
Jaguaritica 115

- Janów Lubelski 55
Jesuino Marcondes 51
- Kanada 46
Karpaty 24
Kielecczyzna 28
Krajna 28
Kraków 57
Krasnystaw 55
Królestwo Polskie (Kongresowe) 47, 53–56, 60, 62
Kurytyba 30–31, 39, 46–47, 49, 57, 66–67, 71, 77–78, 101, 106, 113, 150, 156
- Lagoa dos Patos 32
Lamenha 39
Lamenha Lins 47
Lapa 48
Linha Atalho 115
Linha Boa Ventura 9, 115, 125, 147
Linha Burro Branco 115
Linha Canhadão 115, 127
Linha Canudos 115, 168
Linha Charqueada 114
Linha Colônia Nova 9, 115, 125–126, 141
Linha Divisa 9, 115, 146
Linha dos Couros 9, 147–148, 150, 153–155, 158–160, 172
Linha Fartura 9, 115, 128
Linha Guarapuava 9, 105, 115, 128–129, 141, 145, 172, 182
Linha Iguaçu Norte 9, 115, 130–131, 141, 144, 147, 149, 151, 153–154, 160, 165, 168–169, 172–173, 182
Linha Iguaçu Sul 115
Linha Independência 115
Linha Jaguatirica 115
Linha Japó 115
Linha Lageado Liso 9, 65, 76, 115, 168–169
Linha Odessa 114
Linha Palmeiral 115, 124–125, 167
Linha Palmerinha Norte 114, 168–169
Linha Palmital 9, 146
Linha Palmital do Meio 114–115, 169
Linha Palmital L 115, 166, 168–169, 173
- Linha Papuã 114
Linha Papuan 9, 104, 114–115, 167–169, 172
Linha Paredão 115
Linha Pinaré 124
Linha Pinhão 9, 65, 67
Linha Pinhão de Baixo 8, 115, 149, 160, 166, 170, 172
Linha Pinhão de Cima 115, 167, 169
Linha Poço Preto 115
Linha Polonesa 115, 168
Linha Potingal 9, 105, 115, 128, 140–141, 143, 148–150, 154, 159–160, 164, 181
Linha Reservado 115
Linha Rio d'Areia 115
Linha Rio das Antas 73, 115, 162, 178
Linha Santana 115, 167, 173
Linha União 115
Linha Vitória 115
Linha Xarqueada 114
Linha Xaxim 114
Linha Yapó 87
Londrina 50
Lubartów 55
Lubelszczyzna 49, 125, 130, 153, 160, 170, 181, 184
Lublin 55
Lucena 47
- Łuków 55
- Mallet 60, 65, 68, 93, 109, 112–113, 162, 178
Małopolska 55
Maranhão 33, 51
Marechal Mallet 48, 51–53, 57, 64, 66
Mariana Pimentel 48
Maringá 170
Massaranduba 48
Mato Grosso 33, 91
Mato Grosso do Sul 33, 91
Mazowsze 55
Mendes de Sá 47
Mezoregion południowo-wschodnioparański 93
Miguel Calmon 51
Mikroregion União da Vitória 93

- Minas Gerais 33, 48
Mongolia 28
Morska Wola 50
Morze Północne 57
Muricy 39, 47
Mysłowice 57
Niemcy 46
Notec 24
Nova Concórdia 102–103, 109, 112–113, 131, 178
Nova Danzig 50
Nova Polônia 47
Nova Prata 40
Nowa Huta 76
Nowa Wola 50
- Ocean Atlantycki (Atlantyk) 45, 86, 91
Opole 46
Orawa 21
Orleans 39, 47
Ouro Preto 170
- Pakość 24
Palmeirinha 86, 97
Palmeirinha dos Bueno 115
Palmital 85–86, 94, 97–98
Pantanal 91
Papuã 86
Pará 33
Paragwaj 86, 91, 109
Paraíba 33
Parana 31–33, 36, 38–39, 46–48, 50–51, 53–54, 57, 63–64, 67, 69, 86, 91, 93–96, 99, 101, 103, 106–107, 113, 122, 151, 164, 172, 181–182, 184
Paranaguá 57
Paredão 74, 84, 95, 178
Passaúna 38
Pátio Velho 9, 41, 64, 77, 97, 113, 116, 167, 185–186
Patrimônio dos Polacos 50
Paula Freitas 51
Paulo Frontin 51
Pernambuco 33, 45–46
Piauí 33
- Pilarzinho 39, 46–47
Pinaré 9, 64, 73, 78, 94, 109, 114, 168–169
Pinhão 86, 93, 113
Płaskowyż Foz do Areia 83
Płaskowyż guarapuawski 83
Płaskowyż Ivaiporã 83
Płaskowyż Pitanga 83
Podlasie 49, 125, 130, 153, 160, 170, 181, 184
Polonesa 115
Polska 8, 21, 31, 41, 50, 54, 66–67, 71, 78, 108, 139, 176, 182, 185–186
Polska Rzeczpospolita Ludowa 51
Ponta Grossa 57, 72
Porto Alegre 32, 48
Porto União 62–63, 102, 113, 150
Porto União da Vitória 52, 62–63
Portugalia 46, 156
Pośredni region geograficzny Kurytyby 93
Potinga 86, 94
Potingal 9, 42
Poznań 36
Presidente Faria 47
Procopiak 113, 115, 125
Prudentópolis 48, 51, 69
Prusy 47
Prusy Zachodnie 47
Puławy 55
- Quedas do Iguaçu 50
- Radzyń Podlaski 55
Rebouças 51
Region południowo-wschodni 33
Region południowy 33, 93
Region północno-wschodni 33
Region północny 33
Region środkowo-zachodni 33
Rejon metropolitalny Kurytyby 31
Rio Azul 93
Rio Claro do Sul 7, 36–37, 47–48, 60
Rio de Janeiro, miasto 32, 57, 101, 170
Rio de Janeiro, stan 32–33, 47
Rio do Banho 9, 11, 63, 65, 70–71, 77, 113, 116, 147–148, 164, 167–169, 175, 185–187
Rio Grande do Norte 33

- Rio Grande do Sul 31–33, 38, 47–49, 57–58, 93, 108
Rio Vermelho 47
Rivierre 47
Rondônia 33, 35
Roraima 33
Rua Affonso Nadolny 112
Rua André Piwowarski 112
Rua Antônio Gigoski 112
Rua Boleslau Sobota 112
Rua Constante Otto 112
Rua João Marczal 112
Rua João Otto 112
Rua Paulo Holocheski 112
Rua Vicente Otto 112
Rua Vicentina Kapusniak 112
Rua Vitória Grabowski 112
Rynek Główny w Krakowie 17
- Salto do Vau 86
Salvador 170
Santa Cândida 39, 47
Santa Catarina 31, 33, 38, 46–49, 63, 93, 113, 153, 172
Santa Cristina 47
Santa Gabriela 47
Santana 7–9, 11, 21, 41, 43–44, 63, 71, 73–74, 76–79, 81–82, 86, 94, 97, 102–104, 109, 112–113, 125, 131–132, 135, 151, 154–156, 158, 161, 163, 167, 170–172, 174, 176, 178, 182–186
Santo Ângelo 32
Santo Antônio da Patrulha 48
Santo Antônio do Canaã 50
Santo Antônio do Palma 40
Santo Inácio 47
Santos Andrade 49
São Bento do Sul 48
São Domingos 114
São José dos Pinhais 49, 113
São Marcos 48
São Mateus do Sul 47, 73, 156
São Paulo, miasto 32, 68, 101
São Paulo, stan 32–33, 47–48
São Sebastião 114, 115
- São Venâncio 47
Sãodeccyzna 21
Segunda Vicinal Vitória 115
Senador Correia 51
Sergipe 33
Serra Bela Vista 84
Serra da Boa Vista 84
Serra da Esperança 49, 51–52, 57, 65, 84–85, 91, 94
Serra da Laje 84
Serra da Polonesa 84
Serra das Bruacas 84
Serra do Jacu 84
Serra do Mar 57
Serra do Paredão 84
Serra Geral 84
Serra Nowak 84
Siołkowice 46
Sixteen Lots 46
Spisz 21
Stany Zjednoczone 46, 54, 179
- Śląsk 47, 67
Śląsk Opolski 46
- Taquari 115, 124, 178
Tayó 51
Tereza Cristina 51
Terezina 51
Tocantins 33
Tomás Coelho 38–39, 47
Toronto 162
Triest 57
Trzeci płaskowyż parański 83
- União da Vitória 64, 66, 68–69, 73–75, 86, 93, 102, 109, 113, 150, 161–162, 170
Urugwaj 109
- Vera Guarany 49, 51–52
Vicinal B Iguaçu 115, 169
Vicinal C Iguaçu 145
Vicinal Guarani 115
Vicinal Iracema 115
Vicinal Irati 115

Vicinal Lapa 115

Vicinal Palmas 115

Vicinal Putinga 115

Vicinal Ribeira 115

Vicinal Santa Maria 115

Vila Palmeirinha 132

Warszawa 57

Warta 50

Wiedeń 57

Wielkie Księstwo Poznańskie 47

Włochy 46

Zacarias 47

Zaios 114

Zalipie 40

Zamojszczyzna 170

Zamość 55

Żywiecczyzna 21

Monografia przybliży mikroświat społeczności polonijnej zamieszkującej brazylijskie municypium Cruz Machado. Miejsce to stanowi jeden z największych i najważniejszych ośrodków diaspory polskiej w Ameryce Południowej. Opracowanie jest wynikiem etnograficznych badań terenowych przeprowadzonych przez autora w dwóch etapach w latach 2013–2015, stąd przedstawia rzeczywistość po 100 latach od rozpoczęcia akcji osadniczej na tym obszarze. Książka pokazuje, jak ludzkie praktyki, w tym przypadku życie potomków polskich osadników, związane są z zamieszkiwaną przestrzenią. Człowiek z jednej strony musi dostosować się do istniejących warunków przyrodniczych, z drugiej zaś stara się przekształcić objęty w posiadanie obszar, aby jak najlepiej zaspokajał jego potrzeby: materialne, społeczne i duchowe. Ideą przyświecającą stworzeniu tego opracowania było ukazanie zarówno statyki, jak i dynamiki krajobrazu – zaprezentowanie, jak w lokalnej topografii przeszłość przenika się z teraźniejszością i przyszłością.

Książka ta nie jest skierowana wyłącznie do przedstawicieli środowiska naukowego. Jej adresatami są także wszyscy ci, którym bliskie są sprawy Polonii: działacze społeczni i polityczni, edukatorzy oraz duszpasterze, a także ci, dla których Brazylia jest krajem odległym i nieznanym, a pragnęliby dowiedzieć się czegoś interesującego o tym kraju.

Dr Tobiasz Orzeł (ur. 1988 r.) – etnolog, naukowo zajmujący się osadnictwem i budownictwem wiejskim, historią antropologii kulturowej, archiwizacją danych jakościowych oraz wykorzystaniem nowych technologii w badaniach terenowych. Obszarami jego zainteresowań są Karpaty, Kraków oraz Ameryka Południowa. Obecnie zatrudniony w Pracowni Dokumentacji i Informacji Etnograficznej działającej przy Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

**WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA**

<https://akademicka.pl>

